

Edited by
Sevba Abdula
Semran Murtezani

THE BALKANS

HISTORY, RELIGION AND SOCIETY

BALKANLAR: TARİH, DİN VE TOPLUM

iDEFE

THE BALKANS: HISTORY, RELIGION AND SOCIETY

Balkanlar: Tarih, Din ve Toplum

Edited by

Sevba Abdula

Semran Murtezani

THE BALKANS: HISTORY, RELIGION AND SOCIETY

Balkanlar: Tarih, Din ve Toplum

Editors : Sevba Abdula, Semran Murtezani

Research : 05

Proofreading : Elif Rushiti, Berat Alili

Designer : Seyfullah Bayram

ISBN : 978-608-4944-12-6

DOI : <http://doi.org/10.51331/EB02>

Publisher : IDEFE-BSF

Print : Ajgraf Skopje
Chair-Skopje, North Macedonia

1st edition, Skopje, 2024

Print run : 500

© IDEFE Publications

All publication rights reserved. Except for brief quotations for scientific research and publicity, this publication may not be reproduced in any form or by any means without the written permission of the publisher.

IDEFE Publications

Goce Delchev 11, No 1-1, Chair-Skopje, North Macedonia

Tel: +38970728470

balkanfoundation.com

THE BALKANS: HISTORY, RELIGION AND SOCIETY

Balkanlar: Tarih, Din ve Toplum

Edited by

Sevba Abdula

Semran Murtezani

Sevba Abdula

Sevba Abdula graduated in economics from the University of Ankara. He completed his graduate studies at Istanbul University in the Department of Political Sciences and International Relations, focusing on the topic 'Religion and Nationalism: The Case of the Serbian Orthodox Church and Serbian Nationalism.' He also completed his doctoral studies in the Department of Political Sciences and International Relations at the University of Marmara, researching 'Power, History, and Identity: Narrative of Ottoman and Habsburg Empires in Serbian Historiography and History Textbooks.' His research focuses on the Balkans, nationalism, religion-state relations, history textbooks, and Serbian nationalism..

Semran Murtezani

Semran Murtezani obtained a bachelor's degree in law from the University of Tetova in 2017. She completed her master's studies at the South East European University and defended her thesis titled 'The Legal Framework of Nuclear Weapons in International Law.' She has also completed a specialist course on international refugee law at the University of Belgrade Faculty of Law, the International Institute of Humanitarian Law in Sanremo, and UNHCR Serbia. Additionally, she finished the Legal Clinic at the Faculty of Law Iustinianus Primus at Ss. Cyril and Methodius University of Skopje and UNHCR Skopje, as well as the Mechanism Information Programme for Affected Communities under the framework of the United Nations International Residual Mechanism for Criminal Tribunals.

Table of Contents

ACKNOWLEDGEMENT ix

INTRODUCTION xi

CHAPTER I

MILITARY FRONTIER, BOSNIA, UPRISING AND SERBIA 1

THE FORMATION OF THE OTTOMAN MILITARY FRONTIER IN BOSNIA
AND HERZEGOVINA (16TH-17TH CENTURIES) 3

Dr. Okan Büyüktapu

1849-1851 BOSNA İSYANI VE ÖMER LÜTFİ PAŞA 17

Dajana Barušić

SIRBİSTAN'DAKI ANAYASAL GELİŞMELER VE PRENS MİHAİLO OBRENOVIĆ'IN
ULUSAL ODAKLI SİYASETİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ (1860-1868) 33

Tanja Čerevicki

WHAT'S UP IN OTTOMAN STUDIES IN POST-WAR BOSNIA
AND HERZEGOVINA? 49

Emina Mostić

CHAPTER II

OTTOMAN EMPIRE, WARS AND IMPLICATIONS 71

XVIII. YÜZYIL SELANİK'İNDE YEREL BİR AKTÖR: HAZİNE DARZADE ALİ 73

Dr. Öğr. Üyesi Naime Yüksel Karasu

GİRİT SORUNU VE GİRİT'TE YETİMLERE YÖNELİK KURUMSAL ÇABALAR ... 89

Dr. Öğr. Üyesi İzzettin As

II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ SELANİK'TE AÇILAN DÖNME OKULLARI 115

Dr. Mustafa Öztürk

CIHAN HARBI VE OSMANLI-ALMAN İTTİFAKININ BALKAN KİLİDİ 125

Dr. Yusuf Ziya Altıntaş

CHAPTER III

THE BALKANS, PERIODICALS AND DISCUSSIONS..... 149

TWO POST OTTOMAN BILINGUAL NEWSPAPER PUBLISHED IN SKOPJE..... 151

Dr. Besnik Emini

THE PRESENTATION OF THE OTTOMAN EMPIRE PERIOD IN ALBANIAN
JOURNALS BETWEEN WORLD WARS I AND II 165

Faton Pllana

THE BRITISH REPORTING IN NEWSPAPERS ON THE BOSNIAN
UPRISING OF 1831-1832 187

Omer Merzić

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE SİLAH GAZETESİ VE
BALKANLAR (1909-1912) 203

Dr. Hakan Ayaz

CHAPTER IV

THE BALKANS, GREECE AND SUFISM..... 219

THE FATE OF EXCHANGEABLE MUSLIM PROPERTIES IN THE
CITY OF DRAMA..... 221

Dr. Dimitra Patronidou

100. YILINDA LOZAN BARIŞ ANLAŞMASI VE AZINLIK HAKLARININ
KORUNMASINA YÖNELİK DİĞER İKİLİ ANLAŞMALAR: BALKANLAR
ÖRNEĞİ 245

Doç.Dr. Burcu Taşkın

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE YUNANİSTAN'DAKİ BAZI
HALVETİ TEKKELERİ 267

Mehmet Cemal Öztürk

MÜNİRÎ BELGRÂDÎ'NİN “NİSÂBU'L-İNTİSÂB VE ÂDÂBU'L-İKTİSÂB” ADLI
ESERİNİN IŞIĞINDA BALKANLAR'DA SÛFÎ OLUŞUMLARIN ÇEŞİTLİLİĞİ 291

Faruk Yılmaz

ACKNOWLEDGEMENT

We extend our deepest gratitude to all the contributors and participants of the 3rd Balkan Studies Congress, whose insightful research and scholarly contributions have enriched the pages of this edited volume.

Furthermore, we are grateful to the organizing committee for their dedication and hard work in assembling scholars from diverse backgrounds to delve into the multifaceted themes of the Balkan region.

We are equally indebted to the meticulous reviewers whose invaluable feedback and constructive critiques have played an integral role in refining and enhancing the scholarly rigor and academic integrity of this publication.

Lastly, we extend sincere acknowledgment to our esteemed Congress partners: Istanbul Medeniyet University, Presidency for Turks Abroad and Related Communities, International Balkan University, ILEM: Scientific Studies Association, as well as to Elif Rushiti, Berat Alili, Zehra A. Sadiki, Serdar Serdaroğlu, and Mustafa Öztürk. Their steadfast support and collaboration have been instrumental in facilitating the realization and successful culmination of this ambitious academic endeavor.

INTRODUCTION

The Balkans could not exist with positive agendas in the formation and writing of 19th and 20th-century world history. As a region with an imperial legacy, it struggled to achieve phenomena such as balance, stability, trust, and security amidst numerous internal and external processes such as migration, nationalization, irredentism, imperialism, communism, failed states, and wars. In this context, the Eastern Question was influenced by concepts and descriptions such as Balkanization and ethnic nationalism. Since 1990, and especially after 2000 with the EU integration processes, it is possible to say that the Balkans have moved closer to political, cultural, and economic balance and stability. Consequently, research on the region's history, dynamics, sociology, and economy has increased.

The study of Balkan history generally involves understanding the rich and complex history of the region, its ethnic and religious diversity, the transition from empires to nation-states, dynamics of conflict and cooperation, changes in the post-Cold War period, integration processes with the European Union, and regional/international interventions for regional stability. Since 2000, research units based in Athens, Istanbul, Belgrade, Sofia, Sarajevo, etc., have begun to include cultural studies, microhistorical studies, migrations, biographies, thereby creating a rich literature on the region.

This volume aims to make a small contribution to the emerging research trends in the field of Balkan studies. In this volume, young and qualified researchers from various countries in the Balkans examine topics ranging from military borders to migrations, periodicals to orphan institutions, and the Çanakkale War to dervish lodges.

The first part of the work consists of four articles under the title '*Military Frontier, Bosnia, Uprising, and Serbia.*' Okan Büyüktapu examines 'The Formation of the Ottoman Military Frontier in Bosnia-Herzegovina (16th-17th Centuries).' The article, adapted from his doctoral dissertation, delves into the formation process of the Ottoman Empire's military border regions in the Balkans, particularly focusing on how these borders were established in Bosnia. Büyüktapu provides an in-depth analysis of the Ottoman Empire's strategies to establish natural boundaries, taxation possibilities, defense priorities, and borders suitable for conquests. Additionally, it details Ottoman border defense policies in Bosnia, including long-term planning and constant revisions based on current circumstances. In summary, Büyüktapu offers an in-depth perspective on how the Ottoman military frontier in the Balkans was established and maintained, the changing frontier policies in Bosnia over time, and how these processes related to the overall Ottoman military strategy. On the other hand, Dajana Barušić, in her study "The Bosnian Revolt of 1849-1851 and Ömer Lütfi Pasha", examines the revolt of the aghas and beys in Bosnia between 1849-1851, who opposed the implementation of the Tanzimat. Since there was no press in Bosnia during this period, the events and reactions mainly received attention in neighboring Serbia and were covered in detail in the Serbian Newspaper (Srpske Novine). Tanja Cerevski's "Constitutional Developments in Serbia and the Evaluation of the National Oriented Politics of Prince Mihailo Obrenovic (1860-1868)" analyzes the transformations in the political structure of Serbia during the reign of Prince Mihailo, the efforts to pursue national goals, and how these efforts affected the overall political structure of the Balkans. This period is recognized as an important phase of transformation and development of national consciousness in Serbian history and the history of the Balkans in general. The last paper in this chapter is by Emina Mostic, titled "What's Up In Ottoman Studies in Post-War Bosnia And Herzegovina." She underlines the need for objective research in Ottoman studies in Bosnia and Herzegovina and emphasizes the importance of understanding local history in the context of the wider history of the Ottoman Empire. Mostic argues that thorough research requires familiarity with both local and Ottoman sources, as well as a willingness to learn from scholars in Bosnia and beyond.

Part Two consists of four articles under the title '*Ottoman Empire, Wars, and Implications.*' Naime Yüksel Karasu examines the life and influence of Hazine-dar-zade Ali Aga, an important local actor in 18th-century Salonica. While detailing the activities of local families in provincial administration and their complex relations with the Ottoman central government, the study highlights

the rise of Hazinedarzade Ali Aga and his role in provincial administration. It also reveals how the military, political, and social dynamics of the 18th-century Ottoman Empire were shaped by the rise of local powers. İzzetin As, in his study titled “The Cretan Problem and Institutional Efforts for Orphans in Crete,” provides valuable research by detailing important issues on the island of Crete during the last periods of the Ottoman Empire, especially focusing on institutional efforts for orphans. Within this framework, As reveals that migrations in Crete caused significant social and economic problems, particularly for orphaned children. He examines the institutions established and measures taken for orphans and orphaned children in Crete under Ottoman rule and after the annexation of Greece. Additionally, he explores efforts to meet the basic needs of these children, such as education, shelter, nutrition, and healthcare. Mustafa Öztürk examines the Dönme schools opened in Thessaloniki before the Second Constitutional Monarchy and their role in the Ottoman modernization movements. With the 1869 Maarif Regulation, a period of innovation in education began, during which the Dönme community in Salonica established various schools that embraced modern educational approaches. These institutions included Şemsi Efendi School, Feyziye Schools, Terakki School, and Trade School. Unlike other Muslim schools of the period, these institutions were notable for their modern teaching methods, curricula, and qualified educators. The progress in education, spearheaded by the Dönme community, continued to have an impact during the Second Constitutional Era and Republican periods, with graduates attaining important positions at various levels of the state. The paper discusses in detail the impact of these educational institutions in Salonica on Ottoman and Turkish modernization, the contributions of their graduates, and their historical development. Inspired by his doctoral dissertation, Yusuf Ziya Altıntaş’s “The Balkan Deadlock of the World War I and the Ottoman-German Alliance” examines the events that followed the secret alliance treaty signed between the Ottoman Empire and the German Empire at the beginning of World War I and its effects on the Balkans. Specifically, it details the Ottoman efforts to obtain war materiel from Germany, but the failure of the shipment of materiel through the Balkans due to a series of political and military obstacles. The Balkans served as a strategic transit point for the Ottomans and Germany, but the neutral attitudes of Balkan states such as Serbia, Romania, and Bulgaria turned the region into a blockade. The study comprehensively analyzes the strategic importance of Balkan geography during World War I, as well as the effects of the war on the states and peoples of the region, diplomatic maneuvering, and military operations that influenced the course of the war.

In the third chapter, *Balkan Periodicals and Discussions*, Besnik Emini, Faton Pllana, Omer Merzić, and Hakan Ayaz contribute with their studies. Besnik Emini analyzes two newspapers published in Skopje between the two world wars, “Hak” and “Pravi Put,” which featured bilingual texts in Serbian and Turkish. “Hak” was published between 1920 and 1924, while “Pravi Put” was published in 1937. Both newspapers were the only bilingual publications in Skopje after the Ottoman Empire, targeting Muslim readers from various ethnic groups. Despite their short publication period, these newspapers serve as important historical sources regarding the issues of that time. Faton Pllana’s study focuses on the formation and development of Albanian historiography between World Wars I and II, particularly during the era of nationalist historiography. It examines the efforts of Albanian intellectuals to approach history with a critical and scientific perspective. The study delves into the publications and various journals of this period, notably “Hylli i Dritës,” “Agimi,” and “Dituria.” It highlights that while these journals may not have met the standards of scientific publications, they were valuable for Albanian historiography, publishing numerous articles on political, cultural, and historical matters of the time. In summary, it offers a comprehensive analysis of the development of historiography in Albania between World Wars I and II, as well as the role of journals in shaping Albanian historiography. The article discusses the contributions of publications from this period to the advancement of Albanian historiography, particularly their focus on the Ottoman era. Another article in the third part is by Omer Merzić. He presents several observations on the British reports regarding the Bosnian uprising of 1831-1832. The study examines the context of Ottoman reforms and their impact on Bosnia, the involvement of foreign powers, particularly the British Empire, in Ottoman internal affairs, the dynamics of the Ottoman Empire during reform periods, reactions from various societal segments, technical challenges and misinformation encountered in British newspapers’ coverage of the uprising, and the influence of regional and global politics on the narrative and reporting of events in the Ottoman Empire. Hakan Ayaz presents the final study in this chapter. Inspired by his master’s thesis, he examines the *Silah* Newspaper published by Hasan Tahsin in Salonica during the Second Constitutional Era Period and its coverage of Balkan-related news. Ayaz reveals that Hasan Tahsin aimed to provide detailed accounts of the difficulties faced by Turkish and Muslim communities during the Balkan Wars and other significant events. The study seeks to extract insights about the Balkans of that era from the news and articles in *Silah* newspaper, contributing valuable information to Balkan history. It underscores the newspaper’s significance as a source for understanding Hasan Tahsin’s personality, military and political

stances, and the evolving dynamics in the Balkans during the waning years of the Ottoman Empire.

The last chapter, *Balkans, Greece, and Sufism* contains many valuable articles. Dimitra Patronidou discusses the fate of exchangeable Muslim properties in the city of Drama after the 1923 population exchange between Greece and Türkiye. Focusing on the exchangeable properties of the “Varos” area, the study details the change in the demographic composition and architecture of the city. It reveals the presence of a vibrant Muslim community in the area before the exchange, with numerous mosques and Ottoman public buildings. After the exchange, these properties were cataloged, appraised, sold, or rented, significantly transforming the social and urban landscape of the area. The handling of exchangeable properties is portrayed not only as an economic process but also as part of broader social, cultural, and urban changes in the post-exchange period, emphasizing the transformation from a predominantly Muslim community to one integrated into the Greek state. Burcu Taşkın examines the impact of the Lausanne Peace Treaty and other bilateral treaties on the protection of minority rights in the Balkans. The article provides an in-depth analysis of the recognition and protection of minority rights and the challenges faced by ethnic and religious groups in the Balkans. The current situation, historical context, and future perspectives of minority groups are assessed in the light of regional and international policies. Mehmet Cemal Öztürk provides a comprehensive analysis of the various Halveti tekkes located within the borders of modern Greece, highlighting the spread of Islam and Sufi traditions in the region, especially during Ottoman rule. The study details the presence of more than 325 tekkes in present-day Greece and highlights significant concentrations in Salonica, Serres, Crete, Tripolitsa, and other cities. The study reflects the important but under-researched influence of Sufism, particularly the Halveti order, in shaping the religious and cultural landscape of the Balkans during the Ottoman period. It calls for more scholarly attention to better understand the social, cultural, and religious dynamics of the region. The final paper in this edition is by Faruk Yılmaz. In this study, he analyzes Mounirī Belgrādī’s *Nisāb al-Intisāb wa Ādāb al-Iktisāb*, emphasizing the diversity of Sufi formations in the Balkans. The study examines the historical spread of Islam in the region, emphasizing the role of orders such as Qadiriism, Naqshbandism, Halvetism, Mevlevism, and Bektashism.

CHAPTER I

MILITARY FRONTIER, BOSNIA, UPRISING AND SERBIA

THE FORMATION OF THE OTTOMAN MILITARY FRONTIER IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (16TH-17TH CENTURIES)¹

Dr. Okan Büyüktapu

Ege University

Introduction

In 1352, five decades following the establishment of the Ottoman principality, Süleyman Pasha captured the castle of Tzympe (Çimpe) on the Gallipoli peninsula, thus beginning the period of permanent Ottoman conquest in the Balkans (İnalçık, 2005, 20). By 1365, the territorial expansion of the Ottomans extended beyond the borders of Bulgaria to the region bordering the lower Danube, marking the beginning of a significant geopolitical shift in the Balkans. With the resounding defeat of Balkan forces in the pivotal Battle of Kosovo in 1389, defense against the Ottomans became one of Hungary's most urgent security concerns. To keep his rival away from his borders, King Sigismund of Luxembourg organized cross-border campaigns into Ottoman lands with the aim of reconquering the Serbian fortresses captured by the Ottomans. These campaigns ended with temporary achievements; however, the defeat of the crusading army at Nicopolis in 1396 clearly proved that the Ottomans now were part of the Balkans. This fact is also confirmed by historical records, which show that after the Ottoman Empire's heavy defeat at the hands of Timur in the Battle of Ankara, it did not suffer significant territorial losses in the Balkans, in contrast to the massive losses it suffered in Anatolia. (Kastritsis, 2007).

1 This paper is a revised version of the third chapter of the author's unpublished Ph.D. thesis titled "Ottoman Garrisons in Western Slavonia (1550–1680)", Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2022

The Emergence of the Early Hungarian Military Frontiers

The challenges experienced by the Ottomans in Anatolia after the Battle of Ankara gave the Hungarians the opportunity to establish a new military organization along their southern frontiers. Recognizing the future pressure from the Ottomans, Hungarian King Sigismund (1387–1395) acknowledged that without secure and resilient borders, he stood little chance against the growing Ottoman threat. Although Sigismund's kingdom and his Balkan allies were unsuccessful in completely eliminating Ottoman danger, they managed to halt Ottoman expansion for several decades through offensive campaigns. Nevertheless, Sigismund's border defense strategies, later reinforced by his successors, became the fundamental foundation of Hungary's resistance against Ottoman incursions (Szakály, 1982, 140).

In pursuit of his objectives, Sigismund initially demanded on the surrender of the fortified places along the lower Danube to the king's authority for further fortification. He also gave the directive to construct additional fortresses spanning the area between Severin and Belgrade. Furthermore, he ordered the mobile troops of the southern Hungarian counties and the soldiers stationed at the border fortifications to be placed under central control. The new system that Sigismund sought to introduce led to the establishment of the so-called *militia portalis*, light cavalry units that could be deployed on the frontier against the Ottoman cavalry troops. The cornerstone of this novel defense strategy was the use of the Serbian population. For the sustainability of the system, they were the most important human resources and were used as *hussars*, boatmen on the Danube, and as peasant soldiers, (also called *voynuks* and *Soldatenbauer*) in return for certain tax exemptions. The main idea behind the defense system was to establish a chain of border fortifications, the center of which would be a group of fortified places along the lower Danube. The implementation of these defense strategies was largely planned by Pipo Scolari, a renowned Florentine general who held the position of Count of Temes under Sigismund's command. Scolari focused on reinforcing fortified locations and towns along unstable frontiers, and because of the disintegration of the Despotate of Serbia and the Kingdom of Bosnia, his system gradually expanded southward. In 1427, Belgrade was relinquished to King Sigismund by the Serbian Despot, becoming the pivotal fortress in this defense network for the subsequent century. In Bosnia, the Jajce and Srebrenica fortresses were also briefly integrated into this chain of fortresses in the 1430s. For nearly three decades, except for the Bosnians' interactions with the Ottomans and the Serbian Despotate's activities, the Hungarian southern border experienced minimal alterations. However, following the disintegration of the Bosnian

Kingdom in 1463, King Matthias Corvinus of Hungary seized its former capital, Jajce. He reinforced his southwestern borders by incorporating numerous southern fortresses, such as Knin and Ključ, into the Hungarian defense network during the years 1463–1464. The last significant addition to this defensive chain was Šabac, a fortress and town located mere 50 miles from Belgrade, which was successfully captured in 1476 (Pálffy, 2000, 7-9).

The Establishment of the First Ottoman Frontier in the Balkans

On the other hand, to the south of the Hungarian border, the Ottomans were actively establishing their own fortified towns and locations in alignment with their aggressive expansion strategy. The establishing of the first Ottoman frontier process began after several key milestones, including the downfall of the Serbian Despotate (1454-59), the conquest of the Peloponnese (1460), Herzegovina, and the southern regions of the Kingdom of Bosnia (1463–81), and the capture of the Kilia and Akkerman fortresses (1484). These achievements marked the formation of the Ottomans' initial military frontiers within the Balkan Peninsula. Ottoman defensive strategies aimed at forming a network of fortified places based on capturing all the important fortifications and passages on the banks of the Danube and its basin to ensure the protection of the timar lands. (Baş, 2017, 15-27)

Between 1477 and 1480, there was a notable increase in mutual attacks along the Ottoman-Hungarian borders, prompting Bayezid II to negotiate a peace treaty with the Hungarians. This period of peace provided the Ottomans with the opportunity to implement significant alterations to their defense system established along the Hungarian frontiers. Before the peace agreement, soldiers stationed in border fortresses were primarily financed by fief allocations (timar). However, subsequent to this treaty and in tandem with the rapid expansion of fortified locations along the borders, the new garrison forces began to receive their salaries in cash (ulufe). As will become evident later, this transformation in the payment method became the most important characteristic of the Ottoman border system in the following centuries. (Barkan, 1953, 282) By the 1490s, the organization of the Ottoman fortress network on the Hungarian frontier was as follows: Vidin and its four connected fortresses, Florentin (Ottoman: Flordin), Svirliĝ (İsfirlik), Soko Grad (Bane), and Belogradchik (Belgradçık), formed the northeastern part of the Ottoman frontier. The central and most important part of the border consisted of 15 fortresses in the sancaks of Smederevo and Zvornik. While Golubac (Güvercinlik), Ram (Hram), Kulić (Koyluca), and Smederevo

fortresses formed the first defense line in this region, Manasija Monastery (Re-sava), Ostrovica (Sivricehisar), Maglić (Maglic), Užice (Uziçe), Sokol Grad (Sokol), and Avala/ Žrnov (Güzelce), which were located in the south, constituted the second defense line in the sancaks along the Danube. West of the mentioned fortress network were four fortresses gathered around Zvornik. Among these fortresses, Teočak (Telçak) and Perin Grad (Perin) controlled the important passages to the north of the Sancak of Zvornik, while Srebrenica (Srebreniçe) and Kušlat (Kuşlat) secured the southern parts of the sancak. The western side of the border was surrounded by a two-tiered network of forts along the Sancaks of Bosnia and Herzegovina, from Teočak to the Adriatic coast (91, 164, MAD.d. 540 ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik Livaları İcmal Tahrir Defteri (926-939/1520-1533), 218; MAD.d. 15334; MAD.d. 176; Baş, 2019, 151-155).

Toward the later years of Sultan Mehmed II's rule, the standard payment method from timar shifted to ulufe, particularly in the northwestern provinces, i.e., along the Hungarian border. While in the 1460s most of the fortifications located on the borders of the sancaks of Bosnia and Smederevo were financed by timar allocations, by the 1490s most of these locations had already begun to be defended by paid garrisons. This transformation was based on enhancing the defense system's effectiveness and on a concerted endeavor to develop more efficient methods of paying the substantial number of soldiers deployed along the frontiers. This defensive policy was introduced in Bosnia after the victory at Mohács in 1526, and ulufeli military units such as mustahfizes, azaps, beşlis, farises, gönüllüs, and martoloses, that had not existed until then, began to serve on the Bosnian borders (Korić, 2017, 108-109). I would like to point out that, although Hazim Šabanović states that these units began to serve in Bosnia after 1526, this transformation had not taken place in a short period. Ulufeli units appeared in archival sources only after nearly a decade, which indicates that the transformation was gradual but consistent (Šabanović, 1961, 216).

A Short Period of Peace

The introduction of the Hungarian defense system had a significant impact, resulting in the preservation of the *status quo* established in the 1460s for approximately six decades. Following the partition of Bosnia by Sultan Mehmed II and King Matthias Corvinus after the 1463-1464 war, both rulers aimed to maintain the territories they had gained and ensure the stability of their borders. Once their western border became relatively secure, the Ottomans faced mounting threats in the East, particularly during the later years of Bayezid II's rule and throughout Selim I's reign. Due to the successful military campaigns led by Selim

I against the Safavids and Mamluks on the eastern and southern frontiers of the Empire, Suleiman I had the opportunity to shift his focus to the West. Suleiman's priority was to rectify one of his great-grandfather Mehmed II's past failures: the conquest of Belgrade (Emecen, 2015, 237).

On the Hungarian side of the border, during the reign of the Jagiellonian dynasty, the Kingdom of Hungary was economically, socially, and politically in turmoil, and as a result, Matthias Corvinus's defensive practices were neglected. The fortified places were in poor condition, and the army's response system was ineffective. Finally, after the fall of several important fortifications, including Šabac and Belgrade (1521), Knin (1522), and Jajce (1528), the Hungarian defense system was on the verge of collapse. Almost all the significant border fortresses and smaller forts that belonged to Hungary on the lower Danube and Sava rivers were conquered by the Ottomans in a short time. However, after the Battle of Mohács (1526), Suleiman I chose to withdraw from Hungary, keeping under his control the fortresses along the Drava and the Danube from Osijek to the Tisza (Tisa) river for further conquests. On the other hand, after the fall of Srem, the Austrian provinces began to face a direct Ottoman threat; therefore, the first attempts to build a Habsburg defense line were made in Croatia and Slavonia. (Pálffy, 2019, 321).

As a matter of fact, in previous years, Habsburg Archduke Ferdinand had already begun to help Croatia by sending financial support and troops to the Croatian nobility, who were fighting against the Ottomans. Ferdinand's plan was to create a similar system in Croatia and Slavonia to that which Corvinus had formed earlier in his southern provinces, a certain "buffer zone". While Ferdinand's professional troops took over more and more fortified places in Croatia and Slavonia, the financing of defense expenditures in the Croatian-Slavonian region became increasingly dependent on money from the Austrian lands (Jurković, 2000, 11).

The Emergence of the Ottoman Military Frontiers i.e., Serhad in Bosnia

When the Ottomans captured Hodidjed and Vrhbosna in 1451, marking the start of their rule in central Bosnia, the Bosnian territory and its administrative divisions began to serve as the western frontier of the Ottoman Empire for more than four centuries. As a consequence of the empire's territorial expansion and the evolving circumstances along its borders, Bosnia's role in the defense of Ottoman territories underwent substantial transformations. Initially established as a sancak, Bosnia later attained the status of an eyalet in 1580. Historical sources

indicate that the initial clashes between Bosnian and Ottoman forces first occurred when the *akıncıs* (raiding troops) from the Kosovo region reached the banks of the Neretva River in the autumn of 1386. Following this encounter, Ottoman forces found opportunities to establish a presence in the region through their involvement in Bosnia's internal conflicts. For instance, in 1411, Sandalj Hranić Kosača, a Bosnian feudal lord, defended his domains with the assistance of approximately 7,000 Ottoman soldiers from Piva to Ustiprača in the Drina region (Filipović, 2019, 210). The Ottomans continued to incursion into the Kingdom of Bosnia in the first decades of the 15th century, and as an external force continued to support feudal families in their civil conflicts. However, these conditions substantially changed in the following decades. Contrary to his predecessors, the new Skopje *Uçbeyi* (frontier commander) İsa Bey established a policy that ensured a persistent Ottoman military presence on the Bosnian territory rather than incursions and temporary occupations. Targeting primarily Herzegovina, İsa Bey led a significant number of troops into Bosnia, which resulted in the conquering of the important medieval town of Drijeva (today Gabela). Subsequently, until 1451, the Ottomans conquered the towns of Hodidjed, Vrhbosna, and the mountains around Sarajevo. Today, in modern historiography, these areas are known as Bosansko krajište or Vilayet-i Hodidjed in Ottoman sources (Peliđija, 2018, 406-410).

Soon after these conquests, historical records provide information about the first Ottoman military units that were permanently stationed in Bosnia. This data is derived from an *icmal defteri* (cadastral register), dating back to 1455. According to this source, 12 timarlı mustahfizes were serving in the Zvečan fort, 15 in the Jeleč fort, and 20 in the Hodidjed fort (MAD.d. 544; Krajište Isa-bega Ishakovića zbirni katastarski popis iz 1455. godine, 1964).

Bosnia's fall in the middle of 1463 marked the beginning of a new phase in the region. Following the conquest of Bosnian Kingdom, the Ottoman Empire faced a fierce counter-offensive led by King Matthias Corvinus, with support from an allied army composed of forces from the Pope, the Venetians, and the Grand Duke of Bosnia, Stjepan Vukčić Kosača. Consequently, the entire territory of northern Bosnia, which included strategically important forts such as Jajce and Srebrenik, was lost in 1463. In response to these developments, King Matthias Corvinus established two banates in the newly conquered territories in 1464: the Banate of Jajce (Jajačka banovina) and the Banate of Srebrenik (Srebrenička banovina). After the establishment of these banates, the Ottomans faced difficulties expanding their borders into Croatia and Dalmatia until the late 15th century. However, following the Ottoman victory at Krbava in 1493, resistance from the

Hungarian and Croatian forces around Bosnia began to wane. By breaking through the Sana valley, the Ottomans constructed formidable fortifications in the towns of Ključ and Kamengrad, which served as significant bases for launching sudden and swift incursions toward the west and south (Sabanović, 1959, 55-57).

In August 1503, Hungary and the Ottoman Empire entered a seven-year armistice. However, after the expiration of the ceasefire period, the Ottomans declined to extend the armistice, leading to a series of new conquests in Bosnia. Northern Bosnia, in particular, was vulnerable to fresh Ottoman attacks, resulting in the conquest of the Banate of Srebrenik in 1512, which was subsequently incorporated into the Sancak of Zvornik. The Ottomans further expanded their control to the northwest and west by capturing the towns of Unac and Blagaj in 1512, followed by Sinj in 1513, and Karin and Korlat in 1514. The pivotal moment in this campaign was the fall of Belgrade and Šabac in 1521. Within two years after the capture of Belgrade, several other fortifications fell to Ottoman forces, including Zemun, Šabac, Ostrovica on the Una, Knin, and Skradin. These conquests marked a significant turning point in Ottoman expansion into the western regions (Husić, 2000, 194). The defeat of the Croatian and Hungarian army at Mohács in 1526 had far-reaching consequences. It not only paved the way for the rapid expansion of the Ottoman Empire into the Pannonian plain but also opened the door to their advance into Croatia and Dalmatia. (Solak, 2023, 68-78)

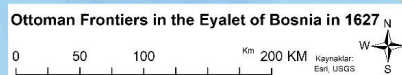
By the conclusion of 1527, the Ottoman army had succeeded in capturing a series of Croatian fortifications, including Obrovac, Udbina, Mrsinj, Rmanj, and other significant towns within the Banovina of Jajce. This conquest also encompassed major cities like Jajce and Banja Luka (Mažuran 1998, 71). Following the fall of Klis, the last Croatian stronghold south of Velebit, the Ottomans solidified their dominion over the inland regions of the Adriatic coast, extending from Zrmanja to Cetina, as well as over Krbava and Lika. Only the territories of the Venetian towns remained beyond Ottoman control. After the conclusion of the Ottoman-Venetian war between 1537 and 1539, the Republic of Venice lost control of the fortifications of Nadin and Vrana, both of which were subsequently annexed to areas under Ottoman military authority. With the establishment of the Sancak of Klis in 1537, traditional Ottoman administrative structures were introduced, and a significant portion of the Bosnian Sancak, particularly its entire southwestern part, was integrated into the newly formed Sancak of Klis (Starčević, 2012, 26). Ottoman conquests in this region were ultimately completed during the Ottoman-Venetian War, also known as the War for Cyprus, which occurred from 1570 to 1573 with the capture of Zemunik by Ferhad Bey Sokolović (Hafizović, 2016, 21).

The second major wave of conquest in today's eastern Slavonia started in July 1536, led by Husrev Bey and Mehmed Bey Yahyapaşaoğlu, and finished with the capture of Požega in late January 1537. After this campaign, the Ottomans took possession of more than half of Slavonia in the space of six months, pushing the Habsburgs behind a line stretching from the Drava to the Sava east of Požega. Husrev Bey later focused his attacks on the Pounje region, and captured Dubica and Jasenovac in 1538. Until the mid-1550s, the Ottomans had captured a large part of Slavonia, establishing a boundary line first in Čazma in 1556, and later in Moslavina as a result of the fall of Čazma. A permanent Ottoman-Habsburg border, which would not be changed until 1699, formed only after the Long Turkish War (1593 – 1606) (Mažuran, 1991, 59).

In the latter half of the 16th century, the Ottomans achieved further conquests in the region. They captured Kostajnica and Novi in 1556. During the time of Ferhad Bey Sokolović, they also took control of a number of fortifications in Pounje, including Cazin, Bužim, Ostrožac, and Krupa. However, some of these strongholds were ultimately destroyed as part of new defense policies, including Kladuša, Podzvizd, Šturlić, and Peć. Despite the destruction of some fortifications, many were promptly rebuilt in the area. However, certain strongholds were not fortified until the 1630s due to frequent attacks by Croatian and Habsburg units. Pounje held strategic significance as a crucial part of the Ottoman-Habsburg border, prompting the Ottomans to continuously allocate soldiers and resources to establish as many military strongholds as possible. Over time, they succeeded in creating a robust military defense system in this region of Europe, featuring formidable fortifications from which the Habsburg Monarchy's forces could no longer dislodge them. This proved true even during the Great Turkish War (1683 – 1699), which followed the failed siege of Vienna.

Ottoman Frontier Policy and its Practice

The Bosnian borders extended across seven sancaks, including Požega, Pakrac, Bosnia, Bihać, Krka/Lika, Klis, and Herzegovina. (ÖNB Cod. MxT. 627) The only exception was the Sancak of Zvornik, which remained background. With the cessation of Ottoman conquests on the northern and northwestern borders of Bosnia, the borderline settled and frontiers (serhad) were formed, which lasted more than a century.

The Ottoman high officials were aware that the permanent conquests were impractical without the introduction of the timar system in the newly occupied lands, since it was the main pillar of the Ottoman state apparatus. However, to protect the timar lands, they formed a more stable and organized defense line by stationing ulufeli units in fortifications that were exposed to direct enemy attacks, instead of using the timarlı (i.e., those with timars) forces on the borders. As noted earlier, the defense system based on these ulufeli units that was

established on the lower Danube banks after the 1480s had rather successful outcomes in the protection of the timar regions. Furthermore, thanks to the inner safety provided by paid fortifications, the Ottoman borders were moving forward in a more secure and consistent way in subsequent periods of about 20-30 years. Apart from a concern for a better defense, it should also be noted that the Ottoman state's fiscal conditions were one of the main reasons for such a practice. Because of the scarcity of tahrir lands to be allocated in the newly conquered areas, the pragmatist Ottoman high officials were forced to use ulufeli garrisons along the borders. Since their salaries are covered by the allocated local liquidity resources (*mukataa*), manning ulufeli garrison units enabled the center to recruit more soldiers in a shorter time and to protect the borders without placing a greater burden on the central treasury. Furthermore, unlike the ulufeli soldiers, the timarlı mustahfizs had to leave their posts in order to travel to their timar zones at specific times of the year, which was making it difficult to maintain border protection. For such a compelling reason, most of the garrison forces in the border strongholds would begin to be financed with cash allocated from *mukataa* resources.

The conquests achieved on the Bosnian borders against the Habsburgs, Croatia, and Venice should not be solely attributed to the well-structured war plans described by the Sublime Porte. An examination of the correspondence sent directly to the sultan by local sancakbeyis reveals their significant influence in devising strategies intended for future conquests. These missives, dispatched by the sancakbeyis, exhibit a high level of strategic planning, indicating that their military operations were meticulously organized and executed. Their capacity to identify practical strategic objectives and marshal forces against the enemy consistently afforded them a considerable advantage. These sancakbeyis possessed comprehensive knowledge of both the military and socioeconomic structures of the lands belonging to their adversaries. Notably, even before embarking on conquests, they judiciously allocated resources among their soldiers based on the economic potential of the targeted territory. In contrast to the Habsburg strategy of attempting to expel the enemy from the occupied lands through a single decisive campaign, as exemplified in the campaign leading to the Battle of Gorjani, the sancakbeyis did not need to invest substantial effort in any single campaign. This was because they possessed the financial means and logistical capability to sustain recurrent attacks year after year. Their offensive plans were rooted in the efficient organization of local forces and well-defined targets supported by accurate intelligence. Prioritization of these targets was determined by future conquest policies, the provisioning capabilities of local forces, their military capacity, and the prevailing conditions of the enemy.

Conclusion

To summarize, the evolution of the Ottoman frontier system in Bosnia unfolds in three distinct stages:

1. The establishment of permanent border troops: After 1526, the introduction of *mustahfiz*es, *azeb*s, and other paid fortress soldiers in Bosnia marked a pivotal shift, solidifying Ottoman control along the frontiers.
2. Shifting power and defensive adaptation: Following the Long Turkish War and some Habsburg gains in Croatia, the Ottomans' ambitious expansionist ambitions were replaced by a defensive strategy. This period saw a notable increase in border troop presence, exemplified by the establishment of a captaincy-based organizational structure.
3. The rise of fortress *kapudans* as key defenders: With growing defense concerns, fortress *kapudans* assumed crucial roles in the early 17th century. Their ranks expanded significantly, and they commanded specialized *azeb* units primarily tasked with operational duties. For instance, while there are no records of fortress *kapudans* serving on the border before 1590, a roll-call register (*mevacib defteri*) from the first quarter of the 17th century lists 13 records of fortress *kapudans* serving in Bosnian border fortifications. (TS.MA.d. 1356). On the other hand, despite substantial territorial losses, this number increased to 66 in 1734, covering the entire Bosnian *eyalet*. This significant growth underlines how fortress *kapudans* became the primary organizational pillar of Ottoman border defenses in Bosnia after 1699. (Büyüktapu, 2022, 64-64, 89-94).

Bibliography

Archival Sources

- 91, 164, MAD 540 ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik Livâları İcmâl Tahrîr Defterleri (926-936/1520-1533), prep. by Ahmet ÖZKILINÇ, Ali COŞKUN, Abdullah SİVRİ-DAĞ, Murat YÜZBAŞIOĞLU, Ali TOKÖZ. (2006). Volume II Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, MAD.d. 176; MAD.d. 544; MAD.d. 15334, ÖNB Cod. MxT. 627 TS.MA.d 1356.

Secondary Literature

- Barkan Ömer Lütfi. (1953). *Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar*. İÜİFM, no. 1-4, 238-250.
- Baş Göksel (2017.) *Ottoman Serhad Organization in the Balkans (1450-1500)*, (unpublished master's thesis). Bilkent University.
- Baş Göksel. (2019). XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Balkanlarda Osmanlı Serhad Organizasyonun Oluşumu Kaleler Ağı Askeri Personel Finansman ve Mali Külfet. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi=The Journal of South-Eastern European Studies*, 33, 151-181.
- Büyüktapu Okan. (2022). *Ottoman Garrisons in Western Slavonia (1550 - 1680)* (unpublished Ph.D. thesis) Sveučilište u Zagrebu. Filozofski fakultet.
- Emecen Feridun M.. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi 1300-1600*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Filipović Emir O.. (2019). *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386-1463)*. Sarajevo: Ori-jentalni institut u Sarajevu.
- Husić Aladin. (2000). *Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine*. Prilozi za orijentalnu filologiju, 49, 189-229.
- İnacık Halil. (2005). *Türkler ve Balkanlar. Bal-Tam Türklük Bilgisi*, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 3, 9-32.
- Jurković Ivan. (2019). "Vojni ustroj i obrana Kraljevstva: Cito. Cito. Cito. Citissime! In Marija Karbić" (Ed.), *U Vrijeme sazrijevanja, vrijeme razaranja Hrvatske zemlje u kasnome srednjem vijeku* Zagreb: Matica Hrvatska, 115-135.
- Kastritsis Dimitris J.. (2007). *The sons of Bayezid: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402-1413*. Leiden: E.J. Brill.
- Korić Elma. (2017). *Stepen izučenosti rubnog pojasa osmanskog serhata u Bosni naspram habsburških vojnih krajina Hrvatske i Slavonske na temelju osmanskih izvora do kraja 16. stoljeća u dosadašnjoj bosansko–hercegovačkoj historiografiji* Franz Vaniček i vojnokrajiška historiografija ed. Stanko Andrić and Robert Skenderović Slavonski Brod 2017, 103-120.

- Pálffy Géza. (2019). "Hungary, Vienna and the Defence System against the Ottomans in the Age of Süleyman". In Pál Fodor (Ed.), *The Battle for Central Europe: The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566)* Leiden-Boston: Brill 321-337.
- Pálffy Géza. (2000). "The Origins and Development of the Border Defence System against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century)". In Géza Dávid & Pál Fodor (Eds.), *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* Leiden-Boston-Köln: Brill 3-69.
- Pelidija Enes. (2018). "Krallıktan Sancaklığa Bosna'nın 1463 Yılında Fethi. In Zekeriya Kurşun, Ahmet Usta, Emine Tonta Ak" (Eds.), *Dünden Bugüne Bosna-Hersek ve Aliya İzzet-begoviç Uluslararası Sempozyum Bildirileri* İstanbul 405-418.
- Solak Mehmet. (2023). *Hırvat Askerî Sınır Bölgesi Habsburg Savunmasında Askerî ve İdarî Değişim Üzerine Bir İnceleme (1526-1664)*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Starčević Jurin Kornelija. (2012). *Osmanski krajiški prostor: rat i društvo u jadransko-dinarskom zaleđu u 16. i 17. Stoljeću*. (unpublished P.h.D thesis). Zagreb University.
- Šabanović Hazim. (1964). *Krajište Isa-bega Ishakovića Zbirni katastarski popis iz 1455. godine* (Tomus secundus, Serija II, knjiga 1). Sarajevo.
- Hafizović Fazileta. (2016). *Kliški sandžak od osnivanja do početka Kandijskog rata. (1537-1645. godine)*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Mažuran Ive. (1998). *Hrvati i Osmansko Carstvo*. Zagreb: Golden Marketing.

1849-1851 BOSNA İSYANI VE ÖMER LÜTFİ PAŞA

Dajana Barušić

Hacettepe Üniversitesi

Giriş

Bu çalışmanın konusu, 1849-1851 yılları arasında Bosna Vilayetindeki ağa ve beylerin, Tanzimat'ın uygulanmasına karşı muhalefetini teşkil eden isyan olacaktır. O dönemde, bu olay ne yazık ki Bosna basımında yer almamıştır, çünkü matbaa yaklaşık 15 yıl sonrasında kurulacaktır. Neyse ki komşu ülkesi olan Sırbistan'da, 1849-1851 isyanına yoğun bir ilgi gösterilmiştir ve bu çalışmada incelenecek olan Srpske Novine'de (Sırp Gazetesi) önemli olaylar ve onlara dair yer alan yorumlardır. Osmanlı Arşivi'nin yanı sıra Sarajevo, Zagreb, Beograd, Zadar, Dubrovnik ve Sarajevo'daki Avusturya Konsoloslğunun Arşivi bu konudazengin bilgi kaynaklarıdır. Söz konusu olan isyandan en çok etkilenen Müslüman entellektüel kesim bu olaya dair çok yazılı kaynak bırakmamıştır fakat, Bosnalı Fransiskenler ve Ortodoks papazlar edebi değerinde kendi gözlemlerini kaydetmişlerdi. Ancak Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nun hakimiyetinin ilk yıllarında, kronikçi Muvvekit, belgelere dayanarak değerli bir eser bırakacaktır. İsyanı bastırmakla görevlendirilmiş ve bu sürecin başaktörü olan Ömer Lütfi Paşa askeri icraatları konusunu incelenmiş olsa da, özel hayatı konusunda oldukça sınırlı bilgi bulunmaktadır. Ancak elimizde olan biyografisi tüm diğer çalışmalara ışık tutar niteliktedir. Bosna Hersek'in en önemli tarihçilerinden biri olan Galib Sljivo'nun, *Omer Pasa Latas u Bosni i Hercegovini* adlı eserinde, isyanın sebeplerini ve cereyan ettiği sırada sosyal, siyasi ve ekonomik şartları ele alınmaktadır. 1851 İsyanını, Bosnalı Müslümanların tarihinde bir dönüm noktası olarak değerlendiren Safvet Beg Basagic *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463-1850)* adlı eserinde bu konuya değinmektedir. Markus Koller, 'Ömer Pasha Latas and the Ottoman Reform Policy in Bosnia and Herzegovina (1850-1851)' adlı makalesinde, Osmanlı Devletinin isyan bastırmakla görevlendirdiği kişilerinin kimlik

ve tarihi arka planını göz önünde bulundurarak ilginç bir tez sunmakta ve bu çerçevede Ömer Lütfi Paşa'nın askeri profilini yorumlamaktadır.

Ayrı bir konu olarak ayrıntılı bir şekilde Türk akademisinde henüz ele alınmamış bu olay, bazı kaynaklarda kısmen incelenmiştir. Zafer Gölen, Abdullah Saydam ve Hamdi Ertuna çalışmalarıyla katkıda bulunmuştur. Bu çalışmada yerli dilleri olan Boşnakça ve Sırpçanın yanı sıra İngilizce ve Türkçe eserleri kullanılmıştır. Bu çalışmada, 1 Mart 1850 – 29 Nisan 1851 tarihleri arasında çıkan Sırp Gazetesi'nin bazı sayılarındaki yazılar tercüme edilip, analiz edilmiştir. Gazetenin incelenen sayıları isyan için önemli tarihlerini baz alarak belirlenmiştir.

19.Yüzyılın İlk Yarısında Bosna Paşalığı ve Hersek Mutasarrıflığı'ndaki Sosyal ve Siyasi Durum

Bosna Hersek'in Coğrafi ve Siyasî Önemi:

Milliyetçi hareketlerinin patlak verdiği 19. asırda, Balkan'daki Hristiyan tebaanın yanı sıra Müslümanların da benzer süreçlerden geçtiklerini görmekteyiz. Farklı dini ve etnik grupların bir arada yaşadığı Bosna topraklarında 19. yüzyıldaki birtakım iç ve dış faktörlerden dolayı istikrarsızlık yaşanmaya başlamıştır. Makedonya ile birlikte Bosna, İslam'ın derin kökleri kurmayı başardığı Avrupa'nın en çeşitli Osmanlı eyaleti ve aynı zamanda İmparatorluğun en batısında izole ve kapalı bir toplumdur. (Glenny, 2012, ss.74) Coğrafi olarak, İstanbul'a 20-40 gün mesafede olması, herhangi bir isyan durumunda zorlaştırıcı bir unsur olmuştur. (Turhan, 2013, ss.38) Bosna Hersek'in coğrafi konumu ve stratejik önemi 19.yüzyılda Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nun ve Rusya'nın ilgi alanı olmuştur. Balkan coğrafyası bir bakımdan Osmanlı Devleti ile hesaplaşma gerçekleştirdikleri bir alan olmuştur. Aynı zamanda komşu ülkeleri olan Hırvatistan ve Sırbistan Bosna toprakları üzerinde tarihi hakkı iddia ederek orada yaşayan Katolik ve Ortodokslarla ilişkileri sürdürmüşlerdi ve onları kendi milliyetçi fikirleri ile etkilemeye çalışmışlardı. (Lavić, 2019, ss.22) Göreceğimiz gibi Osmanlı Devleti bu dış faktörlerin tehlikesinden farkında olup zaman zaman bu nüfuzu azaltmaya çalışmıştır.

1949-1951 isyanını Hazırlayan İç ve Dış Nedenler

İç faktörlerden bahsetmek gerekirse ilk başta, zamanla oluşturulan bir yapıyı açıklamakta fayda vardır. Bosna'nın fethinden itibaren, 19. yüzyıla kadar geçen zaman içerisinde, sürece yayılan bir sosyal kutuplaşmanın yaşandığını görülmektedir. Toprakların tamamına yakın çiftliklerden oluşan Bosna ve Hersek'te

feodal bir hiyerarşi hüküm sürmekteydi. Başlangıçta toprağı elinde tutan Hıristiyan veya Müslüman olabiliyorken ve her iki dine mensup köylüler bu topraklarda çalışabiliyorken, 19. yüzyıla gelindiğinde bütün büyük toprak sahipleri sadece Müslümandı. Bir bakımdan yeni bir sosyal sınıfı oluşturmuşlardı. (Gölen, 2002, ss.905) Bu şartlar altında sancakbeyi, alaybeyi, mütesellim, voyvoda, su-başı, kapudan ve diğer ayan içine alan en üst askeri veya sivil makamları elinde tutan yerel Bosnalı asiller, bölgedeki güçlerini artırdı ve otoritelerini merkezden ziyade kendileri için kullanan, devletten bağımsız hareket eden güçlere dönüştüler. (Turhan, 2013, ss.68) Topraklarda çalıştırılan Hıristiyan reayanın durumu gittikçe zorlaşıyordu. 1831-1834 yılları arasında Hüseyin Kapetan Gradaşceviç'in öncülüğünde, Bosna otonomisi için başlatılan isyan, Osmanlı Devleti ile Boşnak aristokrat aileleri arasında büyük bir güvensizlik oluşturmuştu. (Galešić, 2016, ss. 117) Bölge, Bosna Paşalığı ve Hersek Mutasarrıflığı olarak ikiye ayrıldı. Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa Rizvanbegoviç, 1830 yılından itibaren bağımsız bir şekilde hareket etmeye başladı. Ayanlar kaldırıldı ve onların görevlerini mütesellimler üstlendiler. (Taslidža, 2007, ss. 284) Durum belli bir ölçüde kontrol altına alınmış ve tekrar merkezi yönetimine bağlanmış olsa da halk için şartlar değişmedi. Böylece, ilerleyen dönemde Osmanlı'nın Batı'daki sınırı ve önemli bir jeo-stratejik konumuna sahip olan Bosna, isyanların ve kaos ortamının devam edeceği bir bölge oldu.. Bunun en önemli göstergelerinden biri sık yapılan vezir değişimiydi.

Tanzimatın İlanı ve Ortaya Çıkan Sorunlar

Tanzimat Fermanı ve Öngörülen Değişiklikler

19. yüzyılın ortasında iltizam usulü uygulamaları kontrol edilebilirlikten çıkmış, vergilerin tahsilinde adaletsizlik, keyfilik ve zorbalık hakim olmuştu. Mevcut olan sorunların çözülmemesi daha da kalıcı bozulmaya neden olmuştur ve Osmanlı Devleti artık iç sorunlarından dolayı dış etkisini kaybetmeye başlamıştır. Bu tablo, Osmanlı topraklarına müdahale etmek isteyen Batı devletlerine, harekete geçmek için uygun bir zemin hazırlamıştır. Tanzimat'ın ilanı, Osmanlı Devleti'nin çağdaş tarihinde önemli bir dönüm noktasıydı. Tanzimat dönemi Osmanlı kurumlarının, toplum yaşayışının ve hukukun modernleşmesinin bir başlangıcıydı. (Eren, 2007, ss. 84) 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı bir bakımdan insan ve yurttaş hakları bildirisiydi. Osmanlı Devlet iktidarını sınırlayan ilk belge olması açısından büyük öneme sahiptir. Fermanda, kanunların üstünlüğü ilkesi kabul edilmiştir. Padişah dahil, yönetici zümre de bu kanunlara bağlı olmuştur. Ferman tebaaya eşit olarak birtakım temel haklar ve ilkeler

tanınmakta idi. Yaşama hakkı, mülkiyet hakkı, insan onurunun saygı, kişi dokunmazlığı gibi söz konusu hakları, müsadere yasağı, mali güce göre vergilendirme, devlet harcamalarının kanuniliği, yargılamanın aleniliği ve yargılama olmaksızın ceza verilememesi gibi tamamlayıcı ilkeler de getirilmiştir. (İnalcık, Seyitdanlıoğlu, 2006, ss.63) Devlet örgütü ve toplum yapısında eskinin kaldırılarak yeninin getirilmesi şeklinde değil, eskinin yanına yeninin konulması şeklinde bir modernleşme benimsenmiştir. Eşitlik ve adalet Tanzimat döneminin temelidir. Hukuksal bağlamda bir yandan geleneksel hukuk, kural ve örgütleri varlık ve işlerliklerini devam ettirirken, öte yandan Batı'dan, özellikle Fransa'dan kanunlar aktarılmış ve onu uygulayacak yargı örgütleri oluşturulmuştur. Tanzimat Fermanı, bütün vatandaşlarını hak ve görev bağlamında eşitliyordu. Bu fermanın ilkelerini en geniş anlamda tüm Osmanlı vatandaşlarının can, mal ve namus güvenliğinin sağlanması, geliriyle orantılı olmak kaydıyla herkesin vergi yükümlülüğünü altına alınması ve askerlik yükümlülüğünün adalet temelinde paylaşılması demektir. Tanzimat'ın amaçları arasında din ve devleti yaşatmanın yanında mülk ve milletin korunmasının eklenmiş olması, devletin halka hizmet etmesi, hatta devletin varlık amacının halkın refahına bağlanması gibi ilkeler modern bir devlet ve hukuk anlayışını yansıtan yeniliklerdi. Tanzimat reformları şeriatın yasal uygulamasını kişisel alanla sınırlandırırken diğer bütün alanlarda seküler, Batı tarzında yasalar getirmeye çalışmıştır.

Bosna Paşalığında ve Hersek Mutasarrıflığında Tanzimat Fermanına Gösterilen Tepki

Diğer taraftan Tanzimat'ın ilanı, Osmanlı tebaasında sorunların daha da derinleşmesine neden olmuştur. Eşitlik ilkesi Müslümanlar tarafından büyük tepkiyle karşılanmış ve hükümetin tahmin ettiği gibi her zümre, reformları kendi fikrine göre yorumlamaya girişti. Toprak sahipleri ise asırlar boyunca kurdukları nüfuzu kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlar, dolayısıyla ulema ve bazı valilerin Müslüman halkı tahrik etmekten geri kalmamışlardır. Hristiyan tebaası yaşadıkları ağır şartlarının değişmesini beklerken, Müslümanların endişesi ve itirazı kurulan düzeni kaybetme doğrultusunda idi.

2 Temmuz 1847 tarihinde, Tanzimat'ı uygulamak amacıyla, Bosna'ya vali olarak Mehmet Tahir Paşa atanmıştı. (Gölén, 2010, ss. 83) Dış etkilerin gittikçe arttığı ve bölgede istikrarsızlığa neden olduğu anlayan Tahir Paşa, Tanzimat'ın uygulanmasının aşama aşama olması gerektiği kanaatindeydi. (Babuna, 2000, ss. 101) Düzeni ve toplumsal huzuru sağlamak için her şeyden önce reayaya yapılan baskıların önlenmesi yanında, beylerin devlet taraftarları olmaları sağlamak için onlara rütbe ve nişan verilmesi gerektiğini kaydetmişti. Vergi sistemindeki

uygulamaların birden değişmesi olumsuzetki yaratabileceğini tahmin etti ve dolayısıyla önceliğin can güvenliği, mülk ve namus emniyeti olması gerektiği vurguladı. Fakat Tahir Paşa'nın gözlemleri ve uyarıları Bab-ı Ali'de büyük etki bırakmamış ve Tanzimat'ın uygulanması için talimat verilmiştir.(Gölen, 2002, ss. 906)

Tahir Paşa'nın öngördüğü üzere, çok zaman geçmeden isyanlar patlak vermişti. Daha isyanın ilk anında Merkezden 15 000 kişilik bir asker desteği talep etmişti. Fakat onun gecikmesi ve daha önce bahsettiğimiz coğrafi uzaklığı nedeniyle isyan şiddetlenmişti. Tanzimat'ın vaat ettiği yeniliklerle, durumu olumlu yönde değişeceğine inanan reaya, sipahilerin sert tutumuyla karşı karşıya kaldı çünkü artık reayanın angarya olarak çalıştırılmasının önüne geçildi. Bunun yerine çalışma karşılığında reayaya, devlet tarafından belirli bir ücretin ödenmesi uygun görülmüştür.(Sljivo, 1977, ss.14) Bosna Beyleri ise kendileri tahsil etmesi gerekeceği düşündükleri bu ücreti, maddi bir yük olarak algılamışlardı. Özellikle Hersek Mutasarrıfı olan Ali Paşa Rizvanbegoviç'in, Tanzimat karşıtı faaliyetleri diğer Bosnalı Beylerini de kışkırttığı görülmüştür. Reaya ile aynı haklara sahip olmayı bir hakaret olarak görmüşler ve bu durumu kabul ettikleri taktirde, Müslüman üstünlüğünün yanı sıra, varlığının bile tartışmalı bir konuma geleceğini öne sürmüşlerdi.

Ömer Lütfi Paşa ve 1849-1851 İsyanın Bastırılması

Ömer Lütfi Paşa Kimliği ve Osmanlı Devletindeki Yükselişi

Gerçek ismi Mihailo Latas olan Ömer Lütfi Paşa, 1806 yılında Hırvat Lika bölgesindeki Plaški kasabasında, Sırp Ortodoks bir ailede doğdu. Literatürde Macar Ömer Paşa veya Ömer Paşa Latas olarak da bilinmektedir. (Saydam, 2007, ss.74) Özel hayatına dair yeterince bilgiye sahip olmasak da Osmanlı Devleti'nde Rumeli Serasker ve önemli bir komutanı olduğunu görmekteyiz. İlk biyografisini bize yakınlarından biri olan, İsviçreli Josef Koetschet sunmaktadır.(Koller, 2017, ss.251) 1827'de Avusturya'da Harp Okulu öğrencisi iken, Osmanlı Devleti'ne sığındığını görmekteyiz. Başka bir kaynağa göre bu dönemde Ogulin sınırında görevli olduğu ve bilinmeyen bir sebepten dolayı öbür tarafa geçtiği anlaşıyor. Hersek'teki Glamoç kasabasına geçtikten ve orada bir süre kaldıktan sonra Banja Luka'da bulunduğunu biliyoruz. Hacı İbrahim adında bir toprak sahibinin yanında çalışmaya başlamıştı, sonrasında çok zaman geçmeden İslamiyet'i benimseyip Ömer Lütfi ismini almıştı.

Biyografisinin yazarı Koetschet, Ömer Paşa'nın, yeni vatanın dilini ve kültürünü öğrenmek için özel gayretler göstermenin yanı sıra, dindar bir Osmanlı imajını

yaratmaya çalıştığını kaydetmektedir. Ulema ile vakit geçirirken, Avrupalılarla pek irtibat etmezdi ve kendi Avrupa kimliğini dikkatlice gizlerdi. Buna benzer ayrıntılar ve ifadeler diğer yazarlar ve araştırmacılara farklı yorumlarda bulunmaları için müsait bir alan yaratmıştır. Müslüman ve Osmanlı kimliğinin gerçekliği tarihçiler ve edebiyatçıların ilgi alanı olmuştur. İlerleyen zamandaki kariyer yükselişinin nasıl geliştiğinden emin olmamakla birlikte, Mekteb-i Harbiye’de Hoca olduğu ve sonrasında askeri hiyerarşisinde ilerlemeye devam ettiğini görmekteyiz. 1844 yılında Arnavutluk’taki isyanı bastırdıktan sonra sırayla Lübnan, Kurdistan ve Eflak bölgesinde aynı görevle bulunduğunu biliyoruz. (Koller, 2017, ss.257) Orada gösterdiği başarılı askeri faaliyetlerin ardından, isyanı bastırmak için Bosna’ya gönderilmiştir. Misha Glenny bu olayı 19. yüzyıldaki Bosna tarihinin en önemli vakası olduğunu ifade etmişti. (Glenny, 2012, ss.214) Safvet Beg Başağaç ise kendisini Bosnalı Müslümanlarının en büyük düşmanı olarak adlandırır. (Basagic, 1900, ss.109) 1850 yılının Ağustos ayında Tanzimat’ın uygulanmasını sağlamak için Bosna’ya geldi. Ordusunda çok sayıda kendi ülkelerdeki ihtilallerden kaçan Macar ve Leh askerin de bulunduğu çeşitli kaynaklarda görüyoruz. İlk olarak o döneme kadar Osmanlı merkez otoritesine başkaldıran Bosnalı beylerini bir araya toplamış ve ilerleyen dönemde uygulanacak reformlarla ilgili açıklama yapmıştı. Bosna’dan sonra Karadağ’da da benzer faaliyeti göstermek için görevlendirileceğini öngörerek özellikle sınırındaki Sırplarla anlaşmaya çalışmıştı. Müslüman ve Hıristiyan ileri gelenlerinin güvenini kazanmak için bazen ikna etme gücünü bazen ise tehdit uygulardı. (Andric, 2011, ss. 52) Kendisine Padişah tarafından geniş yetkiler verilmiş olsa da, mecbur olmadıkça kan dökülmemesi ve Tanzimat’ın uygulamasına karşı çıkan beylerin kuvvete başvurulmadan iknaya çalışması emredilmişti. İsyanın baş aktörlerinden biri olan Ali Paşa Rizvanbegoviç’i orduya davet edilerek tutuklanmasına ve İstanbul’a gönderilmesine dair talimat verilmiştir. Ancak kuvvet kullanılmadan isyanın durdurulamayacağı anlaşıldığı taktirde şiddet uygulaması için yetki verilmiştir.

1849-1851 İsyanının Özellikleri ve Neticeleri

Tanzimatın uygulanması ve toplumun buna karşı tepki göstermesi temel nedeni olarak gösterilebilir. Ancak toplumu etkileyen bir takım başka iç ve dış faktörlerin varlığını göz ardı etmemek gerek. Daha önce bahsettiğimiz gibi vergi toplama uygulamasındaki düzensizlikler ve dolayısıyla reayanın mağdur olması toplumdaki adaletsizliği daha da belirgin bir hale getirdi. Bunun yanı sıra isyanın dış nedenlerinden bahsetmek yararlı olacaktır. 1848 Macar İhtilali’nden sonra birçok Macar aydını Bosna’ya sığındı. Oradaki Sırp ve Hırvatlarla irtibatları kurarak, komşu ülkelerdeki gelişmelerden daha önceden etkilenen bu iki

etnik grubu üzerine fikirlerini yaymaya başlamışlardır. Balkan'da Hırvatistan ve Slovenya üzerinde sahip olduğu etkiyi kaybetmemek için Avusturya, Bosna'nın öneminden zaman geçtikçe daha da çok farkında olmaya başladı. Avusturya faktörünün ne kadar tehlikeli olduğu Osmanlı Devleti tarafından geç anlaşıldı. Diğer tarafta Sırbistan ve Karadağ'da başlayan faaliyetler ve Bosna'daki Sırp halkı üzerindeki propaganda hem Osmanlı Devleti hem Avusturya'yı endişe ediyordu.

1 Mart 1850 tarihinde Tahir Paşa valiliği sırasında yerli beyler tarafından desteklenen isyancılar Bihaç Kalesini ele geçirdiler. (Srpske Novine, Nu: 26, 1850, ss.94.) Saraybosnalı tüccar, zanaatkar, bey ve ağalar, Mehmet Tahir Paşa'ya gönderdikleri senetlerde, valiye her türlü yardıma hazır olduklarını, isyana karşı olduklarını, ayrıca isyan edenlerin tutuklanmaları için bizzat çaba göstereceklerini belirttiler. (Gölen, 2002, ss. 301) İsyanın başlangıcından kısa süre sonra Tahir Paşa vefat etti ve yerine Çerkez Hafız Paşa geçti. İsyanın devam ettiği bölgeye görevlendirilen Ömer Lütfi Paşa ancak Haziran ayında Saraybosna'ya gelmiştir. Tanzimat'ın öngördüğü reformları resmi törende beyan ettikten sonra, Padişahın reform uygulamalarına en şiddetli muhalif olan Krajina bölgesine gitmişti. İsyanı destekleyen Ali Paşa Rızvanbegoviç'i ve diğer beyleri Saraybosna'da kendi kontrolü altına almıştı. (Taslidža, 2007, ss. 286)

Onun gelişi ve Bosnalı aristokratlar arasında yarattığı karmaşa ve korku birkaç ay etkili olsa da 16 Ekim 1850'de ayaklanma Hersek bölgesindeki Mostar'da patlak vermişti. Yıllar boyunca süren Ali Paşa Rızvanbegoviç'in adil olmayan hakimiyetinde ezilen halk, açık bir şekilde kendisine karşı baş kaldırmasa da, Ömer Lütfi Paşa'nın görevini destekleyeceklerini belirtmişlerdi. Aralık 1850 yılında halk, Ali Paşa Rızvanbegoviç'in görevden alınması için talepte bulunacaktır. İsyanı tarafından ilk ele geçirilen Bihaç Kalesi, tüm Krajina bölgesini çalkantılı bir hale getirmişti. Ömer Paşanın önderliğinde gelen orduda, Macar ve Leh askerleri yerli halk tarafından büyük merak ile karşılandı. (Srpske Novine, Nu: 117, 1850, ss.446) Ali Paşa Rızvanbegoviç, Mahmut Paşa Tuzliç, Ali Paşa Stoçeviç, Bey Agomiroviç, Mustai Paşa Babiç ve Bey Çizmiç isyanları destekleyen en önemli isimlerdi. (Srpske Novine, Nu: 141, 1850, ss.538) Fakat şunu söylemek gerekiyor ki özellikle Ömer Lütfi Paşanın gelişiyle birlikte, beylerin çoğu bir tarafta isyanı desteklerken, diğer tarafta Kazaskere hizmet etmeye ve isyanı bastırmak için yardım etmeye hazır olduklarını gösteriyorlardı. Bazı kaynaklar bize, Ömer Lütfi Paşa'nın bu iki senelik süreçte isyan bölgesinde Gayrimüslim tebaasına karşı, Müslüman halkına nazaran, daha yakın davrandığını ve onların taleplerini çözmek doğrultusunda daha çok çabaladığını göstermektedir. Sırp Gazetesi (18 Aralık 1850), Ömer Paşanın Saraybosna'ya gelişlerinin birinde tebaalar tarafından olan görüşlerini şu şekilde aktarıyor:

‘5 Aralık tarihinde Ömer Paşanın Saraybosna’ya gelişi sırasında tüm dükkanların kapatılmasını, şehir halkının sokağa çıkması ve onu karşılaması emredildi. Lakin şehirde yaşayan Müslümanlar/Türkler ona karşı olan nefreti ve yarattığı durumundan ötürü memnuniyetsizliği gizlemeden çıkmayı reddetti, dolayısıyla sokakta Hristiyanlar ve Yahudiler çoğunluktaydı.’ (Srpske Novine, Nu: 141, 1850, ss.538)

Ömer Paşanın 1850 yılında Aralık ayında silahları toplatması ve birçok şehirde orduyu yerleştirmesi halkta korku ve güvensizlik yaratmıştı. (Srpske Novine, Nu: 144, 1850, ss.549) Özellikle Mostar ve Konjic şehirlerinde bu durum belirgindi. Posavina bölgesinde isyancılar, yerli Hristiyan halka saldırmaktan ve kiliseleri yok etmekten geri kalmamışlardı. (Srpske Novine, Nu: 42, 1851, ss.164.) Şubat ayında Mostar, ertesi ay da Jajce Ömer Paşa’nın ordusu tarafından ele geçirildi. (Srpske Novine, Nu: 36, 1851, ss.140) 2 sene boyunca, Bihaç, Sarajevo, Mostar, Travnik ve Tuzla gibi şehirlerin yanı sıra daha küçük kasabalarda, toplam 25 muharebede isyan bastırılmıştı. Yaklaşık 5000 kişi hayatını kaybetti, 5000 kişi ise Hırvatistan’a göç etti. İsyanın meydana geldiği şehirlerde yaşayan tüccarlar yağmalara maruz kalarak büyük zarar görmüştü. Bosna ve Hersek bölgesinde nüfüz sahibi olan beylerin bir kısmı da hayatını kaybetmiş, bir kısmı ise İstanbul’daki mahkemede yargılanmıştı. İsyanı destekleyen en önemli aktörlerden biri olan Ali Paşa Rizvanbegoviç, aydınlanmamış şartlarda hayatını kaybetti. Onun sonunu getiren Ömer Lütfi Paşa olduğunu tahmin ediliyor fakat, buna dair net bir kanıt elimizde yoktur. (Taslidža, 2007, ss.298)

İstanbul’daki mahkemeye çıkartılan beylerin önemli bir kısmı, kendi oğulları Rızvan Paşa ve Rüstem Bey de dahil, Ali Paşa’yı suçlamışlardı.

Bu arada İzvornik Sancağı kurulmuştur. 24 Şubat 1851 tarihinde Hersek bölgesi Bosna’ya ilhak olunarak tek eyalet olmuştu. 30 yıl sonrasında ise Bosna Osmanlı Devleti’nden koparılmıştır.

Sonuç

Tanzimat'ın ilanı Osmanlı hukuk sistemi açısından her ne kadar yeni bir dönemin başlamasına neden olsa da, neticelerine baktığımızda beklenen sonuçları vermediğini görmekteyiz. Bunun en önemli nedeni gerçekleşme sürecinde birtakım toplumsal engellere uğramış olmasıdır. Merkezi otoritesinin kontrolünün dışında hareket eden beyler ve ağalar bu tür değişimleri kendi nüfuzunu tehdit eden bir unsur olarak algılamışlardı ve kendi çıkarları doğrultusunda amaçlara ulaşmak için halkı kışkırtmaktan geri kalmamışlardı.

Bosna Paşalığı ve Hersek Mutasarrıflığı her ne kadar kapalı bir bölge ve toplum olarak görünse de komşu ülkelerdeki gelişmelerden ve fikir hareketlerinden etkilenmişlerdi. Böyle bir siyasi ve sosyal ortama ekonomik ve hukuki sorunları eklediğimizde isyan için ne kadar verimli bir alan oluştuğunu daha kolay anlayabiliriz.

Osmanlı Devleti Bosna toplumunun yeniliklere hazır olmadığını ve olumsuz tepkinin büyük bir çatışmaya dönüşebileceğini geç anladı dolayısıyla durumu kontrol altına almak için bu bölgeyi bilen ve askeri alanında büyük başarılarla imza atan Ömer Lütfi Paşa'yı seçti. Ömer Lütfi Paşa, modern Boşnak tarihinde en tartışılan aktörlerden biridir. 2 senelik çatışma boyunca gösterdiği sert tutum ve acımasız tepki Osmanlı Devleti açısından olumlu bir sonuç verse de Bosna Hersek tarihinde en büyük toplumsal travmalardan birini yaratmıştı. Bosna Vilayetindeki 1849-1851 gelişmeleri basit bir isyan olarak değerlendirmek yanlış olur. Boşnak toplumunda ve ilerleyen dönemdeki ulusallaşma sürecinde önemli bir yere sahiptir. Boşnak milleti 1951'dan sonra kendini artık Osmanlı toplumun ayrılmaz bir parçası olarak görmekten vazgeçmeye başladı. Bir bakımdan Osmanlı Devleti ve Bosna Vilayeti arasında artık aşılmayan bir güvensizlik oluştu. Her ne kadar isyan aristokrat sınıfı tarafından düşünülmüş ve onların çıkarları doğrultusunda patlak vermiş olsa da 2 sene boyunca birçok şehirde yaşanan çatışmalar toplumda silinmez bir iz bırakmıştı.

KAYNAKÇA

Srpske Novine (Sırp Gazetesi)

- Srpske Novine, Nu: 17, 13 Şubat 1850
 Srpske Novine, Nu: 23, 27 Şubat 1851
 Srpske Novine, Nu: 26, 2 Mart, 1850
 Srpske Novine, Nu: 36, 29 Mart 1851
 Srpske Novine, Nu: 42, 14 Nisan 1851
 Srpske Novine, Nu: 43, 17 Nisan 1851
 Srpske Novine, Nu: 92, 12 Ağustos 1850
 Srpske Novine, Nu: 50, 3 Mayıs 1851
 Srpske Novine, Nu: 117, 17 Ekim 1850
 Srpske Novine, Nu: 120, 24 Ekim 1850
 Srpske Novine, Nu: 121, 28 Ekim 1850
 Srpske Novine, Nu: 128, 14 Kasım 1850
 Srpske Novine, Nu: 141, 19 Aralık 1850
 Srpske Novine, Nu: 144, 28 Aralık 1850

KITAPLAR

- Andric, I., (2011), *Omer Pasa Latas*, Beograd.
- Babuna, A., (2000), *Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, İstanbul.
- Başagić, S. M. , (1900), *Kratka uputa u proslost Bosne i Hercegovine (Bosna Hersek'in Kısa Tarihi)*, Saraybosna.
- Bešlija S., (2023), *Hercegovački sandžak*, Saraybosna.
- Bešlija S., Dervişević H., Kurt A., Taslidža F., Zilić A., (2023), *Sinan-paşa Borovinić, društveni status, porijeklo, politički uspon, početak urbanizacije Mostara, Mostar.*
- Donia, R., Fine, J., (1994), *Bosnia And Herzegovina: A Tradition Betrayed*, New York.
- Eren A.C., (2007), *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, İstanbul.
- Glenny, M., (2012) *The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers (1804-2012)*, Toronto.
- Gölen, Z., (2010), *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, Ankara.
- Hadžijahić, M., (1990), *Od tradicije do identiteta: Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana (Gelenekten Kimliğe: Bosna Müslüman Ulusal Sorununun Doğuşu)*, Sarajevo.
- İnalcık, H., Seyitdanlıoğlu, M., (2006), *Tanzimat:Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara.
- Karpat K., (2004), *Balkanlarda Osmanlı Mirasi ve Ulusçuluk*, İstanbul.

- Kasumović F., (2021), *Na periferiji svijeta Islama : Osmanska poreska politika u Bosanskom ejaletu 1699-1839*, Sarajevo.
- Malcolm, N., (2011), *Bosna: kratka povijest (Bosna: Kısa Tarihi)*, Sarajevo.
- Pelidija E., (2019), *Osmanisti Bosne i Hercegovine do kraja 20. stoljeća : biografski i bibliografski podaci*, cilt 1, Mostar.
- Pelidija E., (2020) *Osmanisti Bosne i Hercegovine do početka 21. stoljeća: biografski i bibliografski podaci*, cilt 2, Mostar.
- Sljivo, G. (1977.), *Omer Pasa Latas u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- Turhan Sel F., (2013), *Eski Düzen Adına*, İstanbul.
- Younis H., (2019), *Svakodnevni život u Sarajevu (1850-1878.)*, Saraybosna: Osmanlı Araştırmaları Merkezi.
- Younis H., (2017), *Od dućana do pozorišta : sarajevska trgovačka elita 1851-1878*, Saraybosna: Tarih Araştırmaları Enstitüsü.

MAKALELER

- Alibašić, A., (2007), "İmidž Osmanlija u historijskim udžbenicima u Bosni i Hercegovini", *Novi Muallim*, sayı 32, s. 55-64.
- Babuna, A., (2010), "Osmanlı Döneminde Bosna ve Boşnaklar", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, sayı 51, s. 181-190.
- Bandžović, S., (2007), "Deosmanizacija Balkana i bošnjački muhadžirski pokreti krajem XIX stoljeća", *Istraživanja*, sayı 2, s. 293-313.
- Emecen, F., (1992), 'Bosna Eyaleti' *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt 6, s. 296-297, İstanbul.
- Galešić, Đ., (2016), "Pojava aspiracijskih nacionalizama na prostoru zapadnog Balkana i njihov utjecaj na Bosnu i njeno stanovništvo" (Batı Balkanlar Bölgesinde Milliyetçiliklerin Ortaya Çıkışı ve Bunların Bosna ve Nüfusu Üzerindeki Etkisi) , *Godišnjak bošnjačke zajednice kulture Preporod*, sayı 1, s.107-127.
- Gölen, Z., (2010), "Osmanlı Yurdu Olan Bosna-Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasî Olaylar", *Belleten*, sayı 74, s. 421-476.
- Gölen, Z., (2002), "1849-1851 Bosna Hersek İsyanı", *Belleten*, sayı 247, s. 905 – 930.
- İbrahim, A., (2022), "Tanzimat Sonrası Gayrimüslim Osmanlı Tebaasının Hukuki Durumu", *NEUHFD*, sayı 1, s. 63-91.
- Lavić, S., (2019), "Bosanska nacija (Demokratska nacija-država versus država zatočena u etnopolitiku)", *Pregled*, sayı 1, s. 21-43.
- Koller, M., (2017), "Ömer Pasha Latas and the Ottoman Reform Policy in Bosnia and Herzegovina (1850–1851)", *Islamic History and Civilization*, sayı 147, s. 250-270.
- Taslidža, F., (2007), "Osvrt na prilike u Hercegovini u doba Ali-paše Rizvanbegovića", *Istraživanja*, sayı 2, s. 277-291.
- Saydam, A., (2007), "Ömer Lütfi Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt 34, s. 74-76, İstanbul.

EKLER

Ek 1: Bosnalı Vezirlerin Yaşadıkları Travnik Şehri (Gölen, 2010, ss. 478)

Ek2: Bosna'nın Krallık Başkenti Jajce (Gölen, 2010, ss. 479)

Ek3: Hersek Mutasarrıfı Ali rızvanbegoviç'in Stolac'daki Kalesi (Gölen, 2010, 481.)

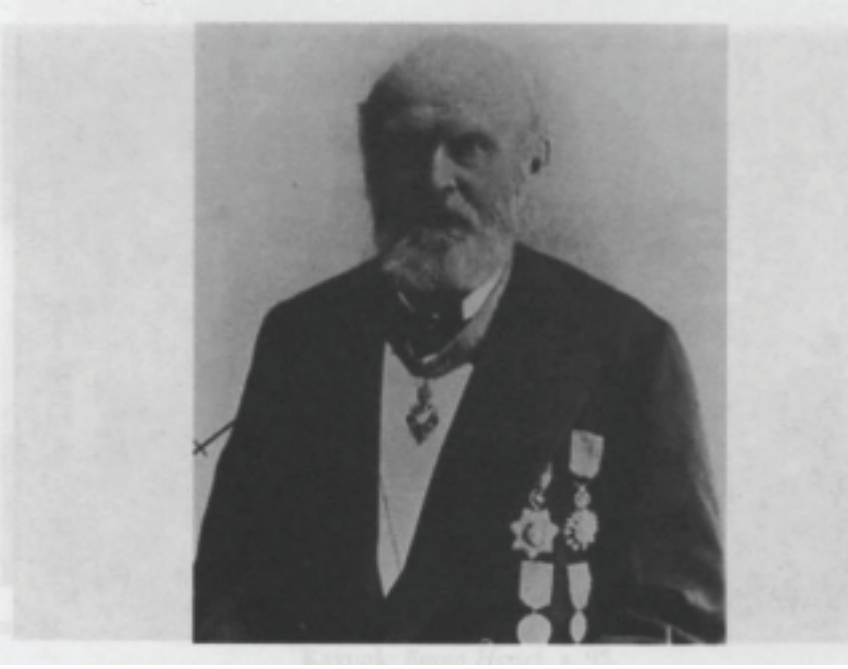
Ek4: XIX.yy. Sonlarında Travnik (Gölen, 2010, ss.481)

Ek5: 19.yy. İkinci Yarısında Mostar'dan Bir Görünüm (Gölen, 2010, ss.493)

Ek6: Ömer Lütfi Paşa

Ek 7: Ömer Lütfi Paşanın biyografisini yazan Josef Koetschet ((Gölen, 2010, ss. 95)

Србске Новине.

Уредник и издател: Милош Поповиќ

ПРЕДГОВОР

[illegible][illegible]

Жизнь человека внутри планеты — это процесс, который развивается постоянно, так же, как организм, из которого вытекает — а также в нем — процесс жизни, для того чтобы он мог развиваться, двигаться вперед. И вот человек — судья из группы людей, бы на своем пути — человек, из группы людей, которые, развиваясь, — но в той мере,

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

SIRBİSTAN'DAKİ ANAYASAL GELİŞMELER VE PRENS MİHAİLO OBRENOVIÇ'IN ULUSAL ODAKLI SİYASETİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ (1860-1868)

Tanja Čerevicki

Hacettepe Üniversitesi

Giriş

Sırp lar arasında bir anayasa kabul etme fikri, 1804'teki Birinci Sırp Ayaklanması sırasında ortaya çıkmıştı.¹ Bu dönemde, birkaç anayasal kanun kabul edildi. Dönemin Sırp halkının lideri Kara Yorgi, diğer ulusal önderlerle kıyaslandığında anayasanın kabulü konusunda farklı bir görüşe sahipti. Kara Yorgi, anayasada gücünü meşrulaştıracak ve halefleri için güvence altına alacak bir sözleşme gördü. Muhalefet anayasada gücün bir kısmını temsili meclislere devretmeyi destekledi. Böylece, 1808 ve 1811 tarihli anayasal kanunlar, yüksek makamlar arasındaki ilişkileri düzenlediği ve Sırp anayasacılığının gelişmesinin temellerini atmaktadır. Vasal konum, yabancı güçlerin baskısı ve isyancıların anlaşmazlığı ilk anayasanın kabul edilmesini geciktirdi, ancak anayasacılık fikri Sırbistan'da çoktan kök salmıştı. Bu nedenle bir sonraki dönemde anayasa meselesi siyasi çekişmelerin konusu olmuştur. Prens Miloş Obrenoviç despotik bir şekilde hüküm sürdü ve herhangi bir güç sınırlamasını kabul etmedi.² Prens rakibi olan Devlet Konseyi'nin görevi, hükümdarın gücünü sınırlamaktı. Sırp Prenslığı'nin özerkliğini Sırp literatüründe İkinci Hatt-ı Şerif olarak bilinen 8-18 Ekim 1830

1 Sırp isyanları için bkz. (Börekçi, 2001; Aslantaş, 2023; Özkan, 2011).

2 Miloş Obrenoviç'in birinci hükümdarlığı 1815-1839, ikinci hükümdarlığı ise 1858-1860.

(Evâhir-i R 1246)³ tarihli ferman ve 13 Kasım 1833 (29 Cemazeyilahir 1249) Hatt-ı Şerif⁴ ile teyit etmiştir. 1830'da Prens Miloş'a kalıtsal

Prens/Knez ünvanı verildi. 1833 Hatt-ı Şerif, tımar sistemini yasal olarak kaldırmıştır. Yani tımar sistemi sipahi kaldırılarak dönüştürülmüş, ancak Sırp devleti tarafından toplanan sipahi vergileri kaldırılmamıştır. Sonunda 1835'te Sırp köylülerinin devlete karşı tüm görevleri, yıllık bir vergi ödemesiyle sınırlı hale getirilmiştir. Dolayısıyla 1833 Hatt-ı Şerif ile ulusal süreç tamamlanırken, 1835 yılında Sırp bağımsızlığının toplumsal süreci tamamlanmış oldu (Љушић, 1986, s. 3).

Sırp Prenslığı'ne Osmanlı İmparatorluğu içinde özerk yönetme statüsü veren 1830 tarihli Ferman metninde Prens Miloş'un iktidarı Devlet Konseyi ile paylaşması gerekiyordu ancak prens buna bağlı kalmadı. (Драгнић, 1989, s. 29; Љушић, 1990, s. 30). Prens Miloş'un mutlakiyetçi hareketlerinin sonucu, 1835'teki Mileta İsyanı ve ilk defa bir anayasanın kabul edilmesi talebi oldu. Böylece 15 Şubat 1835'te Kraguyefça'da ilk Sırp anayasası (Sretenjski ustav) kabul edilmiştir (Љушић, 1986, s. 137).

Sretenje Anayasası⁵; prensliğin sembolleri, vatandaşların hakları, hükümet ve hükümetin bölgesel örgütlenmeleri, kamu yönetimi ve anayasa değişiklikleri hakkında maddeleri içeriyordu. Bu anayasa aynı zamanda yasama yetkisine sahip olmayan ancak yasama girişimine sahip olan Millet Meclis'ine vergi ve diğer görevleri belirleme hakkını da sağlamaktadır. Sretenje Anayasası'nın kabul edilmesi, anayasaya olumlu bakmayan Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük güçlerin, Avusturya'nın ve de Rusya'nın çıkarına uymadığı için çeşitli baskılarla Prens Miloş'un anayasayı yürürlükten kaldırmasıyla sonuçlandı. Sretenje Anayasası'nın önemi, anayasallık, parlamentarizm ve insan hakları ve özgürlüklerinin korunması fikrini oluşturma arzusuna yansdı. Bu anayasa ile getirilen konsey, Miloş'un kendi yönetim gücünün önünde bir engel oldu ve sonraki yıllarda Sırp anayasacılığının gelişmesinde önemli bir siyasi devlet faktörü oldu (Љушић, 1986, ss. 137-150).

İkinci Sırp Anayasası 1838 yılında padişah fermanı ile kabul edilmiş ve bu nedenle tarih yazımında Türk Anayasası ("Turski Ustav") olarak anılmıştır (Ceylan, 2019, s. 8). 1838 tarihli kararnameye göre, en yüksek güç prens ve konsey arasında paylaştırıldı. Bu anayasa konseye ek yetki vermiş ve ayrıca prensin

3 BOA, Y.EE. 41/139.

4 BOA, HR.SYS. 1384/2.

5 Anayasa hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Љушић-Поповић, 2004; Аврамовић, 2010; Радојевић, 2010).

Bâbîâli'nin onayı olmadan konsey üyelerini görevden alamayacağını belirten anayasanın 17. maddesi Sırp Knezliği'ndeki iç siyasi durumun daha da gelişmesi için öneme sahip olmuştur.. Böylece Bâbîâli, Konsey ile prens arasındaki iç özerkliği doğrudan tehdit eden ilişkilere müdahale etmiştir. (Љушић, 1990, s. 30). Prens Miloş bu duruma katlanmamış ve birkaç defa söz konusu anayasal hükümleri değiştirmeye uğraşarak sonunda başarılı olamamıştı. Miloş'un anayasal hükümlerini savunan siyasi muhalifler, bu mücadeleden yola çıkarak "Anayasa Savunucuları" olarak adlandırılmış ve Prens Miloş Obrenoviç 1839'de iktidardan istifa etmiştir. (Јовичић, 1990, s. 9).

Türk Anayasası'nın yürürlükte olduğu dönemde (1838-1869) prenslik tahtında değişiklikler meydana gelmişti; ilk olarak Prens Miloş iktidardan ayrılmış ve oğlu Milan (1839'da öldü) iktidara gelmişti. Milan Obrenoviç'in yerine ise kardeşi Mihailo (1839-1842) geçmişti. Ancak Anayasa Savunucuları'yla yaşanan anlaşmazlık nedeniyle Mihailo iktidardan ayrılmış ve muhalefet Prens Aleksandar Karacorceviç'i Sırp prensi olarak atamıştır. Karacorceviç'in yönetimi ve konsey'in yönetimi halk arasında büyük bir memnuniyetsizliğe neden olmuştur.

1858 Yılında Sırp Tahtında Hanedan Değişikliği

Obrenoviç, hanedanın (Prens Miloş Obrenoviç'in ikinci hükümdarlığı 1858-1860) Sırbistan'a dönüşünü, yoğun ulusal ve diplomatik faaliyetlerin başlangıcı olarak işaret etmektedir.. Prens Aleksandar Karacorceviç'in ulusal siyasetin yürütülmesindeki zayıf tavrı, yerini Prens Miloş'un katı tavrına bıraktı. Prens Mihailo, babasının politikasını kendisi de sürdürdü. İlk kez Sırbistan'ı büyük güçlerin etkisinden kurtarmak ve bağımsız bir dış politika izlemek için çaba gösterdi. Bu politikanın amacı, Osmanlı yönetiminden kurtulmak ve Balkan halklarının ortak bir devletini kurmaktır (Јакшић-Вучковић, 1963, ss. 16-19).

Anayasa Savunucuları döneminde (1842-1858) Prens Aleksandar Karacorceviç ile Devlet Konseyi arasındaki çatışma nedeniyle Prenslik bir iç siyasi kriz içindeydi. Prensliğin dış politikasını yürütme konusunda anlaşmazlık vardı. Prens Aleksandar, padişaha veya Avusturya'ya karşı durmak istemiyordu. Böyle bir tutum, daha aktif bir ulusal politika izlemeyi imkânsız hale getirdi ve yavaş yavaş prens Aleksandar aşırı bir Avusturya etkisi altında kaldı. (Стојанчевић, 1994, ss. 269-280). Ayrıca, hükümdarın pasif duruşunun karşısında, ileri ulusal-politik gözlem olması gerekiyor gibi dolu yeni nesil Sırp aydınlarının liberalizmi ortaya çıkmıştı Konseyde bulunan üyelerin çoğunluğu, prensin Avusturya'ya bağlı politikaya karşı çıkmıştı. Aziz Andrey Meclisi, 12 Aralık 1858'de Aziz Andrey Gününde başlayan Sırp Prensliği Meclisi'nin bir oturumuydu. Prens Aleksandar Karacorceviç

meclisi muhalefetin baskısı altında topladı. Mecliste Anayasa savunucuları ve liberaller, Miloş Obrenoviç'i desteklediler ve Prens Aleksandar Karacorceviç'in prenslik görevini alıp Prens Miloş Obrenoviç'e devrettiler.

1859'da İtalya'nın birleşmesi için yapılan savaş sırasında, Sırbistan topraklarında yoğun diplomatik yazışmalar gerçekleşti. Prens Mihailo, savaşın patlak vermesinden önce Viyana, Paris ve Londra'yı ziyaret ederek yöneticiler ve bakanlarla görüştü. Fransız imparatorunun duruşu, İtalya'nın birleşmesi için bir savaş başlatmaktı. Kamilo Kavur ve Sardunya hükümeti ile mutabık kalınarak savaşın başlaması için tüm hazırlıklar yapıldı. Bu olaylarda Sırbistan, isyana hazırlanan Macarlara yardım edebilecek biri olarak görülüyordu. Sırbistan, savaşa girme ve Avusturya ile Osmanlı İmparatorluğu tarafından saldırıya uğrama riski altındaydı. Prens Mihailo'ya tarafsız kalması tavsiye edildi, bu özellikle ne pahasına olursa olsun Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün ihlal edilmesini istemeyen İngiltere tarafından ısrar edildi. Prens Mihailo, Bosna'daki Hristiyan nüfusun kötü durumu ve Bosnalı soyluların sürekli isyan ve baskıları nedeniyle İngilizlerin Bâbıâli'ye müdahale etmesini istedi. Bâbıâli'den Bosna'daki ayaklanmaya daha enerjik tepki vermesini istedi, aksi halde Balkanlar'da büyük bir ayaklanma başlayabilirdi. Bosna-Hersek ahalisini sadece Sırlar değil, Karadağlılar, Fransızlar, Ruslar ve Avusturyalılar kışkırtmıştır (BOA, HR.TO., 283/5). Bu zamanlarda, Prens Mihailo Macar göçmen temsilcisi Layoş Koşut ile de bir araya geldi. Koşut'un notlarında görüşmede ne konuşulduğuna dair bilgiler mevcuttur. Ancak verdiği bilgilerin çoğu doğru olarak kabul edilemez. Koşut'un çabalarına Prens Mihailo'nun doğrudan destek vermesi mümkün değildi (Јакшић-Вучковић, 1963, ss. 31-33).

Miloş ve Mihailo'nun 1859 yılındaki bu temkinli politikası haklı çıkmıştı. Sırbistan tehlikeli bir durumdan kaçındı. Sırbistan çevresinde, Bosna'da isyanlar ve mültecilerin sürekli akın ettiği Bulgaristan'daki durum sakin değildi. Sırbistan'ın Bosna ve Bulgaristan'da huzursuzluğa neden olduğuna dair kanıt yoktur. Sırp Prensliği geniş alanlarda Osmanlı şiddetini daha da artırabilecek eylemlere karşıydı. Büyük Güçler, Sırp hükümetinin yardım ve destek çağrılarına önem vermediler. Sırlar bu süreçte hem Rusya'nın desteğine hem de Sırbistan'daki Fransız temsilcisinin desteğine güvenemediler. İngiliz ve Avusturyalı temsilciler ise Bâbıâli'nin Sırbistan'daki konumunun zayıflamaması için çabaladılar. Diğer taraftan, Bâbıâli Prens Miloş'un meydan okuyan ve katı tavrından memnun kalmadılar (Јакшић-Вучковић, 1963, s. 48).

Prens Mihailo Obrenoviç'in İkinci İktidarı (1860-1868)

Prens Mihailo ikinci defa iktidara geldiğinde 37 yaşındaydı. Bu süreç içerisinde eğitim ve siyasi deneyimdeki boşlukları doldurmaya çalışmıştı. Tüm Avrupa'yı gezdiğinde, devlet adamları ve diplomatlar ile tanışıp Avrupa siyasetinin sorunları hakkında bilgi sahibi oldu. Babası Prens Miloş ile arasındaki karakter farkı her açıdan göze çarpıyordu. Sırp halkının gözünde bu gerçek her zaman Prens Mihailo'nun lehine gidilmedi. Prens Miloş halka yakın duruyordu. Prens Mihailo içedönük kişiliğe sahip bir şahsiyet olarak halkla nasıl konuşacağını bilmiyordu. Ayrıca prens Sırbistan dışında kaldığı süre boyunca halk gelenek ve göreneklerinden uzaklaşmıştı. Sırpların ve yabancıların hemfikir olduğu Mihailo'nun kişiliğine ilişkin değerlendirmeler, prensin bir devlet adamı niteliklerine sahip olmadığı gerçeğinden bahsetmiştir.. Ancak onu vatanseverlik, dürüstlük ve nezaketle övmüşlerdir.. Bu nitelikleri ve Sırbistan'ı Osmanlı yönetiminden kurtarma arzusu, ona ortaklarının içten saygısını kazandırdı (Јакшић-Вучковић, 1963, s. 50). Prens Mihailo'nun tahta çıktığı sırada, İtalya tarihinde önemli bir aşama olan birleşme sona eriyordu. Garibaldi'nin Güney İtalya'daki başarısı dünyaya düzenli bir ordu, büyük müttefikler, diplomasi ve hatta bazı büyük güçlerin iradesine karşı ulusal fikrin kazanabileceğini göstermişti. Bu örnek, yabancı egemenliği altındaki Avrupa ülkeleri üzerinde büyük bir etki bırakmıştı.

Prens Mihailo, Sırbistan'ın bağımsızlığını kazanmak için Avrupalı güçlerin yardımına güvenemeyeceğini, savaşlabileceğini ve Osmanlıların ancak Balkan uluslarının ittifakının yardımıyla yenilebileceğini farkına vardı. Böylesine cesur bir planın uzun ve iyi bir hazırlık yapması gerekiyordu çünkü o dönemde Balkan özerk devletlerinin hiçbiri Osmanlı İmparatorluğu ile baş edecek güce sahip değildiler. Prenslikteki iç siyasi durum istikrarlı değildi. Prens Miloş zamanında bile Karacorceviç'in destekçileriyle ve ardından kendi muhalefetiyle uğraşmaktaydı. Prens Mihailo, liberalleri hükümete kabul ederek, görevden alınan memurlara af çıkararak ve emekli maaşı vererek durumu düzeltmeye çalıştı. Prens, hükümdarlığının ilk günlerinde Bâbüâlî'ye karşı tavrını değiştirme niyetini gösterdi. Örneklerden biri, Prens Mihailo'nun Sırbistan Prensi seçildiğini onaylayan berat almasıydı. Geleneğe göre beratın açık havada halkın huzurunda alınması gerekirdi. Ancak Prens Mihailo, gelenek gereği berat alıp okumak yerine, beratını evinde almaya karar verdi. Bu değişikliğin ne gibi gelişmelere yol açtığından dolayı herhangi bir açıklama yapmadan Bâbüâlî'nin temsilcisi Enver Paşa'yı evine davet etti. Prens Mihailo bu geleneği bozmaya kararlıydı ve berat töreninde Enver Paşa'yı beklenen şekilde ve özel olarak selamlamadı. Enver Paşa, Prens Mihailo'nun kabul odasına girdiğinde, prens, Enver Paşa'ya padişahın sadık bir tebaası olarak, ama daha önemlisi aynı zamanda Sırbistan'ın haklarını

ve kurumlarını koruyacak bir prens olarak hüküm süreceğini kısa bir açıklama yapmıştı. Sırp prensinin davranışlarındaki bu değişiklik sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik politikasının, prens Aleksandar Karacorceviç'in politikasından farklı olacağı fark edilmiştir. (BOA, İ.HR., 179/9858; Јакшић-Вучковић, 1963, ss. 50-51).

Hükümdarlığının başında mutlakiyetçi bir yönetim planlamışsa da prens muhalefetini ihmal etmemiştir. Muhalefet, konsey aracılığıyla prensin gücünü sınırlamak isteyen muhafazakarlar ve aynısını Milli Meclis aracılığıyla yapmaya çalışan liberaller olmak üzere iki akımdan oluşuyordu. Prens, uzlaşmacı bir çözüme ulaşmak için her iki akımın temsilcilerinden bir hükümet kurmaya çalıştı, ancak böyle bir hükümet etkili olmadı ve kısa sürede değiştirildi (Милићевић, 1964, s. 139).

Mihailo'nun hükümdarlığının başından itibaren, iki yıldır Sırbistan'ın genel ilerlemesini engelleyen siyasi gruplar arasındaki anlaşmazlıkların ortadan kaldırılması ihtiyacı hissedildi. Mihailo, Obrenoviç hanedanının muhaliflerine yönelik zulmü durdurmak için içtenlikle çalıştı. Liberallerin reform yapma girişimleri, prensin sert direnişiyle karşılaştı. Onları daha fazla ısrar etmeleri üzerine iktidardan uzaklaştırdı. Bu, parti hesaplamalarına katkıda bulundu. Prens, tüm grupların temsilcilerini hükümete dâhil ederse siyasi tutkuları yatıştıracağına inanıyordu. Durum sakinleşmedi ve hükümet ile konseydeki sürekli bölünme devlet işlerini yürütmeyi zorlaştırdı (Стојанчевић, 1994, ss. 292-294).

Köylülerin yoksullaşmasının yarattığı kötü iç durum, ticaretin geri kalmışlığı, yetersiz devlet gelirleri, ülkenin kültürel ve ekonomik kalkınmasını zorlaştırdı ve bütün bunlar ulusal politikanın yürütülmesini olumsuz etkiledi. Reformlar gerekliydi ve bunun şartı da anayasayı değiştirmektir. 18 Ağustos 1861'de, Kragujevca'daki Preobrazenye Meclisi'nde toplanan halk temsilcilerine, esasen anayasayı değiştiren birkaç yasama önerisi sunuldu (BOA, A.MKT.UM., 478/74). Meclis seçimleri, 1858'de Aziz Andrey Meclisi tarafından kabul edilen Millet Meclisi Yasası hükümlerine göre yapıldı. 221 milletvekili seçildi. Oturumlar prensin konuşmasıyla açıldı. Meclis, hızlı ve basit bir incelemeyle, hükümetin kendisine sunulan aşağıdaki yasaları aldı: kalıtsal prenslik onuru yasasına bir değişiklik, Devlet Konseyi Yasası, Millet Meclis Yasası, Kamu Yönetiminin Teşkilatına İlişkin Yasa, Belediyeler İlişkin Yasalar. (Митриновић, Брашић, 1937, ss. 70-71).

Millet Meclis Yasası meclisi danışma rolüne indirdi. Meclisteki milletvekilleri prens tarafından atanacak, meclis oturumlarına bakanlar katılacaktı. Konsey yasasını ve konsey üyelerini, prens tarafından atanan ve onun takdirine bağlı olarak görevden alınabilecek sıradan memurlar yaptı. Konsey kanunları çıkarmaya

devam etti, ancak prensin otoritesi tarafından büyük ölçüde kısıtlandı. Bağımsız bir politika yürütme olanağından yoksun bırakıldı (Јовановић, 1933, ss. 167-184). Prens Mihailo, liberallerin engellemelerini önlediğinden, tüm önerileri fazla tartışılmadan kabul edildi. Konsey Yasası, prens devlet işlerini yönetme konusunda neredeyse sınırsız yetki aktardı. Diğer hükümlerin yanı sıra, prensin yabancı ülkelerle ilişkilerde Sırp halkının bir temsilcisi olduğunu da içeriyordu (10. madde). Konsey üyelerinin ayrıcalıklı konumu kaldırılmış ve böylece prensin iradesine karşı herhangi bir muhalefet imkânsız hale getirilmiştir (Јакшић, Вучковић, 1963, s. 81).

Preobrazenye Meclisi'nde onaylanan kanunlardan biri olan Halk Ordusu Yasası idi. Ona göre, ihtiyaç halinde bayrak altında çağrılacak, orduda görev yapabilecek insanlardan oluşan bir "halk ordusu" kurulmuştur (BOA, A.MKT.UM., 503/88). Yaklaşık 3.000 kişilik sürekli orduya ek olarak, bu yasa, ilk çağrıda bulunan 50.000 kişilik bir ordunun kısa sürede eğitilmesini ve silahlandırılmasını öngörür. Bu tedbir yıllardır düşünüldü. Diğer ülkelerde zaten ulusal ordu kurma örnekleri vardı. Sırbistan böyle bir oluşum için insan gücüne sahipti, ancak üst düzey makamı, teknik araçlar ve silahlardan eksikliği vardı. Silahların edinilmesi ek zorluklar yarattı. Mali yükü ek olarak, Sırbistan'a düşman olan iki güçten silah transferi için nasıl onay alınacağı sorunu da vardı. Silahların transferi için Bâbüâli ve Avusturya'dan izin alınması gerekiyordu. Özellikle anayasayı padişahın iradesi dışında değiştiren meclis kararlarından sonra, Bâbüâli'nin silah alımına ilişkin onayını almak imkânsızdı. Sırp Millet Meclisi tarafından onaylanan kararları, Bâbüâli hoşnutsuzlukla karşıladı. Kabul edilen yasalar, sadrazam Ali Paşa tarafından garantör güçlerin temsilcilerine Sırbistan'ın Bâbüâli'ye yönelik düşmanca niyetlerinin kanıtı olarak sunuldu. Ona göre Halk Ordusu Yasası, kanun tarafından iç düzeni sağlamak için onaylanan küçük Sırp ordusunu güçlü bir silahlı kuvvete dönüştürüyordu. Sadrazam bu yasaları karşı protesto etmiş ve garantör ülkelere, Sırp hükümeti yasaları değerlendirme ve onay için Bâbüâli'ye ve garantör ülkelere gönderene kadar Bâbüâli'nin bunları tanmayacağını bildirilmişti.⁶ Prens Mihailo'ya baskı yapmaları istendi. Sırp hükümeti ve prens, garantör güçler ve Bâbüâli nezdinde eylemlerini haklı çıkarmaya çalışmıştı. Filip Hristiç⁷ kapsamlı bir mektup yazarak İstanbul'daki Sırp temsilcisi (kethüda) Avram Petroniyeviç'e gönderdi. Petroniyeviç'in mektubu sadrazam Ali Paşa'ya

6 Kırım Savaşı'nı sona erdiren 1856 Paris Antlaşması'na göre garantör güçler şunlardı: Rusya, Fransa, Büyük Britanya, Sardunya ve Osmanlı İmparatorluğu. Bu anlaşma (Madde 25), Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Sırp Prensiği'nin özerkliğini garanti edilmektedir.

7 Prens Mihailo'nun ikinci hükümdarlığın süreçte, 27 Ekim 1860'tan 9 Aralık 1861 yılına kadar Başbakan ve Dışişleri Bakan görevleri üstlenmişti.

ve garantör devletlerin temsilcilerine okuması gerekiyordu.. Bu kanunda, konsey konusundaki meclis kararı, olağan kanunların değiştirilmesi anlamına geliyordu. Obrenoviç hanedandaki asıl haysiyetin miras hakkına ilişkin karar, mevcut yasalara ek olarak sunuldu. Milli ordunun kurulması, ülkede daha iyi bir düzen sağlama ihtiyacıyla açıklandı (Милићевић, 1964, ss. 141-143).

Başbakan İliya Garaşanin, prensin dış politikasının ana figürüydü (Sotirović, 2011, s. 89). O dönemde Bâbiâli, onu ılımlı Sırp politikacıları arasında sayıyordu. Bâbiâli, Anayasa Savunucuları'nın hükümeti sırasında on yıl boyunca Balkan Slavları arasında ulusal propaganda örgütlediğini ve önderlik ettiğini kesinlikle bilmiyordu. Garaşanin, 1848'de Sırbistan ve Karadağ'ın kurtuluş ve birleşme için ortak hareket etmesi konusunda ilk kez bir anlaşmaya varılmasından şahsen sorumluydu. Osmanlı hükümeti, Garaşanin'in 1842'de rakibi Prens Mihailo'yu devirmedeki rolünü görmezden gelemezdi. Garaşanin'in Osmanlı makamlarıyla ilişkilerinde uzun süre gösterdiği ölçülülük ve maharet, onun milli sahadaki büyük faaliyetini Bâbiâli'den gizlemiştir (Јакшић, Вучковић, 1963, s. 64). Prens Mihailo, Müslüman nüfusun Sırbistan'dan göç etmesi sorununu çözerek dış politika faaliyetine başladı. Garaşanin bu vesileyle birkaç ay İstanbul'da kalarak Osmanlı devlet adamlarıyla görüşerek bir çözüme ulaşmaya çalışmıştı. Fakat başarılı olamadı (Sotirović, 2011, s. 90).

Sırbistan'da Preobrazenye Meclisi'nden sonra Sırp-Türk ilişkileri daha kötüye gidiş. Başta halk ordusuna ilişkin olmak üzere kabul ettiği anayasal kanunlar Bâbiâli'nin tepkisine neden oldu ve protesto edildi. Ancak Osmanlı tarafından gelen protestoya Sırp prensi umursamadan askeri hazırlıkları devam etmesi emir verdi. Tüfek alımı için Ruslardan 300.000 düka kredi istendi. Osmanlılar Sırp hükümetinden şüphe duymaya başladı ve Sırbistan'daki Türk ve Sırp nüfus arasındaki ilişkiler kötüleşti. Böylesine ilerlemiş bir durum sonucunda 15 Haziran 1862'de Osmanlı nizamlarının Sırp bir çocuğu yaraladığı Çukur Çeşmesi'nde Sırp ve Türkler arasında sokak kavgalarına neden olan bir olay meydana geldi. Garaşanin'in müdahalesiyle durum sakinleşti ancak 17 Haziran'da Osmanlı garnizonu kasabayı Belgrad kalesinden bombaladı. Belgrad'daki tüm yabancı konsoloslar (Avusturya konsolosu hariç), Osmanlı hükümetinin bu hareketini kınayan bir bildiri yayınladılar (Sotirović, 2011, s. 94). Sırp, Müslüman nüfusun Sırbistan'dan göç etmesi sorununa acil bir çözüm talep etmek için bu olayı kullandı. Garantör güçler, sorunun çözüleceği bir konferans düzenlenmesine karar verdiler. Konferansın arefesinde Rusya ve Fransa aynı duruşla ve Sırbistan lehine hareket etme konusunda anlaştılar. Konferans Temmuz 1862 yılında Kanlıca'da başladı (Özkan, 2011, ss. 187-190). Avusturya ve İngiltere Bâbiâli'nin tarafındaydı, bu nedenle konferansta açıkça karşıt iki taraf vardı. Osmanlı mürettebatının

Soko ve Üziçe kalelerinden tahliyesinin yanı sıra sivil Müslüman nüfusun Sırbistan'dan tahliyesine karar veren konferansın sonuçları, büyük beklentilere rağmen Prens Mihailo'yu tatmin etmedi (BOA, Y.EE., 32/11; BOA, HR.TO., 377/31; Стојанчевић, 1994, s. 295).

Dış Politika ve Balkan Devletleri İttifakı Oluşturma Çabaları

Prens Mihailo'nun programının ana hedefleri dış politika kapsamına girmektedir. Onun fikri, Balkan devletleri arasında bir ittifak oluşturmak ve Osmanlı yönetimi altındaki halkların ayaklanmalarını destekleyerek Osmanlıların Balkanlar'dan çekilmesine ve bir Güney Slav devletinin kurulmasına öncülük etmektir (Aslantaş, 2012, s. 3). Bu çabalarla, ülkedeki tüm kaynakların ve güçlerin bu hedefe yönlendirilmesi için mutlakiyetçi bir şekilde yönetilmesi gerektiği inancıyla iç politikayı dış politikaya tabi kıldı (Чубриловић, 1958).

Prens Mihailo Obrenoviç, 1858'den beri siyasette aktif rol aldı. Prens Mihailo'nun ulusal politikası ve düşünceleri dikkate alındığında, onu oluşturmak için var olan bazı yönler ve etkiler açıkça vurgulanmalıdır. Bunun sadece ortak bir Güney Slav devleti yaratma iddiasındaki milliyetçiliğin romantik coşkusuyla ilgili olduğu sonucuna varmak yanlış olur. Sırp prensi, Büyük Güçlerin Osmanlı İmparatorluğu topraklarını bölme planlarının gayet iyi farkındaydı. Sırp halkına ulaşan bu haberler rahatsızlığa ve korkuya neden oldu. Sırbistan, Büyük Güçlerin emperyalist iddialarına karşı kendisini savunamayan küçük bir vasal prenslik statüsüne sahipti. Bu nedenle, büyük bir ortak Güney Slav devleti fikri Sırplar için cazipti ve topraklarını ve devlet çıkarlarını Osmanlıların yerini almaya niyetli diğer devletlerden korumak için iyi bir fırsat sunmaktaydı. Bu fikir, İliya Garaşanin tarafından 1844'te Naçertaniye (Taslak) olarak bilinen Sırbistan'ın ulusal politikasına ilişkin planda açıklanmıştı (Bataković, 1994, ss. 157-183).

Prens Mihailo'nun ulusal politikası iki plan üzerine geliştirildi: Sırp nüfusunu doğrudan Osmanlı yönetimi altında toplayıp örgütlemek ve Balkan devletleri ve politikacılarla ittifaklar kurmak. İlk adım, komşu ülkelerde "Srpski Odbor" – *Sırp Propaganda Komitesi*'nin kurulmasıydı. Bu komitenin kuruyucusu Garaşanin ve komitede ana rolü İçişleri Bakan Yardımcısı Atanasiye Nikoliç oynadı. Bilgi toplama ve talimat verme konusundaki çalışmaları Prens Mihailo'nun hükümdarlığı boyunca sürdürdü (Стојанчевић, 1994, s. 296). Balkan Hristiyanlarının örgütlenmesinin, Osmanlılarla savaş başladığında bir ayaklanmaya hazırlık görevi görmesi gerekiyordu. Bosna Hersek, Eski Sırbistan topraklarında ve Bulgaristan'da isyan başlatmak için planlar yapıldı. Sırp hükümeti, Bulgar devrimci Georgi Rakovski

ile de bağlarını sürdürdü.⁸ 1862 yılında Belgrad'ın bombalanması sırasında ortaya çıkan krizde Balkanlardan gelen insanlardan gönüllü birlikler oluşturdu. Kendi ordu birliklerine de sahip olan Bulgar hareketiyle resmi bağlar 1863'te koptu (Стојанчевић, 1994, s. 296). Ayrıca 1862'den beri Sırp hükümeti Makedonya'da ulusal propaganda üzerinde çalışmıştı. Bu bölgedeki Sırp okulları ve kiliselerinin açılmasına ve işletilmesine yardım etmekteydi (Џамбазовски, 1982).

Sırp lar Balkanlarda Osmanlı karşıtı ittifak için Bulgarlar, Arnavutlar, Hırvatlar ve Macarlar temasa geçmeye çalışmışlardır (Стојанчевић, 1982, ss. 296-297). Sırbistan Knezliği'nin Balkan ittifakının oluşturulmasındaki en büyük faaliyeti 1866'da gerçekleşti. Anayasa savunucuları döneminden itibaren Sırp hükümeti Arnavut liderlerle bağlar kurdu. Garaşanin, Osmanlılara karşı bir ayaklanma veya savaş durumunda işbirliği sağlamak için onlarla bizzat görüştü. Ancak bu faaliyetin sonucu başarılı olmadı ve herhangi bir sözleşme imzalanmadı.

Yukarıda bahsedilen yıllarda Sırp hükümetinin en önemli diplomatik başarısı, Karadağ ile bir ittifakın sonuçlanmasıydı. Mihailo'nun saltanatının başında Sırbistan ve Karadağ arasındaki ilişkilerin iyi olmadığını belirtmek gerekir. Ancak kısa süre sonra durum sakinleşti ve olası bir ittifak için koşullar yaratıldı. Karadağ prensi Nikola Petroviç, Karadağ'ın Osmanlılara savaş açmaya karar vermesi halinde prens Mihailo'nun hizmetine gireceğini açıkladı. İttifakın resmi ve meşru bir şekilde gerçekleşmesi için prens Nikola'nın temsilcisi Niçifor Ducic Sırbistan'a gönderildi. İttifak Ekim 1866'da Çetinye'de 12 maddeden ibaret ittifak antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre her iki prenslik de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanma ve savaş hazırlığı yapacak, iştirak edecek ve bu konuda çalışacaktı.. Savaşın başarılı olması durumunda prens Nikola, prens Mihailo lehine tahttan çekilmeye hazırды (Стојанчевић, 1994, 296; Јакшић-Вучковић, 1963, s. 285).

1867 yılı Sırp dış politikasında özel bir yere sahiptir. Sırp hükümeti, 1862'den ve Kanlıca'daki konferanstan bu yana Büyük Güçlerin temsilcilerine Osmanlı ordusunun Sırbistan topraklarını tamamen terk etmesi gerektiğini vurguladı. Sırp kapı kethüdası Yovan Ristić⁹ bu sorunu çözmek ve Büyük Güçlerin rızasını almak

8 Georgi Rakovski (1821-1867), Kazan'da doğmuş, Karlova'da ve İstanbul'da Rum okulunda okumuştur. Kırım Savaşı sırasında İstanbul'da Rusya için casusluk yapacak gizli bir örgüt kurmuş. Rakovski Bulgar tarihçileri milli kurtuluş hareketinin ilk organizatörü olarak adlandırılır (Özkan, 2011, s. 172).

9 Sırp devlet adamı, diplomat, tarihçi ve akademisyen. Ilija Garaşanin ve Nikola Paşiç ile birlikte 19. yüzyılda Sırbistan'ın en büyük devlet adamlarından biridir. Liberal Parti'nin kurucusu ve lideriydi. 1868-1893 yılları arasında Sırp siyasetinin en güçlü isimlerinden biri oldu.

için yenilenen diplomatik faaliyeti ilk başlatan kişi olduğundan bu eylem bazı olumlu sonuçlar verdi. 1867 baharında Büyük Güçler, Osmanlı garnizonlarının Sırp kalelerini terk etmesini talep ederek Bâbıâli'ye baskı yapmıştı. Osmanlı ordusunun Belgrad kalesinden çekilmesi konusunda anlaşmaya varmak zordu. Osmanlılar için kaleyi elinde tutmak bir onur meselesiydi. Sonunda anlaşmaya varıldı. Osmanlı ordusu Mayıs 1867'de Sırbistan'daki kaleleri terk etmiştir. Padişah ve Osmanlı hükümeti, bu tavizin Sırp'ların milli özlemlerini tatmin edeceğine ve prens Mihailo'nun başka planlardan vazgeçeceğine inanıyordu (Özkan, 2011, ss. 209-215). Sırp prensliğinin Mihailo dönemindeki dış politika faaliyetini incelediğimizde, Sırp hükümetinin bu başarısının, Sırbistan'ın Balkanlar'daki siyasi itibarını yükselten prens liderliğindeki politika sayesinde elde edildiği net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ayrıca 1867'de Gizli Bulgar Merkez Komitesi'yle bir anlaşmaya varıldı. Bükreş'teki Bulgar göçmenler örgütü, Sırp hükümetine işbirliği konusunda bir anlaşma önerdi. "Program političkog odnošaja Srbo-Bugara (Bugaro-Srba) ili njihov srdačan sporazum" adıyla bilinen bu antlaşma taslağı Sırp ve Bulgar halkının Osmanlı yönetiminden kurtulmasının ardından Bulgaristan'ın ortak Güney Slav devletinin bir parçası olacağı ve Bulgar halkının Sırp prensinin yönetimi altına alınacağını yazacaktı. Garaşanin'in bu talebe bir itirazı vardı. Her şeyden önce, Bulgar halkının Sırp prensinin yönetimi altında olmayı gerçekten isteyip istemediğini tespit etmek gerekiyordu (Aslantaş, 2012, s. 9). Bulgar heyetinin onay için Sırp hükümetine sunduğu protokol, daha önce sunulan taleplerle mutabık kalan 80 Bulgar temsilcisinin imzasını içeriyordu (Стојанчевић, 1994, s. 298).

Sırbistan-Yunanistan ittifakı bir Osmanlı karşıtı Balkan paktının temelini oluşturacaktı. Doğu Sorunu, Büyük Güçler tarafından değil, Balkan halklarının kendileri tarafından çözülmeliydi (Sotirović, 2008, s. 66). Yunanistan ile ittifak anlaşmasını imzalama süreci en uzun ve en zahmetli olanıydı. Sırp'lar ve Yunanlılar arasında ilk ittifak talebi prens Miloş döneminde Yunan tarafından geldi, ancak Miloş bu talebe olumlu cevap vermedi. 1861 yılında Yunanlılar yeniden ittifak talebinde bulunmuşlar. Garaşanin, İstanbul'daki Yunan temsilcisi Marco Renieris ile Sırp-Yunan ittifakının kurulması temelinde başarılı müzakereler yürüttü. Ancak bu teklife göre Yunanistan, Bulgaristan'ın bölünmesini ve Makedonya'nın tamamının ilhak edilmesini istemiştir. Garaşanin böyle bir teklifi hemen reddetti. Devamlı müzakerede Yunanlılar küçük bir taviz verdiler ve Arnavutluk'un bir kısmının Sırp'lara ilhak edilmesini teklif ettiler. Balkan İttifakı için önemli 1861 "Sırp-Yunan Konvansiyonun Ana Hatları" belgesi ortaya çıkmıştır. Ancak andlaşmanın hayata geçmesi Yunanistan ve Sırbistan'da meydana gelen iç ve dış siyasi olaylar yüzünden altı yıl kadar gecikmiştir. İttifak konulu görüşmeler

Belgrad'ın bombalanmasından sonra tekrar gündeme geldi. Bu vesileyle Sırp hükümeti Atina'ya bir elçi gönderdi. Ancak görüşmeler bir kez daha askıya alınmıştır. Prens Mihailo ile ittifak yapma eğiliminde olan Yunan hükümetinin başına Koumounduros'un geldiği 1866 yılın sonlarında ittifaka bir yaklaşıldı. *Megali İdea* sorunu ve Yunanlıların geniş toprak talepleri çözüme kavuşturulmadığı için müzakereler birkaç kez ertelendi. Sırplar ile Yunanlar arasındaki görüşmeler Mayıs 1866'da yeniden başlamıştır. Nihayet Ağustos 1867'de anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre her iki taraf da bir önceki anlaşmaya göre Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girmeyi taahhüt etmiş ve savaş için her iki tarafın sağlaması gereken asker sayısı belirlenmişti. Osmanlı'nın ittifak üyelerinden birine saldırması durumunda diğeri yardıma koşmak zorundadır. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş, Balkanlar'daki tüm Hristiyanların kurtuluşuna kadar sürecekti. Bu mümkün değilse, Yunanistan savaş ganimeti olarak Epir ve Tesalya'yı, Sırbistan ise Bosna ve Hersek'i alacaktı. Sırbistan ile Yunanistan arasındaki askeri sözleşme Şubat 1868'de imzalandı (Јакшић-Вучковић, 1963, ss. 287-294/387-395; Stavrianos, 1964, ss.100-102).

Sırbistan ile Romanya arasındaki ilişkiler özellikle 1862'de Knez Kuza Rusya'dan Sırp Knezliği'ne silah sevkiyatına müsaade etmesiyle gelişmiştir. İki taraf arasında 1865'te bir ittifak antlaşmasının sonuna kadar gelinmiştir. Buna göre her iki tarafın belirleyeceği bir tarihte artık Osmanlı devletine yıllık vergilerini ödemeyecekleri bildirilecekti. Eğer bir Osmanlı saldırısına yol açarsa her iki taraf 5.000'den az olmamak üzere silahlı güç ile birbirlerine yardım edeceklerdi. Mağlubiyet durumunda Rusya'nın himayesi aranacaktı. Bu antlaşma Prens Mihailo tarafından onaylanmamıştır (Stavrianos, 1964, ss. 91-92). Sırp-Romen görüşmeleri de Şubat 1866'da Knez Kuza'nın devrilmesi ve yerine I. Carol'un gelmesiyle kesintiye uğramıştır. I. Carol, Romanya'nın askeri teşkilat tamamlanana kadar Osmanlılarla ilişkilerini kesemeyeceğini söyleyerek Mihailo'yu hayal kırıklığına uğratmıştır. Romanya ile ittifak müzakereleri yürütüldü, ancak sonunda sadece ticari ilişkilerin geliştirilmesi konusunda bir anlaşmaya varıldı (Stavrianos, 1964, ss. 101-102).

Mayıs 1866'da Sırbistan, Balkan ittifakı bağlamında elinden gelenin çoğunu yapmış görünüyordu. Sırbistan, Karadağ ile bir anlaşma, Yunanistan ile bir ittifak anlaşması ve bir askeri konvansiyon ve Romanya ile bir dostluk anlaşması imzaladı. Bulgarlar, Hırvatlar, Macarlar gibi Balkan uluslarının milliyetçi temsilcileriyle görüşmeler yapıldı. Bundan sonra yapılması gereken somut adımlar atmaktı. Fakat bu müzakereler başarıya ulaşmadı. Balkan ittifakının başarısızlığının gerçekleşmesi bağlamında birkaç neden sayabiliriz. İttifakın bir türlü hayata geçememesinin ilk ve en önemli sebebi, 10 Haziran 1868'de Prens Mihailo'nun öldürülmesidir

(Стојанчевић, 1994, s. 301). Mihailo'nun yerini alan yeni Sırp prensi Prens Milan Obrenović reşit değildi ve o anda Balkan ittifakıyla ilgili hiçbir vizyonu yoktu. Öte yandan, İliya Garašanin'in Kasım 1867'de görevden alınmasıyla ittifak, aktif ve ana düzenleyicisinden mahrum kaldı. Diğer bir bariz sebep ise Sırbistan'ın o an Osmanlı'ya karşı savaşa girecek ekonomik, siyasi ve askeri güce sahip olmamasıdır. Gözden kaçırılmaması gereken bir diğer unsur da Rusya ile Sırbistan arasındaki ilişkilerin istikrarsızlığıdır (Stavrianos, 1966, ss. 395-396).

Balkan ittifakının başarısız olmasındaki bir diğer önemli faktör de ittifakın imzalanmasındaki gecikmedir. Savaşın başlaması için en uygun yıl 1866'dır. Ardından Avusturya ile Prusya savaşı çıkmış ve Osmanlılar Girit meselesini halletmişlerdir. Ancak Prusya-Avusturya savaşının sadece altı hafta sürmesi Osmanlılar'ın Girit'teki olayları nispeten hızlı bir şekilde sakinleştirmeyi başarmasını sağladı. Bütün bunların Sırp-Yunan ittifakının imzalanmasından önce olması, Birinci Balkan İttifakının gerçekleştirilemesini doğurdu.. Ancak Balkan İttifakı bir proje olarak Balkan siyaseti açısından devlet adamlarının zihninde önemli bir yer tutmakta ve genel olarak değerli bir faaliyet olarak değerlendirilmektedir (Aslantaş, 2012, s. 12).

Sonuç

1860-1868 yılları arası Sırp devlet düşüncesinin gelişmesinde en önemli dönemlerden biridir. O dönemde Sırp prensi Mihailo Obrenović'ti. Prens Mihailo'nun ikinci saltanatı, hükümet biçimi, devlet adamlığının kalitesi ve önemli kararlar alma kararlılığı açısından, birinci saltanat dönemindeki faaliyetlerinin tamamen farklıydı. Prens Mihailo, Bosna-Hersek, Karadağ ve Güney Macaristan'daki Sırp ve Bulgarlarla dâhil olmak üzere yakın işbirliği içinde çaba göstermişti. O zamanlar ülkenin her yerinde Sırp'ların aynı devlette yaşamak ve halkının birleşmesi hayali vardı. Prens Mihailo da bu yönde siyaset yürütmüştü. İlk adım olarak 1861 yılında Milli Ordusu Yasasını çıkardı ve yabancı subayları Sırbistan'a getirdi. Modern orduyla Prens Mihailo, yurttaşları arasında ulusal ruhun ve gururun uyanmasını coşkuyla körükledi.

Prens Mihailo'nun ana hedefi, tüm kardeş halkları Osmanlı yükünden kurtarmaktı. Siyasi felsefesi, Sırbistan'ın ulusal hedefleri gerçekleştirmek için güçlü bir ulusal birliğe ihtiyacı olduğu ifadesine dayanıyordu: Osmanlılara karşı savaş, ulusal egemenliğin kazanılması, bölgesel genişleme ve devletin modernleşmesi. Preobrazenye Meclisi'nde (1861) devlet idaresinin reformunu ve modernleşmesini gerçekleştirdi. Konsey ve hükümetle ilgili yasalar çıkarıldı ve hükümlerin geçerliliğine sahip oldular. 1838 Ferman'ı (Türk Anayasası) bazı maddelerini

değersizleştirmeyi başardı. Bu anlamda önemli kanunlar bunlardı: Devlet Konseyi Yasası, Kamu Yönetiminin Teşkilatına İlişkin Yasa, Yetkililer, Millet Meclis Yasası, Belediyeler İlişkin Yasalar. Bu anayasal kanunlar, Türk Anayasası'nı temelden değiştirmiştir. Anayasada yer almayan kurumsal değişiklikler temelinde, üyelerinin sabit bir konumu olmayan konseyinin yetkileri azaltılmış, halkın temsilcisi daimi bir devlet organı ve kamu yönetiminin denetimi öngörülmüş ve prens tarafından düzenlenmiştir. Konsey üyelerinin sürekliliği kaldırılmış, bakanların meclis üyeleri arasından seçilmesi ve sadece prene bağlı olması getirilmiştir.. Mihailo'nun görev süresi boyunca Meclis çok nadiren toplanmış, yalnızca 3 yılda bir oturumlar "danışma niteliğinde" bir karakter kazanmıştır. (Радојевић, 2004, ss.12-13).

Prens Mihailo dönemindeki aktif dış politikanın iki somut başarısı olmuştur, bunlar: Müslüman nüfusun Sırbistan'dan çekilmesi ve kalelerin Osmanlı ordusu tarafından terk edilmesi. Bu arada Balkan devletleri vatanseverler ve siyasi partilerle kurduğu ittifaklar veya en azından işbirliğini sağlamak için çalıştığı ittifaklar hemen sonuç vermemiştir. Sırbistan dış politikasının başardığı şey, Balkan Hristiyan halklarının Osmanlı yönetiminden kurtuluşu meselesinin açılmasıydı. Bu bakımdan Sırp prensliğinin Balkanlar'da önemli bir rol oynadığını söylemek yanlış olmaz. Ancak bu politika, Prens Mihailo'nun ölümüyle güçlü bir dönüş yaşadı. Milliyetçilik fikrinden ve Sırbistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsız statü kazanması ve ardından tüm Balkan devletlerinin Osmanlı yönetiminden kurtulma arzusundan esinlenenbu Balkan politikasının ilham kaynağı Prens Mihailo Obrenoviç idi. Prens Mihailo'nun figürü ve eseri, koptuğu gerçek tarihsel bağlama geri döndürülmelidir. Karakterinin özelliğinden dolayı Sırp halkında özel bir yere sahipti. Balkan Savaşları sırasında ortaya çıkan bu Balkan ittifakının fikirlerinin hayata geçmesi için daha elverişli uluslararası ve dâhil koşulların olgunlaşması gerekiyordu.

Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA):

Sadâret Mektûbî Umum Vilâyât (A.MKT.UM): 478/74; 503/88;

İrade Hariciye (İ.HR): 179/9858.

Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi (HR.SYS): 1384/2.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO): 377/31; 283/5.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE): 32/11; 41/139.

Monograf ve Makaleler:

Аврамовић, С. (2010). “Сретењски устав - 175 година после”, *Анали Правног факултета у Београду*, 58, бр. 1, Београд.

Aslantaş, S. (2012). “Birinci Balkan İttifakı 1866-1868”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 2. Ankara.

Aslantaş, S. (2023). *Osmanlı'da Sırp İsyanları: 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, (2. Baskı, Genişletilmiş Yeni Baskı), İstanbul.

Bataković, D. (1994). “Ilija Garašanin's Načertanije: A Reassessment”, *Balkanica*. vol. XXV-1, Belgrade.

Börekcî, M. Ç. (2001). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi*. İstanbul.

Ceylan, A. (2019). “Sırbistan'ın İdare-i Dâhiliyesine Dâir Kanunnâme: 1838 Türk Anayasası (Turski Ustav)”, *Türk Hukuk Tarih Araştırmaları*, 28, İstanbul.

Драгнић, А. (1989). Развој парламентаризма у Србији, Горњи Милановац.

Јакшић, Г., Вучковић, В. Ј. (1963). Спољна политика Србије за владе кнеза Михала (први балкански савез), Београд.

Јакшић, Г., Страњаковић, Д. (1937). Србија од 1813–1858, Београд.

Јовановић, С. (1933). Друга влада Милоша и Михаила: 1858-1868. Београд.

Јовичић, М. (1990). “Устави и уставност Србије у светлости актуелних уставних борби”, *Уставни развитак Србије у XIX веку и почетком XX века*, Београд.

Љушић, Р. (1986). *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд.

Љушић, Р. (1990). “О Уставу од 1838. године”, *Уставни развитак Србије у XIX веку и почетком XX века*, Београд.

Љушић, Р., Поповић Д. М. (2004). *Устав Књажевства Србије: 1835*. Београд.

Милићевић, Ј. (1964). *Јеврем Грујић : историјат светоандрејског либерализма*, Београд.

Митриновић, Ч., Брашић, М. Н. (1937). *Југословенске народне скупштине и сабори*, Београд.

Özkan, A. (2011). *Miłos'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, İstanbul.

Özkan, A. (2011). “Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmasının İlk Adımı: 1862 Belgrad

- Olayları ve Belgrad'ın Bombalanması". *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30/50, ss. 171-194.
- Özkan, A. (2011). "Kanlıca Konferansı Sonrasında Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmaları ve Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'dan Çekilişi (1862-1867)". *Gazi Akademik Bakış*, 5/9, ss. 123-138.
- Радојевић, М. (2004). Српски устави од 1835. до 1990, са уставима Краљевине СХС и Краљевине Југославије, Београд.
- Радојевић, М. (2010). "Сретењски устав и развој политичких идеја и институција", Политичка ревија, Год. 9 (22), бр. 3, Београд.
- Sotirovic, V. B. (2011). "Serbia's Diplomatic Preparations for the Creation of the First Balkan Alliance, 1861–1864", *Historical Review*, 65, Ljubljana.
- Stavrianos, L. S. (1964). *Balkan Federation: A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times*. New York.
- Stavrianos, L. S. (1966). *Balkan since 1453*. New York.
- Стојанчевић, В., Милићевић, Ј., Попов, Ч. (1994). Од Првог српског устанка до Берлинског конгреса 1804-1878, V књига, I том, Београд.
- Чубриловић, В. (1958). Историја политичке мисли у Србији XIX века, Београд.
- Чубриловић, В. (1970). Ослобођење градова од Турака 1862-1867, Београд.
- Џамбазовски, К. (1982). Грађа за историју македонског народа : из архива Србије Београд.

WHAT'S UP IN OTTOMAN STUDIES IN POST-WAR BOSNIA AND HERZEGOVINA?

Emina Mostić

University of Sarajevo

Introduction

The educational path of an Ottoman historian who is not a native speaker of the modern Turkish language and comes from an area where the Arabic script is not in official use is quite complex. In order to read documents and manuscripts, it is necessary to learn the Ottoman language, first the Arabic script and then the basics of Arabic and Persian. It is also necessary to learn the Turkish language and to use it at a high level of proficiency. In addition to all this, it is necessary to follow the production of fellow historians, both those in their home country and those in the Republic of Turkey and the world. It is paradox, however, that there is a significant number of non-Bosnian historians who deal with or try to deal with the history of Bosnia and Herzegovina in the Ottoman period, without being able to follow the scientific production in Bosnia and Herzegovina, due to the language barrier. The goal of this essay is to offer those researchers and all other interested readers a cross-section of the most important research and achievements of Ottoman historians in Bosnia and Herzegovina in the new millennium, i.e. since 2000, primarily written in the Bosnian language. The basis of this essay are the achievements of the Oriental Institute,¹ a scientific institution founded in 1950. Among the tasks that the Institute has before it, the ones that stand out are to collect, organize, and process oriental manuscript and archival materials and sources for the history of Bosnia and Herzegovina, to study the

1 <https://www.ois.unsa.ba/>; Some of the publications that are going to be mentioned in this essay are available online. All volumes of the journal *Contributions to Oriental Philology* are also available.

cultural heritage of Bosniaks in oriental languages, to study the problems of social, political, economic and cultural history within the framework of Ottoman studies, which makes it the most significant institution for Ottoman studies in Bosnia and Herzegovina. Additionally, achievements of related institutions, both within and outside the University of Sarajevo, will not be neglected. Although the focus of this paper is on works written in the Bosnian language, with the aim of highlighting the efforts of Bosnian researchers to present their results to a wider audience, some articles in English or Turkish will also be included.

In order to write about the historiography of Bosnia and Herzegovina after the war of 1992-1995. year, as objectively as possible, it is necessary to emphasize that the events of the war left a big mark on it. After the establishment of the University of Sarajevo and the Oriental Institute in 1950, there was a significant expansion and deepening of research, numerous Ottoman sources were translated and published. Unfortunately, on May 17, 1992, the Oriental Institute and its archives were burned, so it was quite expected that there would be an interruption or at least a slowdown in scientific production. In addition, Bosnia and Herzegovina was decimated in a material sense, an infrastructural reconstruction was necessary, as well as upbringing and education of a new generation of researchers, considering that a large number of pre-war employees of the University of Sarajevo and the Oriental Institute left the city during the war. In that context, at the Faculty of Philosophy of the University of Sarajevo, it was and still is possible to attend all three study cycles at the Department of History. It is possible to enrol in the program History of Bosnia and Herzegovina in the Ottoman period (1463-1839) as doctoral studies. This study program offers interested young researchers the opportunity to specialize and perfect their knowledge of the general history of the world and Bosnia and Herzegovina. Of course, contemporary researchers of Ottoman Bosnia choose to specialize at universities in the Republic of Türkiye, Croatia, Great Britain and other countries of the region and the world, where such studies exist. Thanks to the work and efforts of such specialized educated employees of the University of Sarajevo and its organizational units, first of all the Oriental Institute, the Faculty of Philosophy, and the Institute of History, a young yet mature generation of Ottoman historians is active in Bosnia and Herzegovina, who through their dissertations and work with Ottoman documents made a significant contribution to domestic and world historiography.² Valuable additions to their efforts are provided by researchers from other institutions such as Gazi Husrev-bey's library, as well as numerous museums

2 Useful information about researchers of the history of Bosnia under the Ottomans until the 21st century can be found in the two-volume edition by Professor Enes Pelidija, Pelidija 2019, 2020.

and archives, both in Sarajevo and in other cities of Bosnia and Herzegovina. In the following lines, studies and topics will be presented in which, since the year 2000, the greatest progress has been achieved. In addition to the fact that studies published by Oriental Institute will form the backbone, the researchers' contributions will be, where possible, grouped thematically. Since its foundation in 1950, the Oriental Institute has been publishing the journal *Contributions to Oriental Philology*. As the scope of this work is limited, not all works from the field of history published in the mentioned journal in the last twenty years will be presented, but where there is space, some articles will be highlighted.

Sources

The importance of historical sources as direct witnesses of the past and sources from which historians draw information for their research is also recognized in the Oriental Institute. By the beginning of the new millennium, 60 titles were published in the edition of *Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia*. Unfortunately, the aforementioned arson of the Institute slowed down the further process of publishing sources, so the following sources were published in the new millennium: the four-volume *Defter-i mufassal of Bosnian Sanjak from 1604* (*Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, 2000), two *sijils*, both from Tešanj kadilik (Čar-Drnda, 2005; Husić, 2019), and *Defter-i mufassal of the Kliš sanjak from 1550* (Spaho, Aličić, Zlatar, 2007). In addition, the Oriental Institute co-published two other sources, both edited by Dr. Fazileta Hafizović (Hafizović, 2014; Hafizović, 2016). In addition to the Oriental Institute, sources were also published in Mostar on a significant scale (Hasandedić, 2009a, 2009b, 2011, 2014, 2015), The Monastery of the Holy Spirit in Fojnica has published a collection of documents kept there (Ursinus, 2018). Dr. Aladin Husić recently wrote about sources from the Ottoman period that were published in Bosnia and Herzegovina in the period 2000-2019. (Husić, 2020).

As for the source of the narrative character, the Oriental Institute published the *Chronicle of Mehmed Halife Bošnjak* (Halifa Bošnjak, 2002) and the *History of Ibrahim Alajbegović Pečevi* (Pečevija, 2000). These editions of the Oriental Institute serve a wider readership in Bosnia and Herzegovina who are unable to use the original works.

The arrival and withdrawal of the Ottomans to/from the territory of contemporary Bosnia and Herzegovina

Historians of Ottoman Bosnia often draw attention to the fact that more than four centuries-long period of Ottoman rule in these areas is insufficiently represented in domestic science, in the Department of History's study programme, or school curricula. This can of course be discussed, but another phenomenon should be highlighted here. There is also a disparity among the research devoted to the Ottoman rule in Bosnia. Thus, numerous works, articles, conferences, and studies are devoted to the Ottoman conquest of Bosnia, political changes, and the end of the existence of the Bosnian kingdom. Situation is similar when it comes the departure of the Ottomans and the arrival of Austria-Hungary and, in general, the last century of Ottoman rule in this area, which was observed through multiple perspectives and sources of different origins. The continuation of a similar practice is noticeable in post-war Bosnian historiography. Two monographs on the relations of the Bosnian kingdom with its neighbours in the last decades of its existence significantly help to shed light on the situation on the ground that greeted the Ottomans with their conquest of Bosnia. They were written by Emir Filipović (Filipović, 2019)³ and Enes Dedić (Dedić, 2021).⁴ Both are based on first-class sources, most of them of non-Ottoman provenance, but the seriousness of the researcher's approach makes them indispensable for every historian of the Ottoman Empire, especially one who deals with the 15th century. For Ottoman studies, the edition of the Oriental Institute, a study authored by Dr. Emir Filipović, is, of course, more significant because the fact that the Ottomans were "responsible" for the downfall of the Bosnian kingdom, which led to an extremely hostile attitude towards them in part of the scientific public and led historians to be unobjective, uncritical and abusive of the mentioned event for various daily political purposes, both during the 19th century, at the time of the awakening of national consciousness, and even today. The author tries to avoid all of the above and critically, with arguments from numerous sources, reexamine numerous clichés and present a timeline from the first contact between the Bosnian Kingdom and the Ottoman Empire until the final fall in 1463.

3 Aladin Husić also contributed to the knowledge of Bosnian-Ottoman relations. Husić 2005.

4 The book by Dr. Enes Dedić, from the Institute of History in Sarajevo, is also essential reading for those who want to deal with the earliest influence of the Ottomans on the areas of the Bosnian Kingdom and the Serbian Despotovina, because the time frame covered by the author includes the first contacts of the Ottomans with this part of the Balkans. In several places, the author presents the Ottomans as a significant factor that strongly influenced the relations between Bosnia and the Despotovina.

Among the studies dealing with the earliest years of Ottoman rule in Bosnia, Dr. Sedad Bešlija's on *Istimalet*, the Ottoman political strategy, should be mentioned (Bešlija, 2017). The author explains the aforementioned phenomenon - the military-political strategy of gradually gaining the loyalty and affection of the population, which the Ottomans carried out when conquering new territories, through the example of Bosnia. There are several aspects during the Ottoman conquest and stabilization of power in Bosnia that can be seen as part of the *istimalet* strategy, especially their attitude towards non-Muslims, towards the local nobility who were given various privileges, and the peasantry who were offered a new system with fewer taxes. The study is particularly significant because it once again underlines the absence of any coercion by the Ottomans on the local population to convert to Islam, which is one of the myths created by earlier historiography and still clings to today.

The last years of Ottoman rule in Bosnia have also been the subject of extensive research. Edin Radušić from the Department of History at the Faculty of Philosophy of the University of Sarajevo and Hana Younis from the Institute of History are the authors of monographs dealing with the „long“nineteenth century. Although Radušić does not primarily use Ottoman sources - his research is based mostly on British journals, his conclusions are significant for any researcher who follows the events of the last years of Ottoman rule (Radušić, 2013, 2019, 2020). Dr. Hana Younis is engaged in researching the history of Bosnia in the 19th century, and topics that have been popularized in recent decades: moving away from political history, wars and focusing attention on everyday life, the everyday man, microhistory, and she has made a significant contribution in this field (Younis, 2017, 2019, 2021).⁵

At this point, it should be mentioned that an extremely important study by Hasan Škapur on the uprising in Bosnia in 1875-1878 was published posthumously, even though it was written in the middle of the last century, it saw the light of day only recently (Škapur, 2017).⁶ In it, the author analyses the issue of the uprising through Ottoman documents, bringing a new perspective, what makes it unavoidable when looking at this important issue in the last years of Ottoman rule in Bosnia. The work is extremely significant because it refutes the thesis of Marxist and nationalist historiography that the uprising was a religious war until extermination, as claimed by Ekmečić, while completely ignoring the Ottoman side

5 Younis, 2021 has recently been translated into English. Younis, 2023.

6 Much was written about the uprising itself in the 20th century, especially by Milorad Ekmečić (1960) and Vasa Čubrilović (1930).

and the information offered by Ottoman documents. Additional significance to the work is given by the fact that Škapur used documents that were unfortunately burned during the war, thus saving them from oblivion.

Cities and urbanization

The development of Bosnian cities under Ottoman rule is a question that has enjoyed the attention of researchers, and the Oriental Institute in Sarajevo published two books dealing with this issue. The first, probably the most important and indispensable work on the history of Mostar in the Ottoman era, was written by the late Hatidža Čar-Drnda and entitled *Establishment of Mostar and its Urban and Demographic Development by the End of the 16th Century* (Čar-Drnda, 2014). The author first presented the history of the Ottoman conquest of the territory that was under the rule of Duke Kosača and then devoted herself to the issue of the origin and development of Mostar and its *mahalle*. Attention is also devoted to the population, the economy, and significant personalities who contributed to the development of the city. The second book is *Foča Capital of Herzegovinian Sanjak*, authored by Dr. Muamer Hodžić (Hodžić, 2019.). The aforementioned study provides extensive information about Foča - its development, architecture, and education, from the establishment of Ottoman rule until the end of the 16th century. The historical monograph *Zvornik Sanjak in the 17th Century* by Kemal Bašić is also worth mentioning (Bašić, 2021), it was published as an edition of the Institute of History, posthumously, and is an amended and revised dissertation of the same author, which was defended in 2018. Dr. Bešlija recently published a study on Herzegovinian sandžak in the 17th century (Bešlija, 2023), which represents first part of his doctoral dissertation. The second part, about the Herzegovinian qadiliks, will be published soon.

Smaller or larger contributions to our knowledge of the history of certain Herzegovinian cities under Ottoman rule were also made by the following authors: Azra Gadžo-Kasumović (Gadžo-Kasumović, 2001), Jusuf Mulić (Mulić, 2001, 2009a, 2009b), Sabit Hodžić (Hodžić, 2000), Zlatko Hadžiomerović (Hadžiomerović, 2001). Several collections of documents that shed light on the history of Herzegovinian cities in the Ottoman period have also been published.⁷

Thanks to the sensitivity of the city structures and the fact that many documents from Ottoman period are available to testify its history, our knowledge about the

⁷ *Stari most u osmanskim dokumentima* = *The Old Bridge in Ottoman documents*, 2010.; *Konjic u osmanskim dokumentima*, 2022. *Mostar u osmanskim dokumentima*, 2022. *Stolac u osmanskim dokumentima*, 2022.

city of Tešanj has been significantly improved in the last 20 years (Ćeman, 2006, 2021; Husić, 2012, 2017, 2018, 2020). Also, the Native Museum Visoko has published studies that, at least partially, depict this city during the Ottoman rule (Duražlić, 2012, *Visoko i okolina*, 2021). A *defter* that sheds light on the history of Visoko was also translated (Smajić, 2022) and Dr. Emir Demir is the author of three studies about the Bosnian cities of Kakanj, Klek, and Neum (Demir, 2021a, 2021b, 2023).

The study of the history of cities has enjoyed the attention of researchers, both professional and amateur researchers, who, driven mostly by local patriotism and curiosity, strive to contribute to the knowledge of the history of an area. Books and articles have also been written about the following cities in Bosnia and Herzegovina: Gračanica (Skopaljska) (Kico, 2001; Drino, 2001), Gabela (Taslidža, 2020), Banovići (Bećarević, 2013), Sapna (Omerović, 2016), Kladanj (Softić, 2018), Zvornik (Halilović, 2021; Bašić, 2021), Foča (Čar-Drnda, 2003; Hodžić, 2019), Ljubuški (Taslidža, 2018), Bobovac (Husić, 2001/2002), Kostajnica (Midžić, 2017), Breza (Opačin, 2020), Zavidovići (Mujkić, 2003), Jajce (Bušatlić, 2011), Teočak (Hodžić, 2013), Bužim (Sijamhodžić, Softić, 2013), Banjaluka (Bejtić, 2007), Lukavica (Hamzić, Djedović, 2008), Livno (Burek, 2007), Sarajevo (Mušeta-Aščerić, 2005), Vranduk (Jalimam, 2004) and many others. It should be borne in mind that not all these works are of equal quality. As already mentioned, some of them were written by professional historians, while others are the works of history lovers and local patriots who do not always have proper methodology, nor are they historians by vocation.

Significant individuals

During the nearly five centuries-long Ottoman administration in Bosnia, numerous personalities held power. Towards the end of the Ottoman rule, about forty captaincies were formed, headed by prominent local people, often members of the same family. Such figures who also held other positions, either within the military, judicial, or educational system, are fertile ground for researchers. Thus, some administrators of Bosnia during the Ottoman period received their monographs in the last 20 years. The Oriental Institute made an important contribution to this with its publications. Behija Zlatar wrote a monograph about Gazi Husrev-bey (Zlatar, 2010)⁸ and Elma Korić (Korić, 2015) wrote about Ferhad Pasha Sokolović. Both books went through two editions, and the translation of the book about Gazi Husrev-bey into Turkish is underway. Hana Younis from the Institute of History

8 There was also a conference dedicated to Gazi Husrev-bey, one of the organizers of which was the Oriental Institute. *Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine*, 2022.

wrote about a woman who was active in the last decades of the Ottoman administration, (Younis, 2016). The researchers did not neglect either Isa-bey Ishaković (Okrugli sto, 2018), shayh Jujo (Ćeman, 2010), Dervish Pasha Bajezidagić (Život, djelo i vrijeme, 2005), Mehmed-Pasha Sokolović (Kadrić, Oruç, 2020),⁹ Ahmed Sudi Bosnevi¹⁰ and Omer Pasha Latas (Šljivo, 2016; Šabotić, 2020). Dr. Fazileta Hafizović and Dr. Nedin Zahirović are two authors who should also be highlighted because, basing their work on Ottoman sources, they also made a significant contribution (Hafizović, 2010, 2014, 2016, 2017; Zahirović, 2010).

Cultural history

During Ottoman rule, Bosnia became part of the oriental-Islamic cultural-civilization circle that left its traces in almost every aspect of its existence. Art in the broadest sense is experiencing a kind of transformation, and in the centuries of Ottoman rule, oriental-Islamic branches of art were inherited, which are research topics today. Ottoman architectural achievements and manuscript collections enjoy special attention.¹¹ That was also the case in the last twenty years when the following researchers wrote their works in this area: Ćazim Hadžimejlić (Hadžimejlić, 2011; Hadžimejlić, Dervišević, 2022), Husedžinović Sabira (Husedžinović, 2020), Cogo Ikbāl (Cogo, 2008), Čengić Nihad (Čengić, 2008), Dervišević Haris (Dervišević, 2015a, 2015b, 2016, 2022).

Education in Ottoman Bosnia also attracted the attention of researchers. That is how candidate Velida Mataradžija defended her doctoral dissertation entitled *Cultural and Educational Life in the Bosnian Sandžak in the 18th Century*. In addition, other works were written on this topic, and those authors who stand out are Elma Korić (Korić, 2021), Halid Ademović (Ademović, 2009), Hatidža Kahrman (Kahrman, 2018), and Jusuf Mulić (Mulić, 2013). These attempts represent the efforts of researchers to supplement and revise the capital work of the late professor Ismet Kasumović *Schooling and Education in the Bosnian Eyalet during the Ottoman Administration* (Kasumović, 1999). The author of this essay welcomes

9 Prilozi za orijentalnu filologiju, vol. 66/2016. – Orijentalni institut, Sarajevo 2017, 346. In this issue, papers from the International Scientific Conference “Mehmed-paša Sokolović and the Sokolović family through history”, which was held in October 2016, were published.

10 The papers presented at the international scientific conference “Ahmed Sudi Bosnevi – his life and heritage” were published in the 39th issue of the Annals of the Gazi Husrev-bey Library in 2019.

11 Several ongoing projects at the Oriental Institute deal with the manuscript legacy of the Ottomans in Bosnia and Herzegovina, led by Dr. Madžida Mašić and Dr. Dželila Babović. They are also the authors of a catalog presenting oriental manuscripts in the Museum of Herzegovina. Babović, Mašić, 2017.

the efforts of Bosnian researchers to contribute to elucidating the issue of education in Bosnia during the Ottoman period. This issue should be approached cautiously and education that was present among members of other religious communities, first of all Catholics and Orthodox, but especially in the later period, also Jews, should not be neglected (Husić, 2020).

During the centuries-long Ottoman rule, a significant number of personalities from Bosnia worked at the Ottoman court and created works of literature in the broadest sense. Contemporary Bosniaks are unfortunately not able to read their works, because they are written in Ottoman, Arabic, or Persian language. In this field, the Oriental Institute and its department of philology play a prominent role. Since 2000, studies have been published about the Muradname of Dervish-pasha Bajezidagić (Kadrić, 2008), to the diwan and gazels of Shayh Hatem Akkova-li (Gačanin, 2011; Sarajkić, 2011), the poetry of Sabit Alaudin Bosnevi (Kadrić, 2015), Abdullah Uşşaki Bosnevi (Bajrić, 2015, 2019), Hasan Zijai Bosnevi (Čatović, 2017), Ahmed Talib Bosnevi (Mašić, 2021) and Chronicle written by Muhamed Enveri Kadić (Omanović-Veladžić, 2020). Dr. Amina Šiljak-Jesenković stands out in the field of *mesnevi* poetic form research (Šiljak-Jesenković, 2016, 2017, 2023). With her three studies, published as editions of the Oriental Institute, she brought this poetic form closer to the domestic readership and offered translated *mesnevis*, among which those written by local authors in the Ottoman language are particularly significant. When it comes to poetry written by Bosniaks in Arabic, the contribution of Dr. Dželila Babović stands out (Babović, 2018).

Islam in Ottoman Bosnia

The arrival of the Ottomans in Bosnia led to various changes, one of the most frequently mentioned is the conversion of the local population to Islam, so it is not unusual that researchers have been dealing with this topic in the 21st century. A great contribution in this field was made even earlier, in the works of Nedim Filipović and Adem Handžić, but there is a lot of room for further research. Two rather controversial issues in the history of Ottoman Bosnia, *devshirme* and the conversion to Islam, continue to attract the attention of researchers. As for *devshirme*, Aladin Husić made a significant contribution to clarifying this issue and abolishing or at least reducing the narrative and myth about forced conversion to Islam, separation of premature babies from their parents in his article and then in the recently published study of *Devshirme* in Bosnia (Husić, 2016, 2023) in which, based on Ottoman sources, he proves that Muslim children were also taken to *acemi-oglan* or *devshirme* in Istanbul, in a significant percentage compared to non-Muslim ones. This confirms the thesis that taking boys and

taking them to Istanbul for education was a practice that was viewed positively by (at least some) parents who saw it as a privilege and the salvation of their children. When it comes to conversions to Islam, Kasumović Fahd, in his article in which he shows that there were conversions to Islam in the 19th century, showed that this topic should still be researched and that, contrary to the established opinion, there were conversions to Islam even at the time when the Ottomans were leaving Bosnia (Kasumović, 2016). It seems that it would be most useful to analyse the conversions to Islam region by region, century by century, which of course requires a lot of work, but it is the only way to have results that are closest to the truth.

It was not only the spread of Islam that interested researchers. Sufism and its branches in Bosnia are also one of the topics that interested researchers. Marking eight centuries since the birth of Mevlana Celaleddin Rumi, an international conference was held and the associated proceedings were published.¹² The Nakshibendi tariqa was interesting to the authors studying Mostar (Dilberović, 2013, 2015), Isa-bey's tekke was also written about (Kurt, Oruç, 2008; Oruç, 2022), researches wrote generally about Sufism and its characteristics (Sufijska tolerancija, 2017), connections with guilds and its general presence in Bosnia (Elementi sufijske tradicije, 2019).

Muhajirun – emigrations

Ottoman losses in the West led to cyclical population movements from the Balkans and Bosnia and Herzegovina. Emigration had several waves, whether the population of Hungary, Lika, Slavonia, or northern Serbia settled in Bosnia, or whether after the annexation of Austria-Hungary at the end of the 19th century, the local population emigrated from Bosnia to the present-day Republic of Turkey. After a conference organized by the Oriental Institute in July 2012, a very significant Proceedings book was published (Naseljavanje muhadžira, 2012). In the same year, another meeting was held in Orašje, and its results were also published in the Proceedings (150 godina od protjerivanja, 2013). Safet Bandžović, a scientific advisor at the Institute of History, was particularly concerned with population migrations and published works that shed light on this issue (Bandžović, 2001, 2005, 2006, 2013). It is debatable whether this issue belongs to the domain of Ottoman studies, however, it is important to talk about it as something that is a consequence of the departure of the Ottoman Empire from this area. Dr. Ramiza

12 *Mjesto i uloga derviških redova u Bosni i Hercegovini. Zbornik radova povodom obilježavanja 800 godina od rođenja Dželaluddina Rumija / The place and Role of Sufi Orders in Bosnia and Herzegovina, 2011.*

Smajić's study titled *Migrations and the Bosnian Ejalet 1683-1718* was also recently published (Smajić, 2022) and it depicts the demographic changes in the Bosnian eyalet at the turn of the 17th to the 18th century, which were caused by political, social, economic and other factors dominant in this *krajina* (serhat) region.

Waqfs

Dissecting the material for this essay, the most individual articles, monographs and works in general were written about waqfs. Indeed, the Ottoman Empire left a mark in all of Bosnia and Herzegovina through its waqfs, and numerous natural disasters, state strategies, negligence and the inability to protect the former waqf property, prevent us from seeing the true extent of waqfs presence throughout Bosnia and Herzegovina. This is helped by Bosnian researchers who strive to present waqf-names to the public as evidence of the existence of a certain foundation, and objects that were the subject of endowments or waqifs as benefactors.

After the capital work *Waqfnames from Bosnia and Herzegovina (15th and 16th centuries)*,¹³ in the last two decades, translations and editions of waqfnama were made, such as Haji Perviz (Hadži Pervizova vakufnama, 2007), Sefer spahi (Vakufnama Sefer spahije, 2007), Kamil Ahmed-pasha (Trako, 2001), Sofi Mehmed-pasha (Vakufnama bosanskog namjesnika, 2004), Ali-bey Zečević (Gazić, 2012),¹⁴ Mehmed-pasha Sokolović (Kadrić, Oruç, 2020), a new translation of Gazi Husrev-beys waqfname (Duraković, 2017), Nefise-hatun from Visoko (Zahirović, 2008), Ali-pasha Rizvanbegović Stočević (Rizvanbegović, 2004), waqfname from Bijeljina (Lavić, 2019), Banja Luka (Prva javna biblioteka, 2004), Foča (Muftić, 2004) and many others. Each author presented the waqf-nama according to his knowledge and the goal he wanted to achieve, and each of the waqf-nama bears witness to the very phenomenon of endowment, its prevalence and the areas of life that the waqfs tried to help. Gazi Husrev-bey's foundation, as one of the oldest, best-preserved, and largest foundations in Bosnia and Herzegovina, enjoyed the special attention of researchers, which was crowned by a recent international scientific meeting.¹⁵ Papers on the general significance of endowments and the Days of Endowments event, held for the tenth time in 2022, also made a significant contribution to this issue. (Mehmedović, 2017, Vakufi u Bosni i Hercegovini, 2018).

13 Vakufname iz Bosne i Hercegovine (1985)

14 Dr. Aladin Husić wrote about endowments in Visoko in English (Husić, 2012).

15 *Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine*, 2022.

Some individual questions received their own systematization, thus Professor Pelidija systematized everything known about the Battle of Banja Luka, an important event from the history of the 18th century (Pelidija, 2003). Aladin Husić wrote a monograph about going on Hajj from Bosnia and Herzegovina during Ottoman rule (Husić, 2014). It should be mentioned that one of the Ph.D. students from Sarajevo, Dr. Faruk Taslidža, is currently active at the University “Džemal Bijedić” in Mostar, which makes this city stand out in dealing with the Ottoman history of Bosnia and Herzegovina (Taslidža, 2017, 2022). Kasumović Fahd also made a great contribution and advance in the knowledge of topics that were present in Bosnian historiography even before the new millennium (Kasumović, 2021)¹⁶ with his work on Ottoman tax policy, which is a kind of encyclopaedia and an indispensable work for anyone interested in the economic history of Bosnia in the Ottoman period. Here we should also mention Dr. Elma Korić, who in a unique way opened a new field in local Ottoman studies by writing a work on historical geography and a study dealing with borders and border areas (Korić, 2020, 2022a).¹⁷

Finally, it should be mentioned that the study of the history of Bosnia under the Ottoman rule is not possible without knowing the wider context, that is, the general history of the Empire. In the past two decades, the Oriental Institute has made available to the Bosnian public a two-volume edition of the History of the Ottoman State and Civilization, which contains chapters on the political, social, economic and cultural history of the Empire, which we considered important to mention.¹⁸

Conclusion

Knowing the general political and social circumstances and the great loss that Bosnian Ottoman studies suffered in 1992, it was to be expected that there would be a pause, interruption, or at least stagnation in its scientific achievements. Nevertheless, as it is possible to see in this essay, the Oriental Institute and related intuitions managed to restore and educate a new generation of researchers, who, together with their colleagues at other institutions, led to a kind of

16 The mentioned author also touched on the Ottoman tax policy in the broadest sense in his articles in English. Kasumović, 2017; Kasumović, 2020.

17 Dr. Korić also wrote articles in English on the mentioned topics. Korić, 2021a, 2021b, 2022b. Nedim Zahirović also partially dealt with historical geography in Zahirović, 2005.

18 *Historija Osmanske države i civilizacije* [I i II], Priredio: Ekmeleddin İhsanoğlu. – IRCICA i Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2004 i 2008.

expansion in the number of works dealing with some aspect of the history of Bosnia under to the Ottomans. At this moment in Bosnia and Herzegovina, and especially in Sarajevo, there is a generation of Ottoman historians living and working who matured after the war and who in the last fifteen years bear the fruits of their work. A significant number of them collaborate with colleagues outside Bosnia and Herzegovina, but the general impression is that the language barrier leads to the fact that their exceptional and indispensable work is not sufficiently known to non-Bosnian researchers of similar topics. This work aimed to contribute to a better knowledge of what, in particular, the Oriental Institute writes about the history of Bosnia and Herzegovina in the Ottoman era, but the efforts of colleagues from other institutions were not neglected either.

As it was possible to see, the dominant themes were the arrival of the Ottomans to power in Bosnia, which meant the disappearing of the medieval Bosnian kingdom, the departure of the Ottomans and the arrival of Austria-Hungary in administration. Both topics were previously subject to an uncritical approach, monoperspective, and various abuses, and researchers are trying to put an end to that. Large cities and their urbanization during the Ottoman rule, as well as important figures who ruled Bosnia, mainly in the 16th century, received their systematizations. These are topics that are also interesting to historians-amateurs, who are often motivated by local patriotism and strive to portray the past of their region. Islam in Bosnia, its spread, and waqfs as an institution derived from Sharia, are also significantly addressed, as well as the emigration of the population prompted by the Ottoman defeats in the Balkans. Although philology is only a related scientific field to history, in the case of Bosnia it should not be neglected considering that Bosniaks during the time of the Ottomans created exclusively in oriental languages. Here too, the researchers of the Oriental Institute made a great contribution.

As it is possible to conclude, the topics researched by historians of Ottoman Bosnia are not particularly different compared to the topics dealt with by their non-Bosnian colleagues. They do their research seriously, base it on primary sources, and know the local context very well. For this reason, no research on topics from the history of Bosnia and Herzegovina under Ottoman rule is and will never be complete if the researcher does not read and analyse what was written about it in the Bosnian language. We hope that this essay offered a useful overview and motivated colleagues to try their hand at learning the Bosnian language. It should also be pointed out that local historians of Ottoman Bosnia should try to write more in English and Turkish, which is also an excellent way towards internationalization and cooperation.

Bibliography

- 150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije (2013). Zbornik radova sa naučnog simpozijuma 07.-08.09.2012. god. Orašje, Medžlis islamske zajednice Orašje, Orašje.
- Ademović, H. (2009). *Učiteljske škole u Bosni i Hercegovini: istorijski razvoj od postanka 1882. do njihova nestanka 1972*, Federalno Ministarstvo Obrazovanja i Nauke.
- Babović Dž, Mašić M. (2017). *Katalog arapskih, turskih i bosanskih rukopisa Muzeja Hercegovine Mostar*, Orijentalni institut Sarajevo, Muzej Hercegovine, Sarajevo.
- Babović, Dž. (2018). *Kaside bosanskih pjesnika na arapskom jeziku / The Arabic Qasida Poetry by Bosniac Authors*, Orijentalni institut, Sarajevo.
- Bajrić, B. (2015). *Stihovima ka sjedinjenju: Tahmis Abdullaha Salahuddina Uššaki-ja Bošnjaka na al-Busirijevu poemu Qašida al-Burda/ By verses towards Unification: Takhmis by Abdullah Salahuddin Uššaqi Bosnavi on al-Busiri's Qašida al-Burda /*. – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Bajrić, B. (2019). *Mnemopoetika sufijskog pjesnika: intertekstualnost i kulturno pamćenje u poeziji Abdullaha Salahuddina Uššakija Salahija*, Univerzitet u Sarajevu, Orijentalni institute.
- Bandžović, S. (2001). „Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862-1867)“ *Znakovi vremena*, IV /2001.
- Bandžović, S. (2005). „Migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu krajem XIX stoljeća“ *Znakovi vremena*, V/2005;
- Bandžović, S. (2006). *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Bandžović, S. (2013). *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana: muhadžirski pokreti i pribježišta "sultanovih musafira" (1683.-1875.)*, Sarajevo.
- Bašić, K. (2021). *Zvornički sandžak u XVII stoljeću*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo.
- Bećarević, Š. (2013) „Banovići /selo/ od osmanskog perioda do danas“ *Baština*, 6/2013.
- Bejtić, A. (2007) *Banjaluka pod osmanskom vladavinom: arhitektura i teritorijalni razvitak grada*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Banjaluka.
- Bešlija, S. (2017) *Istimalet: Bosna u osmanskoj političkoj strategiji: (15. i 16. stoljeće)*, Institut za historiju, Sarajevo.
- Bešlija, S. (2023) *Hercegovački Sandžak u 17. stoljeću / Herzegovina Sanjak in the 17th Century*, University of Sarajevo - Institute for History, Sarajevo.
- Bosnevi, M. Halifa (2002) *Ljetopis: 1650.-1665. / Mehmed Halifa Bosniak and his „Cronicle“: 1650-1665 /*. Preveo Fehim Nametak. – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Burek, A. (2007) *Kameno Hlivno: Livno u turskom vaktu*, Livno, Planjax.
- Bušatlić, I. (2011) *Kraljevski grad pod sultanima: Jajce 1528.-1878.*, Medžlis islamske zajednice Jajce.
- Čar-Drnda, H. (2003) „Grad Foča na razmeđu dviju civilizacija“ *Hercegovina*, vol. 15-16.
- Čar-Drnda, H. (2014). *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća / Establishment of Mostar and its urban and demografic development by the end of the 16th century /*. – Orijentalni institut, Sarajevo.

- Ćatović, A. (2017). *Tragom priče o šejhu San'anu: Hasan Zijaija Mostarac i njegova Pripovijest o šejhu Abdurrezzaku / Tracing the Story of Sheikh San'an: Hasan Ziyai Mostari and His Mesnevi of Sheikh Abdurrezzak /* – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Ćeman, M. H. (2006) *Urbana antropologija Tešnja: 1461-1878, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj.*
- Ćeman, M. H. (2010) *Mustafa Ejubović, šejh Jujo: bibliografija / biografija, Muzej Hercegovine, Mostar.*
- Ćeman, M. H. (2021) *Ferhad-begova džamija u Tešnju: prilog antropologiji arhitekture i historijskoj urbanoj antropologiji Tešnja, vlastito izdanje.*
- Čengić, N. (2008) *Begova džamija kao djelo umjetnosti, Sarajevo Publishing, Sarajevo.*
- Cogo, I. (2008) *Islamska sakralna arhitektura Zenice osmanskog doba, Muzej grada Zenice, Medžlis islamske zajednice Zenica.*
- Čubrilo, V. (1930) *Bosanski ustanak 1875-1878, Srpska kraljevska akademija, Beograd.*
- Dedić, E. (2021) *Bosansko kraljevstvo i Srpska Despotovina: (1402-1459), Institut za historiju Univerziteta Sarajevo.*
- Demir, E. (2021a) *Kakanj u sidžilima visokog suda, vjenčanja, ugovori, parnice 19. stoljeće, Spektrum, Sarajevo.*
- Demir, E. (2021b) *Stanovništvo Kakanja u osmanskim periodu, Spektrum, Sarajevo.*
- Demir, E. (2023) *Bosanskohercegovačko pristanište Klek-Neum u osmanskim dokumentima 1859-1876, Spektrum, Sarajevo.*
- Dervišević, H. (2015a) "Kaligrafija Gazi Husrev-begovog i Murad-begovog turbeta u Sarajevu." *Anali Gazi Husrev-Begove biblioteke* 36, 201-222.
- Dervišević, H. (2015b) "Islamska kaligrafija bosanskohercegovačkih mushafa XVII. i XVIII. stoljeća iz zbirke Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu" unpublished doctoral dissertation, Zagreb.
- Dervišević, H. (2016) "Sarajevska kermanska haliya (tepih) iz Mahana." *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 65, 275-293.
- Dervišević, H. (2022) "U ozračju ruhanijetskih harfova: kaligrafija šejha hafiza Zilke Žolje." *Radovi Zavičajnog muzeja-Visoko* 1.2, 180-193.
- Dilberović, A. (2013) „Nakšibendijska tradicija Mostara u XIX i prvoj polovini XX stoljeća-slučaj Koski-pašinog hanikaha“ *Znakovi vremena*, XVI.
- Dilberović, A. (2015) „Tragom jednog virda iz Mostara: prilog historiji nakšibendijskog tarikata u Bosni i Hercegovini“ *Znakovi vremena*, XVIII.
- Drino, D. (2001) „Hercegovačko porijeklo stanovništva skopaljske doline /sa naglaskom na bugojanski kraj“ *Hercegovina*, vol. 13-14.
- Durajlić, E. (2012) *Islamski sakralni spomenici iz osmanskog perioda na području Općine Visoko, Medžlis IZ Visoko, Zavičajni muzej Visoko, Fondacija "Visoki".*
- Duraković, E. (2017) „Gazi Husrev-begova vakufnama za medresu u Sarajevu / Gazi Husrev-beg's vakufnama for his medresa in Sarajevo“ *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 56.
- Ekmečić, M. (1960) *Ustanak u Bosni 1875-1878, Sarajevo.*

- Elementi sufijske tradicije u praksi bosanskohercegovačkih muslimana* (2019) Zbornik radova, CID BiH Centar za istraživanje i unaprjeđenje duhovne i kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, Stolac.
- Filipović, E. O. (2019) *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386-1463)*, Orijentalni institut, Sarajevo.
- Gaćanin, S. (2011) *Sve na Zemlji sjena je Ljepote: Ontološka poetika jednog sufijskog divana: Šejh Hatemov Divan. / Everything on the Earth is the Beauty's shadow: Ontological Poetics of a Sufi Diwan: Shaykh Khatem's Diwan /.* – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Gadžo-Kasumović, A. (2001) "Stolac u osmanskome periodu," *Hercegovina, Časopis za kulturno i istorijsko naslijeđe*, vol. 13-14, Mostar, 81-99.
- Gazić, L. (2012) „Vakufnama Ali-bega sina Abdibegovog Erneb-zade (Zečevića) iz Visokog iz 1273/1857 / The Waqfnama of Ali-bey, son of Abdi-bey Ernebzade from Visoko“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 61.
- Hadži Pervizova vakufnama iz 1630. godine* (2007) Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Banjaluka.
- Hadžimejlić, Ć. (2011) *Umjetnost islamskog knjigovestva: unikati Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu*, ITD Sedam, Sarajevo.
- Hadžimejlić, Ć., Dervišević, H. (2022) *40 bosanskohercegovačkih mushafa*, Udruženje građana Hastahana-tekiya Mesudija, Sarajevo.
- Hadžiomerović, Z. (2001) „Iz mostarske prošlosti (17. i 18.stoljeće)“, *Hercegovina*, vol. 13-14., 101-112.
- Hafizović, F. (2010) "Posjedi zvaničnika i njihovih porodica u Kliškom Sandžaku u XVI stoljeću." *Znakovi vremena-Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu* 48-49, 228-257.
- Hafizović, F. (2014) "Novi podaci o vakufu/legatu Benlu-age u Đakovu." *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 14.1; 41-51.
- Hafizović, F. (2014) *Opširni popis timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo.
- Hafizović, F. (2016) "Junak ili izdajnik: sudbina Mehmed-paše Atlagića, posljednjega osmanskoga branitelja Knina i mletačkog zarobljenika." *Povijesni prilozi* 35, 121-132.
- Hafizović, F. (2016) *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke republike 1701. godine*, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta Zagreb – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Orijentalni institut u Sarajevu, Zagreb – Sarajevo.
- Hafizović, F. (2017) "Lala Mustafa-paša–kliški sandžakbeg i vakif džamije u Livnu?" *Prilozi za orijentalnu filologiju* 66, 99-109.
- Halilović, S. (2021) „Zvornička kapetanija i njeni kapetani“, *Baština*, 13/2021;
- Hamzić, O, Djedović, R. (2008) *Lukavica kod Gračanice: historijska monografija*, Bosanski kulturni centar, Gračanica.
- Hasandedić, H. (2009a) *Sidžil Blagajskog kadije 1728–1732*, Islamski kulturni centar, Mostar.
- Hasandedić, H. (2009b) *Sidžil Nevesinjskog kadije 1767–1775*, Arhiv HNK/HNŽ, Mostar.

- Hasandedić, H. (2011) *Sidžili Mostarskog kadije, fragmenti iz 1044–1207 h. godine / 1635–1793 godine*, Arhiv HNK/HNŽ, Mostar.
- Hasandedić, H. (2014) *Sidžil Mostarskog kadije, fragmenti iz 1179–1182 h. g. / 1765–1769. godine*, IC štamparija, Mostar.
- Hasandedić, H. (2015) *Sidžil mostarskog kadije 1243–1257. h. god. / 1828–1842. godine (registra)*, Knj. 1, Muzej Hercegovine, Mostar.
- Historija Osmanske države i civilizacije* (2004, 2008) [I i II], Priredio: Ekmeleddin İhsanoğlu. – IRCICA i Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.
- Hodžić, B. (2013) *Džamija Fethija u Teočaku*, Medžlis islamske zajednice Teočak.
- Hodžić, M. (2019) *Foča središte Hercegovačkog sandžaka / Foča Capital of Herzegovinian sanjak /.* – Orijentalni institut, Sarajevo 2019.
- Hodžić, S. (2000) „Nekoliko podataka o mostarskim mahalama i strukturi stanovništva“, *Hercegovina*, vol. 11-12.
- Husedžinović, S. (2020) *Graditeljstvo Bosne i Hercegovine kroz stoljeća*, Dobra knjiga, Sarajevo.
- Husić, A. (2001/2002) „Bobovac, od pada pod osmansku vlast do ukidanja posade 1540. godine“, *Znakovi vremena - Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu*, 13/14..
- Husić, A. (2005) „A look at the Bosnian-Ottoman relations until 1463.“ *Proceedings International Symposium on Bosnia and Herzegovina from Past to Present*, Çanakkale Onsekiz Mart University.
- Husić, A. (2012) „Tešanj u 16. stoljeću.“ *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 61, 2012, 301-318.
- Husić, A. (2012) „The Role of Waqf in The Development of Kasaba Visoko in Bosnia“, *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri*, vol I, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara,
- Husić, A. (2014) *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine*, Rijaset IZ BiH, El-Kalem, Ured za hadž, Sarajevo.
- Husić, A. (2016) „O regrutaciji u adžemi oglane u Bosni 1565. godine“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XXXVII.
- Husić, A. (2017). *Prilozi za historiju grada Tešnja*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj.
- Husić, A. (2018). „O organizaciji i načinu funkcioniranja sudske vlasti u kadiluku Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća.“ *Godišnjak/Yearbook ANUBiH*, vol. 47.
- Husić, A. (2020) „Jews of Sarajevo and Their Place in the Ottoman Society of Bosnia“, *Belleten, Türk Tarih Kurumu*, vol. 84/301.
- Husić, A. (2020) „Objavljeni primarni izvori iz Osmanskog razdoblja kao doprinos historiografiji Bosne i Hercegovine (2000–2019)“, *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001–2017)*, vol. I, Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 79-97.
- Husić, A. (2020) *Kadiluk Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća; Tešanj, Maglaj i Žepče u svjetlu akata tešanjskog suda*, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo.
- Husić, A. (2023) *Devširma u Bosni - o regrutaciji Bosanaca u janjičare*, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Jalimam, S. (2004) *Vranduk*, Pedagoški fakultet Zenica.

- Kadrić, A. (2008) *Objekt Ljubavi u tesavufskoj književnosti: Muradnama Derviš-paše Bajezidagića / The Object of Love in the Tasawwuf Literature: Muradnama of Derviš-paša Bajezidagić* / – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Kadrić, A. (2015) *Uvod u stilistiku divanske književnosti: Lingvostilistička analiza poezije Sabita Alaudina Bošnjaka / Introduction to stylistics of Divan literature: Linguostylistic analysis of Sabit Alaudin Bosniaks poetry* / – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Kadrić, A., Oruç, H. (2020) „Prilog proučavanju vjerskog, kulturalnog i intelektualnog identiteta velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića: kulturološki aspekt jedne Sokolovićeve vakufname o knjigama / Contribution to the study of the religious, cultural and intellectual identity of the Grand vizier Soqollu Mehmed Pasha: a cultural aspect of Soqollu's waqfiye on the books“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 69.
- Kahriman, H. (2018). *Viša islamska šerijatsko-teološka škola*, El-Kalem, Sarajevo.
- Kasumović, F. (2016) „Understanding Ottoman heritage in Bosnia and Herzegovina: conversions to islam in the records of the Sarajevo sharia court, 1800-185“, *Belleten*, C. LXXX, Sa. 288, 507-530.
- Kasumović, F. (2017) „Evaluating Political Flexibility of the Ottomans: Urban Population and the Exemption from Extraordinary Taxes on the Western Ottoman Borders, c. 1548–1604“, *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 6–8 Ekim 2016, Çanakkale: Bildiriler*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi – Balkan ve Ege Uygulama ve Araştırma Merkezi. 234-245.
- Kasumović, F. (2021) „The Changing Face of Fiscal Policy in the Periphery of the World of Islam: The Gypsy Poll Tax in Ottoman Bosnia, c. 1690s–1856.“, *Journal of the Faculty of Philosophy in Sarajevo (History, History of Art, Archeology)/Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, ISSN 2303-6974 on-line, 7(2), 95-144.
- Kasumović, F. (2021) *Na periferiji svijeta islama: osmanska poreska politika u Bosanskom ejaletu 1699-1839*, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2021.
- Kasumović, I. (1999) Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave, Islamski kulturni centar Mostar.
- Kico, A. (2001) „Nastanak i razvoj Gračanice Skopaljske /njeni vakifi/“, *Hercegovina*, vol. 13-14.
- Konjic u osmanskim dokumentima (2022) priredio H. Yıldırım Ağanoğlu, Mostar Yunus Emre Enstitüsü, Konjic.
- Korić, E. (2015, 2016) *Životni put prvog beglerbega Bosne: Ferhad-paša Sokolović (1530–1590) / Life path of the first beylerbey of Bosnia: Ferhad-paša Sokolović (1530–1590) /*. – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Korić, E. (2020) *Bosna i Hercegovina na starim osmanskim kartama*, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
- Korić, E. (2021) „Childhood and Education in Ottoman Bosnia during the Early Modern Period (mid-Fifteenth to Late Eighteenth Century), in: *Children and Childhood in the Ottoman Empire From the 15th to the 20th Century* Edited by Gülay Yilmaz, Fruma Zachs, Edinburgh Studies on the Ottoman Empire Edinburgh University Press, Edinburgh, 315-335.

- Korić, E. (2021a) „Ottoman cartography of the Dalmatian hinterland from the beginning of the Candian War: Map of the Bosnian eyalet with its surroundings in the Cosmography of Katib Çelebi from 1648“, *Geoadria*, Vol. 26 No. 2.
- Korić, E. (2021b) „Visualisation of Ottoman Borderland in Early Modern Bosnia (Mid 15th – Late 16th Centuries): The Ottoman Serhat in Bosna and GIS“, in: Dino Mujadžević (ed.), *Digital Historical Research on Southeast Europe and the Ottoman Space*, Peter Lang, Internationaler Verlag der Wissenschaften, Berlin, 47-56.
- Korić, E. (2022a) *Oblikovanje granica Bosne: Bosna u ahdnamama i hududnamama iz 16. i 17. stoljeća*, Univerzitet u Sarajevu - Orijentalni Institut, Sarajevo.
- Korić, E. (2022b) „An Ottoman Map of Ottoman-Austrian Demarcation in the Area of Eyalet of Bosnia After the Svishtov Peace Treaty (1791-1795).“, *XVII Türk Tarih Kongresi Ankara, 1-5 Eylül 2018, Kongreye Sunulan Bildiriler XI. Cilt: Tarihi Coğrafya*, haz. Semiha Nurdan-Muhammed Özler, Ankara, 2022, 77-88.
- Kurt, Y., Oruc, H. (2008) „Isa-begova tekija/mevlevihana u Sarajevu“ *Znakovi vremena*, 39/40.
- Lavić, H. (2019) „Bijeljinske vakufname u Gazi Husrev-begovoj biblioteci / Bijeljina Endowment Charters Kept in Gazi Husrev-Bey's Library“, *Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke*, vol. 40.
- Mašić, M. (2021) *Poetika gazela u Divanu Ahmeda Taliba Bošnjaka*, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
- Mehmedović, A. (2017) *Upravljanje vakufima u BiH: 1847-2017*, Vakufska direkcija, El-Kalem, Sarajevo.
- Midžić, F. (2017). *Kostajnica: geografsko-istorijske, vojno-odbrambene i društveno-ekonomske pretpostavke od najstarijih vremena do 1918. godine*, Opština Kostajnica.
- Mjesto i uloga derviških redova u Bosni i Hercegovini. Zbornik radova povodom obilježavanja 800 godina od rođenja Dželaluddina Rumija / (2011) The place and Role of Sufi Orders in Bosnia and Herzegovina. Proceedings from International Conference marking 800th anniversary of the birth of Galaluddin Rumi /.* – Orijentalni institut, Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“, Sarajevo.
- Mostar u osmanskim dokumentima* (2022) priredio H. Yıldırım Ağanoğlu, Mostar Yunus Emre Enstitüsü, Mostar
- Muftić, F. (2004) *Vakufi, vakifi, vakufname Foče*, Vakufska direkcija, Sarajevo.
- Mujkić, J. (2003) *Zavidovići kroz historiju: Društveno-ekonomski i kulturni razvoj područja zavidovičke općine od polovine XV do kraja XX vijeka*, Općina Zavidovići.
- Mulić, J. (2001) *Konjic i njegova okolina u vrijeme Osmanske vladavine: (1463-1878)*, Biblioteka Kulturno naslijeđe, Konjic.
- Mulić, J. (2009a) *Ćuprija Sultana Sulejmana-hana u Mostaru, poznata kao Stari most, Muftijstvo mostarsko*, Mostar.
- Mulić, J. (2009b) *Konjic i njegova okolina: Ćuprija Haseći Ali Age Kolakovića u Konjicu*, Knjižara Pelikan, Konjic.
- Mulić, J. (2013) *Muslimanske vjerske škole sarajevskih vakifa: (1457-1952)*, Sarajevo.

- Mušeta Aščerić, V. (2005) *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
- Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu* (2012) Resettlement of Refugees (Muhajirin) from Serbia into Bosnia: Collected Papers of a Symposium Entitled "150 Years since the Re-settlement of Muslim Refugees from Serbia into Bosnia", held in Bosanski Samac on July 4 2012. – Orijentalni institut, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Okrugli sto Isa-beg Ishaković i njegovo vrijeme*, (2018). zbornik radova, Udruženje za zaštitu kulturne baštine BiH "Isa-beg Ishaković", Sarajevo.
- Omanović-Veladžić, A. (2020) *Hronika Muhameda Enverija Kadića kao izvor za izučavanje kulturne historije Bosne i Hercegovine*, Orijentalni institut, Sarajevo.
- Omerović, E. (2016) „Popis nahije Sapna iz 1604. godine“, *Baština*, 8/2016.
- Opačin, S. (2020) *Breza u vremenu i prostoru*, Breza.
- Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine / The 1604 Detailed Register of the Bosnian Sanjak* / (2000) Bošnjački institut Zürich - Odjel Sarajevo and Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.
- Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. god. / The 1550 Detailed Register of the Sanjak Klis* (2007) translated by Fehim Dž. Spaho i Ahmed S. Aličić, edited by Behija Zlatar. – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Oruč, H. (2022) „Saraybosna'da İsa Bey Zaviyesi Hakkında Bazı Vesikalar (I)“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 71, Sarajevo, 195-252.
- Pečevića, I. Alajbegović, (2000) *Historija, I-II / History, I-II / El-Kalem*, Orijentalni institut, Sarajevo.
- Pelidija, E. (2003) *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*, El-Kalem, Sarajevo.
- Pelidija, E. (2019) *Osmanisti Bosne i Hercegovine do kraja 20. stoljeća: biografski i bibliografski podaci*. Knj. 1, Mostar.
- Pelidija, E. (2020) *Osmanisti Bosne i Hercegovine do početka 21. stoljeća: biografski i bibliografski podaci*, Knji. 2, Mostar.
- Prva javna biblioteka u Banjaluci iz 1630. godine Vakufnama Mevla Husamudina* (2004) Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Banjaluka.
- Radušić, E. (2013) *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine: od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Radušić, E. (2019) „Bosnian horrors”: antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878., Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest, Sarajevo.
- Radušić, E. (2020) *Dvije Bosne: britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2020.
- Rizvanbegović, I. (2004) „Vakufname i vasiyetnama Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića - Ali-Pasha Rizvanbegović Stočević's Deeds of Endowment and Testament“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 52-53.

- Šabotić, S. (2020) „Uticaj Omer Lutfi pašinih reformi iz 1851. godine na kadiluk Bihor“, *Historijski pogledi*, III/2020, 11-27.
- Sarajkić, M. (2011) *Gazeli Ahmeda Hatema Bjelopoljaka na arapskom jeziku / Ghazals of Ahmed Hatem Bjelopoljak in Arabic language* /. – Orijentalni institut, Sarajevo..
- Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka: (1165-1204/1752-1790) / *Sicill (Court Record) of the ažd of Tešanj Dating from the Second Half of the 18th Century A.D. (1165-1204/1752-1790)* (2019) translated by Abdulah Polimac, additional work done by Salih Trako, Lamija Hadžiosmanović, edited by Aladin Husić, Opća biblioteka Tešanj i Orijentalni institut, Sarajevo.
- Sidžil Tešanjskog kadiluka: (1740-1752) / *Sicill (Court Record) of the ažd of Tešanj: 1740-1752* / (2005) translated by Hatidža Čar-Drnda. – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Sijamhodžić, A, Softić, A. (2013) *Bužim kroz vrijeme*, BZK “Preporod” Bužim, Bužim.
- Šiljak-Jesenković A. (2023) *Re/Konstrukcija priče o Lj/ljubavi - fabule i izbor stihova iz mesnevi-ja u prijevodu na bosanski jezik*, Univerzitet u Sarajevu-Orijentalni institut, Sarajevo.
- Šiljak-Jesenković, A. (2016). *Odrzi ljubavnih mesnevi u stihovima bošnjačkih divanskih pjesnika / Reflections of the Love Mathnawies in the verses of Bosniak Diwan poets* /. – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Šiljak-Jesenković, A. (2017). *Uvod u historiju i teoriju poetske forme mesnevi na turskom jeziku / Introduction to History and Theory of the Poetic Form of Mesnevi in the Turkish Language* /. – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Škapur, H. (2017). *Odnos osmanskih vlasti prema bosanskom ustanku: (1875-1878.)*, Centar za osmanističke studije, Sarajevo.
- Šljivo, G. (2016) *Omer Lutfi-paša: (Mihailo Latas) u Bosni i Hercegovini 1850-1852.*, Planjax Komerc, Tešanj, 2016;
- Smajić, R. (2022) *Migracije i Bosanski ejalet 1683-1718*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo.
- Smajić, R. (2022) *Osmanski popisni defteri stanovništva Visokog i okoline iz 1850. godine*, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka i JU Gradska biblioteka Visoko, Sarajevo.
- Softić, S. (2018). „Stanovništvo Kladnja od osmanskog doba do najnovijih vremena“, *Baština*, 10.
- Stari most u osmanskim dokumentima = The Old Bridge in Ottoman documents* (2010) priredio Idris Bostan, Muzej Hercegovine, Mostar.
- Stolac u osmanskim dokumentima* (2022) priredio H. Yıldırım Ağanoğlu, Mostar Yunus Emre Enstitüsü, Stolac.
- Sufijska tolerancija s posebnim osvrtom na Osmansko carstvo*, (2017). Zbornik radova, CID BiH - Centar za istraživanje i unaprjeđenje duhovne i kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, Stolac.
- Taslidža, F. (2017). *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata: (1683-1699)*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar.
- Taslidža, F. (2018). „Početak urbanog razvoja Ljubuškog i njegovo stradanje u 18. Stoljeću“, *Hercegovina*, 17.

- Taslidža, F. (2020) „Uspon i pad osmanske Gabele“, *Hercegovina*, vol. 19.
- Taslidža, F. (2022) *Između ratova – na granici svjetova: društveno-privredni odnosi Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća: (1606–1645)*, BZK Preporod, Mostar.
- Trako, S. (2001) „Vakuf-nama bosanskog valiye Kamil Ahmed-paše iz Travnika 27. zu-l-kade 1170. (13.08.1757.)“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 51.
- Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine (2022) Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu-Orijentalni institut, Univerzitet u Sarajevu-Institut za historiju, Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo.
- Ursinus, M. (prev. i prir.) (2018). *Osmanski dokumenti iz arhiva Franjevačkog samostana*, 1–6, Acta Turcica 1–50 (Acta Turcica 1, knjiga 1–6), Franjevački samostan Duha Svetoga, Fojnica.
- Vakufi u Bosni i Hercegovini: historijat, trenutno stanje i perspektive (2018) Islamska zajednica u BiH, Vakufska direkcija Sarajevo.
- Vakufnama bosanskog namjesnika Sofi Mehmed-paše iz 1554/55 (2004) Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Banjaluka.
- Vakufnama Sefer spahije iz Banja Luke 1618 (2007) BZK “Preporod”, Banja Luka.
- Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV I XVI vijek). (1985) Orijentalni Institut u Sarajevu, Sarajevo.
- Visoko i okolina kroz historiju II: Osmanski period (2021). Grupa Autora, Zavičajni muzej, Visoko.
- Younis, H. (2016). *Daša Jelić: pogled u život jedne žene u posljednjim decenijama osmanske uprave u Sarajevu*, Everest media, Beograd.
- Younis, H. (2017). *Od dućana do pozorišta: sarajevska trgovačka elita: 1851-1878*, Institut za historiju, Sarajevo.
- Younis, H. (2019). *Svakodnevni život u Sarajevu: (1850-1878.)*, Centar za osmanističke studije, Sarajevo.
- Younis, H. (2021). *Biti kadija u kršćanskom carstvu*, Institut za historiju UNSA, Sarajevo.
- Younis, H. (2023). *A Qadi in the Christian Empire*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo.
- Zahirović, N. (2005). „Geografsko-statistički opis Bosanskog pašaluka iz treće decenije 17. vijeka, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 54, 189-198.
- Zahirović, N. (2008) „Vakufnama Nefise-hatun iz Visokog iz 1880. godine / Vakufnama of Nefis-hatun from Visoko 1880“, *Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke*, vol. 15 (27-28), 135–144.
- Zahirović, N. (2010) *Murteza Pascha von Ofen zwischen Panegyrik und Historie: Eine literarisch-historische Analyse eines osmanischen Wesierspiegels von Nergisi*, Peter Lang, 2010.
- Život, djelo i vrijeme Derviš-paše Bajezidagića (2005) BZK Preporod, Mostar.
- Zlatar, B. (2010, 2021) *Gazi Husrev-beg*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.

CHAPTER II

OTTOMAN EMPIRE, WARS AND IMPLICATIONS

XVIII. YÜZYIL SELANİK'İNDE YEREL BİR AKTÖR: HAZİNE DARZADE ALİ

Dr. Öğr. Üyesi Naime Yüksek Karasu

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki varlığını sağlamlaştırdığı dönem, I. Murad'ın tahtta bulunduğu yıllarda olmuştur. Onun döneminde Rumeli'de Ohri (1380), Pirlape (1380), Manastır, İştîp, Sofya (1385) ve Niş (1386) gibi önemli şehirler alınmıştır (Emecen, 2016, s. 66-67). Osmanlıların Balkanlardaki bir sonraki hedefi, Rumeli'nin önemli şehirlerden birisi olan Selanik şehriydi. Uzun bir kuşatmanın ardından Selanik şehri, 1387 tarihinde Osmanlıların eline geçmiştir (Mantran, 2016, s. 58; Emecen, 2016, s. 67). Ancak 1402 Ankara Savaşı ile yaşanan siyasi kriz sonrası Bizans'a geri verilmek zorunda kalınan şehrin Osmanlı hakimiyetine yeniden girmesi 1430 tarihinde II. Murad döneminde gerçekleşmiştir. Selanik 1912 yılına kadar Osmanlı hakimiyeti altında kalmıştır (Uzunçarşılı, 2008, s. 408-410; Kiel, 2009, s. 352-356). Selanik şehri konumu ve tarımsal potansiyeli ile Osmanlı ekonomik hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Osmanlı hakimiyetine girmesi ile önemli bir ticaret merkezi haline gelen şehir özellikle savaş dönemlerinde Batı'ya yapılan seferlerde konumu itibarıyla sefer güzergâhında olmasından dolayı önemli bir merkez olma özelliğini uzun yıllar boyunca devam ettirmiştir. Aynı zamanda Selanik şehri Osmanlı coğrafyacıları tarafından İstanbul'un bir parçası olarak da tanımlanmıştır (Kiel, 2009, s. 352).

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıldan itibaren devletin sınırlarının genişlemesine bağlı olarak savaşların finanse edilmesi yani özellikle de asker ve iâşe temininin bölgenin yerel ileri gelenlerinin önem kazandığını görmekteyiz. Bu değişim XVIII. yüzyıla gelindiğinde devlet otoritesinin de zayıflamasının etkisiyle bu ailelerin sadece savaş dönemlerinde iâşe temininde değil aynı zamanda bölgenin siyasi ve ekonomik yönden idaresinde de etkin bir güç olmalarına sebebiyet vermiştir. Osmanlı taşra idaresinde önemli bir merkez olan Selanik şehrinde de

bu ailelerin ön plana çıktığı görülmektedir. Osmanlı tarih yazımında önemli bir faktör olan bu bölgesel dinamikler üzerine yapılan mikro çalışmalarda taşranın merkez ile olan ilişkisinin yanı sıra bulundukları yöre halkı ve bölgedeki diğer yönetici kesimler üzerindeki etkilerini de görmek mümkündür. Nitekim bölgenin yönetim kadrolarında yer alarak sosyal, siyasi ve ekonomik alanlarda üstlenmiş oldukları görev ve sorumluluklarda önemli rol oynamışlardır.

Bu çalışmada Osmanlı merkezi idaresi ile taşra arasında ortaya çıkan yeni ilişki ağları Selanik ve çevresinde etkin olan Hazine-dar-zade Ali Ağa özelinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. 1760'lı yıllardan itibaren etkin olmaya başladığını gördüğümüz ve ilk kayıtlarda Selanik mütesellimi olarak adı geçen Hazine-dar-zade Ali Ağa, Selanik'te asayişin sağlanmasında önemli görevler üstlenmiştir. Sonraki kayıtlar ise daha çok ordunun Rusya'ya karşı yapılan seferinde kendisinden beklenen/talep edilen asker ve iâşenin temin edilmesine yönelik olmuştur. Bu görevleri çoğunlukla başarılı bir şekilde yerine getirmiş ve karşılığında da çeşitli unvanlara layık görülmüştür. Özellikle iâşe temininde aktif bir rol üstlenmiş olması Selanik'in ticari hayatı üzerindeki etkinliğini göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

XVIII. Yüzyılda Selanik Şehri ve Şehrin İleri Gelenleri

Osmanlı döneminde Selanik, Rumeli bölgesinin İstanbul'dan sonra gelen en önemli ticaret merkezi haline gelmiştir. Şehrin Osmanlı ordusunun sefer güzergâhında yer almasından dolayı özellikle Rusya ve Avusturya'ya karşı yapılan savaşlarda gerek savaş öncesinde ve savaş sonrasında oldukça etkin bir rol oynamıştır. Bu nedenle Selanik için mevcut savaş ortamı aynı zamanda yerine getirilmesi gereken yeni sorumluluklar anlamına gelmiştir. Tarihsel süreç içerisinde hem iktisadi ve hem de siyasi manada önemli bir konumda bulunması sebebiyle İstanbul ile Balkanlar ve Avrupa arasında birçok açıdan köprü görevi görmüştür. Bir liman şehri olan Selanik coğrafi özelliklerinin de zorlamasıyla merkez ile çevrenin ilişkilerini belirleyen bir merkez konumunda olmuştur (Bayram, 2009, s. 19). Şehrin bu özelliği sadece ticari alanda değil aynı zamanda tarımsal faaliyetlerde de öne çıkmasına olanak sağlamıştır. Özellikle ayan/eşraf olarak da isimlendirilen yerel ileri gelen aileler tarımın ilerlemesinde oldukça etkili olmuşlardır (Özdemir, 1990, s. 266).

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı klasik düzeninde ortaya çıkan bozulmalar neticesinde şehrin ya da kasabanın yerel ileri gelenlerinin oluşturduğu ve ayan veya eşraf olarak isimlendirilen seçkinler grubunun varlığı görülmeye başlamıştır. Bu kişiler başlarda idari açıdan herhangi bir yetki ve nüfuza sahip olmasa da bilhassa devlet otoritesinin taşrada tesis edilmesi ve sürdürülebilirliği noktasında bu yerel yöneticilerin yardımı büyük olmuştur (Ergenç, 1982, s. 106). Bu etkin

zümrenin ortaya çıkmasında ve taşrada etkin olmalarında devlet kurumlarında meydana gelen bozulmaların öncelikli sonucudur. Bozulma sürecine girmiş olan devletin birçok kurumunda olduğu gibi tımar sisteminde ortaya çıkan sorunlar bu sonucun en önemli göstergesi durumundadır (Uzunçarşılı, 1995, s. 9). Sonrasında sistemi düzeltme çalışmalarına rağmen savaş masrafları ve sarayın giderleri için duyulan nakit ihtiyacı, tımar sistemi ile birlikte varlık gösteren ve XVI. yüzyıl ortalarına kadar merkezi hazinenin nakit ihtiyacını büyük oranda karşılayan iltizam sisteminin yaygınlaşmasına sebep olmuştur (Batmaz, 1996, s. 39). Birçok gelir kaynağı mukataalaştırılıp iltizam ve malikâne usulleri ile işletmeye verilmiş, bu usuller ise reayanın vergi yükünü arttırmış ve sosyal huzursuzluklara ortam hazırlamıştır. Bu usuller ile ortaya ayan/eşraf ve zaman zaman halka karşı göstermiş oldukları zulümden dolayı mütegalibe (güç sahibi-zorba) olarak da isimlendirilen güç odakları ortaya çıkmış, güçlerini reaya üzerinde kullanmışlardır. Dirlik sisteminin bozulmuş olması da tımar ve zeametlerin bu güç odaklarının eline geçmesini kolaylaştırmıştır. Bu şekilde servet sahibi olan zümre, süreç içerisinde gerek merkez ve gerekse yerel halk nezdinde itibar ve güç sahibi olmuştur (Özkaya, 1977, s. 22-25; Günay, 2010, s. 30-31; Ergenç, 1982, s. 105-113).

XVIII. yüzyılla birlikte artarak devam eden uzun süreli ve yıpratıcı savaşlar askeri, siyasi ekonomik ve sosyal açılardan birçok olumsuz sonucu beraberinde getirmiştir. Yüzyılın ortalarına doğru merkezi hükümetin taşra idaresi üzerindeki kontrolünün azalması büyük yerel ailelerinin gücünü pekiştirmiştir. Kudretli ve nüfuzlu ailelerin daha da arttığı ve zorbaca hareketlerde bulunduğu bu dönem boyunca ve XIX. yüzyıl başlarında devleti çok uğraştırdıkları görülmektedir (Akdağ, 1963, s. 51). Merkezi otoritenin zayıflaması ile birlikte güçleri daha da artmış ve onlara yüklenen görevler de çeşitlenmiştir. Artık ayanlar; asker ve zahire temini ve bunların nakledilmesi, eşkıya tedibi, vergilerin toplanması, fiyatların tespiti, bilirkişilik, kamu binalarının tamir ve inşası, kereste temini ve nakli gibi birçok hizmeti devlet adına yerine getirmişlerdir (Mert, 1991, s. 196; Akdağ, 1963, s. 61-68).

Özellikle savaş dönemlerinde devletin kendilerine muhtaç halini görüp bu durumdan aldıkları cesaretle güç ve servetlerini kişisel çıkarları için kullanan, zaman zaman merkezin emirlerine karşı gelen, birbirleriyle çekişme halinde olan ve vergi toplamak bahanesiyle halka zulmeden bu yerel ileri gelenler zümresi gerek Anadolu ve gerekse de Rumeli coğrafyasında varlıklarını uzun bir süre devam ettirmişlerdir (Öztürk, 2015, s. 98). Başlangıçta vergi toplama işi başta olmak üzere vali ve sancak beylerine yardımcı olan ayan ve eşraf devletin zaman içerisinde merkezi gücünü kaybetmesiyle birlikte mütesellim, muhassıl ve mültezim gibi görevlerle devlet katında yasal bir konum elde etmişlerdir (Özkaya, 1999, s. 165-168). Özellikle ayanların mütesellimlik görevini yaygın olarak yaptıkları görülmektedir. Sözlükte *teslim edilen şeyi alan, kabul eden* anlamındaki mütesellim kelimesi Osmanlı

Devleti'nde çeşitli idari görevlileri yerine getiren kimseler için kullanılmıştır. Beylerbeyinin veya sancakbeyinin vekili olarak onların sefere gittiklerinde veya görev bölgelerine gitmedikleri zamanlarda yerlerine bakan, vergileri toplayan görevlileri ifade etmektedir. XVI. yüzyılın sonlarından Tanzimat dönemine kadar varlığını sürdüren mütesellimlik, Osmanlı taşra idaresinde önemli gelişmelere yol açan bir kurum niteliği kazanmış, özellikle ayan veya eşraf olarak isimlendirilen mahallî güçlerin sivrilmesinde bir basamak oluşturmuştur. Mütesellim, sancağın devlet hazinesine ödemek zorunda olduğu para ile diğer gelirleri toplayıp zamanında göndermekle görevliydi ve beylerbeyi veya sancakbeyinin vekili durumunda bulunduğu için onların yetkilerine de sahip olmuştur (Özkaya, 2006, s. 203-204). Özellikle savaş dönemlerinde ordunun birçok ihtiyacının karşılanması noktasında göstermiş oldukları yararlılıklardan dolayı kapıcıbaşılık, vezirlik, valilik gibi üst düzey önemli görevlere de getirildikleri olmuştur (Özkaya, 1999, s. 165-173).

Çalışmamıza konu olan Hazinesdarzade Ali Ağa da XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Selanik şehrinde hakimiyet tesis eden önemli bir yerel ileri gelen olarak karşımıza çıkmaktadır. Ali Ağa'nın hem savaş öncesi hem de savaş hazırlıkları ve savaş süreci boyunca taşra idaresinde ordunun desteklenmesinde göstermiş olduğu çabalar taşra ile merkez arasında gerçekleşen yazışmalara yansımıştır. İlgili dönemde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yaşanan 1768-1774 Savaşı Hazinesdarzade'nin en etkin görüldüğü dönem olmuştur. Ancak zaman zaman devletin emirlerine riayet etmediği de görülen Hazinesdarzade çoğunlukla devletin kendisinden beklentilerini karşılamaya çalışmış ve büyük oranda da başarılı olmuş çeşitli rütbelerle de taltif edilmiştir. Özkaya'ya göre 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rumeli'de bulunup, orduda görev alan ayanlar o zamana kadar büyük itibar gösterdikleri devlet ileri gelenleri ile birlikte olmuşlar, vezirlerin, askerlerin gözünde eski kudret ve etkinliklerinin kalmadığını görmüşlerdir. Hatta bu dönemden sonra İstanbul'a doğrudan başvurur hale gelmişlerdir. Bu durumda da halkın ister istemez bu kimselere itibar etmelerine sebep olmuştur. (Özkaya, 1999, s. 170).

Selanik şehrinde XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Hazinesdarzade Ali Ağa dışında başka etkin kimselerin de bulunduğunu taşra ile merkez arasında yazışmalara konu olan olaylardan anlamaktayız. Bu belgelerde genel olarak Selanik halkının söz konusu yerel ileri gelen kesimi merkeze şikâyet ettikleri görülmektedir. Nitekim Selanik mutasarrıfı Vezir Mehmed Paşa'ya gönderilen 28 Aralık 1750 tarihli belgede Selanik ayanından Şeyh Ali'nin adını görmekteyiz. İlgili belge Şeyh Ali'nin vefatı sebebiyle emvalinin zaptına yöneliktir. Aynı zamanda hassa silahşoru olan Şeyh Ali'nin uzun süre elinde tuttuğu Selanik ayanlığı sırasında halktan haksız para topladığı ve bundan dolayı vefatının hemen ardından haksız toplanan bu paraların sahiplerine iadesi için hüküm gönderildiği görülmektedir

(BOA, C.ML., 586/24131). Zaman zaman diğer Selanik ileri gelenlerinin halka zulmettikleri de görülmektedir. Selanik'te bulunan dört köy ahalisinin merkeze göndermiş oldukları arzuhalde *ayan-ı mütegalibe* olarak belirttikleri yerel ileri gelenlerin zulmünden kurtulmak için Siroz kazasına nakillerini istemektedirler. Daha önceden talepleri kabul görmesine rağmen bunun aynı zamanda kayda geçtiğinden emin olmak da istemişlerdir. Bundan dolayı İstanbul'a ikinci kez arzuhal sundukları görülmektedir (BOA, AE.SOSM.III, 74/5669).

Hazinedarzade Ali Ağa'nın Selanik Ticari Hayatındaki Yeri

Bildirimize konu olan Hazinedarzade Ali Ağa'nın etkin olduğu bölge Selanik şehri ve çevresi olup savaş dönemlerinde devletin talepleri doğrultusunda şehirden uzak bölgelerde de hizmet etmiştir. Hazinedarzade'ye ait kayıtlar genel olarak 1763 tarihinden itibaren başlamasına rağmen bu yıla yakın bir şikâyet kaydında genel olarak Selanik ayanları ifadesi yer almasından ve özel olarak bu ayanların isimlerine yer verilmemesinden dolayı çalışmamıza dahil edilmiştir. Yakın bir dönemi ihtiva etmesi yanı sıra ilgili arzuhale karşılık merkezin cevabının tüm Selanik ayanlarına yönelik yazılması da bu durumun bir başka sebebidir. Buna bağlı olarak daha önce de belirttiğimiz gibi bölge ileri gelenlerinin zaman zaman halka karşı göstermiş oldukları olumsuz tavırlara bağlı olarak merkeze yapılan şikâyetler bildirimize konu olan Hazinedarzade döneminde de yaşanmıştır. En fazla haksız vergi talebi ve bu durumdan rahatsız olan halkın şikâyetlerini bildirdiği arzuhaller bu konuya örnek gösterilebilir. Selanik'te Mihrimah Sultan evkafından olup Avrathisar'ı nahiyesine¹ tabi Kılış karyesi reayasının şikâyeti üzerine bölge ayanlarına yönelik yazılan hükümde avarız türü vergilerden muaf olan halktan haksız vergi toplanmaması istenmektedir. İlgili belgede genel olarak Selanik ayanları diye bahsedilmektedir. Herhangi bir ayanın ismi geçmemektedir. Bundan dolayı Hazinedarzade'nin bu işle ilgisi olup olmadığına dair herhangi bir bilgi yoktur (BOA, AE.SMST.III, 33/2268).

1763 yılı ile birlikte Hazinedarzade Ali Ağa'nın isminin geçtiği kayıtların başladığını görülmektedir. Bu kayıtlarda Hazinedarzade Ali Ağa karşımıza *Selanik mütesellimi* olarak çıkmaktadır. Yazışmalarda Selanik mütesellimi/ayanı Ali Ağa tarafından merkeze bildirilen konular içerisinde dönemin ayanları arasında meydana gelen anlaşmazlıklar, Selanik'te bulunan Dergâh-ı Ali yeniçerilerinin itaatsizlikleri, isimleri verilen Selanik kaza ahalilerine zulmü sebebiyle mübaşirlerin cezalandırılmaları ve eşkıya tedibi gibi konular yer almaktadır (BOA,

1 Mihrimah Sultan'a babası Sultan Süleyman tarafından temlik edilen Selanik Sancağında Karafer-ya ve Avrathisar'a bağlı bazı köyler için bakınız: (Turgut, 2020, s. 275-276).

C.DH., 93/4631). İlgili tahriratları daha detaylı olarak incelediğimizde Hazine-darzade Ali Ağa'nın bölgede aktif bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemde Selanik ayanları arasında gizli bir düşmanlığın ve anlaşmazlıkların olduğu görülmektedir. Bu durum ise sancak işlerinin yürütmesine engel olmuş olmalıdır ki mesele İstanbul'a intikal etmiş ve hükümet duruma el atmıştır. Ali Ağa'nın mütesellimlik görevinin devam ettiği bu yıllarda kendisi başarı göstere-rek bu çekişmelerden uzak kalmayı başarmıştır. Hatta mütesellimlik görevinden dolayı merkezden gönderilen hükümler doğrultusunda Selanik ayanları arasın-da arabuluculuk görevini üstlenmiş ve anlaşmazlığa konu olan ayanların kadı huzurunda toplanmalarını sağlamıştır. Söz konusu problemlerin ne olduğuna dair belgelerde açık bir bilgi yoktur. Bununla beraber yapılan toplantıda kadı ve Hazinedarzade Ali'nin ayanlar arasındaki anlaşmazlığı giderebildikleri görülmektedir. Ancak ayandan Şerifzade Mehmed Bey'in merkezin ve Hazinedarza-de'nin gösterdiği çabalara rağmen yine de diğer ayanlarla barışmak konusunda inat ettiği anlaşılmaktadır (BOA, C.DH., 93/4631-1). Şerifzade Mehmed Bey'in de Selanik şehrinde bulunan ayanlar arasında yer aldığını ve zaman zaman da merkezin talepleri doğrultusunda hizmet ettiğini de görmekteyiz. Nitekim Şerifzade Mehmed Bey'in önceki dönemlere ait kayıtlardan Yenice-i Vardar ayanı olduğu ve mîrî zahire mübayaasına memur edildiği belgelere yansımıştır.²

Hazinedarzade'nin Selanik'i idare etmekle ilgili tek sorunu ve aracılık yapma-sı gereken tek konu ayanlar arasındaki geçimsizlik değildi. Yeniçeri cemaatleri arasındaki anlaşmazlıklar da zaman zaman şehirde kaos ortamı varabiliyordu. 72. ve 2. Cemaat ortaları şehir içerisinde silahlı çatışmaya girmişlerdi. Bundan dolayı Hazinedarzade arabuluculuk yaparak iki cemaat arasında ciddi boyutlara ulaşmış olan anlaşmazlıkları gidermiş ve iki tarafı kefile bağlayarak verdikleri sözü senet haline getirmiştir. Ayrıca çatışma yeniden başlarsa içlerinden 500 ka-dar yeniçerinin sınıra sevk edileceğini dair söz almıştır (BOA, C.DH., 93/4631-2). Hazinedarzade bu problemleri hallettikten sonra eşkıya tedibine başlamak zorunda kalmıştır. Bu sorunun ciddi boyutlara ulaştığı Rumeli valisi Ali Paşa ile çalışması gerektiğinden anlaşılmaktadır. Sonuçta eşkıyalar tedip edilirken bazı kazaların ahalileri de XVIII. yüzyıl Osmanlı güvenlik uygulamalarının bir parça-sı çerçevesinde nezre bağlanmıştır (BOA, C.DH., 93/4631-3-4-5).

1768 senesinde Rusya'ya savaş ilan edildiğinde Hazinedarzade Ali Ağa Selanik'te ileri gelenler içerisinde tartışmasız olarak en göze çarpan şahsiyet olmuştur. Hem yürütmüş olduğu mütesellimlik görevi hem de şehir ve sancakta asayiş-i sağlamak ve sorunları gidermek için göstermiş olduğu çaba ve başarı Selanik

2 Belge esas itibarıyla Şerifzade Mehmed Bey'in zahire mübayaacısı olması sebebiyle zimmetine ge-çen buğday ve paranın tahsil edilmesi konusunu içermektedir.

şehri ve sancağı gündeme geldiği zaman devletin muhatap aldığı tek kişi durumunda olmuştur. Bu durum aynı zamanda onun savaşta ve ordunun desteklenmesinde oynayacağı yerel role dair işaretler vermektedir.

Savaşın ilk senesinde Ali Bey'den talep edilen şeylerden ilki ordunun ihtiyacı için 120 bin kile buğday ve 35 bin kile de arpanın satın alınması görevi olmuştur (BOA, C.ML., 459/18608). Toplanan bu zahirenin bir kısmı yedi gemi ile İstanbul'a sevk edilmiştir (BOA, C. İKTS., 19/936). Ancak Ali Bey'in satın alma işlemine devam etmek için İstanbul'dan gerekli meblağı gönderilmesini beklediği ve hatta para gelmeden satın alma işlemini yapmakta ayak direlediği anlaşılmaktadır. Nitekim Ali Bey'in İstanbul'da işlerini gören kapı kethüdası Mehmed Emin Ağa bu hususta saraya bir arzuhal sunmuş ve Ali beyin talebi olumlu karşılanmıştır. Bununla beraber devlet adına alım yapan Ali Bey gibi mübaşirlere meblağın tamamının gönderilmemesi bir devlet kaidesi olarak kabul edildiğinden meblağın bir kısmı gönderilmemiştir (BOA, C.ML., 776/31688).

Bundan sonra kendisinden talep edilen şeylerin çoğu savaş ile ilgili olmuştur. İlk önce Ekim 1769 tarihinde takip eden seneye hazırlık olarak kendisinden bin mîrî levend tahrir etmesi ve baharda orduya katılması emredilmiştir. Bu durumda kendisi de binbaşı tayin edilmiştir. Bu döneme ait kayıtlarda Ali Ağa'nın adı Binbaşı unvanı ile beraber geçmektedir (BOA, C.AS., 1013/44375). Hazinesdarzade Ali Ağa'ya ait kayıtların özellikle 1770'li yıllardan itibaren yoğunluk kazandığını görmekteyiz. Hazinesdarzade Ali'den daha önce talep edilen bin askerin 1770 bahar aylarında orduya ulaştığı anlaşılmaktadır. Belgelerde belirtildiğine göre haziran ayında İsakçı'da bulunan bu Selanik birliği Kırım Hanı Kaplan Giray maiyetine görevlendirilmiştir. Görevlerine gitmeden ve Kartal sahrasına geçmeden önce bu askerlere daha önce ödenmiş olan bahşiş ve ikişer aylık ulufelerine ek olarak 2 şer aylık daha ulufe dağıtılması emredilmiş ve gerekli meblağ da sevk edilmiştir (BOA, C.AS., 59/2800).

Bu şekilde Hazinesdarzade Kırım Hanı maiyetinde cepheye sevk edilmişken kendisinin bazı sorunlar yaşadığı görülmektedir. Bu sorunların ne olduğu belirtilmemekle sonuçta cepheyi terk ederek savaştan kaçtığı anlaşılmaktadır. Nitekim belgelerde belirtildiğine göre izinsiz olarak ordudan ayrılmış ve Tuna nehrinin güney tarafına geçmiştir. Muhtemelen kendisi ile beraber askerleri de firar etmiştir. Zira kendisinin yakalanması ve Selanik kalesine kalebend edilmesine dair gönderilen hükümde yazmakla görevli olduğu askerlerin ulufeleri için gönderilen meblağın geri alınması da istenmiştir (BOA, C.AS., 59/2776). Bununla beraber Binbaşı Ali Ağa'nın savaştan kaçması münferit bir olay da değildir. Çünkü kendisinin cezalandırılmasına dair fermanın yayınlanmasından bir süre sonra verilen cezanın haksız olduğuna dair en azından Selanik ileri gelenlerinde bir kanaat oluşmuştur. Zira Selanik uleması ayan ve eşrafı ve ehl-i örf taifesi/askeri

sınıf mensupları kadı huzurunda bir araya gelerek Ali Ağa'nın ordunun bozguna uğramasıyla kendisinde fiziki veya psikolojik bir hastalığın başladığı ve böylece bir arabaya binerek Selanik'e döndüğünü belirtmişlerdir. Bu kişiler yazdıkları mazharda, ayrıca, Binbaşı Ali Ağa'nın topladığı bin asker için devlet tarafından gönderilen nakit para yeterli olmadığından kendisinin her bir askere onar kuruş vererek toplamda 10 bin kuruş fazladan masraf yaptığını da belirtmişlerdir. Dolayısıyla hem Ali Ağa'nın devlet için fedakârca çalışması hem de mallarının müsadere edilmesi durumunda ailesinin perişan olacağından belirtmişler ve affını rica etmişlerdir. Kadı huzurunda bir araya gelen 64 Selanik ileri geleni mahzarı imzalayarak padişaha sunulmak üzere İstanbul'a göndermişlerdir (BOA, C.AS., 957/41609-1). Selanik kadısı Çelebi Hasan da mahzarla beraber kendi yazdığı bir arzı aynı amaçla İstanbul'a göndermiştir (BOA, C.AS., 957/41609-3). Selanik ileri gelenlerinin bu ricası kendisine sunulmasına rağmen padişah III. Mustafa bu konuda bir hükümde bulunmaktan kaçınmış ve durumu değerlendirmek üzere aynı zamanda serdar-ı ekrem olan sadrazama havale etmiştir. Sonuçta sadrazamanın uygun görmesiyle Hazine-dar-zade Ali affedilmiştir (BOA, C.AS., 957/41609-5).

Hazine-dar-zade'nin Selanik'e dönmesinden sonra savaşın seyri Osmanlı Devleti için olumsuz bir hal almıştır. Zira kara ordusu Kartal'da mağlup olurken aynı sene içerisinde denizde de Osmanlı donanması başarısız olmuştur. Zira uzun bir yolculukla Akdeniz'e gelen Rus filosu Mora'da isyan başlamasına sebep olmuş ve Mora'daki bazı kıyı kalelerini tehdide başlamıştır (Köse, 2006, s. 43-48). Bu durumda Osmanlı ordusunun Tuna cephesinde Rus ordusu ile aktif mücadelesi Mora yarımadasının Rus filosu karşısında saldırıya açık kalmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla asıl askeri kuvvetlerin Mora'ya kaydırılması istenen bir durum değildi. Bundan dolayı Mora'nın savunması bu yarımadanın ve güney Rumili bölgesinin yerel ileri gelenlerine bırakılmak zorunluluğu ortaya çıkmıştır (Nagata, 1982, s. 51-55). Bu ileri gelenlerden birisi bölgenin en güçlülerinden olan Hazine-dar-zade Ali'dir. Rusların Mora'yı tehdit etmeleri üzerine kendisine yazılan hükümle derhal Mora Yarımadası'na İzinli Beyzade Yusuf ile beraber hareket etmesi tavsiye edilmiştir (BOA, C.DH., 289/14420). İlgili emre yönelik mühimme kaydında yine Hazine-dar-zade Ali'nin adamlarıyla birlikte Mora yarımadasının muhafazası için dönemin Mora muhafızı Vezir Osman Paşa'nın maiyyetine girip ahalinin emniyetinin sağlanması istenmektedir (BOA, A.DVNS.MHM.d, 168, 339-340/1410).³

3 DeFTERde yer alan bir sonraki hüküm Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşlarından olan İzinli Beyzade Yusuf'a hitaben aynı konuda yazılmıştır. BOA, A.DVNS.MHM.d, 168, 340/1411. Bir sonraki hüküm de Mora muhafızı Osman Paşa'ya yazılmıştır. Hükümde Paşa'nın maiyyetine tabi kılınan İzinli Beyzade Yusuf ile Selanik ayanı Hazine-dar-zade Ali'yi hizmeti muhafazada istihdam etmesi ve Mora Yarımadası ve çevresinin düşmandan muhafaza edilip ahalinin emniyetinin sağlanması istenmektedir. BOA, A.DVNS.MHM.d., 168, 340/1412.

Sebebi bilinmemekle beraber bir sonraki yılda Hazine-darzade'nin savaşta oynadığı aktif rol ve Selanik'te üstlendiği önemli görevleri bir miktar yitirdiğini görmekteyiz. Ancak 1772 tarihli hüküm kaydında Selanik mübayaacısı olarak Hazine-darzade Ali Ağa'ya gönderilen bir hükümden onun hala devlete hizmet ettiğini görmekteyiz. Aynı belgede ayrıca kendisine *Kapıcıbaşı* olarak da hitap edilmektedir. (BOA, C.ML., 178/7565-1). Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle de savaş dönemlerinde başarılı olan ve savaşın hazırlık aşamasından başlayıp sonuna kadar devletin talep etmiş olduğu tüm ihtiyaç malzemelerini temin eden bu yerel ileri gelenlere birtakım rütbe/pâyelerin verildiği görülmektedir. İşte bu rütbelerden biri de kapıcıbaşılıktır.⁴ Osmanlı saray teşkilatında Bâb-ı hümayun ve Babü's-selam kapılarında nöbet tutan kapıcıların komutanlığını yapan ve birtakım görev sorumlulukları olan kişiye kapıcılar kethüdası denilmiştir. Ancak zamanla kapıcıların sayısında meydana gelen artış kethüdaya yardım edecek bir ara rütbenin ortaya çıkmasına sebep olarak kapıcıbaşılık yaygınlaşmıştır.⁵

Hükümden anlaşıldığına göre Selanik tütün gümrüğü tüccarından olan Hekimoğulları Salomon ve Isak adlı iki Yahudi'nin bahsi geçen gümrüğe önceki yıldan bir miktar borçları mevcuttur. Bu kişilerin aynı zamanda Selanik sakinlerinden Şehbenderizaler'den alacakları bulunmaktadır ve alacaklarına karşılık 9 bin kile buğday ve 3 bin kile arpaya el koymuşlardır. Bu gelişme haber alınınca Selanik tütün gümrüğü görevlileri merkeze bir yazı yazarak durumu bildirmiş ve bu ürünlere ilgili şahısların borçlarına karşılık el konulmasını istemişlerdir. Bunun üzerine merkezden mübayaacı Ali Ağa'ya bir ferman gönderilmiş ve ilgili Yahudilerin borçlarına karşılık buğday ve arpalarına el konularak gemi ile İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir (BOA, C.ML., 178/7565-1).

1772 senesi için Hazine-darzade Ali'nin adını yine ordunun ihtiyaç duyduğu asker temini için birçok ayana yazılan hüküm kayıtları içerisinde görmekteyiz. Hükümlerde çoğunlukla Balkan coğrafyasında bulunan ayanlardan farklı sayılarda asker talep edilmiş olup Hazine-darzade'den de 500 asker toplaması istenmiştir. Bu sayı diğer ayanlardan talep edilen sayılarla karşılaştırıldığında zaman küçümsenmeyecek bir miktarda olduğu anlaşılabilir (BOA, A.DVNS.MHM.d, 171, 65/215).⁶

4 Yerel ileri gelenlerin devlete karşı göstermiş oldukları yararlılıklardan dolayı kapıcıbaşılık dışındaki Vezaret ve Mirimirlanlık unvanları da verilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: (Karasu, 2021, s. 153-164).

5 Önceleri saraydan yetişme kullar arasından seçilen kapıcıbaşılar XVIII. yüzyıla gelindiğinde devlet hizmetinde faydalı olanlara paye olarak ihsan edilmeye başlanmıştır (Özcan, 2001, s. 345-346).

6 Bu bölge için talep edilen asker miktarı 30-500 arasında değişmektedir. İlgiler hüküm kayıtları için bakınız: BOA, A.DVNS.MHM.d., 171, 62-65/198-215.

Hazinedarzade'nin özellikle de savaş organizasyonu için görevleri sadece asker temini ile kalmamıştır. Savaşın sonlarına gelindiğinde Hazinedarzade Ali'yi yine ordunun en önemli ihtiyaçlarından biri olan zahirenin tedariki noktasında önemli bir görev alarak *zahire mübayaacısı* olarak devlet hizmetinde görmekteyiz. Nitekim 1773 yılına ait hükümde Hazinedar Ali'ye Selanik mübayaacısı olarak hitap edilmektedir ve devlet adına 40 bin kile zahire toplayarak gemilerle sevk etmesi istenmiştir. Ayrıca hükümde zahire toplanması için Ali Ağa'ya gerekli miktarın verilmesi de emredilmektedir (BOA, AE.SMST.III, 107/8118).

Ali Ağa'nın aktif görevler alması ile beraber rakiplerinin de harekete geçtiği anlaşılmaktadır. Nitekim Evrenos Bey vakfının mütevellisi Şerifzade Mehmed Bey vakfın işlerine müdahale ettiği gerekçesiyle eski gümrükçü Abdurrahman Ağa'yı şikâyet etmiş ve Abdurrahman Ağa hakkında bir ferman yazılmasını sağlamıştır. Anlaşılan o ki Mehmed Bey Ali Ağa'yı da baskı altına almak istediğinden onun da isminin fermanda geçmesini sağlamıştır. Selanik ayanından Ahmed Bey'in bildirdiğine göre Ali Ağa işin daha ileriye gitmesinden korkarak duruma itiraz etmemiştir. Yine Ahmed Bey'in bildirdiğine göre Ali Ağa'nın bu konuda hiçbir suçu yoktur. Bundan dolayı İstanbul'a gönderdiği arzında Ali Ağa'nın isminin fermandan çıkarılmasını rica etmiş ve böylece Ali Ağa hakkındaki olumsuz intibai dağıtmıştır (BOA, TS.MA.e, 707/62).

Hemen ardından Ali Ağa'ya yeni bir görev verilmiştir. Osmanlı-Rus Savaşı'nın son yılına gelindiğinde Hazinedarzade Ali Ağa'nın ordunun ihtiyaç duyduğu asker temini için yine aktif bir rol aldığını görmekteyiz. Şubat 1774 yılına ait belgede Ali Ağa tarafından beş yüz nefer mîrî piyade askerinin toplandığını ve bir kısmının da geçmiş yıla ait ulufelerinin ödemesi konusunda talebi yerine getirdiği anlaşılmaktadır (BOA, C.AS., 554/23244). Savaşın bu son yılında Ali Ağa'nın yine zahire mübayaacısı görevini üstlendiği görülmektedir. Ancak bu sefer ordunun ihtiyacı için değil İstanbul'da ortaya çıkan hububat darlığını gidermek için kendisinden zahire talebinde bulunulmuştur (BOA, AE.SMST.III, 345/27800). Talep edilen zahirenin Venedik ve Fransız tüccarlar tarafından fasılalı olarak İstanbul'a sevk edildiği görülmektedir (BOA, AE.SMST.III, 318/25625).

Savaştan önce net adımlarla kariyer basamaklarını tırmanan ve Selanik'te devletin tek muhatabı durumunda olan Hazinedarzade Ali Ağa savaş esnasında cepheden izinsiz ayrılmasıyla devletle ilişkilerinde çalkantılı bir dönem yaşamışsa da kısa süre sonra Sadrazam İvazzade Halil Paşa sayesinde affedilmiş ama affedilmesine rağmen devletle olan inişli çıkışlı ilişkileri genellikle bu şekilde devam etmiştir. Yine yukarıda bahsedildiği gibi kendisine yaklaşık olarak iki sene boyunca görev verilmemiştir. Savaştan sonra da devletle arasındaki ilişkilerinin her zaman olumlu olmadığı görülmektedir. Nitekim 1776 senesinde

Hazinedarzade'nin Selanik Baruthanesi nazırının vekili görevinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Hatta kethüdası Hüseyin vasıtasıyla bir miktar barut üretimi için taahhütte bulunmuş ancak Hüseyin bu talebi yerine getiremediğinden her ikisi de devlet tarafından baskıya maruz kalmıştır (BOA, C.AS., 469/19581). Belki de bu taahhüttün yerine getirilmemesinden dolayı 1777 senesine gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin eski defterleri yeniden açtığı görülmektedir. Ali Ağa'nın 1770 senesinde topladığı bin askere dağıttığı 25 bin kuruşun kendisinden tahsil edilmesi için harekete geçilmiştir. Osmanlı Devleti'nin gönderdiği bu emrin ilişkileri gereceği düşünülebilir (BOA, C.AS., 1184/52834).

Bu gerginliğin ardından kısa süre içerisinde Ali Ağa'ya evinden uzak yeni bir görev verilmiştir. Hazinedarzade Ali Ağa'nın yeni görevi İsakçı ambarları emaneti görevine atanmasıdır (BOA, C.AS., 263/10923). Osmanlı Devleti açısından Tuna Nehri kıyısında bulunan İsakçı ambarları hem savaş hem de barış dönemlerinde önemli bir yere sahip olmuştur. Osmanlı Devleti, Tuna Nehri kıyısında bulunan verimli arazilerden ve aynı zamanda Eflâk ve Boğdan'dan satın almış olduğu hububatı ihtiyaç durumunda kullanılmak amacıyla İsakçı ambarlarında depolamıştır. Tuna Nehri'nin geçilmesi en kolay yerinde bulunan İsakçı'dan gemilere hububat aynı zamanda kolaylıkla yüklenebilmiş ve bu özelliği sayesinde iskele yakınında pek çok ambarın yapılmasına sebep olmuştur (Fidan, 2022, s. 11). Bu bakımdan İsakçı ambarları hem Tuna civarında bulunan ordunun ve hem de İstanbul'un hububat ihtiyacının karşılanmasında çok önemlidir. Bu önemli görevin Ali Ağa'ya verilmesi tüm problemlere rağmen devletin kendisine güven duyduğunu göstermektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Ali Ağa'nın görev yerine gitmesi için acelesinin olduğu anlaşılmaktadır. Zira kendisinin beş gün içerisinde görev yerine gitmesi istenmektedir. Gitmediği takdirde ise Selanik Kalesi'ne kalebind olunması ve taşınır ve taşınmaz mallarının devlet tarafından zapt edileceği bildirilmektedir. Ali Ağa'ya yazılan bu hükmün bir sureti Selanik mutasarrıfına da gönderilmiş ve hükmün uygulanması sıkı şekilde emredilmiştir (BOA, C.AS., 263/10923).

Osmanlı Devleti'nin Ali Ağa'nın bir an önce görev yerine gitmesini istemesinin sebebi İsakçı ambarlarının her daim ağzına kadar dolu olmasının gerekliliğinden ibaretti. Zira İstanbul'u besleme bakımından önemli olan Tuna havzası ve İsakçı ambarları 1768 Savaşı'nın başlamasıyla askerî olarak da önem kazanmıştı. Aslında İsakçı'nın savaş dönemlerinde stratejik bir tahıl üssü haline gelmesi 1768'den önceki Batı yönünde yapılan seferlerde de görülmektedir. Ancak önceki sefer dönemlerinin kapanmasıyla önemi bir dereceye kadar azalabilirdi. Ne var ki 1774 senesinde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya ile savaş sona ermesine rağmen Osmanlı'nın zihninde savaş sona ermemişti. Zira Kırım gibi cesametli bir Müslüman toprağı Osmanlı'dan ayrılmıştı. Dahası Rusya'nın Kırım

üzerindeki emelleri herkesçe malumdu (Akyol, 2019, s. 88-95). Bundan dolayı Osmanlı Devleti eğer Kırım'ı yeniden anavatana katamazsa Rusya'nın ilhak edeceğinin çok iyi farkındaydı. Bu sebeple Osmanlı Devleti zihninde Rusya ile yeniden savaşıyor ve gerçek savaşa hazır olmak için yeni planlar yapıyordu. Bundan dolayı tekrar başlayacak bir savaş için İsakçı ambarlarının sürekli dolu tutulması büyük önem arz etmekteydi. Dolayısıyla Hazinedarzade'nin görev yerine derhal gitmesi ve görevini hakkıyla yerine getirmesi kritik bir öneme sahipti.

Ali Ağa'nın bu göreve başlamasından sonra yani, İsakçı ambarları eminliğine getirilmesi ile merkezden gelen hükümler çeşitli kazalardan toplanması gereken zahirenin ambarlara sevkini içermektedir. Kasım 1777 tarihli hükümde toplam 287.500 İstanbul kilesi⁷ buğday ile 411.000 kile arpanın satın alınması ve İsakçı ambarında depolanması istenmektedir. Hazinedarzade Ali bu yüklü miktarda zahireyi toplamak için çok sayıda yerel ileri gelenle çalışmak zorunda kalmıştır. Niğbolu ayanlığından sonra topçubaşılığa ve paşalığa kadar yükselecek olan Varna Selim bu konuda zahire mübaşiri olarak onun en büyük yardımcısı olmuştur (BOA, C.AS., 323/13381).

1780 yılına gelindiğinde Hazinedarzade Ali Ağa'nın mübayaa işini devam ettirdiğini ve devletin ihtiyaç duyduğu zahireyi tedarik noktasında hala devlete yardımcı olduğu anlaşılmaktadır. İlgili hükümde Hazinedarzade'nin zimmetinde olan ve İbrail'de depolanmış devlete ait unun Dergâh-ı Ali gediklilerinden el-Hac Ahmed Ağa ve Kalyonlar Habbazı es-Seyyid Ali'nin adamı el-Hac Süleyman'a teslim ettiği görülmektedir. 11 bin 416 kile un 2. 172 adet çuval ile teslim edilmiştir (BOA, AE.SABH.I., 311/20863). 1781 senesi sonuna gelindiğinde ise Ali Ağa'nın vefat ettiği veya sıhhi sebepler dolayısıyla görevinden alındığı anlaşılmaktadır. Zira bahsi geçen seneye ait bir belgede kendisinden eski İsakçı ambar emini olarak bahsedilmektedir (BOA, AE.SABH.I., 113/7640). Belgede kendisi hakkında olumsuz herhangi bir ifade kullanılmazken bundan sonraki belgelerde ise kendisinden hiç bahsedilmemektedir. Bununla beraber 1783 senesinden itibaren oğlu olduğunu tahmin ettiğimiz Hazinedarzade İbrahim Ağa İbrail Nazırı ve İsakçı Ambarı Emini olarak karşımıza çıkmaktadır (BOA, C.NF., 51/2529; BOA, C.AS., 947/41097; BOA, C.DH., 95/4717; BOA, C.AS., 888/38180; BOA, C.NF., 41/2001; BOA, C.AS., 967/42090). Hazinedarzade İbrahim Ağa 1788 tarihinde Mirimiranlık rütbesi alıncaya kadar da bu görevi yerine getirmiştir (BOA, AE.SABH.I., 90/6219). Aynı sene içerisinde başlayan savaş dolayısıyla serasker Ali Paşa'nın maiyyetine sevk edilmiştir (BOA, C. DH. 39/1930).

7 Cengiz Kallek'a göre bir İstanbul kilesi 20 okka yani metrik sistemdeki karşılığıyla arpa için 23,093 kg. un ve buğday için 25,6589 kg. ağırlığa sahiptir. (Kallek, 2002, s. 569).

Sonuç

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti siyasi, iktisadi ve toplumsal açılardan ortaya çıkan gelişmelerin sonucunda merkez ve taşra ilişkileri açısından merkezi hükümetin gücünü kaybetmesine bağlı olarak farklı isimlerle ve rütbelerle anılan yerel seçkin ailelerin devlet katında yasal bir konum elde ettikleri görülmektedir. Etkin oldukları bölgelerde zaman zaman bağımsız hareket ederek yerel halkın özellikle de haksız/fazla vergi toplama konusunda şikayetlerine konu olsalar da bulundukları bölgeyi iyi tanımalarına bağlı olarak devletin beklentilerini zamanında ve hakkıyla yerine getirme noktasında önemli rol oynamışlardır. Ordunun desteklenmesinde göstermiş oldukları bu başarıya bağlı olarak devlet kademelerinde yükselmeleri için fırsatlar ortaya çıkmıştır.

XVIII. yüzyıl aynı zamanda devletin sürekli olarak seferlerle uğraştığı ve toprak kayıplarına uğradığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde en çok da Rusya ile bir dizi savaş yapılmıştır. Özellikle savaş dönemlerinde ordunun ihtiyacı olan asker, zahire gibi çeşitli gereksinimlerin karşılanmasında yoğun bir şekilde bölge yerel ileri gelenlerine yazılan hükümler çoğunlukla bu taleplere yönelik olmuştur. Hazinesdarzade Ali'nin gayet mütevazî görevlerle başlayan serüveni devletle olan gelgitli ilişkileri sebebiyle zaman zaman kesintiye uğramış en azından bir örnekte cezalandırılmış ve birçok kez tehditlere maruz kalmıştır. Hazinesdarzade bazı hatalar yapmasına ve hatta firar etmesine rağmen devlet ile olan iş birliğine devam etmiş ve mükafatlandırılmıştır. Her seferinde kendisine daha önemli görevler verilmiştir. Hatta son görevleri memleketinden çok uzak olması sebebiyle birçok zorluğu içermiş olmalıdır. Ancak bahsi geçen görevin önemi devletin kendisine olan güvenini de bize anlatmaktadır. Hazinesdarzade Ali'nin kariyer çizgisine bakıldığı zaman mirimiranlık elde etmesi beklenen bir sonuçtur. Ne var ki muhtemel olan bu ödül ömrü vefa etmediği için gerçekleşmemiştir. Kendi çabalarının meyvesini ise oğlu İbrahim toplamış ve birkaç sene sonra Mirimiran olmayı başarmıştır.

Burada Hazinesdarzadeler örneğinde ele aldığımız bir yerel ailenin yükseliş hikayesi sadece bu ailenin devletle uyumlu çalışmasına bağlı değildir. Zira Selanik gibi kozmopolit ve ticari hayatı geniş ve zengin bir şehrin taşıdığı potansiyel ve bu ticari potansiyelin devlet tarafından bilinmesi ve aynı potansiyelin bahsi geçen aile tarafından değerlendirilebilmesi de ailenin yükselişinde önemlidir. Nitekim İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde ayan aileleri bulunmasına rağmen bulundukları şehir veya kasabanın önemsizliği sebebiyle bu ailelerin hiçbir zaman etkin bir siyasi ve askeri bir figür haline gelemedikleri bilinmektedir.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-(BOA)

AE.SABH.I. (Ali Emiri-Abdülhamid I)

311/20863 (H. 1 Receb 1194/M. 3 Temmuz 1780).

113/7640 (H. 14 Muharrem 1196/M. 30 Aralık 1781).

90/6219(H. 28 Cemaziyelahir 1202/M. 5 Nisan 1788).

AE.SMST.III. (Ali Emiri-Mustafa III)

33/2268 (H. 23 Ramazan 1171/M. 31 Mayıs 1758).

107/8118 (H. 14 Rabiulevvel 1187/M. 5 Haziran 1773).

318/25625 (H. 29 Zilhicce 1187/M. 13 Mart 1774).

345/27800 (H. 29 Zilhicce 1187/M. 13 Mart 1774).

AE.SOSM.III, 74/5669 (H. 13 Zilkade 1170/M. 30 Temmuz 1757).

C.AS. (Cevdet-Askeriye)

59/2800 (H. 17 Safer 1184/M. 2 Haziran 1770).

59/2776 (H. 29 Cemaziyelahir 1184/M. 20 Ekim 1770).

957/41609-1(Tarihsiz).

957/41609-3 (H. 29 Recep 1184/M. 18 Kasım 1770).

957/41609-5 (H. 16 Şevval 1184/M. 2 Şubat 1771).

554/23244 (H. 25 Zilkade 1187/M. 7 Şubat 1774).

1184/52834 (H. 19 Cemaziyelevvel 1191/M. 25 Haziran 1777).

263/10923 (H. 29 Şaban 1191/M. 2 Ekim 1777).

323/13381 (H. 29 Şevval 1191/M. 30 Kasım 1777).

1013/44375 (H. 9 Recep 1183/M. 8 Kasım 1769).

469/19581 (H. 20 Şaban 1191/M. 23 Eylül 1777).

947/41097 (H. 21 Muharrem 1198/M. 16 Aralık 1783).

888/38180 (H. 29 Recep 1198/M. 18 Haziran 1784).

967/42090 (H. 18 Şaban 1200/M. 16 Haziran 1786).

C.DH. (Cevdet-Dahiliye)

93/4631(H. 21 Cemaziyelahir 1176/M. 7 Ocak 1763).

93/4631-1(H. 21 Cemaziyelahir 1176/M. 7 Ocak 1763).

93/4631-2 (H. 21 Cemaziyelahir 1176/M. 7 Ocak 1763).

93/4631-3, 4, 5 (H. 21 Cemaziyelahir 1176/M. 7 Ocak 1763).

289/14420 (H. 29 Zilkade 1184/M. 16 Mart 1771).

39/1930; 95/4717 (H. 23 Cemaziyelahir 1198/M. 14 Mayıs Aralık 1784).

39/1930 (H. Evasıt Recep 1202/M. 16-26 Nisan 1788).

C.İKTS. (Cevdet-İktisat)

19/936 (H. 23 Zilkade 1183/M. 20 Mart 1770).

C.NF. (Cevdet-Nafia)

51/2529 (H. 26 Şevval 1197/M. 24 Eylül 1783).

41/2001 (H. 19 Rebiülahir 1199/M. 1. Mart 1784).

C.ML. (Cevdet-Maliye)

528/21615 (H. 14 Ramazan 1171/M. 22 Mayıs 1758).

586/24131 (H. 29 Muharrem 1164/M. 28 Aralık 1750).

459/18608 (H. 29 Rebiülahir 1183/M. 1 Eylül 1769).

776/31688 (H. 21 Zilhicce 1183/M. 17 Nisan 1770).

178/7565-1 (H. 29 Ramazan 1186/M. 24 Aralık 1772).

A.DVNS.MHM.d (Mühimme Defterleri)

168, 339-340/1410, 1411, 1412 (H. Evahir Zilhicce 1184/M. 6-15 Nisan 1771).

171, 65/215, (H. 19 Zilkade 1185/M. 23 Şubat 1772).

171, 62-65/198-215 (H. Evahir Zilkade 1185/M. 24 Şubat 1172)

TS.MA.e (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı)

707/62 (H. 8 Zilkade 1187/M. 21 Ocak 1774).

Yayınlanmış Kaynaklar ve Araştırma Eserleri

Akdağ, M. (1963). Osmanlı Tarihinde Âyânlık Düzeni Devri (1730-1839). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8(14), 51-61.

Alkan Günay, N. (2010). *18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi.

Batmaz, E. (1996). İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18(29), 39-50.

Bayram, S. (2009). *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı 1869-1912*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi.

Akyol, U. (2019). *Müstakil Kırım Hanlığı (1772-1783)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi.

Emecen, F. M. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ergenç, Ö. (1982). Osmanlı Klâsik Döneminde Ayan ve Eşraf Üzerine Bazı Bilgiler. *Osmanlı Araştırmaları*, 3, 105-133.

Fidan, F. (2022). XVIII. Yüzyılda Tuna Nehri Kıyısında Bir Hububat Merkezi: İsakçı Ambarları. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 33, 11-38.

Kallek, C. (2002). Kile. *TDVİA*. 25, Diyanet Vakfı Yayınları, 567-570.

Kiel, M. (2009). Selanik. *TDVİA*. 36, Diyanet Vakfı Yayınları, 352-357.

Köse, O. (2006). *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Mantran, R. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Server Tanilli). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mert, Ö. (1991). Ayan. *TDVİA*. 4, Diyanet Vakfı Yayınları, 195-198.
- Nagata, N. (1982). *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyânlık Müessesesi*. Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa.
- Özcan, A. (2001). Kapıcı. *TDVİA*. 24, Diyanet Vakfı Yayınları, 345-347.
- Özdemir, B. (1990). Osmanlı Çoğulculuğu: Selanik'in 1840'lı Yıllarda Müslüman, Ortodoks ve Musevi Cemaatleri. *Osmanlı Ansiklopedisi*, IV, (Güler Eren ed.), Yeni Türkiye Yayınları, 262-269.
- Özkaya, Y. (1977). *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*. AÜDTCF Yayınları.
- Özkaya, Y. (1999). Merkezi Devlet Yapısının Zayıflaması Sonuçları: Ayanlık Sistemi ve Büyük Hanedanlıklar, *Osmanlı Ansiklopedisi*, VI, (Güler Eren ed.), Yeni Türkiye Yayınları, 165-173.
- Özkaya, Y. (2006). Mütessellim. *TDVİA*. 32, Diyanet Vakfı Yayınları, 203-204.
- Öztürk, M. (2015). Rusçuk Ayanı Alemdâr Mustafa Paşa ve Mallarının Müsâdere Sürecine Kısa Bir Bakış. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 95-129.
- Turgut, V. (2020). Balkanlar'da Bacıyân Evkafı. *Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 244-317.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2008). *Osmanlı Tarihi*. I, TTK Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1995). *Osmanlı Tarihi*, IV(I), TTK Yayınları.

GİRİT SORUNU VE GİRİT’TE YETİMLERE YÖNELİK KURUMSAL ÇABALAR

Dr. Öğr. Üyesi İzzettin As

Kırklareli Üniversitesi

Giriş

Osmanlı Devleti doğuşundan yıkılışına kadar altı asra karşılık gelen, dinamik ve uzun soluklu serüveninde, birçok devletin, medeniyetin tarihinde önemli yer tutmasının yanında dünya tarihi üzerinde derin etkileri olan değişimlerin ve dönüşümlerin kimi zaman doğrudan kimi zaman da dolaylı olarak içinde bulunması dolayısıyla dünya tarihinin en önemli aktörlerinden biri olmuştur. Sahip olduğu geniş sınırlar, Osmanlı adına kaçınılmaz bir durum olarak farklı dil, din, etnisi-te aidiyeti olan toplumsal kesimlerin bünyesinde birlikte yaşamasını getirmiştir. Uzun müddet boyunca başarılı bir şekilde yürütebildiği bu ilişkilerin özellikle 18. yy itibariyle bozulmaya başladığı görülmektedir. Bunda etkili olan bazı gelişmeler içerisinde özellikle Fransız İhtilali’nin akabinde yaygınlık kazanan “milliyetçi/ulusçu” düşünce akımlarının etkisinin fazla olduğunu söylemek icap eder. Tabi bu gelişmenin yanında doğal sınırlar olarak değerlendirilebilecek seviyelere erişmiş olan Osmanlının yozlaşan kurumsal yapılarının yanında iç huzursuzluklarının sonuçları ve ayrıca siyasi, coğrafi ve ekonomik konumunun cezbediciliği dolayısıyla dış etkenlerin de bu durumdaki etkisini unutmamak gerekir.

Girit adasının, Asya, Afrika, Avrupa ve Balkan coğrafyalarına yakın konumu dolayısıyla Osmanlının son dönem tarihinde çok önemli bir rolünün olduğunu söylemek icap eder. Esasında Girit, Osmanlı devletine vurulan son darbelerden biri olarak addedilecek Balkan Savaşlarının yaşanmasında ateşleyici bir rolü de olmuştur. Zira hem geçiş güzergâhında bulunması dolayısıyla Rusya, Fransa, İngiltere başta olmak üzere güçlü devletlerin iştahını kabartmakta hem de Büyük Helen krallığını kurmak emelini taşıyan Yunanistan’ın rüyalarını süslemekteydi. Osmanlının hasta adam olarak lanse edilmesi akabinde devletler, bir yandan değişen güç dengesinde yer edinebilmek diğer yandan da yıkılacağı gözüyle

bakılan Osmanlıdan toprak kapma yarışına girişmişlerdir. Bu noktada en büyük hedeflerden birisi Girit olmuş, Osmanlı-Rusya savaşları ve Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması da Girit'in hedefe alınmasının önünü açan önemli gelişmelerden olmuştur.

Girit üzerinde emelleri olan devletlerin kışkırtmaları neticesinde uzun süre farklı din ve dile mensup insanların huzurla yaşamlarını sürdürdüğü adada artık sonu gelmeyen huzursuzluk, isyan ve çatışmalar yaşanmıştır. Öte yandan iç ve dış problemlerle boğuşan Osmanlının bu sorunun çözümü noktasındaki yetersizliği ise oldukça acı tecrübeleri kaçınılmaz kılmıştır. Bu dönem için genel olarak Osmanlının da tecrübe ettiği çatışma, ölümler ve göçler, Girit özelinde de yaşanmaktadır. Özellikle zorunlu olarak göç eden ve ebeveynlerini yitiren yetim ve öksüzlerin sayısının artışı, sürecin en acı boyutunu teşkil etmektedir. Bu kesimlere yönelik yerine getirilen faaliyetler ve atılan kurumsal adımlar ise çalışmada açıklanmaya çalışılan temel konulardandır. Tabi söz konusu kesimlere yönelik çalışmalara bakarken Girit özelinde yaşanmakta olan soruna da değinmek konunun neden-sonuç bağlamında anlaşılabilirliğine katkı sağlayacaktır. Buradan hareketle çalışmanın içerisinde Girit adasına ilişkin genel bilgiler verildikten sonra Girit Meselesi olarak adlandırılacak sorunun yaşanmasına yol açan durumlar kronolojik bir bakışla kısaca ele alınmaya çalışılacaktır. Son olarak da Girit adasındaki yetim, öksüz, kimsesiz çocuklara yönelik gerek Osmanlı hakimiyetinde iken gerekse Osmanlının elinden çıktıktan sonra adada ne gibi faaliyetlerin icra edildiği ve önlemlerin alındığı, dönem kaynakları başta olmak üzere, konuya ilişkin ortaya konulan ikincil kaynaklar yardımı ile ortaya konmaya çalışılacaktır.

Girit Adası ve Osmanlı Hâkimiyetine Geçişi

Girit adası, tarih içerisinde farklı medeniyetlerce farklı isimlerle anılmıştır. Minos olarak adlandırılan ilkçağ uygarlığının isminin kullanıldığı ada, belirli bir süre için merkez şehri olan Kandiye ismi ile anılmış ve ortaçağda adaya Candia denilmiştir (Adıyeke, 2000: s. 8; Türk Ansiklopedisi, 1969: s. 378). Yunan dilinde ismi Krete veya Kritis şeklinde olup, Arap hâkimiyetinde iken ağırlıklı olarak İkritye şeklinde kullanılmakla birlikte Akritiş, İkridiş gibi isimlerle de anılmıştır. Batı dillerinde ise Yunan dili ile uyumlu Krete, Creta, Crete isimlerinin yanı sıra Candia isminin de tercih edildiği görülmektedir (Tukin, 1996: s. 85; Hanyavi, 1288: s. 8-9).

Girit, coğrafi olarak Ege Denizi'ni Akdeniz'den ayıran bir konuma sahiptir. Ayrıca konumu dolayısıyla hem Anadolunun batı toprakları, hem Balkan coğrafyası

ve dolaylı olarak Avrupa ülkeleri, hem de Afrika coğrafyası ile ilişkili bir yapıya haizdir. Kritik öneme sahip olmasını sağlayan bu özelliği ile Girit, tarih içerisinde çeşitli devletleri cezbetmiştir. Dolayısıyla sahip olduğu konumu, geçmişten günümüze idari ve siyasal serüveni üzerinde de önemli rol oynamıştır.

Girit adası üzerinde farklı devletlerin, medeniyetlerin çakışan emelleri, adanın sık sık ablukalara, ayaklanmalara ve el değiştirmelere maruz kalmasına yol açmıştır. Tarihi MÖ 4000'lere kadar götürülebilecek pek çok devletin hüküm sürdüğü bir yer olan Girit adası Anadolu, Batı ve Akdeniz medeniyetlerinden derin izler taşımıştır. İlk yerleşiklerinin (Mansel, 1988: s. 7-12) Anadolu kökenli bir grup olduğu ve bu grubun da Girit ya da Minos olarak isimlendirilen kültürü meydana getirdikleri ifade edilmektedir (Tukin, 1996: s. 85; Adıyeke, 2000: s.10). Adanın en cezbedici yanı olan konumu ve deniz imkânlarına elverişliliği, bölge hâkimiyetinin sağlanması ve Akdeniz ticaretinde yer bulma amaçlarıyla paralellik arz etmektedir. Zaten adaya yerleşen veya ada hâkimiyetini elinde tutan devlet ve medeniyetlerin en büyük kazanımları da bu yönde olmaktadır.

Adanın bu konumundan ve sağladığı olanaklardan adayı MÖ 1400'lerde istila eden "Dor"lar; MÖ 67 yılında adayı ele geçiren Roma İmparatorluğu; imparatorluğun 395 yılında ikiye bölünmesi üzerine bünyesindeki Makedonya eyaletinin bir vilayeti haline gelen adanın hâkimi olan Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu; 632 yılında Bizansla yaptıkları savaşı kazandıktan sonra adaya akınlar düzenleyen ve nihai olarak 823 yılında fetheden ve 150 yıl elinde tutan Emeviler; Emevilerden 961 yılında tekrar hâkimiyetine alan Bizans; 1204 yılında belirli bir miktar gümüş karşılığı adayı satın alan Venedikliler de yararlanmıştı (Tukin, 1996: s. 85-86; Hanyavi, 1328: s. 31-45). Yukarıda bahsi geçen medeniyetlerin Girit adası ile elde ettiği ekonomik, siyasal ve kültürel avantajlardan yararlanmak isteyen Osmanlı devleti de adaya akınlar gerçekleştirmiş ancak çeşitli gerekçelerle başarılı olamayıp, bu amacına kısmen 1669, tam olarak ise ancak 1715 yılında muvaffak olabilmıştır.

Girit'i de hedef alan ilk akınlarını 1341 yılında Aydın Beyi Umur Bey tarafından gerçekleştiren (Tukin, 1996: s. 86) Osmanlı, İstanbul'u fethettikten sonra adanın elde edilmesine daha fazla önem vermiştir. Bununla birlikte Venedik'in de elinde tuttuğu doğudaki bu stratejik toprağını savunmasına verdiği önem de katlanmıştır. Ancak iki devletin aralarındaki özellikle ticari ilişkileri süreci şekillendiren temel etken olarak değerlendirilebilir. Venedik ile ilişkiler bozulduğu zamanlarda Osmanlı taarruzlara başvurmaktaydı (Ünsal, 2009: s. 9). Girit'in el değiştirmesi ise Osmanlı ile Venedikliler arasında 1645 yılında başlayıp 1669 yılında Osmanlı'nın galibiyeti ile neticelenen ve bundan dolayı Osmanlı'nın en uzun süreli savaşlarından biri olan (Cengiz, 2019: s. 105-133) Girit Savaşı ile olmuştur.

Görünürdeki sebeplerinden biri olarak gösterilen Sünbül Efendi Sorunu'nu¹ müteakiben patlak veren savaşın 24 yıl gibi oldukça uzun süre devam etmesi, bir yandan Girit adasının zenginliğini kaybetmesine ve Venedik'in ticari güç kaybına diğer yanda ise Osmanlıya ciddi mali yüke sebep olmaktaydı (Gülsoy, 1997: s. 18, 23 ve 104). Bunun üzerine daha fazla direnç gösteremeyen Venedikliler Eylül 1669'da barış teklif etmiş ve birkaç kale ve limanı elinde tutmayı kabul ettirerek savaş bitirilmiştir. Son olarak daha önce Venediklilere bırakılan Granbosa kalesinin 1692 yılında ve İspirlonka ile Suda kalelerinin 1715 yılında fethedilmesi ile birlikte 409 yıldır Venediklilerin elinde olan Girit adası artık tümüyle Osmanlı'nın hâkimiyetine geçmiştir (Cemal Tukin, 1996: s. 87).

Girit Meselesi ve Rol Oynayan Bazı Etkenler

Yaklaşık 200 yıl Osmanlı idaresi altında bulunan Girit, son dönemlerinde Osmanlı'nın çok başını ağrıtmıştır. Girit meselesi olarak değerlendirilecek bu durumun özünde adanın ekonomik, siyasi ve coğrafi açıdan yüksek düzeydeki cezbediciliğinin olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle bir geçiş noktası olması ve deniz ticaretinde sahip olduğu kilit rolünün yanı sıra Balkan bölgesi üzerindeki çıkar uyuşmazlığı yaşayan devletlerin varlığı ve ayrıca din ve ırk aidiyetindeki ada sakinlerinin bazı etken ve müdahalelerle uyum sorunu ile yüzleşmesi gibi durumlar, bu sorunun altında yatan bazı gerekçelerdir.

Esasında Osmanlı toprağı olarak yaklaşık 150 yıllık bir süre içerisinde önemli bir sorunun yaşanmadığı Girit adasını etkileyen bazı gelişmeler ve fikirlere bir de yabancı devletlerin tahrikleri eklenince (Hanyavi, 1288: s. 4) söz konusu sükûnetin yerini karmaşa, huzursuzluk ve çatışmalara bırakmasına yol açmıştır. Örneğin hamilik iddiasıyla (Kocabaş, 1987: s. 91) Rusya'nın tahrikleri, Fransız İhtilalinin doğurduğu ulusçu (milliyetçi) fikirler, Osmanlı Devletinin dönem çerçevesinde

1 Savaşın gerekçeleri arasında sayılan bu gelişme, Sultan İbrahim tarafından görevinden azledilip Mısır'a gönderilen Darüssaade Ağası Sünbül Ağanın bulunduğu gemiye Malta korsanlarınca baskın yapılması ve geminin Girit'e getirilmesi şeklinde özetlenebilir. Hacı adayları, Mekke kadısı Bursevî Mehmed Efendi ve cariyelerin de bulunduğu toplam 1300 kişilik gemide (Hanyavi, 1288: s. 204) Sünbül Ağanın kıymetli eşyaları da bulunmaktadır. Malta korsanlarının saldırısı ile Sünbül Ağa, Kaptan ve mürettebat öldürülüp hazinelere el konulmuş ve gemi esir alınanlarla birlikte Girit'e götürülmüştür. Korsanlar bir süre durduktan sonra Malta'ya hareket etmişlerdir. Her ne kadar baskın eşyalarını taşıyan gemi Malta'ya dönüş yolunda batmış olsa da korsanlara savaş açacağı beklenen Osmanlı, donanmayla harekete geçmiş ancak gizli hedef olarak Girit'e yönelmiştir. Ancak karşısında donanmada güçlü bir Venedik olması ve Venedik'in Çanakkale boğasını ablukaya alışı, Osmanlı'nın iç ve dış karışıklıkları gibi sebeplerle destek alamayışı gibi gerekçeler, başlatılan bu savaşın oldukça uzun sürmesine yol açmıştır (Uzunçarşılı, 1983: s. 217-219).

yüzleştiği iç ve dış karışıklıklar bu bağlamdadır. Bu başlık altında tarihe Girit sorunu olarak işlenen meselenin ortaya çıkışı ve çözümsüzlüğü üzerinde etkileri olan bazı noktalara değinilecektir. Bu etkenlerin ele alınması, meselenin ortaya çıkardığı önemli sosyal politika sorunlarından biri olan ve çalışmada son olarak ele alınması planlanan yetim çocuklar ve bu kesime yönelik faaliyette bulunan kurumların değerlendirilmesi hususunun daha anlaşılır kılınmasına da katkı sağlayacaktır.

Fransız İhtilali, Tanzimat ve Islahat Fermanları

Fransa'da 1789 yılında yaşanan ihtilalin doğurduğu özgürlükçü havanın yanında yaygınlık kazanan “milliyetçilik” düşüncesi, Osmanlı özelinde 1830 yılında Yunanistan'ın bağımsızlığını ilanı ile meyve vermiştir. Yabancı devletlerin desteğini de alarak bunu gerçekleştiren Yunanistan, Osmanlı aleyhine genişlemesini Rum tebaanın yaşadığı adalar üzerinde gerçekleştirmeyi hedeflemiş ve Girit de bu noktada en önemli merkezlerden biri olmuştur. Tabi Fransız İhtilali'nin önemli bir tesiri ve batıya uygun değişim ve düzenlemelerin gerekliliğini düşünen çevrelerin baskısı ile ortaya çıkan Tanzimat (3 Kasım 1839) ve Islahat (18 Şubat 1856) fermanlarının bu gelişmelerdeki rolü de yadsınamaz. Zira siyasal açıdan batılılaşmanın teyidi anlamı da taşıyan (Quataert, 2004: s. 889) söz konusu fermanlar, bir yandan Osmanlı vatandaşlarının sosyal, ekonomik durumu ile ilgili düzenlemeleri öngörürken bir yandan da daha fazla sonuçlara gebe olacak siyasi haklar özelinde düzenlemeler getirmekteydi. Bu da gerek Osmanlının iç işlerinde gerekse dış ilişkilerinde müdahalelere ve karmaşa haline kapı aralamaktaydı.

Fransız İhtilali akabindeki Krallıklar karşıtı eylemlerle dikkat çeken süreç, monarşinin yerine ulus temelli yönetim biçimlerinin talep gördüğü bir durumu doğurmuştur. Bu gelişme her ne kadar İslam hukukundaki zimmîlik uygulamasına dayalı (Yaman, 2013: s. 434-438) din temelli bir idari ayrım biçimi olarak özetlenebilecek “millet sistemi” (Genç, 2014: s. 74-76) temeliyle yönetiliyor olsa da Osmanlının da başını ağrıtmıştır. Özellikle Osmanlının toprakları üzerinde başta Rumlar olmak üzere bazı tebaasının üzerinde milliyetçilik düşüncenin canlanması adına girişimler önem arz etmektedir.

Osmanlı Devleti, yüzyıllar boyu çok farklı dil, din, ırktan insanın bir arada yaşadığı bir yapı olarak varlığını sürdürmüştür. Böylesi ulus temeline dayalı bir ayrılma, batıda güç kazanan ulus devlet anlayışının Osmanlı özelinde de yaşanacağı endişesini körüklemekteydi. Bu endişelerin haklılığı ilerleyen tarihlerde Osmanlı toprakları üzerinde kendisini acı şekilde gösterecek ve toprak kayıplarının en başta sebeplerinden biri olacaktı.

Yunanistan'ın Bağımsızlığı

Yunanistan'ın 1830'da bağımsızlığını ilan ederek Osmanlıdan ayrılması, Girit meselesinin ilk resmi ayağı olarak değerlendirilebilir. Bu gelişmenin Girit ile öncelikli alakası, her ne kadar Londra Protokolüyle Yunanistan için çizilen sınırlar içerisinde Girit adasına yer verilmemiş olsa da Yunanistan'ın Girit'i "Büyük Yunanistan" emelinin (Megali İdea)² çerçevesinde değerlendirmesi ve bu temel hedef doğrultusunda ada Rumlarını teşvikidir (Cemal Tukin, 1996: s. 89).

Osmanlıdan ilk ayrılan Balkan toprağı olma özelliğı taşıyan Yunanistan'ın bağımsızlığında (Beydilli, 1994: s. 100) Rusya ve Fransa'nın yanı sıra İngiltere'nin önemli etkisi söz konusudur. Bağımsızlığa gidilen bu sürecin hızlı bir şekilde sonuçlanmasına katkı sağlayan bazı dış etmenler arasında aşağıdaki durumlar sayılabilir:

- Rusya'nın Osmanlı-Rus Savaşı'nı (1768-1774)(Neumann, 2011: s. 78) sona erdiren Küçük Kaynarca Antlaşması (Emecen vd., 1994: s. 62-63) maddelerinden birine dayanarak artık "hasta adam"³ olarak kabul ettikleri Osmanlı Devletindeki Ortodoks tebaanın hamiliğini üstlenmesi (Uzunçarşılı, 1978: s. 424) ve bu fikrin Rumların bir seviye serbesti kazanmasına etki etmesi,
- Fransa'nın 1797'de 7 adayı ele geçirmesi ve bu bölgede bulunan Hıristiyan Rum tebaayı Osmanlı aleyhine kışkırtması (Ünsal, 2009: s. 18),
- 1814'te Rusya'nın Odessa şehrinde Rumları Osmanlı aleyhine ayaklandırmak temel gayesi ile kurulan Filik-i Eteryia Cemiyeti (Dostlar Cemiyeti)'nin (Günay, 2005: s. 263) fikir ve eylemleriyle milliyetçi ve ayrılıkçı düşüncüyü ciddi anlamda desteklemesi.

Daha öncesinde 1821'de başlayan ve çok kanlı çatışmalara şahit olunan Mora İsyanı'nın (Bayrak, 1999: s. 68-81) Osmanlı tarafından Mehmet Ali Paşa desteğı ile 1827'de bastırılması üzerine güçlü bir yapının bölgede hâkimiyet kurmasını

2 Büyük Yunanistan düşüncesinin temelinde antik dönemlerden beri Yunanlarla ilişkili olan bölgelerin ele geçirilerek Büyük Yunan Devletinin (Helen İmparaorluğu'nun) çatısı altında birleştirilmesi hedefi vardır (Yalçın, 2017: s. 33-48). Bu doğrultuda Osmanlıdan ayrılan Yunanistan'ın ilk hedeflerinden birisinin de o dönem nüfus dengesi itibarıyla de Rumlar lehine bir durum arzeden Girit adası olduğunu söylemek mümkündür (Ünsal, 2009: s. 32). Zaten Yunanistan'ın kuruluşu sırasında Girit'in devlet sınırlarına dahil edilmemesi, adada yaşayan Rumların gerçekleştirdiğı isyan hareketlerinin ve sonrasında ilhak için yürütölen faaliyetlerin bir gerekçesi olarak varlığını adanın Yunanistan'a dahiline kadar sürdürmüştür.

3 Osmanlı, Rusya ile girmiş olduğı bu uzun savaşta yenilmesi üzerine Batı devletlerince "hasta adam" (Mufassal Osmanlı Tarihi, 1972: s. 3387-3388) olarak lanse edilmiştir. Bu yeni durum sonrasında Osmanlıdan toprak kapma ya da rakiplerine toprak kaptırmama, değışen güç dengesinde yer tutma vs. çabaları ile geçen dönem ise ilk defa Viyana Kongresinde "Doğı Sorunu" (Kara, 2007(a): s.203-204) şeklinde dile getirilmiştir.

istemeyen Rusya, Fransa ve İngiltere, farklı zamanlarda bir araya gelerek Yunan bağımsızlığı meselesi üzerinde anlaşmalar imzalamışlardır. Bu anlaşmalardan 4 Nisan 1826 tarihli Petersburg Protokolü ile 6 Temmuz 1827 tarihli Londra Anlaşması (Treaty of London, 1827; Anderson vd., s. 429-432), bir yandan mesele-ye uluslararası bir boyut kazandırmış, bir yandan da Yunanistan ayrılışına kapı aralamıştı. Öte yandan 1827 yılında Navarin Hadisesi olarak da anılan Mısır ve Osmanlının 64 parçadan oluşan donanmasının bahsi geçen devletlerce saldırıya uğrayarak yakılması (Örenç, 2009: s. 37-84; Ateş, 1997: s. 296; Mufassal Osmanlı Tarihi, 1972: s. 2906-2909), ilişkileri geri dönülmez bir şekilde zedelemiştir. Bu durum içerisinde iken Rusya ile girilen 1828-1829 savaşından sonra ağır şartlar öngören Edirne Anlaşması, Yunanistan probleminin çözümü için Petersburg protokolünün kabul edilmesi şartını koşmaktaydı (Kartal, 2007(a): s. 120-121). Son olarak 3 Şubat 1830 yılında bahsi geçen 3 devletin bir araya gelerek imzaladığı Londra Protokolünde ise Yunanistan devletinin sınırları ve bağımsızlığı ilan edilmekteydi. Bu gelişmeler neticesinde Osmanlı da 24 Nisan 1830 itibari ile Yunanistan'ın bağımsızlığını kabul etmiştir (Küçük, 2007: s. 353).

İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya gibi devletlerin Yunanistan'da olduğu gibi Girit'te de çözüm adına süreçlere dâhil olması da söz konusu sorunun çözümsüzlüğünün ve daha da ötesi Osmanlı aleyhine gelişmelerin ana nedenlerinden biri olmuştur. Zira süreç boyunca Rumlardan yana tutum sergileyen devletlerin yaklaşımı, adanın ilk etapta doğrudan Yunanistan'a bırakılması, bu olmadığı takdirde bir muhtariyet statüsü kazandırılmış bir idare haline dönüştürülmesi şeklinde bir teklif çerçevesinde olmuştur (Cemal Tükin, 1996: s. 89-90).

Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa

Girit başta olmak üzere bölge topraklarının farklı milliyete ve dine mensup yerleşikleri bir arada bulunduran demografik yapısı, çatışmalara yol açacak şekilde tahriklere maruz bırakılmaktaydı. Mora'da Rumlarca çıkarılan ve daha sonrasında Girit'e de sıçramış olan isyanlar, bu bağlamda değerlendirilebilir. Osmanlının Rusya, Fransa ve İngiltere destekli Mora adası merkezli ayrılıkçı isyanları bastırma konusundaki yetersizliği ve isyanların Egeye ve doğal olarak Girit adasına sıçraması yardım almayı zorunlu hale getirmiştir. Bu noktada Sultan II. Mahmut, Mısır valisi olan ve bunun yanında Girit ve Mora valiliğini de alarak Akdeniz ve Ege hâkimiyetini güçlendirmek isteyen Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemek zorunda kalmıştır (Kartal, 2007(a): s. 115-116).

Mehmet Ali Paşa'nın bu talebi kabul ederek 1827 yılında isyanın bastırılmasını sağlaması ise Girit tarihi açısından bir başka soruna yol açmıştır. Zira Osmanlı,

Mehmet Ali Paşa'nın bir Arap devleti kuracağını düşünerek bunu engelleyebilmek gayesiyle Girit idaresini (Şam Valiliğine karşılık olarak) teklif etmiş ancak buranın sahip olduğu sürekli çatışmalara gebe riskli konumu, Mehmet Ali Paşa'nın Girit valiliğini iade edip Şam valiliğini yeniden talep etmesine yol açmıştır (Cemal Tuğın, 1996: s. 89). Ancak, Sultan II. Mahmut'un Yunanistan'ın bağımsızlığına gidilen süreçte Navarin akabinde Mora'da yaşanan kayıp ve İbrahim Paşa'nın kuvvetlerini Mora'dan çekmesi gibi gerekçelerle sorumlu gördüğü Mehmet Ali Paşa'nın bu talebini kabul etmemiştir. Bunun üzerine yaşanan isyanda ise Paşa idaresindeki Mısır kuvvetlerinin Osmanlıya galip gelmesi ve ayrıca yabancı devletlerin dahil olması, Osmanlıyı kendi Valisi ile anlaşılmaya ve bazı kritik tavizleri vermeye mecbur bırakmıştı (Ünsal, 2009: s. 34-36). Bunlar arasında 1833'te Mısır ve Girit valiliklerinin yanı sıra Suriye valiliğini Mehmet Ali Paşaya vermeyi ve oğlu İbrahim Paşaya da Cidde valiliğini vermeyi kabul etmesi konumuz açısından önem arz etmektedir (Kara, 2007(a): s. 136).

Yabancı Devletlerin Çakışan Emelleri ve Girit Meselesinde Tutumları

Girit isyanının başarı kazanması için dış müdahalenin gerekli olduğunu bilen Rumlar, başka devletlerin desteğini alabilmeyi ummaktaydılar. Osmanlıyı doğrudan karşısına alarak savaş yapmayı göze alamayan yeni kurulmuş Yunanistan devleti hem fikri, hem maddi, hem de gönüllü kuvvetler göndermek suretiyle desteğini de sürdürmekteydi. Fransa'nın yaklaşımı ise milliyetçilik düşüncesi çerçevesinde şekillenmekte ve adanın Rumların idaresindeki Yunan yönetimine dâhil edilmesi gerektiğini ifade etmekten kaçınmamaktaydı. Rusya'nın tavrı ise genel itibarı ile Girit'te Osmanlı yerine nispeten daha güçsüz bir oluşumun desteklenmesi şeklinde olduğu için isyanlarda parasal desteğini esirgememesi şeklinde olmakla birlikte isyanın başlatılmasında doğrudan Hanya konsolosunu aktör olarak da dâhil etmiştir (Armaoğlu, 1997: 280). İtalya'nın da tutumu Giritli Rumları destekleyici yönde gerçekleşmekteydi (Armaoğlu, 1997: 280; Ünsal, 2009: s. 39-42).

Menfaatleri çerçevesinde strateji yürüten İngiltere'nin tutumu iki aşamalı olarak ele alınabilir. Bir yandan güçlü bir Yunanistan'ın tesisine yol açmayı istememe bir yandan da olası bir Rusya-Fransa birlikteliğini istememe gibi sebeplerle Girit'in Hristiyan bir vali yönetimine bırakılmasını ve adanın karma üyeli meclis ile yönetilmesini tavsiye etmiştir (Ünsal, 2009: s. 41). Ancak Osmanlı'nın buna muktedir olamayacağını anladığında bu defa da uzun süre sürdürdüğü (1791'den 1878'e kadar) Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma siyasetini terk ederek Rusya ve Fransa ile birlikte Yunan ilhakının gerekliliği yönünde tavır sergilemiştir (Armaoğlu, 1997: s. 8 ve 172-173).

Girit'in Osmanlı Devleti İdaresinden Çıkışı

İlk Büyük İsyan ve Verilen Tavizler

Yunanistan'ın Osmanlıdan ayrılmasında Girit'te yaşayan Rumların dâhil edilmeyişi, sık sık ancak kolay bastırılan küçük çaplı isyan hareketleri doğurmaktaydı. Ancak, gerek Girit'i de büyüme planlarına dâhil eden Yunan tarafı gerekse 1856 tarihli Islahat Fermanı ile iç işlerine daha kolay müdahale imkânı bulan yabancı devletler, 1866 yılında başlayan isyanın öncekilerden daha güçlü olmasında tesirleri olmuştur. Ayrıca İngiltere'nin himayesinde tuttuğu 7 adayı 13 Temmuz 1863 tarihinde Yunanistan'a devretmesi (Örenç, 2013: s. 387), Girit adasındaki Rumların Yunanistan ile birleşmek yönünde beyanları ve önce geçici meclis kurarak Yunanistan'a ilhaklarını ilan etmeleri ve sonrasında Girit Meclis-i Umumisinin Yunanlılarla aynı kaynaktan geldiklerine ilişkin bildiriye (28 Ağustos 1866) dayanarak Yunanistan ile birleştiğini (Enosis-1) belirten 2 Eylül 1866 tarihli ilana imza atması (Armaoğlu, 1997: s. 280-281; Tukin, 1996: 89) isyanın gücünü katlamıştır.

Osmanlı, Girit'te yaşanan bu isyanı bastırmak için Ömer Lütfi Paşayı adaya göndermişken isyancılara Yunanistan'ın yanı sıra Rusya ve Fransa'nın destekleri ise halen devam etmektedir. Bu desteklerin önüne geçebilmek için ilk adım olarak özellikle Yunanistan'dan gelecek yardımların önünü alabilmek adına adanın ablukaya alınmasına çalışılmış ve bu kapsamda bazı gemilerin geçişleri engellenmiştir⁴. Ancak iç işlerine sürekli karışılması, isyanın sonuçlandırılmasını güçleştirmekle birlikte Osmanlıyı tavize zorlamaktaydı. Bunun neticesinde önemli taviz ve imtiyazlar içeren 3 Ekim 1867 tarihli fermana dayalı Girit Vilayet Nizamnamesi (Düstur, 1289: s. 652-687) hazırlanmıştır.

Her ne kadar Rumlar lehine tavizler içeren bu adım atılmış olsa da huzursuzluk son bulmamış, Rum isyancıların sonraki eylemlerinde de bu şekilde tavizlerle süreci sürdürmeye çalıştıkları, öte yandan yabancı devletlerin ise iç işlerine karışmasının da bu tarihten itibaren daha da arttığı görülmüştür.

Girit'i Özerk İdareye Götüren Büyük Adım: Halepa Mukavelesi (23 Ekim 1878)

Adadaki huzursuzluk hali karşısında atılan adımlar ve verilen tavizlere rağmen, Hristiyan Rum tebaa içerisinde Yunanistan'a ilhak olmayı isteyen bir grubun

4 Girit'e girişi engellenen ve isyancılara silah taşıyan Arkadi Vapuru'nun batırılması, Girit isyanlarında önemli bir yer tutar. Zira Girit'te sonraki çıkan her ayaklanmanın Arkadi ismi ile bağdaştırılması söz konusudur (Adıyeke, 2000: s. 21-22).

1878'deki Osmanlı-Rus savaşının doğurduğu boşluğu fırsat bilerek ayaklanmaları, Halepa'da 23 Ekim 1878 tarihinde Girit Rumlarına geniş yetkiler sunan bir sözleşmenin kabulüne yol açmıştır (Armaoğlu, 1997: s. 558). Halepa Mukavelesi daha önce ilan edilen ve yarı özerklik vermek olarak değerlendirilen 1867 tarihli nizamnameden öteye gidilerek özerkliğin tanınması anlamı taşımaktaydı.

1867 tarihli nizamname hükümlerinin geçerliliğini koruduğunu, bazı maddelerin değiştirildiğini bildiren Halepa mukavelesinde (Karal, 2007(b): s.119; Salâhî, 1967: s. 17-19) Vilayet Meclis-i Umumisinin üye çoğunluğunun Hristiyanlardan olması, Meclisin Osmanlı kanunlarına aykırı olmadığı takdirde Bab-ı Alinin onayını beklemeden doğrudan nizamname çıkarmasına ve mevcut nizamnamelerde ihtiyaç doğrultusunda değişiklik yapılabilmesine izin verilmiş olması, ayrıca ada halkına silah taşıma ruhsatının da verilmesi özerklik bağlamında öne çıkan hükümler olarak sayılabilir. Halepa ile özerk idare olanağı sağlanan Girit'in ilerleyen zamanlarda Yunanistan'a ilhakı adımlarının da kolaylaştığı söylenebilir.

Halepa sözleşmesi, Girit valisinin Hristiyan olması, vilayet meclisinin çoğunluğunun Hristiyan üyelere oluşması gibi geniş avantajları sağlamış olması, ayrılıkçıları daha da cesaretlendirmiştir. Ayrılıkçılar, Bulgaristan'ın birleşmesi (Bulgaristan Prenslığı ile Doğu Rumeli) olayını da bir işaret addederek 1885 yılında Yunanistan'a birleşmek temel amacıyla yeniden ayaklanmışlardır. 1886 yılında da bu sefer Yunan destekli siyasi partilerin kışkırtmasıyla tekrar isyan çıkmıştır (Cemal Tukin, 1996: s. 90).

Yunanistan'ın Girit'e Asker Çıkarması

Verilen tüm tavizler ve Hristiyan Vali idaresine rağmen Rumların, Yunanistan ile birleşme isteğinden vazgeçmemeleri ve isyan faaliyetlerinin devam etmesi, II. Abdülhamid'in Halepa anlaşmasında 26 Ekim 1889 tarihli bir ferman ile bazı değişikliklere gitmesini getirmiştir (Adıyeke, 2000: s. 34). Bu değişiklikler arasında özellikle süresi belirsiz şekilde doğrudan Padişah tarafından Türk Valilerin atanması hali, Rumların itirazları ile karşılaşmış ve Osmanlı'yı yabancı devletlere Halepa'ya uymadığı gerekçesi ile şikâyeteye yöneltmiştir. Bununla birlikte isyan eylemlerinin bir türlü sonu gelmemiş ve nihai olarak Osmanlı'nın Ermenilerle girdiği mücadele ve Avrupalı devletlerin İstanbul'a donanmalarını göndermeleri gibi durumlardan yararlanılarak 1895 sonu itibarı ile Hanya'dan başlayıp tüm adayı saran bir ayaklanma başlatılmıştır (Armaoğlu, 1997: s. 559).

Bu tarihten itibaren sürekli şekilde çatışma ve katliamlar (Oğuz, 2006: s. 89-111) yaşanmakta ve bu durumun önüne geçebilmede başarı sağlanamamaktadır. Bu noktada İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya, Almanya ve Avusturya-Macaristan,

Yunanistan'ı engellemeden bir barışın sağlanamayacağı (Hülagü, 2008: s. 44-45) gerekçesiyle 26 Mayıs 1896'da adaya donanmalarını göndermişlerdir (Ünsal, 2009: s. 80-88). Tekrar çeşitli tavizler vermek durumunda kalan Osmanlının karşısında, Yunanistan'ın adayı işgal edeceğine inanan ve ayrıca yabancı devletlerin desteklerinin devamını düşünen Rumlar 1896'da yeniden büyük bir isyan başlatmıştır.

Osmanlı'nın isyana karşılık vermesi ile Rumların Yunanistan'dan askeri yardım isteği cevap bulmuş ve Kral, oğlu Prens George'un komuta ettiği bir filosunu ve ayrıca 2.000 kişilik bir askeri kuvveti adaya göndermiştir. Bu durum karşısında İngiltere ve Fransa'nın aynı minvaldeki tavsiyeleri üzerine Girit'e yetkileri genişletilmiş bir muhtariyet statüsü verilmesi ve Yunan askerlerinin çektirilmesi fikri kabul görmüştü. Yunan tarafının bu karara uymak istememesi üzerine yabancı devletlerin her biri adaya 600'er askerden müteşekkil birliklerini sevk etmiş ve Yunanistan'ın geri adım atması sağlanmıştır (Armaoğlu, 1997: s. 561). Tabi bu gelişmenin geçici olduğu, ilk fırsatta eyleme geçeceği de beklenen bir gerçektir.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı (1313 Muharebesi) ve Girit Vilayetinin Muhtariyet Statüsü Kazanması

Yunanistan'ın yabancı devletlerin ısrarıyla atmış olduğu geri adımın doğurduğu hazımsızlık, Girit'in özerk yönetimi adanın ilhak edilmesinde bir engel olarak durması ve tabi bir de "Büyük Yunanistan" düşüncesi gibi gerekçelerle 1897 yılında Osmanlı-Yunan savaşı yaşanmıştır. Temel hedefi Girit olan bu savaş, özellikle Girit adasında yapılacak bir savaşın Yabancı devletlerin müdahalesi ile engellenmesi düşüncesi ve ayrıca diğer Balkan topluluklarını da Makedonya'dan toprak kapmak arzusuyla savaşa dâhil edebilecekleri düşüncesi ile Yunanistan toprak sınırlarında Teselya bölgesinde başlamıştır (Adıyeke, 2000: s185-186; Armaoğlu, 1997: s. 561). Makedonya'daki Osmanlı nüfusuna yapılan saldırılar üzerine Osmanlı 17 Nisan 1897 tarihinde Yunanistan'a savaş ilan etmiştir. Yaklaşık 1 ay gibi bir süre ile devam eden savaş Osmanlının kesin galibiyeti ile neticelenmiştir (Hülagü, 2008: s. 91, 104).

Yabancı devletler ilk etapta barışa ilişkin adımlarda söz dinletemedikleri Yunan tarafının Osmanlı ile savaşa girişmesine göz yumulması ve henüz güçlü bir Yunan devletinin varlığını istenmemesi gibi sebeplerle tarafsız kalmak yönünde (Hülagü, 2008: s. 252) duruş sergilemiştir. Ancak, Yunanistan'ın yenilgisinin dış destek ihtiyacını ortaya çıkarmasının yanı sıra Osmanlının yeniden güç kazanma ve Atina'ya doğru ilerleme ihtimali, tarafsız kalan devletlerin müdahalesini

getirmiştir. İngiltere, Rusya ve Fransa, Yunanistan'a Girit için muhtariyet⁵ yönetimini kabul etmesi ve askerlerini çekmesi halinde Osmanlının toprak kaybı olmamasına dayalı bir ateşkesi kabul edeceğini; Osmanlı tarafına da Yunanistan'ın Girit'e muhtariyet verilmesi teklifini kabul edeceğini bildirmişlerdir (Adıyeke, 2000: s. 197-198).

Bu doğrultuda 4 Aralık 1897 tarihinde imzalanan anlaşmada Teselya bölgesindeki bazı kaleler Osmanlıya bırakılmakta, Yunanistan'ın da belirli bir miktar savaş tazminatı ödemesi kararlaştırılmaktaydı. Ancak her ne kadar galip taraf olsa da Teselya'nın Yunanistan'a bırakılmış olması ve Girit'e muhtariyet verildiğinin kararlaştırılması gibi durumlar dolayısıyla rakibini bozguna uğratmış bir devletin aldığı zaferden yeterli düzeyde faydalanamaması gibi bir tablo ortaya koymaktaydı (Armaoğlu, 1997: s. 562).

Bu bağlamda savaşın önemli boyutu, Girit özelinde Muhtariyet statüsünün gündeme gelmiş olmasıdır. Esasında Muhtariyet uygulaması, Osmanlıdan toprak koparmanın ve bağımsızlık kazandırmanın bir aracı olarak son dönemlerde sıkça başvurulmuş bir yöntem olmaya başlamıştır. Şöyleki; birer Vilayet idaresi olarak varlığını sürdüren yerler, ilk etapta isyanlarla huzursuzluğun merkezi haline getirilmekte, sonrasında da yabancı devletlerin müdahalesi üzerine muhtariyet statüsü verilmekteydi. Bu yeni durum ise bağımsızlığa götüren en önemli adım olmaktadır. Zira muhtariyetlerin, iç işlerinde bağımsızlığı ve padişaha sadece vergi mükellefiyeti olmasının yanı sıra dış ilişkiler kurmak ve anlaşmalar yapmak gibi serbestiyetleri bulunmaktaydı.

Osmanlı son dönemlerinde özellikle farklı dil, din, ırkların bir arada bulunduğu bölgelerde bu sorunlarla yüzleşmek durumunda kalmış olup, bunlardan biri de Girit özelinde gerçekleşmekteydi. Girit meselesinde takip edilecek tedbirlerin kaleme alındığı arşiv kaydında (BOA, Y.A.RES., 90-70) 18 Aralık 1897 tarihine kabul edilen "Girit Vilayeti Muhtariyet İdaresi Teşkilâtına Dair Nizamnâme" başlıklı evrak kaydına da yer verilmekteydi. Söz konusu nizamname aslında bu yönetim biçiminin Girit adına resmi olarak kabulü anlamını taşımaktaydı (Adıyeke, 2000: s. 197-198).

Nizamnamede belirtilen Muhtariyet yönetimine 5 yıl süre ile atanacak Hristiyan valinin yabancı devletlerin ısrarı ile Yunanistan Devleti Kralının oğlu (Prens George) olması ise hem farklı bir tabiyete bağlı biri olması hem de Girit'i

5 Muhtariyet kavramı, esasında özerklik, özerk yönetim, üniter idare gibi kavramların Osmanlı Türkçesi ile karşılığı şeklindedir. Girit özelinde de gündeme gelen muhtariyet veya özerklik statüsü, belirli sınırlar çerçevesinde yönetime ilişkin kararlar alabilmek ve bunları uygulayabilmek şeklinde kendini gösterir (Adıyeke vd., 2019: s. 311).

topraklarına katmak isteyen bir devlet kralının veliahdı olması (Armaoğlu, 1997: s. 563), Girit'in tümüyle Osmanlıdan kopması anlamındaydı. Zaten takip eden süreçte Fransa, İngiltere, İtalya ve Rusya, muhtariyet statüsü kazandırılan Girit'te Osmanlı askeri kuvvetinin tümüyle çıkarılması gerektiğini, aksi takdirde sert tedbirlere başvurulacağını ilan etmekteydiler. Bu gelişmenin olumsuz sonuçları bununla da kalmamıştı. Özerk bir idareye dönüştürülen Girit'in idaresi olağanüstü komiserlik vasfı ile Yunanistan kralının oğlu George'a 19 Kasım 1898 başlamak üzere 3 yıl süre ile verilmiştir (Cemal Tukin, 1996: s. 91-92).

Birinci Balkan Savaşları ve Girit'in Yunanistan'ın Bir Toprağı Haline Gelmesi

Girit'in ikili idareyi içeren muhtariyet statüsü, her geçen süre Osmanlı aleyhine işlemeye devam etmekteydi. 1899 yılında Girit Meclis-i Umumisinin Anayasa çalışması için toplanarak muhtariyet statüsüne de yer verilen "Girit Kanun-i Esasisi"nin kabulü ve ayrıca (Karal, 2007(a): s. 125; Adıyeke vd., 2006: s. 256) Vali George'un görev süresince ilhakın gerçekleşmesi adına yabancı devletlerle görüşmeler yapması bu bağlamdadır. George'un 1900 yılına geldiğinde Osmanlı'nın az sayıda askerinin bulunduğu tek yer olan Hanya hükümet binasına Yunan bayrağı çekmesi (Tukin, 1996: s. 92) de süreci hızlandıran bir başka gelişmedir.

Bununla birlikte her ne kadar yabancı devletlerce kabul edilmeyerek akim kalsa da 1901 yılında toplanan Girit Meclis-i Umumisi'nin Girit'in Yunanistan'a ilhak edildiği yönünde karar alması (Hülagü, 2008: s. 243), 1905 yılında yaşanan isyan ve ayrıca yabancı devletlerin asayişin tesis edildiğini belirterek 11 Mayıs 1908'de adadaki askerlerini çekme kararı (Tukin, 1996: s. 92) vs. etkenler, meselenin yeniden sıcak bir şekilde gündeme gelmesine neden olmuştur. Özellikle Yunan prensin görev süresinin bitimi üzerine adanın yeni komiserinin seçilmesi işinin Yunanistan kralına bırakılması (Adıyeke, 2000: s. 207), ilhakın yolunu kolaylaştıran bir diğer önemli gelişme olmuştur.

İlerleyen tarihlerde Bulgaristan'ın 1908 yılında bağımsızlığını ilanı, Avusturya-Macaristan'ın ise aynı yıl içerisinde Bosna-Hersek'i ilhakı, Girit Rumlarını ilhak konusunda yeniden harekete geçirmiştir. Ancak Rumların 6 Ekim 1908 tarihinde Girit'in Yunanistan'a katıldığını bildiren bildirisi, Yunanistan'ın gerek Osmanlıyı gerekse diğer devletleri karşısına almayı göze alamaması dolayısıyla destek görmemiştir. Öte yandan Osmanlı'nın yabancı devletlerin kuvvetlerini tahliye etme kararlarını adanın güvenliği kaygısıyla geri almaları yönündeki talebi ise olumsuz cevaplanmaktaydı. Yabancı devletlerin kararı tek başlarına alamayacaklarını ve adada zaten sükunetin sağlanmış olduğunu belirterek tahliyeleri

gerçekleşmelerinin akabinde Rumlar, özellikle Hanya ve Kandiye’de ciddi katliamlara girişmişlerdir (Ünsal, 2009: s. 93-102).

Yunanistan’ın 1909 yılında yaşadığı kısa süreli hükümet değişimi ve sonrasında daha önce Girit Valisi Prens George ile birlikte Yunanistan’a katılma konusunda oldukça ısrarcı tutumu ile sivrilen Venizelos’un 1910 yılında Yunanistan’a başbakan olması, Girit’in Yunanistan’a ilhakının tamamlanması anlamında büyük bir adım olmuştur (Hatipoğlu, 1988, s. 52). Bu tarihlerde yaşanan diğer bazı gelişmeler⁶ de ilhakın neticelenmesinde önemli roller üstlenmiştir.

Girit adasının tümüyle Osmanlının elinden çıkmasındaki son adım ise 8 Ekim 1912 yılında başlayan ve 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Barış Anlaşması ile nihayete eren Birinci Balkan Savaşı’dır. Yunanistan’ın Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ devletleri ile anlaşarak bir “Balkan İttifakı” oluşturması ve Osmanlının bu devletlerle savaş yapmak durumunda kalması ise sürecin dönülmez bir hale evrilmesine yol açmıştır (Armaoğlu, 1997: s. 651-662). Osmanlının tüm cephelerde yenilgiye uğradığı ve tarihe Birinci Balkan Savaşları olarak geçen bu savaş (Karpas, 2004: s. 707-708) sonrasında yabancı devletlerin devreye girmesi ile imzalanan Londra Antlaşması (Treaty of London, 30 May 1913; Anderson, vd., 1918: s. 429-432) ve 10 Ağustos 1913 tarihli Bükreş Anlaşması (Anderson, vd., 1918: s. 439-441), Girit’in Osmanlı’dan ayrılmasının ve Yunanistan’ın bir parçası haline gelmesinin resmi kayıtları olmuştur (Ünsal, 2009: s. 103-108; Cemal Tukin, 1996: s. 92-93).

Osmanlı Genelinde ve Girit Özelinde Yetimlere Yönelik Düzenlemeler ve Kurumlar

Tarih boyunca devletlerin üzerine düştüğü kesimlerden birinin kimsesiz, yetim kalmış çocuklar olduğunu söylemek mümkündür. Bu kesimlerin iâşe, ibate, gelişim, toplumsal hayata adaptasyonu gibi ihtiyaçlarının temin edilmesi adına atılacak adımlar ise sosyal politika biliminin başta gelen meselelerinden biridir. Bu bağlamda sosyal politika bilimi, politika ve önlemler ortaya koymak ve çeşitli uygulamalar icra etmek suretiyle söz konusu kesimin ihtiyaçlarının teminine ve sorunlarının çözümüne çalışmaktadır.

6 Bu gelişmeler arasında Girit Meclis-i Umumisi’nin 1908 yılı oturumunda Yunanistan Krallığı’na katılmayı ilan etmeleri; Meclisin 9 Mayıs 1910 tarihinde Helen kralı adına açılması; mebuslara kral adına yemin ettirilmesi; Girit Meclis-i Umumisinin bu kararlarına uymayan Türk üyelerinin meclisten atılması; Osmanlının gönderdiği kadıların Rumlarca kabul edilmemesi; Girit Meclisinin Rum üyelerinin Yunanistan Meclis toplantısına katılmaları; meclis toplantılarına 30 Mayıs 1910 tarihinden itibaren Müslüman delegelerin kabul edilmemesi; meclis kapısına Yunan bayrağının asılması vs. sayılabilir (detaylı bilgi için bkz.: Adıyeke vd., 2019: s. 343-351).

Sürekli savaş, toprak kayıpları ve göçler gibi sorunlarla (detaylı bilgi için Karpas, 1985: s. 60-77) muhatap olduğu bir dönemde Osmanlıda yetim çocuk sayısında da sürekli bir artış söz konusudur. Girit özelinde de artan çatışmalar, ölümler, göç etmek durumunda bırakılmalar neticesinde muhtaç duruma düşen aileler ve özellikle de çocuklar için bir yandan imkanlar zorlanarak halk eliyle veya Cemaat-i İslamiye İdaresi (Şenışık, 2016: s. 272) gibi sivil toplum kuruluşları aracılığıyla ya da devlet eliyle maddi-manevi destekler sağlanmaya çalışılmakta bir yandan ise kanun, nizamname, talimatname vs. düzenlemeler çıkarmak ve bazı idareler, müesseseler teşkil ederek bu sorunlara kurumsal bazda çözümler bulunmaya çalışılmaktadır.

Öte yandan yetim çocukların kaybettikleri ebeveynlerinden kalan nakdi veya ayni miraslarının muhafazası ve işlenmesi ise bir başka önemli husus olarak durmaktadır. Özellikle yaşları itibari ile böylesi bir yükün altından kalkamayacak durumda olan çocukların kendilerine kalmış olan varlıkların üzerinde tasarruf edebilme yetisini elde edebilmesi doğal olarak zaman alan bir süreçtir. Bu süre zarfında yetimlerin mallarının zayi olmaması ve hatta yetimin kendi geleceğine fayda sağlayacak şekilde işlenebilmesinin yanı sıra çıkabilecek uyuşmazlıkların halledilmesi⁷ gibi meseleler önemli gündeme karşılık gelmektedir.

Bu başlık altında öncelikle Osmanlı'nın bu zor zamanlarında bahsi edilen yetim çocuklar özelinde yerine getirdiği bazı uygulamaları ve kurumsal çabaları ele alınacaktır. İkinci olarak da Osmanlı her ne kadar tüm topraklarında takip etmeye çalışmış olsa da bazı özellikleri dolayısıyla ayrıca ele alınması gereken Girit adasındaki durum ele alınacaktır. Osmanlı hâkimiyetinde iken dış etkenler ve gelişen milliyetçilik akımlarının büyük etkisi ile isyanlara ve adadaki Müslüman nüfusa yönelik saldırı ve katliamlara şahitlik eden Girit, 1. Balkan Savaşları neticesinde Yunanistan'ın eline geçmiştir. Bu el değiştirmenin önemli bir neticesi ise Müslüman nüfusun göçü ve Osmanlı topraklarına yerleştirilmesi olmuştur. Bu bağlamda yaşanan isyan, çatışma, saldırı ve göçler (Menekşe, 2018: s. 92-94), kimsesiz, yetim çocuk sorununa da yol açmıştır. Çalışmanın ve bu başlığının ana odağını oluşturan Girit'teki bu kesimlere yönelik ortaya konan çabalar ve örnekler, hem Osmanlı geneli hem de Girit özelinde çerçevesinde ele alınacaktır.

7 Osmanlı, salt yetim malları konusunda çıkacak hukuki anlaşmazlıklarla ilgilenmek üzere 1852 yılında İstanbul ve bilad-ı selase olarak adlandırılan (Üsküdar, Galata ve Eyüp) merkezlerde faaliyet gösteren "Kismet-i Belediye" mahkemesini kurmuştur. İlk etapta İstanbul Mahkemesi'nin alt birimi olarak faaliyet gösterirken 1860'ta Yine İstanbul Mahkemesine bağlı Bâb Mahkemesine dahil edilmiştir. Bab mahkemesi ise başta İstanbul olmak üzere Bağdat, Şam, Selanik, Kâhire gibi büyükşehirlerde faaliyet sürdürmekteydiler (Eryüksel, 1998: s. 334, 338).

Göç Etmek Durumunda Kalan Giritliler ve Yetim Çocuklar

Girit'te yaşanmakta olan çatışmalar beraberinde Müslüman nüfusun sığınak araması sorununu getirmektedir. İlk etapta Kandiye Vilayetine yönelen bu nüfusun burada emniyetsiz ve zorlu şartlar altında barınabilmesinin olanaksızlığı dolayısıyla yeni arayışlara girilmiştir. Bu noktada İzmir, Aydın gibi Osmanlı topraklarının ilk güzergâhlar olduğu görülmektedir (Beyoğlu, 2000: s. 121). Bazı şehirlerde kurulan Girit Muhtacîn-i İslamiye İane Komisyonları ile Girit'te kalan Müslümanlara yardım ulaştırılmaya çalışılmıştır. Diğer yandan Girit'ten İzmir'e 1899 yılı içerisinde ulaşmış toplamı 30.739 muhacir için ilk etapta resmi binalara, askeri kışlalara, darüleytamlara yerleştirildiği, bazılarının da yerel halk tarafından yanlarına alındıkları görülmüştür (Menekşe, 2018: s. 188-189, 295). Daha sonrasında bu nüfusun önemli bir kısmının Halep, Suriye, Beyrut, Adana, Ankara, Konya, Karahisar ve Bingazi'ye sevkleri gerçekleştirilmiştir (Beyoğlu, 2000: s. 125).

Girit adasında yaşanan isyanlar, çatışmalar neticesinde yetimler de göç etmek durumunda kalmış ve 1897 yılı itibarı ile İzmir'e 450 kimsesiz çocuğun getirildiği ve bu sayının ilk etapta 100'ünün Bursa, İzmir ve Edirne Darüleytamlarına⁸ yerleştirildiği görülmektedir. Öte yandan mevcut zorlu koşulların eğitim-öğretimin sürdürülebilirliğini engellemesi dolayısıyla çocukların bazıları, İstanbul ve Anadolu'daki sanayi ve ziraat mekteplerine kaydedilmiştir (Menekşe, 2018: 556; Adıyeke, 2000: 275).

Yetimlere yönelik kurumsal bir çaba, 28 Şubat 1900 tarihli "Aydın Vilâyetinde bulunan Girid Muhâcirleri Eytâm ve Eramiline Dair Talimatname" olmuştur (BOA, DH. MHC., 1900). Aydın'a gelen sayıları 950'i aşan yetim ve bakıma muhtaç çocuğa yönelik çıkarılan talimatnamede özetle İzmir'de teşkil edilmiş olan Sevk-i Muhacirîn Komisyonu'nun talimatnamenin çıkarılmasına gerekçe oluşturan kesimlere yönelik hizmetlerinde takip edeceği esaslara yer verilmiştir (Menekşe, 2018: 557-558).

Yetimlere yönelik diğer bazı örnekler de söz konusu olmuştur. Hanya Mevlevihanesi'nin müştemilatı içerisinde bir yerin darüleytam olarak kullanılması (Kara,

8 Osmanlı'nın savaşlarla ve toprak kayıplarıyla geçen son döneminde hayatını kaybedenlerin yetim çocukları ile dul eşinin bakım ve korunması hususu, dönemin en önemli konularından biri olmuştur. Osmanlı-Rus savaşları ve Kırım Savaşı, Trablusgarp Savaşı, Girit ile ilişkili Savaşlar, Balkan Savaşları, 1. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı gibi acı tecrübelerin Osmanlı için en önemli sonuçlarından birisi, her geçen gün muhtaçların, yetimlerin, kimsesizlerin sayısının artması olmuştur. Bu sorunla mücadele için ilk etapta mahalli şartlarla, yerel halk eliyle yetimhane, imarhane gibi örgütlenmeler teşkil edilmiş, ancak bu çabaların yetersiz kalması üzerine resmi olarak 1914 yılında başlanıp her bir vilayete yayılmaya çalışılarak toplamı 60'lara varan sayıda Darüleytam müessesesi kurulmuştur. Kelime anlamı yetim evi, yetimhane olan müesseselerin Osmanlı'nın son dönem sosyal politika hayatında oldukça önemli bir rolü olmuştur (Detaylı bilgi için bkz.: As, 2022)

1997: s.123); Resmo kazasındaki Hasan Baba Dergâhı'nın bir süre için erkek yetimhanesi olarak hizmet vermesi; muhacirler arasındaki dul, yetim ve muhtaçların iskânında kullanılmak üzere Suriye'de 70 meskenin inşasına başlanması gibi örnekler sayılabilir (Menekşe, 2018: 26, 390).

Emval-i Eytam Nizamnamesi ve Emval-i Eytam Nezareti

Eytam kelimesi, Arapça dilindeki yetim (يتيم) kelimesinin çoğul hali (ايتام) olup, sözlük anlamı ise “tek kalmak, tek olmak, yegane, benzersiz, nadir” (M. Bahaeddin, t.y.: s. 799; Mutçalı, 1995: s. 1019.) şeklindedir. Yetim kelimesinin çoğunlukla babasını yitirenler için kullanıldığı (Rağıb el-İsfahani, 2012: s. 1191), annesini veya her iki ebeveynini yitirenler için ise “öksüz” kelimesinin kullanıldığına rastlanılmaktadır (Arı, 2013: s. 501). Ancak uygulamada bu durumun oldukça geçişkenlik arz ettiğini de belirtmek gerekir.

Emval (اموال) kelimesi de yine Arapça kökenli mal (مال) kelimesinin çoğulu olup, her türlü ayni ve nakdi varlığı kapsamaktadır. Bu bağlamda iki kelimenin birleşimi ile oluşturulan Emval-i Eytam kelimesi, “Yetimlerin Malları” anlamı taşımakta ve yetimlere miras kalan mal varlıklarına işaret edilmektedir.

Osmanlıda yetimlerin mallarına ilişkin kurumsal ilk adımın yetim mallarının korunarak iyi idare edilmesi temel gayesi ile 31 Aralık 1851 tarihinde düzenlenen “Eytam Nizamnamesi” (Düstur, 1289: s. 270-275) olduğunu söylemek mümkündür. Nizamname, öncelikle mallarının tespit edilmesi ve satılarak parasal değere dönüştürülmesi işlerinin görevli bir mahalli memur eliyle İslam hukuku gözeterek yürütüleceği hususunu işlemiştir. Ancak malın fazla olması durumunda ise söz konusu görevlerin, nizamname uyarınca kurulacak “Emval-i Eytam Nezareti” tarafından takip edileceği düzenlenmiştir. Ayrıca yetim mallarının muhafazası için daha öncesinde bedestenlerde tutulan sandıkların⁹ teşkil edilecek nezarete götürülmesi hususuna da yer verilmiştir.

Nizamnamede, yetimlerin yararını gözeterek, yetimlerin hesaplarında biriken paralarının belirli bir faiz oranı ile sarraf, güvenilir esnaf veya kişilere kefil, rehin temin etmeleri koşuluyla borç verilmesi işleminde de Nezaret görevlendirilmekteydi. Eytam malının idaresinde nezarete tanınan bir diğer görev de; yetimin hakkı olan miktarın herhangi bir kayba yol açmayacak özenle tespit edilmesi ve bu malın rüştüne ermesi ile birlikte çocuğa verilmesidir. Bu görev çerçevesinde malın geri toplanması işlemlerinin de yine nezaret eliyle yapılması düzenlenmiştir.

9 Osmanlı'da banka veya benzeri kuruluşlar yokken, kıymetli eşya veya paralar, büyük çarşıların içerisindeki “Bedesten” (Bezestistan) olarak adlandırılan yerlerde tutulan sandıklarda muhafaza edilmekteydi.

Nizamnamede Şeyhülislamlik makamına bağlı bir idare olarak kurulmuş olan ve yetim mallarının muhafaza ve idaresi bağlamında kritik rol oynayan Emval-i Eytam Nezareti'nin, bazı arşiv kayıtları (SALT, ACCEVO001066015; ACCEVO01117007; ACCEVO0604) ve siciller¹⁰ dikkate alındığında Girit vilayetinde de faaliyette bulunduğunu söylemek mümkündür. Bunun dışında günümüzde Türkiye'de ulaşılabilecek bu kaynakların yanı sıra Yunanistan ve Girit'te bölgeye ait bazı belge ve şer'îye sicil kayıtları¹¹ bulunmakla birlikte, bu kayıtların incelenmesi halinde daha fazla belge ve örneğe ulaşılabileceği kanaati taşımaktayız.

Emval-i Eytam Sandıkları ve Girit Eytam Sandığı İdaresi

Eytam Sandıkları da eytam nizamnamesinin ortaya çıkışında arzu edilen emellerle benzerlik taşımaktadır. İlk etapta halkın kendisinin takip ettiği bir yapıya sahipken sonrasında devletin dâhil olmasıyla daha kurumsal bir görünüme erişen Eytam Sandıkları yetim mallarına ilişkin bazı görevleri üstlenmiştir. Bu görevleri; ölen bir kişinin ailesine ve özellikle de yetimlerine bıraktığı terekenin zarar görmemesi, kaybolmaması adına yetim çocukların reşit olana kadarki süre zarfında muhafaza etmek, yetim yararına işleterek değerinin kaybolmasını önlemek ve son olarak da rüşd yaşına eren çocuğa biriken malların teslim etmek şeklinde sayabiliriz (Özcan, 2006: s. 106-107).

Eytam sandıklarına ilişkin ilk kurumsal düzenleme olarak gösterilebilecek 14 Ekim 1866 tarihli nizamname (Düstur, 1289: s.276-281): Müslüman veya gayrimüslim tebaanın ölümünün ve terekesinin tespiti ile birlikte muhtar, imam veya papazca devlete bildirilmesi hususunu yanı sıra terekenin varislere taksimi ve işlenmesinde takip edilecek hususları işlemektedir.

Öte yandan nizamnamede, vefat eden kişinin terekesinden alacakları olan kişilerin hisselerinin muhafazası için her bir kaza merkezinde birer Eytam Sandığı'nın teşkil edileceği şeklinde düzenleme içermesi, Girit Vilayeti kazalarında da

10 Şer'î sicil kayıtları içerisinde 47 numaralı "Şer'îye mahkemeleri ile eytâm idarelerine defter, cetvel vs. nümunelerin gönderilmesi" başlıklı kayıta, söz konusu nümunelerin Emvâl-i Eytâm Nizâmnamesi düzenlemesi çerçevesinde merkeze bağlı (burada kastedilen Şeyhülislamlik makamı) tüm eytam idarelerine gönderildiği zikredilmektedir (Şer'î Siciller, İstanbul Mahkemesi, 334 Numaralı Sicil, cilt: 99, sayfa: 442).

11 Girit'in Yunanistan'a geçmesini müteakiben Lozan'da imzalanan anlaşmanın (Bkz.: Kanunlar Der-gisi) 142. maddesi karşılıklı nüfus mübadelesini, 139. maddesi de arşiv evraklarının karşılıklı değişimini öngörmekteydi. Bu doğrultuda oluşturulan çeşitli komisyonlar, arşivlerin tespiti ve gönderimi ile ilgilenmiştir. Son olarak Yunanistan'da toplanan belgeler, gemi ile İstanbul'a gönderilmiştir (Detaylar için bkz.: Oğuz, 2002: s. 16). Öte yandan Girit'e ait 1718-1928 yıllarını kapsayan belgeler, son olarak 2005 yılında Osmanlı Bankası tarafından satın alınmıştır (Yılmaz, 2010: s. 2).

böylesi bir oluşumun varlığına işaret etmektedir. Bu bağlamda ulaşılan bazı arşiv belgelerinin bunu teyit eder nitelikte olduğunu söylemek icap eder. Örneğin, Girit'in kazalarından biri olan Hanya'da faaliyet sürdüren Hanya Eytam İdaresi'nin ihtiyacı olan 191,5 kuruşu yine aynı kazada bulunan Hanya Eytam Sandığı'ndan temin ettiğine ilişkin belge (SALT, ACCEVO00073), her iki müessesenin Girit Vilayeti sınırları içerisinde var olduğunu göstermek adına önemli bir vesikadır.

Eytam sandıklarına ilişkin düzenlenen 1866 tarihli nizamname, yaşanan değişimlere ayak uydurmak ve sandıkların işletilmesi usulü ile ilgili daha kapsamlı düzenlemelere yer vermek adına 28 Nisan 1906 tarihinde yeni bir nizamname (Düstur, 1943: s. 515-548) olarak düzenlenmiştir. Oldukça tafsilatlı olan ve toplamı 117 maddeyi bulan nizamnamede, birinci fasıl terekenin tespiti, hesaplanması, idaresi gibi başlangıç konularını ele almış; ikinci fasıl Dersaadet Eytam Müdüriyeti aracılığıyla yetim mallarının tek bir merkezden idare edilmesi adına takip edilecek yollara yer vermiştir. Bu cümleden hareketle aynı fasıl içerisinde Dersaadet merkezli bir Eytam Müdüriyeti'nin kurulacağı ve ayrıca bir de Emvali Eytam İdare ve İdanat Sandığı ismiyle özel bir sandığın kurulacağı hususu da işlenmiştir. Üçüncü fasıl ise malların borç ve faiz işlemlerinde değerlendirilmesi, vergilendirmesi vs. durumlarda takip edilecek usul ile ilgili olmuştur. Malların yetimin iâşesi için kullanım usulünü işleyen dördüncü fasıl ve 20 yaşına erişen yetime malların tesliminde takip edilecek usule yer veren beşinci fasıl ile Dersaadet'te kurulması öngörülen İdare-i Emval-i Eytam Meclisi'nin kuruluş ve işleyişini ele alan sekizinci fasıl ön plana çıkmaktadır.

Eytam sandıkları kimi zaman bazı özel durumlar dikkate alınarak veya bazı gruplara mahsus olmak üzere de kurulmuşlardır. Bu bağlamda ele alınabilecek Girit Eytam Sandığı, eyaletin özel durumu çerçevesinde teşkil edilmiştir. Zira 1897'de Muhtariyet statüsü verilerek özerk bir idari yapıya sahip olan Girit'in merkezi idarenin dışında kendi Eytam Sandığını teşkil ettiği görülmektedir (Çanlı, 2002: s. 108). Dolayısıyla Girit Eytam Sandığı'nın hem özel bir gerekçeye dayanmak suretiyle hem de bölgesel hizmet sunmak üzere kurulmuş bir Eytam sandığı örneği olduğunu söylemek mümkündür.

Emval-i Eytam İdare Meclisi ve Girit Evkaf ve Eytam İdaresi

Çalışmanın önceki kısımlarında ele alınan Eytam Nezareti, teşkilatlanma konusunda 3 Ekim 1874 tarihli nizamnamenin (Düstur, 1296: s. 551) yürürlüğe konulması ile hızlı bir ivme yakalamıştır. Zira meclisin teşkilat yapısına ve yerine getireceği görevlere ilişkin detayları düzenleyen nizamnamenin kabulünden sonra bu zamana kadar Nezaret eliyle yürütülen işlerin kurulacak bu yeni birimle yapılması, yani Emval-i Eytam İdare Meclisi'ne bırakılması söz konusudur.

Girit vilayetinin yukarıda da bahsedildiği özel durumu, kurulan sandık ve idarede de farklılığa yol açmıştır. Zira özerk bir yapıda olan Girit, merkezi idareden ayrı yönetilmek üzere vilayet merkezinde ve kazalarda birer tane Evkaf ve Eytam İdaresi ile birlikte Eytam Sandığı kurarak yetim mallarının işleyişi ile ilgili işlemleri yürütmüştür (Çanlı, 2002: s. 108). İlk etapta Osmanlı teşkilatlanmasına benzer bir yapıda faaliyet sürdüren ve miladi 3 Haziran 1879 tarihli “Girid Vilâyeti Evkaf ve Eytam Nizamnamesi” hükümlerine bağlı Girit Evkaf ve Eytam İdaresi, Girit’in Yunanistan’a katıldığı 1913 yılından sonra kapatılmıştır. Faaliyetlerine baktığımızda ise yetimlerin yanı sıra kimsesiz, serseri çocukların terbiyesiyle ilgilenmek, gerektiğinde zor kullanarak bu hallerinden vazgeçirmeye çalışmak, ıslahı mümkün olmayan çocukların ebeveynlerinin rızası ile bahriyeye gönderilmesi gibi farklı görevleri de söz konusudur (Düstur, 1289, s. 765-766).

Aile Meclisleri ve Cemaat-i İslamiye İdareleri

Bazı arşiv kayıtları (SALT, ACCEVO00558; ACIEVO00633; ACIEVO00246) ele alındığında Girit Emval-i Eytam Nazırı tarafından Akraba (Aile) Meclislerinin toplanması yönünde çağrılar yapıldığı görülmektedir. Özellikle Girit’e muhtariyet vasfı kazandırılması sonrasında başvurulması öngörülen bu meclislerin yetimler açısından başlıca önemi vasi müessesesi bağlamındadır. Zira özel statüye sahip Girit’te yetim mallarının idaresinin Eytam İdaresinden alınarak akraba meclisine veya vasilere tanınması söz konusu olmuştur. Bundan dolayı yetim çocukların anne ve baba tarafındaki akrabalarından toplam 4-6 kişiden müteşekkil bu “akraba (aile) meclisleri”, yetimlere atanacak vasiyi belirlemek gibi önemli bir rol ile yetimlere yönelik hizmette kritik bir yer tutmuştur (Şenışık, 2016: s. 275-276).

Öte yandan Cemaat-i İslamiye idareleri ise Girit’te özellikle Yunanistan’a katılma sonrasında adadaki Müslüman nüfus için önemli bir dayanak olma rolü üstlenmiştir. 1920 yılında teşkil edilen bu idarenin kuruluşunda etkili olan iki önemli anlaşmadan biri 1913 yılındaki Atina anlaşması olup, Yunanistan sınırları içerisinde kalan Müslüman cemaatlerin işleyişine karışılmayacağını düzenlemekteydi. Diğeri ise 1920 yılında Sevr’de imzalanan ve Yunanistan sınırlarındaki azınlıkların haklarını güvence altına almayı düzenleyen anlaşmadır. Bu kanunların da sağladığı olanakla genel itibari ile Müslümanlara ait vakıflara ilişkin işleri takip eden Cemaat-i İslamiye idareleri, teşkilatlanmalarında yer verdikleri eytam birimi ile de yetimlere yönelik hizmetler de takip edebilmişlerdir (Adıyeke, 1992: s. 267-269).

Sonuç

Girit, Osmanlı Devletinin yıkılışına giden yoldaki en önemli sorunlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Girit'in coğrafi konumunun yanı sıra ekonomik, toplumsal ve siyasal bağlamlarda durumu dikkate alındığında Osmanlının bir minyatürü olarak addedebiliriz. Üç kıtaya altı asır hükmetmiş Osmanlı, bu süre zarfında Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik yaşantısında birincil aktör olmuştur. Benzer şekilde Akdeniz, Ege denizlerinin kesiştiği yerde bulunan Girit adası da hem ticari faaliyetler açısından ekonomik hayatta önemli bir role sahip hem de farklı dinlerde ve milliyetlerde insanların bir arada bulunması dolayısıyla siyasal, kültürel, toplumsal bağlamda önemli bir merkez olmuştur.

Girit adası, sahip olduğu özellikleri dolayısıyla tarih boyunca farklı medeniyetlerin cazibesini kazanmış ve idareleri altına girmiştir. Venediklilerin, Helenlerin, Bizans eliyle Romalıların, Emeviler eliyle Arapların ve Osmanlı aracılığıyla Türklerin belirli sürelerle var oldukları bir yer olmuş ve söz konusu medeniyetlerin kültürlerinin mezcedildiği bir merkez olmuştur. Osmanlının adaya hâkimiyeti, 1864 yılında başlayan ancak en uzun süreli savaşlarından birisi olarak tarihe geçen 24 yıl gibi uzun bir savaştan sonra gerçekleşebilmiştir. 1669 yılında neticelenen savaştan 1913 yılında tümüyle elinden çıkana kadar 245 yıl bu hâkimiyeti muhafaza edebilmişlerdir. Ancak, Osmanlının gerek uluslararası alanda yaşadığı zayıflama gerek iç karışıklıklara bağlı son dönem gelişmeleri, Osmanlı topraklarını açık bir hedef haline getirmiştir. Bu noktada Girit, 1830 yılında Osmanlıdan ilk ayrılan balkan toprağı Yunanistan başta olmak üzere yabancı devletlerin başlıca hedeflerinden biri haline gelmiştir. Bu geçişi kolaylaştıran temel gelişmelerden biri ise ulusçu akımlar olduğu söylenebilir. Millet sistemine dayalı yönetilen Osmanlıda yaşanan karışıklıklar ve isyanların dayandırıldığı bir gerekçenin bu olduğu görülmekte ve iki milletin bir arada yaşadığı Girit adasında da karşılık bulmuştur.

Osmanlı-Rus savaşı ile Osmanlının iç işlerine karışma imkanı bulan Rusya, Megali İdea ile genişlemek isteyen Yunanistan, Ege ve Akdeniz'in avantajlarından pay almak isteyen Fransa, İtalya gibi devletler, çakışan emelleri ile sürece dâhil olmakta, kışkırtma ve desteklerle isyan hareketlerine neden olmaktaydılar. Buna Osmanlının içinde bulunduğu bunalım da eklenince mesele çözümsüz bir hal almaktaydı. Bu noktada 1866 yılında başlayan ve sürekli tekrar eden ve Osmanlının da tavizler vererek süreci yönetmeye çalıştığı isyanlardan sonrasında 1876 yılında Yunanistan ile girilen savaş ise Girit adına artık dönülmez bir yolun başlangıcı olmuştur. Osmanlının isyanlara müdahale adına özerk idare bağlamında Muhtariyet statüsü vermek de dâhil attığı adımlar, kesin olarak ayrılmayı aklına

koymuş Rum tarafında karşılık bulmamaktaydı. Hatta Yunanistan'ın 1912 yılında başlayan Birinci Balkan Savaşında kurduğu ittifakın arka planında Girit'in elde edilmesi de vardı. Her ne kadar fiili olarak Osmanlı idaresinden çıkmış olsa da resmi olarak Yunanistan'ın eline geçişi de zaten savaş sonrası imzalanan 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Anlaşması ile olmuştur. Bundan sonraki süreç ise Adada bulunan Müslüman nüfusun göç ettirilmesi olmuştur.

Gerek Girit adasının Osmanlıdan ayrılışı süresince gerek bu ayrılışın gerçekleşmesi sonrası süreçte tecrübe edilen ölüm, yıkım ve göçler, beraberinde koruma ve destek ihtiyacı hisseden insanların sayılarının artmasını da getirmiştir. Özellikle ebeveyn korumasından yoksunluk gibi büyük bir dezavantaja sahip olan yetim, öksüz, kimsesiz çocukların bu süreçlerin en çok etkilenen kesimleri olduğunu söylemek icap eder. Öte yandan kaybedilen topraklardan gelenlerle birlikte sayıları 100.000'i aşan bu kesimin ihtiyaçlarını karşılamak, sorunları ile ilgilenmek, Osmanlı'nın son döneminin en başta gelen meselelerinden birisi haline gelmiştir. Her ne kadar daha önceleri söz konusu kesimlere hizmet için müesseseler var olsa da bu yeni duruma mahsus yeni adımların atılması ihtiyacı doğmuştur. Bu ihtiyaca binaen Osmanlı genelinde ve Girit özelinde bazı girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Bunlar arasında: 31 Aralık 1851 Eytam Nizamnamesi; ve aynı nizamname ile kurulması öngörülen Emval-i Eytam Nezareti; 14 Ekim 1866 Eytam Sandıklarına ilişkin nizamname; 3 Ekim 1874 tarihli nizamname ile Eytam Sandıklarının görevini devralan Emval-i Eytam İdare Meclisi; 1897'de muhtariyet statüsü aldıktan sonra kurulan Girit Eytam Sandığı; Girit Evkaf ve Eytam İdaresi; ve son olarak bazı kaynaklarda zikredilen ve yetime atanacak vasinin tayini için toplanan Akraba (Aile) Meclisleri bunlardan birkaçı olarak sayılabilir. Tabi yerlerinden edilen Girit halkına devlet ve halk tarafından açılan ellerin de unutulmaması icap eder. Buradan hareketle söylenecek şeylerden birisi de Osmanlı'nın yoksul, kimsesiz, yetimlere, muhtaçlara hassasiyetle yaklaşması noktasında destek, dayanışma ve yardımlaşma anlayışının Girit özelinde de kendini gösterdiği. Zira çalışma metninde de yer verildiği üzere Girit'te yaşanan dram karşısında bir yandan halk imkânları dâhilinde evini, ocağını açtığı diğer yandan da sivil toplumun yetemediği yerde devletin devreye girerek soruna eğilmeye çalıştığı önemli örnekler sergilendiği görülmektedir.

Kaynakça

- Abdüsselam Arı, “Yetim (اليتيم)”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 43, 2013:
- Ahmet Eryüksel, “Osmanlı Devleti’nde Dul ve Yetimler”, *Şarkiyat Mecmuası*, Sayı: 8, 1998:
- Ahmet Yaman, “Zımmî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 44. Cilt, 2013.
- Ali Fuat Örenç, “Yedi Ada Cumhuriyeti, İyonya Denizinde Eski Venedik Adalarından Oluşturulan Özerk İdare”, (1800-1864), *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 43. Cilt, 2013.
- Ali Fuat Örenç, 1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması, *Tarih Dergisi*, Sayı: 46-2007, İstanbul, 2009.
- Arif Müfit Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- Ayşe Nükhet Adıyeke, Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.
- Ayşe Nükhet Adıyeke, Yunanistan Sınırları İçinde Bir Azınlık Örgütlenmesi: Cemaat-i İslamiyeler, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, 1992: s. 265-288.
- Ayşe Nükhet Adıyeke, Nuri Adıyeke, “Türk Basınında Girit’in Yunanistan’a Katılması (1908-1913)”, *Fethinden Kaybına Girit*, Babıalı Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006: s. 256-275.
- Ayşe Nükhet Adıyeke, Nuri Adıyeke, Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.
- BOA, DH. MHC., Dosya No: 25, Gömlek No: 29, Lef: 1-1, 14 Şubat 1315/ 26 Şubat 1900
- BOA, Y.A.RES., Gömlek: 90, Sıra: 70, Belge Tarihi: H. 02.08.1315.
- Cemal Tükin, “Girit, Akdeniz’in Kıbrıs’tan Sonra En Büyük Adası”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 14. Cilt, İstanbul, 1996: s. 85-93.
- Cevdet Küçük, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 33. Cilt, İstanbul, 2007: s. 353-355.
- Christoph K. Neumann, “Siyasi ve Diplomatik Gelişmeler”, *Türkiye Tarihi: Geç Osmanlı İmparatorluğu (1603-1839)*, Cilt: 3, Ed. Suraiya Faroqhi, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Donald Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış, Islahat Devri: 1812-1914”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914*, Cilt-2, Ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Düstur, “Bâ-irade-i Seniyye Teşkil eden Meclis İdare-i Emval-i Eytamın Suret-i Teşkilini ve Vezaifini Mebni Nizamnamedir”, 2. Tertib, Cilt: 3, 1296.
- Düstur, “Eytam Nizamnamesidir”, 1. Tertib, Cilt: 1, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1289, s. 270-275.
- Düstur, “Girit Evkaf ve Eytam Nizamnamesine Müzeyyel Mevaddı Nizamiye”, 1. Tertib, Cilt: 5, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1289, s. 765-766.
- Düstur, “Memalik-i Mahsure-i Şahanede Küşad Olunacak Eytam Sandıklarının Suret-i İdare ve Muhafazası Hakkında Nizamnamedir”, 1. Tertib, Cilt: 1, Matbaa-i Amire, 1289: s.276-281.
- Düstur, “Umum-u Emval-i Eytamın Sureti İdaresi Hakkında Tadilen Kaleme Alınan Nizamname” 1. Tertib, Cilt: 8, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1943: s. 515-548

- Düstur, 1. Tertip, 1. Cilt, İstanbul, 1289: s. 652-687
- Elif Yılmaz, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nde Bulunan Girit Belgelerinin Uluslararası Arşiv Standartlarına Göre Tanımlanması, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans, İstanbul, 2010
- Emin Ünsal, Girit'in Türk Hakimiyetinden Çıkışı, Trakya Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans, Edirne, 2009.
- Emruhan Yalçın, "Yunanların Bitmeyen İdeali: "Megali İdea", Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 7, Aralık 2017: s. 33-48
- Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), Cilt: V, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007(a).
- Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907), Cilt: VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007(b).
- Ersin Gülsoy, Girit'in Fethi ve Adada Osmanlı İdaresinin Tesisi, Marmara Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, İstanbul, 1997.
- Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1789-1914, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- Feridun Emecen vd., "Kuruluştan Küçük Kaynarcaya", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-1, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994.
- Frank Maloy Anderson, Amos Shartle Hershey, Handbook for the Diplomatic History of Europe, Asia, and Africa, 1870-1914, Washington, D.C, US, 1918.
- Gülser Oğuz, Osmanlı Gazetesi'nin (1897-1904) Girit İsyanlarına Bakışı, Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi, Cilt: 7, Sayı: 2, 2006: s. 89-111.
- H. N., Girit; Mazisi, Hali, İstikbali, Dersaadet, 1328.
- Hasan Ali Cengiz, Osmanlı Kaynaklarında Girit Seferi, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 9 Sayı: 17, Ocak 2019: s. 105-133.
- Hüseyin Kâmi Hanyavi, Girit Tarihi, Cilt-1, İstanbul, 1288.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, 3. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, 4. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1978.
- İsmail Kara, "Hanya Mevlevihanesi: Şeyh Ailesi-Müştemilatı-Vaktiyesi", İslam Araştırmaları Dergisi, Sayı: 1, 1997: s. 115-173.
- İzzettin As, Bir Sosyal Hizmet Kurumu Olarak Darüleytamlar, Nobel Bilimsel Yayınları, Ankara, 2022.
- Kanunlar Dergisi, "Lozan Sulh Muahedesinin Kabulüne Dair Kanunlar", Cilt: 2, Kanun No: 340-343, 10 Muharrem 1342 ve 23 Ağustos 1339
- Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarcadan Yıkılışa", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt-1, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994: s. 65-135.

- Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, The University Of Wisconsin Press, 1985.
- Kemal H. Karpat, *The Entry of the Ottoman Empire into World War I*, *Belleten*, Cilt 68 - Sayı 253, Aralık 2004: s. 687-734.
- M. Bahaeddin, *Yeni Türkçe Lügat*, 2. Baskı, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul, t.y.
- Mehmed Salâhî, *Girid Meselesi 1866-1889*, *Yayına Hazırlayan: Münir Aktepe*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1967
- Mehmet Çanlı, “Eytâm İdaresi ve Sandıklar (1851-1926)”, *Türkler Ansiklopedisi*, 14. Cilt, *Yeni Türkiye Yayınları*, İstanbul 2002: s. 93-128.
- Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 11. Baskı, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2014.
- Meral Bayrak, “1821 Mora İsyanı ve Yunanistan’ın Bağımsızlığı”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Eskişehir, 1999.
- Metin Hülâgü, *Osmanlı-Yunan Savaşı: Abdülhamid’in Zaferi*, *Yitik Hazine Yayınları*, İstanbul, 2008.
- Metin Menekşe, *Girit Müslümanlarının Zorunlu Göçü Sevk ve İskân (1897-1913)*, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, SBE, Doktora*, 2018.
- Mufasssal *Osmanlı Tarihi*, *Resimli-Haritalı*, Cilt 6, Güven Basımevi, İstanbul, 1972.
- Murat Hatipoğlu, *Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara 1988.
- Mustafa Oğuz, *Girit (Resmo) Şer’iye Sicil Defterleri (1061-1067)*, *Marmara Üniversitesi, SBE, Doktora*, İstanbul, 2002: s. 16
- Necla Günay, “Filik-i Eterya Cemiyeti”, *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1, 2005: s. 263-287.
- Pınar Şenışık, *Girit’te Yetim Olmak: Muhtariyet İdaresi ve Akraba Meclisleri (1898-1913)*, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 26 Sayı: 1, 2016: s. 267-282.
- Rağıb el-İsfahani, *Müfredat (Kur’an Kavramları Sözlüğü)*, 3. Baskı, Çev. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul, 2012.
- Sabri Sürgevil, “1897 Osmanlı-Yunan Savaşı ve İzmir”, *III. Askerî Tarih Semineri*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1986.
- SALT Osmanlı Bankası Arşivleri, Evrak Numarası: ACCEVO001066015; ACCEVO0604; ACCEVO01117007; ACCEVO00073; ACCEVO00558; ACIEVO00633; ACIEVO00246
- Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul, 1995.
- Süleyman Beyoğlu, *Girit Göçmenleri (1821-1924)*, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul 2000: s. 115-130.
- Süleyman Kocabaş, *Tarihte ve Günümüzde Türk Yunan Mücadelesi*, *Turan Kültür Yayınevi*, İstanbul, 1987.
- Şer’i Siciller, İstanbul Mahkemesi, 334 Numaralı Sicil, cilt: 99, sayfa: 442.

- Tahsin Özcan, “Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 14, 2006.
- Toktamış Ateş, Siyasal Tarih, İstanbul, Der Yayınları, 1997.
- Treaty of London – Treaty Between Great Britain, France, And Russia, For The Pacification Of Greece, 6 July 1827.
- Treaty of London – Peace Treaty between Greece, Bulgaria, Serbia, Montenegro and the Ottoman Empire, 30 May 1913.
- Türk Ansiklopedisi, “Girit”, 17. Cilt, Ankara, 1969.
- Vehbi Ünal, “Osmanlı’nın Son Dönemlerinde Korunmaya Muhtaç Çocuklar İçin Kurulan Sosyal Hizmet Kurumları”, CÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 36, Sayı: 2, Aralık 2012: s. 2-27.

II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ SELANİK’TE AÇILAN DÖNME OKULLARI¹

Dr. Mustafa Öztürk

Kırklareli Üniversitesi

Giriş

Eğitimde modernleşmenin başladığı 19. Yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti’nin önemli liman ve ticaret kenti olan Selanik, modernleşme hamlelerinin tebarüz ettiği bir şehir olarak ön plandadır. Özellikle 1870’lerden itibaren açılan okullar, şehrin görece daha özgür atmosferini kullanıp, modern usulleri müfredatlarıyla birleştirip, bu anlamda diğer şehirlerde yer alan okullardan ayrı vasıflar taşımıştır denilebilir. Öyle ki II. Meşrutiyet’in ilanını takip eden dönemde özellikle Selanik’teki eğitim kurumlarında yetişmiş bazı isimlerin önemli pozisyonlara geldiği, bulundukları pozisyonlarda yaptıkları işlerle isimlerini sonraya taşıdıkları belirtilebilir.

Kökleri 17. Yüzyıla kadar uzanan ve Selanik’in demografik yapısı içerisinde yer alan Dönme cemaati ise, Osmanlı devlet adamlarının açtığı modernleşme kapısından ilk giren unsurlardan olmuştur. Nüfus itibarıyla azınlık grubu olarak nitelenebilecek bu cemaatin üyeleri, ticaret ve eğitimde dikkat çekici gelişmelerin başını çekmiştir. Çoğunluk kendi gruplarına hitap etmesine, dışarıdan katılıma pek açık olmamasına rağmen Dönme cemaatlerinin açtığı okullar eğitim tarihi açısından kendisinden sonra ortaya çıkan gelişmeler için önemli görülmektedir.

Dönme cemaati kendi içerisinde bütünlük arz etmez; Sabetay Sevi’nin ölümü sonrası cemaat yıllar içerisinde farklı kollara ayrılır. Yakubiler, Karakaşlar ve Kapancılar olarak bilinen bu üç kol, farklı başlık ve öncelikler sebebiyle birbirinden ayrılır (Şişman, 2016, s. 157-190). Özellikle Karakaş ve Kapancıların, Selanik’te 19. yüzyılın ikinci yarısında açtığı okullar, bu okullarda verilen eğitim ve

1 Bu makale, 2023 yılında tarafımdan tamamlanan “Cavid Bey’in İktisadi Düşüncesi ve Uygulamaları” başlıklı doktora tezinin bir alt başlığının geliştirilmiş halidir.

okullarından mezun olan isimlerin hem Osmanlı Devleti'nin son yıllarına hem de Cumhuriyet'e yaptığı katkılar/etkiler sebebiyle ön plana çıkmıştır denilebilir. Örneğin 1869 Maarif Nizamnamesi'nin iptidai okullara verdiği izni ilk kullanan Şemsi Efendi'nin açtığı okul, metodu, müfredatı ve mezunları sebebiyle bugün sadece akademi içerisinde değil, geniş halk kitleleri tarafından da bilinmektedir.

Bu ve benzeri sebeplerle, bu makalede önce cemaatin kısa bir tarihi verilecek, ardından okullara temas edilerek onların diğer okullardan ayrılan yöneleri göstermeye çalışılacak ve daha sonra buralardan mezun olan önemli kişiler zikredilecektir.

Dönme Cemaati ve Kısa Tarihi

Kelime olarak “din değiştiren, başka bir dinden İslâm'a dönen, muhtedi” anlamlarına gelen “Dönme” tabiri, Yahudilikten İslâm'a geçen kişiler için kullanılmıştır (Küçük, 1994, s. 518). Kavram olarak ise, 17. yüzyılda İzmir'de Mesihliğini ilan edip (Şişman, 2008, s. 334) daha sonra IV. Mehmed'in huzurunda Müslüman olan Yahudi asıllı Sabetay Sevi'ye tabi olanlar kastedilmektedir (Koloğlu, 2012, s. 120). Dönmelerin büyük çoğunluğunu İspanya'nın Müslümanların elinden çıkışının ardından buradan Selanik'e göç eden İspanyol Yahudileri oluşturmaktadır. Fakat az önce de ifade edildiği gibi bu kişiler dinlerinde kalmamış ve Sabetay Sevi'nin izinden gidip Müslümanlığı seçmiştir. Bu yapıları, yani onların devlet ve toplum tarafından resmî olarak Müslüman kabul edilmeleri 20. Yüzyıla kadar sürmüştür (Georgeon, 2001, s. 125; Leskovikli Mehmet Rauf, 1991, s. 85; Ramsaur, 1972, ss. 115-116).

İzmir, Edirne gibi şehirlerde varlıkları söz konusu olsa da, asıl yerleştikleri; sosyal, kültürel, ekonomik olarak geliştikleri şehir Selanik'tir. Hem Sevi'nin sürüldüğü coğrafya olması, hem de az önce ifade edildiği gibi İspanya'dan sürülen Yahudilerin buraya yerleşmesi durumu açıklamaktadır. Şehrin özellikle 19. yüzyıldaki görece özgürlükçü karakterinden, sosyo-ekonomik imkânlardan, modernleşme tecrübelerinden fazlasıyla istifade etmişlerdir (Baer, 2016, s. 94; Hanioglu, 1995, s. 168; Leskovikli Mehmet Rauf, 1991, s. 88; Sertel, 2018, s. 37).

Dönme cemaati Sabetay Sevi'den itibaren homojen bir yapı olarak kalmamış, Yakubiler, Karakaşlar ve Kapancılar olarak üç kola ayrılmıştır (Şişman, 2008, s. 335). Aslında Sevi'nin ölümünden sonra liderlik (tabii olarak Mesihlik) kayınbiraderi Yakup Çelebi'ye geçer. Fakat kısa bir süre sonra çeşitli meseleler üzerine ayrılıklar baş gösterir. İleride değineceğimiz, Cavid Bey'in ailesinin ve kendisinin de mensup olduğu Karakaş cemaatinin lideri, 18. Yüzyılın başında Mesihliğini ilan edip Osman Baba ismini alan biri olmuştur. Kapancıların ayrı bir grup olarak belirmesi ise daha sonra gerçekleşir (Baer, 2016, ss. 27-30).

Her üç grupta ön plana çıkan bazı hususlar vardır. Bu hususlardan en önemlisi gizliliğe verilen önemdir. Gizlilik veya kimliklerini korumak Dönmeler için önemli bir unsurdur ve bu unsur topluluğun mensupları arasında kuvvetli bağlar oluşmasını sağlamıştır. Bu sayededir ki, ne Yahudi ne de Müslüman olarak tanımlanabilecek bir grup, Osmanlı yetkililerinin dikkatini çekmeden 20. yüzyılın başına kadar yaşayabilmiş, inanç ve samimiyetleri sorgulanmamıştır. Burada dönmelerin neden gizliliği tercih ettiği sorusu sorulabilir. İlk akla gelen cevap varlıklarını sürdürmek veya devletin baskısından kaçmak olacaktır. Fakat Sabetay Sevi'nin Dönme olarak yaşamını sürdürdüğü ve herhangi bir baskıya maruz kalmadığı düşünüldüğünde bu cevabın ötesine geçmek gerektiği açıktır. Denilebilir ki, onların kendi kültür, inanış ve ritüellerini gizlemenin sebeplerinden biri farklı kalmak ve diğerlerinden kendilerini ayırmaktır. Diğer yandan bu, onların kutsallıklarını da korumaya yardımcı olmuştur (Baer, 2016, ss. 29-30).

Dönmeler kendilerini toplumun diğer kesimleri ve resmi makamlar tarafından bilinir hale getirebilecek kurumlara, uygulamalara da mesafeli yaklaşmışlardır. Burada en önemli kurum evlilik müessesesidir. 1912 gibi geç bir tarihe kadar Dönme cemaatinin tüm evlilikleri içevlilik şeklinde gerçekleşir (Leskovikli Mehmet Rauf, 1991, s. 86). Bu sayede kendi dini ritüellerini rahatça gerçekleştirebilme, gizli yapılarını koruyabilme imkânı elde etmelerinin yanı sıra, soyağaçları oluşturma, iktisadi/ekonomik bütünlüklerini muhafaza etme gibi hususlar da garanti altına alınır (Baer, 2016, s. 49; Gershom, 1995, s. 149).

Az önce de ifade edildiği gibi Sabetay Sevi'den kısa bir süre sonra cemaat içinde bölünme baş gösterir. Yeni durumda üç grup ortaya çıkar. Bu gruplardan Yakubiler, Sabetay Sevi'nin kayınbiraderi Yakub'a bağlı olanlara (Küçük, 2005, s. 200); Karakaşlar, Yakup Çelebi'nin kimi karalarına muhalif olup ayrılan, Sevi'nin ölümünden yaklaşık 9 ay sonra doğan Osman isimli bir bebeği mesih kabul edip ona inanan Mustafa Çelebi grubuna (Baer, 2016, s. 30; Küçük, 2005, s. 205); Kapancılar ise, Osman Baba'nın 1720'deki ölümünden sonra, onun mesih olmadığını iddia eden ve Karakaşlar ile düştükleri ihtilaf neticesinde onlardan ayrılan gruba verilen isimdir (Düzdağ, 2002, s. 38). Bu grupların her birinin dini ritüel, meslek sahası, eğitim yaklaşımları gibi kendine ait hususiyeti mevcuttur. Örneğin Kapancılar ticari sahada, Yakubiler ise daha çok memuriyet ve devlet kadrolarında kendini göstermiştir. Karakaşlar da Kapancılarla benzer şekilde ticaretle uğraşan bir gruptur ama onları diğerlerinden ayıran, tekstil ticaretiyle daha yoğun uğraşmış olmalarıdır (Baer, 2016, s. 97).

Dönme Cemaati'nde Eğitim

Dönme cemaati için eğitim hem önemli unsur, hem de belirleyici bir alandır. Zaten konumu itibarıyla ve ticaret sebebiyle Selanik Batı ile yakın temas içerisindeyken, şehrin özellikle 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde başlayan modernleşme sürecine hızlı intibak etmesi sayesinde, eğitimdeki gelişmelerin ortaya çıkması sürpriz olarak değerlendirilemez. Fakat bu hususta da başat rol yine bu cemaate ait olacaktır. Özellikle Şemsi Efendi'nden başlamak üzere, her Dönme cemaati kendine ait okullar kurmuş, devletin diğer bölgelerine nispetle modern eğitim usulleri bu okullarda uygulanmıştır. Eğitim usulünün ana hatlarını ve okullarda nelere dikkat edildiğini gösterir önemli bir örnek, Feyziye Mektepleri kurucusu Mustafa Tevfik Efendi'nin konuşmasında görülebilir.

Tevfik Efendi, okulun gelişimine katkı sağlayanlara teşekkür ederek başladığı konuşmasında, ilk vurguyu Fransızcaya yapar ve okula yeni başlayan öğrencilerin, uygulanan yöntem sayesinde ikinci sene bu dili konuşmaya başlayacağını belirtir. Diğer dikkat çekici husus, okul idaresinin Avrupa'daki gelişmeleri yakın takipte olmasıdır. Paris'te toplanan öğretmenler kongresine atıfla, burada alınan kararların Feyziye'de de uygulandığı, özel olarak sınıf öğretmenleri atandığı söylenir (Sandalcı, 2005, ss. 77-78).

Okul idaresinin eğitimde önem verdiği hususlar, cemaatin beklentilerini göstermesi açısından önemlidir. Sadece Karakaşlarda değil, diğer Dönme cemaatlerinde de eğitim, özellikle de “ahlâk” ve “ahlâki eğitim” kritiktir. Tevfik Efendi de bu hususa dikkat çekmektedir. Diğer yandan hem Kapancı hem de Karakaş dönmelerinde ticaret, özellikle de uluslararası ticaretin önemli olduğunu belirtmiştik. Bu sebeple okulda Fransızcanın yanı sıra, ticaret dili olarak görülen Almanca da müfredata eklenmiştir. Zira uluslararası ticaret yapmak, ilişkileri geliştirmek ve bağlantılar inşa etmek oldukça önemli görülmüştür (Sandalcı, 2005, s. 78).

Şemsi Efendi Mektebi

1869 Maarif Nizamnamesi'nin eğitimde modernleşmenin önünü açması sonrası Selanikte açılan Şemsi Efendi Mektebi, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde modern anlamda eğitim veren ilk iptidai olma özelliği taşıırken (BOA, DH.MKT, 1520-58, 1305), diğer yandan Dönme Cemaati için de önemli bir adım olarak kabul edilebilir. Okulun banisi Şemsi Efendi'nin girişimi devlet tarafından taltif edilirken, kendisinin Dönme olması, okulun bu cemaate ait bir kurum olarak kabul edilmesini beraberinde getirmiştir.

Şemsi Efendi ve okulunun cemaat için taşıdığı önemin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ve Cumhuriyet'in ilanı sonrasında, bu okulun izlerini görmemiz, kendisine ve okuluna biraz daha yakından bakmayı gerektirmektedir.

Şemsi Efendi 1852 yılında Selanik'te dünyaya gelir (Sandalcı, 2005, s. 30). İlk eğitimini burada alır ve 1868'de Selanik Rüşdiyesi'nden mezun olur (Eren, 1969, s. 6). Ailesinin kötü olan maddi durumu sebebiyle, okulu bitirdikten sonra çalışmaya başlar. Fakat bir yandan çalışırken diğer yandan rüştiyeye gidemeyen fakir ailelerin çocuklarına ücretsiz ders vermektedir. Bir ara Selanik'ten ayrılıp öğretmenliği bıraksa da bu uzun sürmez ve 1871'de döndüğü şehirde yabancı bir öğretim kurumunda tekrar eğitim hayatına başlar. Yirmi yaşına basmamış olan Şemsi Efendi'nin gösterdiği çaba, onun eğitime verdiği önemi göstermesi açısından kritiktir. Nitekim kısa bir süre sonra, 1869 Maarif Nizamnamesi'nin açtığı yoldan girecek ve Selanik'te Müslümanlara ait ilk özel eğitim kurumunu kuracaktır (Sandalcı, 2005, s. 30).

Selanik'te yeni usulle eğitim veren başka okulların açılmasına da katkı sağlayan Şemsi Efendi bir ara İstanbul'a giderek orada da eğitim faaliyetinde bulunmuş ama bu faaliyeti pek uzun soluklu olmamıştır. Geri gelip çalışmaya devam ettiği Selanik'in Balkan Savaşları sonunda Osmanlı Devleti'nden ayrılması üzerine İstanbul'a kesin dönüş yapan Şemsi Efendi, 1917 yılında, yani 65 yaş civarında vefat etmiş ve Üsküdar Bülbülderesi Mezarlığı'na defnedilmiştir (Özcan, 1991, ss. 334-335).

Selanik'te gayr-i Müslimlere ait mektepte hocalık yaptığı esnada, Müslümanların da böyle bir kuruma ihtiyaç duyduğunu düşünen Şemsi Efendi, 1872 yılında Sabri Paşa Caddesi'nde tek katlı bir dairede mektebi kurar (BOA, MF.MKT, 40-114, 1293). Selanik halkının teveccüh göstermesi ve öğrenci sayısının artması, daha geniş bir yere ihtiyaç doğurur. Nitekim eşraftan ve halktan toplanan yardımlarla birlikte mektep daha geniş olan yeni yerine taşınır. Fakat yeni usulle eğitim yapan kuruma tepkiler de gelmeye başlamıştır. Eğitim yapıldığı bir gün mektep basılır, eşyalar zarar görür, öğrenciler dağıtılır. Fakat Şemsi Efendi kendi dairesinde öğrencileri okutmaya devam eder. Burası da aynı akıbete maruz kalınca geri adım atmayacak, okulu bırakmayan öğrencilerin evlerine gidip ders vermeye devam edecektir. Nitekim bir müddet sonra tepkiler dinince mektep yeniden açılarak eğitim faaliyetine devam etmiştir (Pasiner, 1938, s. 7).

Şemsi Efendi dışında okulun ilk hocaları arasında Abdi Kamil, İsmail Hakkı, Halil Vehbi ve Derviş Efendiler de bulunmaktadır. Zikredilen isimlerin hepsi de yeni usulü benimseyen ve bu anlamda şehirde ve Osmanlı'nın diğer bölgelerinde eğitim faaliyetine önemli katkıda bulunan kişilerdir (Ergin, 1977, s. 470). Fakat

Şemsi Efendi'nin zor karakteri ve geçimsiz kişiliği, okulun açılışından kısa bir süre sonra bu hocaların okuldan ayrılmalarına sebep olmuştur (Özcan, 1991, s. 333).

Yeni usulle eğitimi önemseyen okulun metodu da buna göre şekillenmiştir. Hem Şemsi Efendi'nin hem de diğer hocaların disiplininden, yeni eğitim metotlarını takip etmedeki hassasiyetlerinden okulun ilk öğrencilerinden olan Selanikli Aburrahman Adil Bey bahsetmektedir (Ergin, 1977, s. 469).

Disiplinin yanında öğrencilerin okula kolayca alışmasını sağlamak, okul düzeni hakkında bilgilendirmek, var olan tecrübeyi aktarmak için bir mentörlük uygulaması da getirilmiştir. Okula yeni kayıt olan öğrencilere, eski ve çalışkan öğrencilerden biri tayin edilir. Sabah olunca mentör, okula yeni başlayan talebinin evine gider, onunla kahvaltı eder ve vakit gelince öğrenciyi elinden tutup mektebe götürür (Ergin, 1977, s. 470).

Okul, sınıf düzeninde, derslerin işlenmesinde ve ders harici saatlerdeki aktivitelerde yeni usulleri geliştirmeye devam etmiştir. Öğrenci sınıflarda tabure gibi, yüksek sıralarda oturmaktadır. Klasik sıbyan mekteplerinin yerde oturma düzeni düşünüldüğünde bu önemli bir yeniliktir. Ayrıca bir saat işlenen dersin ardından öğrenciler teneffüs yapmaktadır. Teneffüste Şemsi Efendi sınıfı havalandırmakta, öğrencilerin kendi aralarında kavga etmesine engel olmak için onların arasında gezmektedir (Pasiner, 1938, s. 9).

Görüldüğü gibi Şemsi Efendi Mektebi dönemin diğer sıbyan mekteplerinden ayrılmaktadır. Mektebin hocaları hem gençtir, hem de yabancı dil bilen ve yeni usule önem veren kişilerdir. Şemsi Efendi geçimsiz bir kişi olsa da disiplinli ve açık fikirli bir hocadır. Bu yönü okula getirdiği yeni usullerde kendini göstermiştir. Okul kısa zamanda halkın teveccühünü kazanmış ve kendisinden sonra gelen kişi ve kurumlara da ilham kaynağı olmuştur. Kurucu Şemsi Efendi ise yaptığı hizmetlerden dolayı farklı tarihlerde padişahların taltiflerine mazhar olmuştur (Sandalcı, 2005, s. 39).

Feyz-i Sıbyan Rüşdiyesi

Dönmelere ait Selanik'te açılan diğer bir okul, cemaatin Karakaş koluna ait Feyz-i Sıbyan Rüşdiyesi'dir. Aynı Şemsi Efendi Mektebi gibi yeni usulü takip eden bu okul da, dönemin kaliteli eğitim veren kurumlarından biridir. Öyle ki, buradan mezun olan öğrencilerin bazıları, lise eğitimi için gittikleri okullarda ilk sınıfı okumadan, doğrudan ikinci sınıftan başlamışlardır. Daha sonradan Şemsi Efendi Mektebi'yle birleşecek olan bu okuldan mezun olanların eğitim seviyelerini anlama adına okulun yapısıyla ilgili bazı hususlara değinmek gerekir.

Okul Dönme Cemaatinin Karakaş kolunun mensupları tarafından 1883-1884 yılında açılır (Baer, 2016, s. 75). Okulun fikir babası, iyi derecede Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce bile Fransa'nın Selanik Başkonsolosluğu'nda çevirmen olarak çalışan Zekai Efendi'dir. Kendisi yetişecek çocukların modern usullerle eğitim almasını önemseyen ama bu eğitimi yabancı okullarda değil de Türk okullarında gerçekleşmesini isteyen biridir. İdealini gerçekleştirmek ise oğullarına kısmet olmuştur (Sandalcı, 2005, ss. 40-41).

Zekai Efendi'nin oğlu Mustafa Tevfik Efendi ve kardeşlerinin çabaları, dönemin hayırseverleri ve yerel idarecilerinin de desteğiyle başarıya ulaşmış ve 1885 yılında yeni usullerle eğitim veren Feyz-i Sıbyan Mektebi açılmıştır. 50 öğrenci ve 4 sınıflı ilkokul olarak planlanan okula daha sonra orta kısım da eklenerek sınıf sayısı 8'e çıkacaktır. Okul ilk mezunlarını ise 1890 yılında verecektir (Sandalcı, 2005, ss. 43-45).

Zekai Efendi Mısırlızadelere mensup birisidir. Bu ailenin özelliği, diğer Karakaşlar gibi, ticaretle uğraşması ve özellikle tekstil ticaretiyle ilgilenmesidir. Uluslararası bağlantılara ve ticari ilişkiler geliştirmeye önem veren bu aile ve diğer Karakaş aileleri okulun kurucu heyetini oluşturmuştur. İlk kurucular arasında bu özelliklere sahip isimlerin yer aldığı görülmektedir (Baer, 2016, s. 75).

Okulda ticarete verilen önemi gösterir bir husus, yönetim kurulunun bir dönem okulun ismini Osmanlı Ticaret Mektebi olarak değiştirmeyi düşünmüş olmalarıdır. Zira ticarete verilen bu önem müfredata da yansımıştır. İktisat, ticaret hukuku, fiziki coğrafya gibi dersler öğrencilere verilen derslerden bazılarıdır (1322 *Sene-i Hicriyesi'ne Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi*, 1322, s. 317).

Okulun müfredatı dönemin diğer rüşdiye mekteplerine göre daha zengin bir içeriğe sahiptir. Osmanlıca, Farsça, Arapça, Mantık, Muhasebe Tariz, Matematik ortaokul düzeyinde okutulan derslerden bazılarıdır. Müfredat o kadar özenli hazırlanmıştır ki, okuldan mezun olan öğrenciler lise düzeyinde bir donanıma sahip olurlar. Eğitimin kalitesi için idare de hiçbir fedakârlıktan kaçınmaz, gerektiğinde yurt dışından eğitim-öğretim araç ve gereçlerini getirmek suretiyle öğrencilerin imkânlarını genişletir (Sandalcı, 2005, ss. 45-47).

Okuldaki disiplin, düzen ve usul Şemsi Efendi Mektebi'ni andırır şekildedir. Öğrencilerin kılık ve kıyafetlerine, beden temizliklerin dikkat edilmesinin yanında, Şemsi Efendi'nin uyguladığı mentörlüğe benzer bir usul de mevcuttur. Farklılık, Feyz-i Sıbyan'da mentörlük yerine sınıf öğretmenliği uygulanmış olmasıdır. Bu görevi alan öğretmen her öğrenciyle yakından ilgilenip gelişimlerine yardımcı olurken, diğer yandan da disiplini sağlamaya çalışmaktadır.

Aslında okulda hedef sadece öğrenciler değildi. Öğretmenlerin de donanımı, ahlakı, modern zihniyete sahip olması önemliydi. Dönemin diğer okullarında uygulanan eğitimden farklı olarak, öğretmen öğrencinin her şeyiyle ilgilenmekte, kendi disiplini yanında öğrencinin disiplini ve okul idaresiyle de ilgilenmek durumundaydı (Baer, 2016, s. 76).

Feyziye Mektepleri

Karakaş Dönmeleri'ne ait diğer bir okul olan Feyziye Mektepleri, ilk olarak sıbyan mektebi olarak faaliyete başlamıştır. 1802 yılında ise idadiye çevrilerek eğitime devam etmiş, Selanik'in Osmanlı Devleti'nin elinden çıkması üzere okul İstanbul'a taşınmıştır. Bugün de faaliyetlerine devam eden okul, Dönme Cemaati'nin Terakki Mektebi'yle birlikte faal olan iki eğitim kurumundan biridir (Elöve, 1991, ss. 67-69).

1320 Rûmî'de (M.1904-1905) yayınlanan Selanik Salnamesi'nde mektepten sitayişle bahsedilmekte ve eğitim kadrosuyla okutulan derslere dikkat çekilmektedir. Mektepten mezun olanların Mülkiye, baytar mektebi gibi önemli okullara girdiği ve buralardan da başarılı derecelerle mezun olduğu zikredilir. Bu, eğitim kalitesini gösteren önemli bir husustur. Zira müfredata kısa bir bakış, verilen derslerin çeşitliği belirgindir. İlm-i iktisat, coğrafya-yı iktisadi, usul-i defteri, hükümet-i tabiiye gibi dersler alanında, salnamedeki ifadeyle "muktedir mualimlere tevdi" edilmiş ve doğal olarak talebinin kaliteli eğitim almasına imkân sağlanmıştır (1322 Sene-i Hicriyesi'ne Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, 1322, ss. 313-317).

Feyziye Mektepleri dönme cemaatinin kurduğu bir okuldur. Bu özelliği sebebiyle öğrencilere uluslararası ticareti öğretecek bir müfredat da verilmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz derslerin haricinde ticaret hukuku, resmi yazışmalar, fiziki coğrafya gibi dersler de okutulmuştur. Okulun kurucuları ve idarecileri ticarete o kadar önem veriyorlardı ki, bir dönem isminin Osmanlı Ticaret Mektebi olarak değiştirilmesi bile düşünülmüştür (Baer, 2016, ss. 77-78).

Ticarete verilen önemin yanı sıra, bu okulun mezunları, daha Feyz-i Sıbyan Rüşdiyesi'nden itibaren, devletin önemli okullarında eğitim görüyorlardı. Nitekim bu okulları başarıyla bitiren öğrencilerin görev aldığı önemli memurluklar da mevcuttu. Öyle ki okulun mezuniyet törenlerinde kentin liderleri ve yöneticileriyle başlıca sermaye sahipleri, tüccarlar, bürokratlar ve ordu mensupları bulunuyordu. Diğer yandan bu törenlere katılan yabancı konsoloslar ve tüccarlar okulun ne denli güçlü ilişkilere sahip olduğunu, buradan mezun olanların ne gibi bağlantıları bulunduğunu göstermektedir (Sandalcı, 2005, s. 78).

Sonuç

Selanikte açılan Dönme okulları, usul, metot ve eğitimcilerin yeterlilikleri açısından dönem dikkate alındığında Osmanlı Devleti'nin diğer bölge ve şehirlerinde var olan veya açılan okullardan farklılaşmaktadır. 1869 Maarif Nizamnamesi'nin imkân verdiği ölçüde bu okullar modernleşme imkânlarından faydalanmıştır. Cemaate mensubiyeti ve ilk adımı atmasıyla ön plana çıkan Şemsi Efendi Mektebi, Feyz-i Sıbyan Rüşdiyesi ve daha sonra Feyziye Mektepleri, yine Kapancıların kurduğu Terakki Okulları ve hem Kapancı hem de Karakaş Dönmelerinin birlikte açtığı Ticaret Mektebi eğitimde uyguladığı yöntemler, müfredatları, modern usulleri önemseyen eğitimcileriyle ön plana çıkmıştır. Nitekim bu okullarda yetişen öğrenciler ülkenin başka bölgelerindeki, örneğin İstanbul'daki ileri düzeyde eğitim veren okullara kolaylıkla adapte olabilmiş, hatta bazı öğrenciler düzeyleri itibarıyla ileri kademelerden okullara kabul edilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası ve daha sonra Cumhuriyet'le birlikte bu okulların etkilerini devletin kurumlarında ve diğer alanlarda görmek de mümkündür. Okulların kendi etki alanı olarak kabul edebileceğimiz bu husus, onların mezunları üzerinden takip edilebilir. Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Tıbbiye gibi diğer önemli eğitim kurumlarıyla kıyaslandığında görece daha zayıf düzeyde olsa, bahsedilen okullardan mezun olan belirli kişiler önemli devlet kadrolarında kendilerine yer bulmuş hem Osmanlı Devleti'nin kaderi hem de daha sonra Cumhuriyet döneminde önemli roller üstlenmişlerdir.

Kaynakça

- 1322 *Sene-i Hicriyesi'ne Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi*. (1322).
- Baer, M. D. (2011). *Selanikli Dönmeler* (S. Kayır, Çev.). Doğan Kitap Yayınları.
- BOA, DH.MKT, 1520-58 (DH.MKT). (1305). BOA.
- BOA, MF.MKT, 40-114. (1293).
- Düzdağ, E. (2002). *Yakın Tarihimizde Dönmeler ve Dönmelik*. Zvi-Geyik Yayınları.
- Elöve, M. (1991). *Bir Demet Işık Feyziyenin Yükselişi* (Feyziye Mektepleri Vakfı).
- Eren, İ. (1969). Atatürk'ün İlk Hocası Şemsi Efendi. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 26, 5-7.
- Ergin, O. N. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi*. Eser Matbaası.
- Georgeon, F. (2001). Müslüman ve Dönme Selanik. İçinde G. Veinstein (Ed.), & C. Akalın (Çev.), *Selanik 1850-1918*. İletişim Yayınları.
- Gershom, S. (1995). *The Messianic Idea in Judaism and Other Essays on Jewish Spirituality*. Schocken Books.
- Hanioğlu, M. Ş. (1995). *The Young Turks in Opposition*. Oxford University Press.
- Koloğlu, O. (2012). *İslam Aleminde Masonluk*.

- Küçük, A. (1994). Dönme. *İçinde DİA* (C. 9, ss. 518-519).
- Küçük, A. (2005). *Dönmeler ve Dönmelik Tarihi*. Ötüken Yayınları.
- Leskovikli Mehmet Rauf. (1991). *İttihad Terakki Ne İdi?* Arba Yayınları.
- Özcan, M. (1991). Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi. *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, VII(20), 331-346.
- Pasiner, G. (1938, Kanunuevvel). Meslek ve Vazife Aşık Bir Maarifçi. *Akşam*.
- Ramsaur, E. E. (1972). *Jön Türkler ve 1908 İhtilalinin Doğuşu* (N. Ülken, Çev.). Sander Yayınları.
- Sandalcı, M. (2005). *Feyzi Sıbyan'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*. Feyziye Mektepleri Vakfı.
- Sertel, Y. (2018). *Annem Sabiha Sertel Kimdi, Neler Yazdı?* Can Yayınları.
- Şişman, C. (2008). Sabetay Sevi. *İçinde DİA* (C. 35, ss. 334-335).
- Şişman, C. (2016). *Susunluğun Yüğü* (A. Demirhan, Çev.). Doğan Kitap Yayınları.

CİHAN HARBİ VE OSMANLI-ALMAN İTTİFAKININ BALKAN KİLİDİ¹

Dr. Yusuf Ziya Altıntaş

İstanbul Teknik Üniversitesi

Giriş

Cihan Harbi'nin henüz başladığı günlerde Alman İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan gizli askeri ittifak antlaşması iki devleti kader ortaklığına sürüklemiştir. İlk aşamada tarafsızlığını ilan edip seferberlik hazırlıklarına giren Osmanlı, öte yandan Almanya'dan savaş malzemesi ve maddi destek taleplerinde bulunmuştur. Osmanlı ilerleyen süreçte savaşa fiilen dâhil olmasına rağmen iki devlet arasında Balkanlar üzerinden sevkiyat bağlantısının halen kurulamayıp adeta kilitlenmiş olması, İtilaf Devletlerinin Çanakkale önlerinde İstanbul'u tehdit ettikleri 1915 yılının ilk yarısında Osmanlı ve Almanya açısından büyük endişe kaynağı olmuştur. Almanya Balkanlar üzerinden savaş malzemesi sevkiyatına mani olan bu kilidin kırılması ve iki imparatorluk arasındaki bağlantının sağlanması için diplomatik ve askeri çabalar ortaya koymuştur. Zira dönemin şartlarında sevkiyat bağlantısı ancak Sırbistan-Bulgaristan veya Romanya-Bulgaristan üzerinden kurulabilirdi. Romanya ve Bulgaristan diplomasi yoluyla ikna edilmeye çalışılırken, Sırbistan'a ise İtilaf Devletlerinin safında olması dolayısıyla harekât düzenlenmesi gerekmekteydi. Osmanlı açısından endişe verici bu süreçte Balkan yolu üzerinden sadece gayri resmi yollarla küçük çaplı sevkiyatlar mümkün olabilmiş, esas ihtiyaç duyulan ağır top cephanesi sevkiyatı ise istenen ölçüde yapılamamıştır. Balkan kilidi, Bulgaristan'ın ittifaka katılması ve 1915 Sonbaharında gerçekleştirilen Sırbistan seferiyle kırılabilmiş, beklenen ölçüde savaş malzemesi desteği ancak bundan sonra Osmanlı'ya ulaşmaya başlamıştır. Bu çalışmada Almanya'nın Balkan

1 Bu çalışma "Çanakkale Cephesinde Alman Bahriyeliler" başlıklı doktora tezimizin (İstanbul Üniversitesi, 2022) ilgili kısmı esas alınarak ve içeriği geliştirilerek hazırlanmıştır.

yolunun açılması ve alternatif sevkiyat imkânları için ortaya koyduğu resmi/gayri resmi çabaları, Alman arşiv kayıtlarına yansıyan özel görevlendirme ve organizasyonlar üzerinden ele alınacaktır.

Osmanlı-Alman İttifakının Aşması Gereken Engel: Balkanlar

Cihan Harbinin başlaması ve Alman İmparatorluğu ile Osmanlı Devleti arasında gizli bir askeri ittifak antlaşmasının imzalanmasının ardından Osmanlı ve Alman yüksek makamlarını meşgul eden meselelerden birisi de tarafsız Balkan devletlerinin giderek düşmanca bir tutum içine girmeye başlamalarıydı. Zira savaş başladıktan sonra Almanya'dan İstanbul'a Balkanlar üzerinden yapılmak istenen sevkiyata yönelik sorunlar baş göstermeye başlamıştı. Balkan devletlerinin ve bilhassa Romanya'nın, savaşın henüz ilk ayı 1914 Ağustosuna ortalarında Osmanlı'nın Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan satın almış olduğu silah ve cephane malzemesinin İstanbul'a tren yolu ile sevkiyatına daha önce izin alınmış olmasına rağmen engel çıkardığı görülmekteydi (*Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, c. 1, s. 42-43).

Balkan Devletleri elbette savaşın gidişatına göre hareket etmek üzere tarafsızlıklarını korumak, savaşın taraflarının ve özellikle de İtilaf Devletlerinin tepkisini çekecek tavırlardan uzak durmaya çalışıyorlardı. Osmanlı Devleti İtilaf Devletleri ile resmen savaşa girdikten sonraki süreçte ise bilhassa Çanakkale Boğazı önlerine gelen İtilaf kuvvetlerinin tehdit ve saldırıları sebebiyle cephane durumu kritik hale geldikçe müttefik Almanya ile bağlantının kurulamamış olması giderek daha büyük bir sorun teşkil etmiştir (Mühlmann, 1940, s. 44). Osmanlı Alman ittifakı açısından savaşın ilk yılında Balkanlar aşılması gereken bir engel, aşılamadığı noktada ise kırılması gereken bir kilit halini almıştır.

Osmanlı Devleti 1914 Kasım ayı itibarıyla İtilaf Devletleri ile resmen savaşa tutuştu. Ancak Osmanlı'nın savaşa dâhil olması Balkanlar'da Almanya'nın beklediği etkiyi ortaya çıkarmadı. Zira Bulgaristan ile Romanya İttifak Devletlerine katılmayıp tarafsız kaldılar. Böylece askeri malzeme sevkiyat yolu resmi olarak kapanmış oldu. Almanya ile Osmanlı arasındaki bağlantının sağlanabilmesi savaşın devamı açısından önemliydi ve bu yolun açılmaması ortak savaş yönetimi açısından büyük bir zorlukları beraberinde getireceği aşikârdı. Nitekim Osmanlı ordusunun, açtığı cepheelerde savunma gücünü artırabilmesi için Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan gelecek askeri desteğe ihtiyacı vardı. Esasen Almanya müttefikine bu desteği göndermeye hazır bulunuyordu. Lakin Sırbistan'ın İtilaf Devletleri safında yer alması ve tarafsızlığı seçen Romanya'nın ise kendi

toprakları üzerinden askeri sevkiyata izin vermiyor oluşu İstanbul'a ulaşımı imkânsız hale getirmekteydi (*Der Weltkrieg 1914 bis 1918*, c. 9, s. 173).

Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olmasının hemen ardından İstanbul'dan Almanya'ya cephanenin tükeneyeceği yönünde uyarılar gelmeye başlamıştı. Nitekim İstanbul'da bulunan Alman makamları bu meseleyle ilgili endişelerini müttemadiyen Berlin'e aktarıyorlar, askeri malzeme ve cephanenin ikmal edilmesi gerektiğini bildiriyorlardı. 1915 yılının ilk aylarında Çanakkale Boğazı önlerindeki tehlike kendisini iyice gösterene kadar durum bir şekilde idare edilmekteydi. Lakin sonraki süreçte İtilaf donanmasının Boğaza yönelik saldırıları özellikle büyük top cephanesi ihtiyacını ortaya koyacaktı. Diğer taraftan Almanya'nın, İstanbul'un kapısı anlamına gelen Çanakkale önlerine gelen İtilaf Devletlerine karşı, müttefik olan Osmanlı'ya -aynı zamanda kendi çıkarlarını korumak adına da- yardımcı olması gerekiyordu (Çolak, 2016, s. 145).

Öyle ki Alman arşiv kayıtları Almanya'nın siyasi ve askeri müttefik olan Osmanlı Devleti'ne olan ihtiyacını ortaya koymaktadır. Nitekim savaşın ilk yılında Çanakkale Cephesine savaş malzemesi ve mühimmat gönderme çabaları incelendiğinde, müttefikini kaybetmemeye ne derece önem verdiğini görmek mümkün olmaktadır. Elbette Almanya açısından birinci öncelik kendi cepheleriydi. Ancak kendi cephelerinde zafer kazanabilmesi için Osmanlı'nın yardımına ihtiyaç duyuyordu. Bunun için 2 Ağustos'ta imzalanan ittifak uyarınca müttefikinin savaşa girmesi, ortak menfaatler çerçevesinde yeni cepheler açması ve ayakta kalıp düşmemesi gerekiyordu. Ancak Romanya ve Bulgaristan'ın tarafsızlığı işi zorlaştırmıştı. Almanya tarafsız olan devletler üzerinde diplomatik yollarla baskı veya farklı yollarla müttefikine cephaneye göndermenin yollarını arıyor, bu yönde pek çok teşebbüsleri söz konusu oluyordu. Alman arşiv belgelerine yansıyan bu çabalar bize Almanya'nın savaşın ilk yılında Osmanlı'ya savaş malzemesi anlamında büyük bir destek çabasında olduğunu, ancak şartların bunu pek mümkün kılmadığını göstermektedir.

Almanya'nın çabalarına rağmen 1915 yılında Türkiye'nin cephaneye durumu gerçekten çok kritik olmuştur. Zira Almanya'dan beklenen savaş malzemesinin sadece kısıtlı ölçüde gelebilmesi, İstanbul'un kapısı olan Çanakkale Boğazı'nın daha ziyade eldeki imkânlarla yapıldığına işaret etmektedir. Nitekim Alman resmi tarihinde de ifade edildiği üzere Sırbistan yolu açılana kadar Osmanlı Devleti kendi kaderiyle baş başa kalmıştı ve giderek büyüyen zorluklara karşı kendi imkânları ve gücü ile savaşmak zorundaydı (Wallach, 1985, s. 170).

Balkanlar üzerinden Berlin - İstanbul bağlantısının kurulma mücadelesinin arkasında esasen Çanakkale Cephesinde kendisini giderek daha fazla hissettiren

İtilaf tehdidi vardı. Buradaki her gelişme, bağlantının kurulması için yürütülen müzakere ve çabalara etki ediyordu. Cephede tehlike zirve yaptıkça Almanya'nın Balkanlar üzerinden müttefikine elini uzatabilmesi için çabalarını yoğunlaştırdığı görülmektedir. Çünkü Almanya, Çanakkale'deki savunmanın Türkiye'nin düşmesi veya ayakta kalabilmesini belirleyeceğinin farkındaydı. Ayrıca Çanakkale Boğazı'nın düşmesinin kendisi için Yakındoğu ve Balkanlardaki neticelerini kestirebiliyordu (Mühlmann, 1940, s. 57). Bu yüzden Almanya daha yeni savaşa dâhil olmuş müttefikine destek olmak durumundaydı. Aksi halde menfaatleri adına girmiş olduğu bu müttefiklik ilişkisi sona erecek ve kısılp kalmış olduğu Avrupa'da başarı şansı en aza düşecekti.

İttifakın Balkan Kilidini Aşma Girişimleri

Osmanlı Devleti'nin, müttefiki olan Almanya ve Avusturya Macaristan'dan ihtiyaç duyduğu savaş malzemesi sağlaması oldukça sıkıntılı bir durum arz etmekteydi. Zira Berlin'den İstanbul'a ulaşabilmek için ya Sırbistan-Bulgaristan ya da Romanya-Bulgaristan üzerinden geçilmesi gerekiyordu. Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Bulgaristan ve Romanya tarafsız kalırlarken, Sırbistan ise İtilaf Devletleri tarafında savaşa dâhil oldu. Tarafsız kalan devletler savaşın gidişatına göre farklı tutum sergileyebilmektedirler (*Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*. (2012). C. 5, III. Kitap, s. 20 vd.). Osmanlı Devleti'nin savaşa girişiyle birlikte Çanakkale Boğazı önlerinde İtilaf tehdidi kendisini gösterdi. Tarafsız Romanya, özellikle bu aşamadan itibaren ve muharebelerin kızıştığı dönemlerde Almanya'nın aşağıda bahsedeceğimiz diplomatik ve fiili çabalarına karşın kendi toprakları üzerinden cephaneye transferine izin vermemeye başlamıştı. Geriye hâlihazırda savaşan Sırbistan'ın mağlup edilerek cephanenin oradan transferi seçeneği kalıyordu. Fakat Avusturya Macaristan İmparatorluğu Sırbistan ordusunu bir türlü mağlup edemiyor, bunun için Almanya'dan destek bekliyordu. Böyle bir ortamda Romanya üzerinden ancak gayriresmî yollarla kısmi bir sevkiyat söz konusu olabiliyordu. Dolayısıyla bu durum, 1915 yılı sonlarına kadar Osmanlı Devleti ve müttefikleri arasında demiryolu ve diğer yollarla cephaneye desteğinin önünde aşılması gereken büyük engellerin olduğunu göstermekteydi (Çolak, 2016, s. 145-146).

Sırbistan Engelinin Aşılamaması

Çanakkale Boğazı'na yönelik tehdidin 1915 Şubat ayı ikinci yarısından itibaren ciddi manada başlamasıyla birlikte cephaneye endişesi daha da artmakta ve Almanya ile sağlanamayan bağlantının neden olduğu bu endişe tarihi kayıtlara

daha fazla yansımaktaydı. Enver Paşa 8 Mart günü Alman genel karargâhına gönderdiği telgrafta, Almanya ve Avusturya'nın kendi cephelerinden birliklerini kaydırmalarının Balkanlardaki durum ve Türkiye'nin müttefikleriyle bağlantısı açısından gerektiğine, bu anlamda Sırbistan'ın yenilmesi ve ordunun ihtiyaçları için aylardır ihtiyaç olan bu yolun açılmasının çok önemli olduğuna dikkat çekmekteydi. Ayrıca şüphesiz ki tarafsız ve kararsız Balkan devletleri bu sayede İttifak Devletlerince kazanılmış olacaktı. Enver Paşa telgrafın son cümlesinde bağlantının hızlı ve kalıcı şekilde açılmasının Osmanlı için hayati önem taşıdığını yazıyordu (PA AA, R 13326).

Öte yandan Romanya'daki Alman Elçisi Hilmar von dem Bussche 14 Mart tarihli telgrafında Meclis Başkanı Halil Bey'in [Menteşe] Viyana ve Berlin ziyareti yolunda yaptıkları görüşmeden bahsetmektedir. Halil Bey, 1915 yılının Mart ayında Sırbistan engelini bir an önce ortadan kaldırması için Alman yetkililerle görüşmek özel görevle Berlin'e gönderilmişti. Temmuz 1915'e kadar Berlin'de kalan Halil Bey anılarında bu seyahati ve temaslarından bahsetmektedir (Menteşe, 1986, s. 209-222). Bu yolculuk sırasında Bükreş'te Alman elçisi ile de görüşmüştü. Bussche bu görüşmede Halil Bey'in kendisine, Sırbistan üzerinden bir bağlantı kurulmasının mutlaka gerekli olduğunu, aksi halde Balkanlarda güvenliğin sağlanamayacağını, Osmanlı'da kamuoyunun mükemmel olduğunu, ama müttefikleriyle bağı koparılırsa durumun tehlikeli olabileceğini söylediğini Berlin'e bildirmişti (PA AA, R 13326). Boğazlardan sorumlu Amiral Guido von Usedom da 23 Nisan tarihli bir raporunda Almanya'dan sipariş edilen savaş malzemesinin Romanya üzerinden getirilmesi teşebbüslerinin başarısız olduğunu, Tuna üzerinden getirilmesinin ise Sırbistan'a bağlı olduğuna dikkat çekerken, "her şey Sırbistan yolunun açılmasına bağlı" demektedir (N. Alkan, 2016, s. 921; BArch MA, RM 40/1, 71).

Sırbistan'a yönelik bir harekâta dair ise askeri ve diplomatik çevrelerin farklı bakışları söz konusuydu. Diplomatik çevreler durumun kritik olmasını öne sürerek bir an önce harekâta girişilmesini beklerken, askeri kanat ise diğer cephelerin de durumunu dikkate alıp diplomatik yolların zorlanmasını istiyordu. Öyle ki Alman Şansölyesi Gelibolu'daki kara muharebelerinin ilk haftalarında Genelkurmay Başkanı Erich von Falkenhayn'a Sırbistan üzerine bir harekât talebini yineliyordu. Bunun Romanya'nın aksi bir harekette bulunmasına mani olup Bulgaristan'ı kazanarak Almanya'nın Balkanlardaki pozisyonunu güvence altına alacağını ve elbette azimle mücadele halinde bulunan Türkiye ile bağlantının bu sayede kurulacağını belirtiyordu. Balkan harekâtının ihmal edilmesi durumundaysa Bulgaristan'ın İtilaf Devletleriyle Türkiye'ye taarruza geçmesi ve diğer bazı tehlikelerden bahsediyordu. Alman Genelkurmay Başkanı Falkenhayn ise

prensip olarak Sırbistan'a bir sefer düzenlemeye karşı olmadığını ancak askeri şartların iyileşmesi adına Bulgaristan'ın siyasi açıdan İttifaka katılmasıyla bu hareketin yapılabileceği görüşünü öne sürmekteydi (Volker, 1982, s. 45-46).

Alman Genelkurmay Başkanı Falkenhayn'ın Temmuz ayında görüşleri yine pek değişmemişti. Nitekim Alman Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 23 Temmuz tarihli telgrafta Sırbistan'ı askeri güç kullanarak yenebilmek için en az onların gücü kadar gücü oraya ayırmak gerektiğini, bunun için şartların müsait olmadığını, ancak doğuda Rusya karşısında nihai zafer kazanıldığı takdirde Sırbistan seferine de gerek kalmayacağını, ayrıca Çanakkale'deki durumun sanıldığı kadar kötü olmadığını öne sürmekteydi (Çolak, 2016, s. 145-146). Bu sebeple Sırbistan'a sefer düzenleyebilmek için bir süre daha beklenecek, bu süreçte Balkanlar üzerinden Romanya'yı ikna çabaları ve gayri resmi yollarla sevkியatın yolları aranmaya, denemeler yapılmaya devam edilecekti. Ancak Bulgaristan'ın ikna edilmesi ve ittifaka katılmasının ardından Sırbistan'a sefer düzenlenip Balkan yolu açılabilirdi.

Romanya Üzerine Baskı ve Diplomatik Çabalar

Cihan Harbinin başladığı dönemde Almanya'nın Romanya ile diplomatik ilişkilerinde temkinli olduğu, Romanya'nın daha önce Alman firmalarına vermiş olduğu silah ve cephanenin teslimatı konusunda dikkatli davrandığı görülmekteydi. Buna göre Almanya savaşın henüz başında tüm teslimatları durdurmuştu, önce kendi ihtiyaçlarını gördükten sonra kendi yanında saf tutacak olan müttefiklerine destek olacaktı. Romanya'yı da böylece yanına çekmeyi planlıyordu. Zira 2 Ağustos 1914 tarihli ittifak antlaşması ile müttefiki olan Osmanlı Devleti'ne de ilk etapta ancak Romanya üzerinden destek sağlayabilecekti. Ancak Eylül ayında Almanya'nın askeri anlamda zor duruma düşmeye başlamasıyla tarafsız Romanya'nın eğilimi İtilaf Devletlerine yönelince Osmanlı'ya yönelik sevkியat sorunları başlamıştı. Bu sorunlar Osmanlı Devleti'nin savaşa fiilen dâhil olmasına da mani olması dolayısıyla sıkıntı oluşturacak, Almanya'nın bu sorunu aşmak üzere diplomatik çabalarının yoğunlaşmasını beraberinde getirecekti (Graf, 2019: 266-267, 270).

Osmanlı Devleti'nin fiilen savaşa girişinin ardından 1915 yılı Şubat ayı sonlarında Çanakkale Boğazı'nda kendisini gösteren ve giderek artan İtilaf tehdidiyle Almanya'nın Romanya üzerinde Bükreş'teki temsilcileri üzerinden diplomatik anlamda baskısını daha da artırdığı dikkat çekmektedir. Ancak Romanya'nın bu süreçte işleri resmi yollarla olmasa da zaman zaman gayriresmî şekilde yürütülmesinin önünü açmasının söz konusu olduğu, ancak İtilaf Devletlerinin de Romanya'ya yaptığı baskı ile geçişleri zorlaştırdığı görülmektedir. Bu zorluklar

Almanya'nın Romanya'ya yönelik nasıl bir tavır sergilemesi gerektiği konusunda tereddütler ortaya çıkarmaktaydı. Tavrın sertleştirilmesi ve Romanya'nın devletlerarası konumundan hareketle tehdit yoluna başvurulması da bir seçenektir.

Almanya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Hans von Wangenheim, 1 Mart günü Bükreş Elçisi Bussche'ye yazdığı telgrafi Berlin'e iletmmişti. Bu telgrafta cephanenunundan dolayı Romanya'ya bir ulti-matom verilmesi gerektiğinin düşünöldüğünden bahsediyordu. Bu ulti-matomun içeriğinde ise İtilaf Devletlerinin Çanakkale Boğazı'nı geçmesinin Romanya'nın bağımsızlığının elinden gitmesi anlamına geleceğı, Almanya olarak aynı zamanda onların geleceğı için de savaşıldığı, Romanya'nın kendi menfaatleri adına boğazların savunması için elinden geleni yapması gerektiğı gibi hususların yer alacağını belirtmekteydi (PA AA, R 19960 ve R 13326). Alman Dışışleri Bakanı Gottlieb von Jagow'un Bükreş Elçisine gönderdiği 9 Mart tarihli gizli telgrafla Romanya'ya bir tehdit iletilmesi isteniyordu (PA AA, R 13326). Bu tehdit özetle şunları içeriyordu;

“...eğer Romanya da Çanakkale Boğazı'nın açılmasını istiyorsa bilsin ki Rusya'nın İstanbul'u alması Romanya'nın siyasi sonu olur. Bu nedenle kendi menfaatleri açısından Çanakkale'nin ve Türkiye'nin tutulması için endişe etmelidir. Lütfen acilen Krala cephanenin geçişine izin emri vermesi için etki edin. Romanya dostane tarafsızlıkla yükümlüdür ve cephanenin geçişini engellemesi bunu zedelemektedir. Bunun devamı durumunda Romanya'ya karşı daha ciddi tedbirler almak durumunda kalınacaktır...”

Aynı günlerde Alman Genelkurmayı ise Bükreş Elçisi Bussche'den Türk cephanesinin geçişinin sağlanmasına ikna edebilmek için tarafsız devlet olarak Rusya için de cephanane transferine izin verilebileceğı argümanının iyi aktarılmasını istemektedir. Buna göre 10 Mart tarihli telgrafta elçiden Romanya'nın Rusya için de [Tuna üzerinden] cephanane transferine izin verebileceğı, Almanya'nın bunu protesto etmeyeceğı ve Almanya olarak tarafsız bir devletin yükümlölüklerinden fazlasının talep edilmediğinin iyi ifade edilmesi beklenmektedir (PA AA, R 13326).

Çanakkale Boğazı'na yönelik 18 Mart günü yaptıkları saldırı İtilaf güçleri açısından hezimetle neticelenmişti. Ancak Boğaz savunmasında yeni saldırı endişesi ve Romanya'yı korkutmaya yönelik diplomatik çabaların yoğunlaşması belgelere yansımakta, Almanya'nın temsilcileri aracılığıyla Romanya Başbakanı ve Kralı nezdinde önemli teşebbüsleri görölmekteydi. Bükreş Elçisi Bussche 19 Mart tarihli telgrafında bu defa kendisinin Romanya Başbakanı Bratianu ile görüşmesinde yapmış olduğı baskının netice vermediğini, kendi iç siyasi durumları öne sürerek yapabilirsem yaparım demek suretiyle olumsuz cevap verdiğini aktarıyordu. Alman Elçisi Romanya'nın dostça tarafsızlığını hatırlattığını, reddetmelerinin

Almanya ile ilişkileri bozacağını söylemesine rağmen, Bratianu'nun geçişin sağlanmasına izin vermesi durumunda bunun mutlaka ortaya çıkacağını, zaten Bulgaristan'ın hemen bu konuyu ifşa edeceğini ve böylece hükümetinin düşeceğini söylediğini aktarmaktadır (PA AA, R 13327). Yani Romanya'da iç siyasetin de meselenin önemli unsurlarından biri olduğu görülmektedir.

Almanya'nın Bükreş Ataşemiliteri [Günther] von Bronsart 18 Mart tarihli telgrafında yeni açılacak bazı alternatif yollar üzerinden cephanenin geçişinin sağlanması yönünde bilgiler sunsa da bunun ancak Romanya Kralı, Başbakanı ve irtibat halinde olduğu bazı askeri yetkililerin "göz yumma" sözlerinde gerçekten samimi davranmaları durumunda gerçekleşebileceğini yazıyordu. Bununla birlikte savaşın başından beri Romanya'nın tavrından dolayı burasını güvenilir bir yol olarak görmediğini, her an tamamen kapanabileceğini belirtirken, 'Türkiye'ye savaş malzemesi göndermeyi garanti altına almak istiyorsak ya Negotin bölgesini dolayısıyla Tuna'yı Sırp birliklerinden temizlemeliyiz ya da Sırbistan'dan geçen tren yolunu ele geçirmeliyiz' diyordu (PA AA, R 13327). Bahsi geçen Negotin, Romanya ile Sırbistan'ın Tuna ile sınırdaş olduğu ve Avusturya-Macaristan ile Bulgaristan'ın Tuna ile kuzey-güney en yakın bağlantısı olan, dört devletin sınırlarının en yakınlaştığı bir bölgedir.

Şüphesiz o günler bir yandan 18 Mart zaferi sevincinin yaşandığı, ancak diğer yandan yeni saldırı endişesiyle hem Almanya'da hem de Osmanlı'da cephane endişenin de zirve yaptığı günlerdi. İstanbul'daki Alman Deniz Ataşesi Hans Humann'ın 26 Mart tarihli raporunda Romanya üzerinden tüm çabalara rağmen doğru dürüst bir sevkiyatın sağlanamadığı ve bunun Almanya'da dikkate alınarak eldeki tüm imkânlarla destek olunması gerektiği ifade edilmekteydi (PA AA, R 13337).

Gayriresmî Yollarla Sevkiyat Teşebbüsleri

Osmanlı-Alman ittifakının imzalanmasıyla birlikte İstanbul'a Almanya'dan savaş malzemesi ve personel transferi başlamıştı. Ancak Romanya ve Bulgaristan üzerinden yapılmaya çalışılan sevkiyat gün geçtikçe engellerle karşılaşmaya başlamış, Osmanlı'nın fiilen savaşa girişi sonrasında resmi olarak mümkün olmaktan çıkmıştı. Bununla beraber diplomatik kanallar ve gayriresmî yollarla bu sorunun aşılmasına yönelik çabalar oluyordu. Bu süreçte Almanya'da Osmanlı'ya hangi savaş malzemelerinin gönderilmeye çalışıldığı dönemin evrakından izlenebilmektedir. Bu bağlamda Almanya'nın savaş bakanlığı, ordu veya özel firmalar üzerinden Türkiye'ye malzeme sevkiyatı bağlamında İstanbul'a gönderilen/gönderilmeye çalışılan savaş malzemesi arasında şunlar sayılabilir: Cephane olarak silah, top mermisi, mermi kapsülü, çift tesirli topçu tapası; Torna tezgâhı, tüfek ve makineli tüfek yapımı için makine; demir, çelik; Ulaşım konusunda

uçak, uçak malzemesi, araba, at ve süvari teçhizatı; Haberleşme alanında telgraf telefon telleri, kabloları; ilaç vd. sağlık malzemeleri; kıyafet, ayakkabı malzemesi, bot; kimyasal malzemeler, ışıldak için karpit, mesafe ölçme aleti vd.

Almanya'dan cephan ve savaş malzemesi sevkiyatı resmi olarak mümkün olmasa da Romanya ile yürütülen diplomatik görüşmeler veya gayriresmî şekilde kaçak, rüşvet verme gibi yollarla Türkiye'ye kısmi desteğin ulaştırıldığı görülmektedir. Alman Dışişleri belgelerinde gayriresmî yürütülmeye çalışılan teşebbüslere dair bilgilere ulaşılabilmektedir. Özellikle 18 Mart Boğaz harbi sonrası yeni bir saldırı tehlikesi nedeniyle hissedilen cephan endişesinin yaşandığı günlerde bu adımların atıldığı dikkat çekmektedir.

Almanya'nın Bükreş Elçisi Bussche, 19 Mart tarihli gizli telgrafında Türk cephanesini geçirmek için bütün denemelerin sonuçsuz kaldığı bir ortamda kendisine gizli yollarla bir bilginin geldiğinden aktarır. Burada Başbakan Bratianu ve Maliye Bakanı Costinescu'ya verilecek 30 Milyon Lei (Romanya para birimi) gibi çok yüksek bir meblağ karşılığında 4 tren ve 50 vagonun Bulgaristan üzerinden İstanbul'a ulaştırılabilmesi için bir imkânın olabileceğinden bahsedilmektedir. Bussche bu yazıyla gelen bilginin kendisine şüpheli görünse de bilginin geldiği kişinin arkasını araştıracağını ve gerçekten olabilecek bir şeyse Berlin'in onayının olup olmayacağını soruyordu (PA AA, R 13327).

Cephanenin gizli yollarla Romanya üzerinde geçirilmesiyle ilgili farklı öneriler, bu meselede kullanılacak rüşvet için bütçe ayrılması gibi hususların Mart ayı sonlarında yazışmalara yansıdığı görülmekteydi. Alman Meclisi üyesi ve savaş yıllarında yurtdışı propaganda işleriyle [Zentralstelle für Auslandsdienst] görevli bir isim olan Matthias Erzberger 25 Mart 1915 tarihinde Dışişlerinden Baron Rosenberg'e bir telgraf göndermişti. Bu telgrafta savaş malzemesi ve cephanenin gizli yollarla Romanya üzerinden geçirilmesiyle ilgili zorlukları aşabileceğini söyleyen ve Romanya'da etkili konumlarda işler yapabilecek bazı kimseler ile bu isimlerin teklifleri ve bunun karşılığında talep edilen rüşvet miktarı ile ilgili bilgiler iletmekteydi. Bilgilerden anlaşıldığına göre Dışişleri Müsteşarı Zimmermann, bunun için olay başarılı neticelendiği takdirde Berlin'de ödemek üzere 100 bin Lei bütçe ayırmıştı. İş yürütecek olan Bayan Perlea ve Bay Geis'in olayı nasıl planladıklarıyla ilgili bilgiler de verilmekteydi. Buna göre bira araçlarına sadece bir miktar bira doldurulacak, kalanlara ağırlıkları aynı olacak şekilde cephan ve patlayıcı yüklenecekti. Bu bilgilerin ardından bu seçeneğin değerlendirilebileceği görüşüne yer veriliyordu (PA AA, R 13327).

Aynı güne ait diğer bir telgrafta da benzer şekilde bu defa İsviçre'den bir sevkiyat teklifi sunulmaktaydı. Bu teklife göre Romanya üzerinden bira vagonlarıyla

transit şekilde Bulgaristan'da bir bira toptancısına gönderilmesi öngörülüyordu. Teklifi sunan bizzat orada olup ilgileneneğini, mevcut birayı ucuza tüccara satıp, cephaneyi olduğu gibi doğru Türkiye'ye göndermeyi teklif ediyordu. Ayrıca bütün araçların bira olarak gümrükleneneği ve bira gümrüğü oldukça yüksek olduğu için Romanya'nın vergiyi seve seve alacağını, bu sayede dikkat çekmeden haftada beş vagon gönderilebileceğini belirtiyordu. Romanya gümrük memurlarının şüphelenmemesi için de gerçek bir vagon biranın (10 ton. 100 şişelik 60-70 kasa) göstermelik bir alışverişle Bükreş'e sevk edilebileceğini, ayrıca olayı organize etmek için bir ekibinin olduğunu söylüyordu (PA AA, R 13327).

Mart ayının ikinci yarısında Romanya üzerinden cephanenin geçirilmesi için Bükreş'teki çabaları içeren Alman Akdeniz Filosundan Deniz Teğmeni Berg'e ait 30 Mart tarihli bir rapor Bükreş Elçiliğine iletilmişti. Bu raporda da bazı kişiler aracılığı ile 200 vagon savaş malzemesinin geçirilebileceği fakat bunun için önemli miktarda para ve güvenilir kişilere ihtiyaç duyulduğu ifade edilmekteydi. Bunun için hazırlık süreci ve detaylardan bahseden Berg'in raporu, Romanya Başbakanı ve yetkililerin oyalama tavrılarının yanı sıra rüşvet meselelerini de içermektedir (PA AA, R 13328). Bükreş Elçisi Bussche'nin Berg'in raporu üzerine 3 Nisan tarihli değerlendirmesinde ise bu işleri yaparken büyük rüşvetlerin söz konusu olduğu ve güvenilir isimlere büyük miktarların kaptırılabileneğine dikkat çekiliyordu (PA AA, R 13328).

Ayrıca bu çabalara İstanbul'un da dâhil olduğu görülmekteydi. Nitekim Mayıs ayında Romanya ve Bulgaristan üzerinden sevkiyat çabalarına İstanbul'da Genelkurmay'dan Almanca bilen topçu subayı Yüzbaşı Eyüp Bey'in de [Durukan] katıldığı görülmektedir. Eyüp Bey hatıralarında 1915 Mayıs ayının ikinci yarısında Tüccar Eyüp Efendi takma adıyla pasaport çıkartılıp Romanya'ya gönderildiğinden bahsetmektedir. Almanya ve Avusturya'dan satın alınan harp malzemesinin Romanya ve Bulgaristan üzerinden geçiş müsaadesi için bir şirket ayarlandığından ve o şirketle işbirliği edip malzemelerin Bulgaristan sınırına transferini organize etme görevi aldıklarını yazmaktadır. Durukan bu görev sırasında yaşadıklarının hikâyesini, karşılaştıkları insanları ve problemleri anlatırken, nihayetinde görevin başarısızlıkla sonuçlandığı anlaşılmaktadır (Durukan, 2015, s. 3-17, 46-52).

Haziran ayına gelindiğinde Romanya üzerinden gayriresmî yollarla cephane sevkiyatı konusunda gereksiz yere küçük teşebbüslerde bulunmanın getirdiği zararlara Alman Elçisi Wangenheim Dışişlerine 22 Haziran tarihli telgrafında özetle şöyle dikkat çekiyordu (PA AA, R 13331):

“...Romanya’dan cephaneyi kaçak yollarla geçirmek için yaptıklarımızın başarısız olması, düşmanımızı güldürüyor, dostlarımızı hüznlendiriyor. Bir taraftan da büyük güç Almanya’nın gücünü kullanıp tehdit etmesi, amacına ulaşması için daha muhtemel bir yolken Romanya’nın direncine karşı bu kadar pasif hareket etmesi dedikodu konusu oluyor. Romanya’yı ikna etmek için hummalı ve rafine edilmiş teşebbüslerimiz, bi taraftan onu cesaretlendirirken, diğer taraftan da İtilaf Devletlerine Türklerin Çanakkale’deki durumunun istikrarsız olduğunu gösteriyor. Öyle ki başarısız olan bir kaçakçılık girişimimizin ortaya çıkmasıyla Gelibolu’da şiddetli bir İtilaf saldırısı meydana geldi. Bu nedenle hiçbir şekilde yeniden Romanya memurlarıyla rüşvet ilişkisine girilmemesini öneriyorum. Bu şekilde Çanakkale’nin böyle az miktardaki malzeme ile kurtarılacağına inanıp kendi kendimizi kandırıyoruz. Cephanenin transferi konusunda maalesef Avusturya’nın çabalarını da yeterli görmemiz mümkün değil.”

Büyük çaplı kaçak geçişler konusunda pek başarı elde edilememekle birlikte Romanya üzerinden küçük çapta da olsa malzemenin geçirilebilmesi için farklı yollar arandığı/denendiği görülmekteydi. 26 Haziran tarihli Bükreş Elçisinin Dışişlerine gönderdiği bir telgrafına göre 30 kiloluk dayanıklı bavullarla mermi kapsülü gönderiminin başarılı olduğu ve yeniden bu şekilde gönderim yapılabileceği belirtiliyordu (PA AA, R 13331). 25 Haziran tarihli başka bir telgrafında Avusturya kuryesinin oldukça fazla bavul beraberinde getirebilmesi için izin ayarladığı, bu sayede İstanbul’a da cephane gönderileceği, ancak paketlemenin kusursuz yapılması gerektiğine dikkat çekiliyordu (PA AA, R 13331). Viyana Elçiliğinden Alman Başbakanı Bethmann Hollweg’e gönderilen 1 Ağustos 1915 tarihli bir yazıda Avusturya kuryesinin haftada iki defa İstanbul’a savaş malzemesi götürebileceği, ama gönderimlerin hâlihazırda zaten çok eşya olduğu için çok fazla ve ağır olmaması, ayrıca içeriğinin röntgen cihazına karşı güvenli ve uygun olması isteniyordu (PA AA, R 13332).

Gelibolu Yarımadasına Ağustos ayı çıkarmalarından öncesine kadar bu tür rüşvet ve benzeri yollarla sevkiyatın kısmen yapılabildiği, zaman zaman da önlenmediği görülmektedir. Temmuz sonrası Ekim ayına kadar cephanenin gizli yollarla geçirilmesi için Bükreş Alman elçisi, askeri ataşesi gibi yetkililer, sevkiyat sorumluları vs. arasında yapılan yazışmalar kolilerle, bavullarla cephane kaçakçılığı için ne tür teşebbüslerde bulunulduğunu göstermektedir (PA AA, R 13335).

Bir Sevkiyat Yöntemi Olarak Zeplin ve Balonların Gündeme Alınması

Bükreş'teki Alman Elçisi Bussche, endişenin zirve yaptığı kritik günlerde diplomatik açıdan cephane sorunun çözülememesi üzerine farklı bir seçenek öne sürmüştü. Buna göre 19 Mart gününe ait telgrafında acil ihtiyaç duyulan ağır top cephanesinin Romanya üzerinden zeplinlerle taşınabileceğini ve her defasında iki ton taşımak suretiyle günde dört sefer yapılabileceğini yazıyordu. Ancak Sırbistan üzerinden mi yoksa Romanya üzerinden mi gitmesinin daha uygun olacağını düşünülüyor aktarmaktaydı (PA AA, R 13327). Sonraki yazışmalardan da anlaşıldığı üzere zeplin uçuşunun teknik şartlar itibarıyla mümkün olup olmaması, teknik altyapı, hangar inşası vs. gibi konuların mevzubahis olduğu görülmektedir.

Zeplinle havayolu taşımacılığının yapılması durumunda, o dönemin şartlarına göre bu hava araçlarının mesafe olarak Romanya üzerinden geçtikten sonra Bulgaristan'a inmesi gerekiyordu. Bulgaristan'ın da böyle bir durumdan her devletin olduğu gibi kendi menfaatini de gözetmek istediği gözden kaçmamaktaydı. Almanya'nın Sofya Elçisi Michahelles 23 Mart tarihinde hava taşımacılığı ile ilgili Bulgar Başbakanının görüşünü gizli telgrafla Berlin'e iletmekteydi. Aktarılan bilgiye göre Bulgar Başbakanı, hava yoluyla Romanya üzerinden Bulgar sınırında Lom'a yapılacak bir nakliye, Budapeşte'de Bulgaristan için belirlenen cephanenin de nakliyesi şartıyla kabul ediyor, böylece dışarıya sevk edilen cephanenin kendilerine ait olduğunu savunabileceğini öne sürüyordu. Ayrıca Türk cephanesinin trenle Bulgaristan üzerinden geçebileceğini ve bunun için Lom'da geçici bir depo/hangar inşa edilmesine de itirazı olmadığını iletmiyordu (PA AA, R 13327). Elçi ayrıca aynı güne ait diğer telgrafında Bulgar Başbakanının Dedeağaç limanına yapılacak sevkiyat için de aynı tavrı sergileyeceğinden şüphe duymadığını ama limanda Fransız gemilerinin limanı kontrol altında tutmaları ve bütün gemileri aramaları sebebiyle cephane sevkiyatının buradan mümkün olmadığını belirtiyordu (PA AA, R 13327).

Sonraki günlerde yazışmalarda zeplinlerle cephane sevkiyatının mümkün olup olmaması ve artı-eksileri hakkında değerlendirmeler yapıldığı gözlenmektedir. Genelkurmaydaki Dışişleri yetkilisi Georg von Treutler'in 26 Mart günü konuyla ilgili görüşlerini iletmediği Alman Genelkurmay Başkanı Falkenhayn'a göre en yeni zeplinlerin performansına hava basıncı ve süresini hesaba katarak bakıldığında 3-6 ton arası yani 6-12 adet 35 cm'lik mermi yükü kapasitesi vardı. Bu iş için Güney Macaristan'da bir hangar yapılması gerekiyordu ve Temmuz'a kadar ancak tamamlanabilirdi. Ayrıca bölgenin kestirilemeyen meteorolojik şartları hesaba

katıldığında ayda ancak 2-3 sefer yapılabileceği tahmin ediliyordu. Falkenhayn bu performans ve şartlar altında bu yöntemin fayda getirmeyeceğini, tehlikeli olacağını düşünüyordu. Bunun yerine normal balonlarla Güney Macaristan'dan Bulgaristan'a az sayıda da olsa taşıma imkânlarının araştırıldığı belirtiliyordu (PA AA, R 13327).

Nihayetinde Alman Genelkurmayının zeplin seçeneğini uygun bulmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Genel Karargah'tan Treutler'in Alman Başbakanı Hollweg'e konuyla ilgili 31 Mart günü gönderdiği raporda, önceki telgrafta yer alan Falkenhayn'ın değerlendirmelerine ek olarak Genelkurmayda hava trafiği ile uğraşan Binbaşı Thomsen ile görüşüğünü belirtiyordu. Ayrıca Türkiye'ye cephane gönderiminde Macaristan'dan Bulgaristan'a hava yoluyla bir kısım cephanenin taşımalarının mümkün olduğunu ama olumsuzluğa sebep olabilecek pek çok ihtimalin de bulunduğu dikkat çekiyor, pratik faydaları o kadar yüksek olmayan bir şey için beklentileri yükseltip riske değmeyeceğine dair görüşler sunuyor ve bu görüşü gerekçelendiriyordu (PA AA, R 13328). Öte yandan Avusturya Macaristan Askeri Ataşesi Joseph Pomiankowski de Çanakkale'deki büyük top mermisi ihtiyacı üzerine Bronsart ile zeplin fikrini konuştuğunu ama sonra yapılan bir araştırma neticesinde bunun pek de uygun olmadığını anlaşıldığını yazmaktadır (Pomiankowski, 1990, s. 117).

Treutler'in raporunun devamında zeplin ile sevkiyatın ancak Güney Macaristan'a bir hangar inşa edilirse yapılabileceği, bunun da en az üç ay süreceği, bununla beraber Bulgaristan'da açık alana inerek yükünü indirip tekrar dönmesi gerektiğinden açık alana inmenin risklerinin malum olduğu gibi hususları öne sürüyordu. Ayrıca hava iyi olursa peş peşe sefer yapılabileceği ama kötü olursa da 3-4 hafta hiç sefer yapılamayacağının da ihtimal dâhilinde olduğunu belirtiyordu. Zeplinin taşıma kapasitesi 3 ve 6 ton arasında değiştiğinden bu şartlarda zeplinden normal balonların daha iyi olabileceği ve bu işi yapmak üzere hazırda 40-50 balon olduğu belirtiyor, balonlarla sevkiyat konusunda bilgiler de sunuyordu. Buna göre her balon sadece bir mürettebatla bir ağır top mermisi taşıyabilirdi. Ama 30 balonun hedefine ulaştığı düşünülüğünde bu bir seferde epey bir yekûn tutacaktı. Hatta bu miktar zeplinle ancak bir ayda ulaşılabilecek bir yekûnda ve zepline göre çok daha avantajlıydı. Öneriye göre balonlar o günlerde Macaristan Weisskirchen'de açılacak olan bir meteoroloji istasyonunda toplanacaklar, hava şartları müsait olduğunda kısa süre aralarla havalanacaklardı. Romanya üzerinden geçtikten soran balon görevlileri Lom Palanka-Sofya tren hattına mümkün olan en yakın bir yere inebilirlerdi. Treutler ayrıca meydana gelecek görüntü nedeniyle Bulgar resmi makamları ve halkı tarafından zorlukların ortaya çıkabileceğine de işaret ediyor, Türkiye'de cephane sıkıntısının çok büyük olduğu gibi

bir imajın ortaya çıkmasından da endişe ettiklerini ifade ediyordu. Bu değerkendirmelerin ardından Treutler son olarak balonların kullanılmasıyla ilgili yüksek ordu idaresinin nihai kararının henüz verilmediğini belirtiyordu.

Alman Genelkurmay Başkanı Falkenhayn'ın 10 Nisan tarihli telgrafında zeplinle ilgili Güney Macaristan'da hangar yapılması teşebbüs ile ilgili nihai görüşünün olumsuz olduğu ve bunda pek başarı ihtimali görmediğini ifade ettiği anlaşılmaktadır (PA AA, R 13328).

Tuna Nehri Üzerinden Sevkiyat Çabaları

Osmanlı'ya cephane ulaştırmanın yollarının yoğun bir şekilde arandığı kritik dönemde mevcut seçenekler arasında Tuna nehrinin kullanılması da bulunuyordu. Romanya-Sırbistan sınırını oluşturan Tuna Nehri aynı zamanda Avusturya-Macaristan ile Bulgaristan'ın da bağlantısını sağlayan bir su yoluydu. Sırp sınırının çıkıntı yaptığı ve dört devletin sınırlarının kesiştiği bu bölge Sırbistan ve Tuna üzerinden İtilaf Devletlerinin Rusya ile bağlantısını sağlayan stratejik bir nokta idi (Uhl, 1915, s. 11-12). Ancak bu su yolu tarafsız Romanya bir şekilde ikna edilse bile Sırbistan'ın kontrolü altındaydı. Bu nehir yolundan kaçak yollarla geçiş teşebbüslerinin söz konusu olduğu görülmektedir. Bu konuda Budapeşte'de askeri sevkiyat sorumlusu Yarbay Hentsch'in arşiv belgelerine yansıyan çabaları dikkat çekmektedir.

Yarbay Hentsch, 2 Nisan 1915 tarihli tafsilatlı raporunda (PA AA, R 13328) Romanya üzerinde yüklü miktarda cephane geçirememenin çaresizliğinin kendisini yeniden Tuna yoluna ittiğini ve bu yolun imkânlarını kaptanları gemileri vs. araştırıp soruşturduğunu ve harekete geçtiğini belirtiyordu. Buna göre yaptığı operasyonla ilgili aktardığı bilgiler özet şekilde şöyleydi:

“...Başarı için geminin hızına ve geceye güveniyor, iki gecede Lom Palanka'yı hedefliyorduk. Balkanlardaki birliklerin askeri yardımı pek de mümkün değildi, iş kaptan Senyi ve bana kalıyordu... 270 bin Krona Belgrad'dan gemi satın aldım, 30 bine zırhla donattım... Adamları ayarladım... Bulgaristan'da kabulü kolay olması için gemi ticaret gemisi olarak Lom'a gelecekti. Belgeler ona göre ayarlandı... Sofya ve Bükreş'teki Alman ve Avusturyalı temsilcilerimize haber verdim. Yük şöyleydi: 26 mayın, 3000 adet 15 cm lik mermi, 5 vagon 35,5 ve 24 cm lik, 2 vagon karbonid patlayıcı vs...”

Hentsch daha sonra geminin 28 Mart'ta geldikten sonra Belgrad'ın batısında Batainica'ya ulaştığını, kendisinin o arada Tuna üzerinde askeri güvenliği sağlamak için yaptığı görüşmeler üzerine gemiye Belgrad civarında olası saldırılardan korumak amacıyla Enns ve Bodrog adlı 2 monitörün eşlik edeceği konusunda anlaşıldığını

yazıyordu. Ancak sonraki günlerde yaşananları aktaran Hentsch, bir geminin saldırıya uğrayarak battığı ve çok sayıda kaybın olduğundan, mürettebattan ölenler ve kurtulanlardan bahsetmektedir. Ama netice olarak Avusturya Macaristan-Sırbistan sınırını oluşturan Belgrad-Orşova arası Tuna üzerinden işlerin artık daha zor olduğunu, bundan sonra düşmanın çok daha fazla güvenlik önlemi alacağını, belki de Orşova'dan aşağısı için durumun daha iyi olabileceğini yazıyordu. Hatta Çanakkale Boğazı'nın mayınlanması gibi Sırbistan Romanya sınırını oluşturan Orşova-Vidin arasının da mayınlanması söz konusuydu (Zechlin, 1915, s. 255).

Bu olumsuz gelişmelere rağmen ikinci bir teşebbüs ve yeni organizenin içeriğinden bahseden Hentsch, bu teşebbüs öncesinde Sırbistan'a "Tuna'da gemilerimizi vurursanız Belgrad'ı yerle bir ederiz" gibi bir ültimat verilemez mi derken, ertesi gün yani 3 Nisan'da 30,5 cm lik topların Semlin ve Orşova'da olacağı için bu tehdidin yapılabilceğini belirtiyordu.

Budapeşte Elçiliği de 3 Nisan tarihli telgrafında Yarbay Hentsch'ten gelen bilgilere göre onun yaptığı hazırlığın detaylarını Dışişlerine iletiyordu (PA AA, R 13328). Buna göre Hentsch özetle şunları aktarıyordu;

"...Tuna üzerinden iki gemi hazırlıyorum. Sevkiyata iki monitör eşlik edecek. Depolama yaklaşık 10 gün kadar sürecektir. Durumda değişiklik olursa her an vazgeçebiliriz. Benim diğer iki yoldan bir sonuç çıkmadı. Ayrıca bugünkü raporuma dikkat çekiyorum. İmparatorluk Donanması ve Savaş Bakanlığı güvenli olmayan Tuna yolunu artık istemezse hemen haberim olmalı. Bundan sonra büyük sevkiyat için pek imkân göremiyorum. Belki daha sonra Varna üzerinden odun ve kömürle denenebilir, araştırmalar başlatıldı bile..."

Yarbay Hentsch'in verdiği bilgiler doğrultusunda kendisinin önceki denemelerdeki kayıpları da göze alarak yeni bir denemeye karşı olduğu anlaşıyordu. Berlin'e iletilen 1 Nisan tarihli telgrafında, yaşanan kayıp bilgilerini aktarıyor, 400 ton cephane ve mayın taşıyan geminin saldırıya uğrayıp, yangın çıktığı ve patlamalar sonrasında battığını, mürettebatının da büyük kısmının kaybedildiğini yazıyordu. Nisan başında 800-1200 tonluk yeni bir teşebbüsün planlandığı ancak, önceki gün yaşanan olumsuz tecrübe sonrasında bunun amaçsız ve sadece şansa bağlı olacağını ifade ediyordu. Bu sebeple kendisinin bu kadar büyük bir cephane sevkiyatının sorumluluğunu almak istemediğini Almanya'ya İmparatorluk Donanması, Savaş Bakanlığı ve General Falkenhayn'a ileterek kendilerinden gelecek emri beklediğini ifade ediyordu (PA AA, R 13328).

Neticede Budapeşte Elçiliğinden Dışişlerine giden 4 Nisan tarihli telgrafta Hentsch'in verdiği bilgi aktarılıyor, Tuna planının Genelkurmay Başkanının bugünkü

emri üzerine iptal edildiği, İmparatorluk Donanması ve Savaş Bakanlığına durumun iletilmesi isteniyordu (PA AA, R 13328). Bununla birlikte aşağıda bahsedileceği üzere 1915 Sonbaharı gelip Sırbistan'a harekâtın düzenlendiği Ekim ayında Tuna yolunun yeniden kullanılması mümkün olacaktır.

Alman Personelinin Balkanlar Üzerinden Gayriresmî Yollarla Gönderilmesi

Bu dönemde savaş malzemesinde olduğu gibi resmi yollarla askeri personelin transferi de mümkün olamıyordu. Bu kısımda bilhassa 1915 yaz aylarında Çanak-kale'de muharebeler sürerken personel ihtiyacı sebebiyle Romanya üzerinden geçebilmek adına Almanya'nın başvurduğu farklı yollara ve karşılaşılan sorunlara kısaca değineceğiz. Nitekim personel transferi konusunda da ilgili devletlerdeki Alman temsilciliklerinin aktif şekilde çalıştıkları belgelere yansımaktadır. Bunun için gayriresmî yollarla, farklı pasaportlarla işçi kılığında geçişlerin söz konusu olduğu ve bunlarda zaman zaman zorlukların yaşandığı anlaşılmaktaydı. Örneğin Alman havacı subayı Erich Serno 1915 yılına girilirken Balkanlar üzerinden Türkiye'ye havacı personel gönderilebilmesi için işçi, tüccar, akrobat, şarkıcı gibi meslek gruplarına ait sivil pasaportların hazırlandığından bahsetmektedir (BArch MA, MSG 2/10873, s. 33).

Öte yandan Almanya'dan Türkiye'ye gönderilen personelin Romanya üzerinden geçişiyle ilgili bir takım düzenlemeler yapılmaya çalışılmaktaydı. Bükreş'ten Ataşemiliter Bronsart imzasıyla 16 Ekim 1915 tarihinde Berlin Savaş Bakanlığına gönderilen yazıda Demiryolu Müfettişi Dieckhoff ile bir anlaşma yapıldığını ve bu antlaşmada Braşov'a gelen askerlerin nerede tutulacağı, gerekirse para verileceği, hangi trene bineceği ve sonrası, zorluk çıkarsa ne yapılacağı gibi konulara dair düzenlemeler yapıldığı bildiriliyordu. Anlaşmaya göre öncelikle Bükreş'in kuzeyinde bulunan Braşov'a gelen askerler istasyonda karşılanacak, kışlada konaklamaları sağlanacaktı. İkinci olarak askerler Braşov'dan Predeal'e giden trene binecekler, böylece Bükreş'ten belli bir saatte Rusçuk'a giden trene yetişeceklerdi. Üçüncü olarak Braşov'daki konsolos gerekli durumda askerlere para desteği sağlayacaktı. Dördüncü olarak konsolos personelin Rusçuk'ta bir sorunla karşılaşmaları durumunda ya da treni kaçırmaları durumunda orada irtibat kuracakları ve onlara konaklama konusunda yardımcı olacak isim hakkında bilgilendirecekti (PA AA, R 13334). Berlin'den başlayıp İstanbul'a ulaşan bu rota Viyana, Budapeşte, Bükreş, Rusçuk, Sofya üzerinden ilerliyordu. Kayıtlar arasında bu seyahatin duraklarının biniş-varış saatlerini de içeren bir çizelgesi de [Reiseweg] bulunmaktadır (PA AA, R 13336).

Kasım ayına gelindiğinde Budapeşte Elçisi Fürstenberg'den Alman Şansölyesi Hollwege'ye gönderilen 6 Kasım tarihli telgrafta, Romanya üzerinden gönderilen her türlü malzeme ve personelin çok sıkı kontrole tabi tutulduğu, bavulların didik didik edildiği, Romanya'nın günde 15'den fazla askeri bırakmadığına dair bilgiler verilmekteydi. Ayrıca o tarih itibarıyla yeni bir imkân olarak artık daha serbest olan Tuna üzerinden seçeneğinin değerlendirilmesi öneriliyordu. Bu yol ile Budapeşte'den Orşova'ya tren ve oradan da bir vapur hizmeti sağlanırsa Tuna üzerinden Lompalanka'ya sorunsuz şekilde ulaşabilir, her türlü personel transferinde uygun bir seçenek olurdu. Aşağıda ele alınacağı üzere Sırbistan'a yönelik düzenlenen seferin başarısıyla Kasım ayında Tuna üzerinden sevkiyat yapılmaya başlanacaktır. Ancak kış aylarında Tuna'nın donma ihtimaline karşın bir an evvel bu girişimde bulunulması gerekiyordu (PA AA, R 13335). Nihayet Kasım ayı sonuna doğru bu yolun kullanıldığı yine belgeler üzerinden takip edilebilmektedir. Alman Donanma Bakanlığı'ndan Dışişlerine gönderilen 25 Kasım tarihli yazıda Tuna yolu açıldıktan sonra denizcilerin Rusçuk üzerinden değil, Orşova, Lompalanka üzerinden İstanbul'a gönderildiği yazılıyordu. İmparatorluk donanması olarak Rusçuk'ta istihdam masrafına gerek olmadığı, ordu idaresinin de bu yolu kullandığı belirtiliyordu (PA AA, R 13336).

Bulgaristan'ın İttifaka Katılışı ve Sırbistan Seferiyle Balkan Kilidin Kırılması

Tarafsız Bulgaristan'ın da her devletin olduğu gibi kendi menfaatine göre çıkarlar elde etmek istediği gözden kaçmamaktadır. Bulgaristan, kaçınılmaz bir savaş ortamında kendisini güven altına almak üzere silah ve cephane konusunda kendi kendine yeter hale gelmeye çalışıyordu. Bir yandan da bunu sağlamak adına Almanya'nın başını çektiği ittifaka göz kırpyordu. Nitekim Almanya'nın Sofya Elçisi Michahelles Dışişlerine gönderdiği 1 Nisan tarihli telgrafında, Bulgar Başbakanı Vasil Hristov Radoslavov'un Romanya'dan savaş malzemesinin Bulgaristan'a geçiş izni sağlanmasından duyduğu memnuniyeti iletiliyordu. Elçinin belirttiğine göre Bulgar Başbakanı ordusunun endişe ettiği gerekli savaş malzemesini elde ettiği takdirde bir işbirliğinin çok daha yakın bir zamanda gerçekleşebileceğini söylüyordu (PA AA, R 13328). Sofya Elçisi Michahelles 22 Mayıs günü Dışişlerine gönderdiği telgrafında, Bulgar Başbakanına birkaç yüz vagon Türk cephanesinin Bulgaristan üzerinden geçmesine izinli olup olmadığını sorduğunu yazmıştır. Onun da daha önce bu konuda beraberinde Bulgar cephanesinin de sevk edilmesi şartıyla daha önce izin verdiğini söylemesi üzerine teklif ettiği her dört Türk vagonu için bir Bulgar vagonu yöntemini kabul ettiğini bildirmektedir (PA AA, R 13330).

Amerika'nın İstanbul Elçisi Henry Morgenthau anılarında, 1915 yılı Eylül ve Ekim aylarına gelindiğinde Bulgaristan'ın savaşın kaderini elinde tuttuğunu söylemenin yanlış olmayacağını belirtiyor, bunun için 1913 tarihli Bükreş Antlaşması'nın ortaya koyduğu haritaya bakmanın yeterli olacağını yazmıştır. Amerikan elçisine göre o sıralar Bulgaristan'ın savaşa girip girmeyeceği, girerse hangi tarafta yer alacağı, henüz kesinlik kazanmadığından diplomatik sohbetlerin ana konusuydu. Bulgaristan topraklarından geçen demiryolu, Sırbistan'ın da yenilmesiyle Türkiye ve Almanya'yı ekonomik ve askeri açıdan bir bütün haline getirebilirdi. Nasıl ki Çanakkale Boğazı Rusya ile müttefiklerini bağlayan bir hat ise bu demiryolu da Türkiye açısından aynı öneme sahipti. Ayrıca yine ona göre Enver Paşa, İstanbul'un muhafazası adına İttifak Devletlerine çekebilmek için Batı Trakya'da demiryolunun geçtiği bir kısım toprağı Bulgaristan'a teslim etmek durumunda kalmıştı. Enver Paşa'nın, harbi kazanmanın yegâne yolu olduğu için küçük bir toprak verdiklerini, böylece Bulgaristan'ın İttifak Devletlerine katılması sayesinde demiryolu ile Almanya'ya bağlantının sağlandığını ve kuzeyden İstanbul'a bir saldırının önünün kapandığını söylediğini aktarıyordu (Morgenthau, 2005, s. 199-205).

Bulgaristan'ın İttifak Devletlerine katılımı konusunda Almanya ile müzakereleri Ağustos ayı başlarında başlamıştı. Ancak bu ay Çanakkale'deki yeni çıkarmalar nedeniyle hem muharebelerin neticesini bekleyen hem de Osmanlı ile pazarlık içinde olan Bulgaristan ile görüşmeler bir süre uzamıştı. Ağustos ayında Anafartalar muharebelerinde İngilizlerin mağlubiyeti bilhassa Balkan devletleri üzerinde etki yaptı. O zamana kadar kararsızlık içinde olan Bulgaristan İttifak devletleri safında savaşa katılmaya karar verdi (Pomiankowski, 1990, s. 122; Bayur, 1991, s. 488 vd). Bu arada Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında 22 Ağustos günü imzalanan Hudut Tashihi Antlaşması, Dimetoka'dan güneye Meriç Nehri sol kıyısından Dedeoğlu'na uzanan ve bir buçuk km derinlikteki demiryolu hattı olan toprağı Bulgaristan'a bırakıyordu (Yiğit, 2012, s. 283). Böylece kriz atlatıldıktan sonra Eylül ayının 6 ve 14'ünde ittifak ve askeri antlaşmaları dört devlet arasında imzalanmıştı (Mühlmann, 1940, s. 55). Daha önce üç iken, bundan sonra artık dörtlü ittifakın hükümdarlarının fotoğrafları basında "silah arkadaşlığı"nın temsilen çokça yer almaya başlamıştı.

Bulgaristan'ın savaşa dâhil olması, Sırbistan'a yönelik hareket düzenlenmesi ve onun yenilmesinde önemli rol oynayacaktı. (Uhl, 1915, s. 12). Yapılan hareket sayesinde Sırbistan üzerinden geçen yolun denetim altına alınmasıyla birlikte Almanya ve İstanbul arasında ulaşım sağlanmaya başlanacak, İtilaf Devletleri bu durumdan son derece rahatsız olacaktı. Çünkü o güne kadar Çanakkale'de zaten başarılı olamamışlardı ve bu defa işlerinin daha da zor olacağını görüyorlardı.

Diğer bir deyişle aslında Bulgaristan ile yapılan antlaşma Almanya yolunun açılmasının ve dolayısıyla İtilaf Devletlerinin Çanakkale'den çekilmelerinin önünü açan bir gelişme olacaktı. Aynı zamanda Bulgaristan'ın savaşa dâhil olması ve Sırbistan'a savaş ilanı müttefiklerin bir bağlantı yolunu da kesmiş oluyordu. Zira bunun öncesinde müttefikler Selanik'ten demiryolu ile Sırbistan'a oradan Tuna ve Romanya üzerinden Rusya'ya silah ve mühimmat gönderiyorlardı (Pomiankowski, 1990, s. 122).

Sırbistan yolunun açılmasının önemi en başından beri tartışma konusu olmakla birlikte, Avusturya-Macaristan'ın bu bölgede Sırbistan'a karşı başarılı olamayışı ve Almanya'nın diğer cephelerden buraya güç kaydıramaması süreci uzatmıştı. Yukarıda bahsedildiği üzere bu konuda Alman Genelkurmayı ve siyasetçileri arasındaki görüş ayrılığı bulunuyordu. Bununla birlikte Almanya'nın Balkanlar ve Doğu'daki menfaatleri gereği harekete geçme zamanı artık gelmişti. Genelkurmay Başkanı Falkenhayn'ın Rusya'ya taarruzları devam ettirme ya da Bulgaristan'ın yanına çekilmesiyle Sırbistan'a bir taarruz arasındaki kararsızlığı 1915 yılının Sonbaharına gelindiğinde Bulgaristan'ın da ittifaka katılmasıyla neticeye varacak, sonrasında Sırbistan'a ortak bir harekât düzenlenecekti (Mühlmann, 1940, s. 54-55). Eylül ayında gözler, bilhassa da Çanakkale'deki gözler Balkanlardaki hareketliliğe çevrilmişti. Bulgaristan'ın seferberliğini ilan etmesi ile Alman ve Avusturya-Macaristan ordularının hareketliliği artık Sırbistan'a yönelik harekâtın gerçekleşeceğinin işaretleriydi (Mühlmann, 1927, s. 164).

Nihayet Bulgaristan'ın da İttifak Devletlerine katılımı sonrasında 1915 yılı Ekim ayında Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgar orduları Sırbistan'a karşı başarılı bir harekât düzenledi (*Der Weltkrieg 1914 bis 1918*, c. 9, s. 196-291). 5/6 Ekim'de Alman ve Avusturya-Macaristan orduları saldırıya geçmiş, 14 Ekim'de Bulgaristan Sırbistan'a savaş ilan etmişti. Birkaç hafta içerisinde harekâtın başarılı bir şekilde amacına ulaşması ve bütün Sırbistan'ın İttifak güçlerinin işgaline uğramasıyla artık Kasım ayında İstanbul-Viyana-Berlin yolu da fiilen açılmış olacaktı (Bayur, 1991, s. 382-382). Bu yolun açılması için düzenlenen harekât İtilaf devletlerinde, bilhassa İngiltere'de büyük endişe yaratmaktaydı. Çünkü bu yolun açılmasıyla Almanya'ya, Osmanlı coğrafyası üzerinden Süveyş Kanalı ve Hindistan güzergâhı açılmış oluyordu. Sırbistan'a düzenlenen seferde görev alan ordular grubunun komutanı önemli Alman askeri liderlerinden Mareşal August von Mackensen idi.

1915 yılı Kasım ayına gelindiğinde Sırbistan'a yapılan harekâtın başarısıyla Tuna Nehri'nin kullanabilir hale geldiği görülmektedir. Budapeşte Elçiliğinden Alman Başbakanı Hollweg'e 6 Kasım günü gönderilen yazıda Bulgaristan üzerinden Türkiye'ye gönderimlerin Romanya'da çok sıkı kontrole tabi tutulduğundan ve günde 15'den fazla askeri bırakmadığından bahsediliyordu. Bu yüzden artık bu

zorluklar olmadan sevkiyatın serbest kalan Tuna nehri üzerinden Orşova'dan Lompalanka'ya, oradan da trenle yapılabileceği belirtiliyordu. Bunu yapabilmek için bir vapur organizasyonu yapılması gerektiği, bunun esasen çok sorun olmayacağı belirtilirken, Alman Başbakanı'ndan acilen cevap vermeleri aksi halde Aralık sonunda Tuna'nın buz tutma ihtimalinin olduğu ve bu durumda sevkiyatın mümkün olamayacağı belirtilmekteydi (PA AA, R 13335).

Sırbistan'ın yenilerek Türkiye ile bağlantının sağlanacağını muhtemel olduğu günlerde General Falkenhayn, İtilaf Devletlerini Gelibolu'dan atmak için hangi malzemelerin lazım olduğunu sormuş, gelen talep üzerine Kasım ayında Tuna'ya Alman mühimmatı getirilmiş ve Kasım ayı sonundan itibaren Tuna yolu üzerinden 60-80 vagonluk büyük miktarda mühimmat İstanbul'a gönderilmeye başlanmıştı. Bunun yarısından fazlası topçu malzemesi ve cephaneydi. Bu malzeme Gelibolu'ya getirilse de İtilaf Devletlerinin geri çekilmesiyle kullanılmasına gerek kalmayacaktı. Bununla beraber Mühlmann'a göre bu destek Çanakkale'deki savaşın zaferle neticelenmesi için Almanya'nın ortaya koyduğu iradeyi gösteriyordu (Mühlmann, 1940, s. 61).

Yapılan harekât ile birlikte kısa zamanda Sırbistan'ın savunması kırılarak Berlin ile İstanbul arasında kesintisiz bağlantı sağlanacak, böylece başta Çanakkale olmak üzere Osmanlı cephelerine gidecek ağır top ve cephanesi ile savaş malzemesinin yolu açılmış olacaktı. Ancak Almanya açısından bunun da ötesinde önemli olan bir husus müttefiki Osmanlı bu zaferin de verdiği güç ile saldırıya uğradığı diğer cephelerde üstün İngiliz ve Rus kuvvetlerine karşı maddi ve manevi anlamda güçlenmiş olacaktı. Zaten yukarıda belirtildiği üzere Kasım ayının başlarından itibaren önce Tuna üzerinden gemilerle Zıştovi ve Ruşçuk gibi Bulgar limanlarına gelen silah ve cephane buradan trenle İstanbul'a ve cephelere ulaştırılmaya başlanmıştı. Nitekim Sırbistan'dan geçen tren yolu hasar aldığı için kesintisiz demiryolu bağlantısı ancak haftalar sonra aktif olabilecekti. Berlin'den kalkıp Viyana, Belgrad ve Sofya üzerinden bağımsız ve kesintisiz şekilde üç gün yolculuğun ardından İstanbul'a ulaşan silah ve cephane sevkiyatı yapan ilk tren 1916 Ocak ayı ortalarında kalkabilmişti. Bu tarihten itibaren ihtiyacı karşılama konusunda yetersiz kalsa da bu tren yolu İttifak devletleri için önemli bir vazife görmüştü. Almanya'ya ihtiyaç duyduğu hammaddeler konusunda faydalı olmuş, Türk birliklerinin Avrupa cephelerine sevki de bu sayede olmuştu. Ancak Berlin-İstanbul tren hattının askeri birlik ve malzeme konusunda Türkiye'ye faydası daha fazlaydı (Volkman, 1938, s. 146; Mühlmann, 1940, s. 55-56; Çolak, 2016, s. 149).

Alman Şansölyesi Bethmann Hollweg 9 Aralık'ta Alman Meclisinde yaptığı, aynı zamanda içerik olarak bir durum değerlendirmesi olan konuşmasında

Bulgaristan'ın ittifaka dâhil olmasıyla Çanakkale ve Mezopotamya ile kesintisiz yolun açılmasını savaşın dönüm noktası olarak değerlendiriyordu. Çünkü bu bağlantı askeri açıdan paha biçilemez bir öneme sahipti ve Balkan ülkeleri ile Türkiye'den sağlanacak hammadde stokları Almanya'yı rahatlatarak ekonomik katkı sağlayacaktı. Ayrıca sağlanmış olan dörtlü müttefiklik ilişkisi geleceğe yönelik büyük ümitler vadedyordu (Herrn von Bethmanns Situationsbericht, 1915, s. 1).

Öte yandan Sırbistan'ın mağlup edilerek Berlin-İstanbul arasındaki bağlantının sağlanıyor olmasının İtilaf Devletlerinin Çanakkale harekâtından ümidi kesmelerinde büyük payı vardır. Nitekim Ekim ayında Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgar ordularının Sırbistan'a düzenlediği sefer İngiliz ve Fransızların güçlerini Selanik'e kaydırmalarını gerektirmiş, bir süre sonra Çanakkale cephesinde desteğin giderek artacağı anlaşıncı da İstanbul'u hedefleyen Çanakkale seferinden vazgeçmek ve Gelibolu Yarımadası'ndan çekilmek durumunda kalmışlardı (*Der Weltkrieg 1914 bis 1918*, c. 9, s. 191). Dolayısıyla Sırbistan harekâtı ile İstanbul yolunun açılmış olması Çanakkale cephesi için belirleyici olmuştu. Silah ve cephaneye sevkiyatının başlamasıyla İtilaf güçleri tarafından Gelibolu Yarımadası boşaltılmış ve Alman tarih kitabında belirtildiği üzere "Konstantinopel war gerettet" yani İstanbul kurtarılmıştı. Almanya açısından daha büyük resme bakıldığında ise "Doğu'ya yönelme" [Drang nach Osten] politikasının da önemli bir kilit noktası aşılmış oluyordu (Volkmann, 1938, s. 147).

Enver Paşa Gelibolu Yarımadasının tahliyesi sonrasında mecliste yaptığı konuşmanın sonunda, Sırbistan üzerinden kurulan bağlantı ile elde edilecek cephaneye ve savaş malzemesinin sağlayacağı katkırı "...inayet-i Hak'la harp nihayetlenmeden evvel, düşmanlarımızı yalnız hudutlardan dışarıya çıkarmak değil, belki düşmanlarımız tarafından bizden gasp edilmiş olan toprakları tekrar onların pis ayaklarıyla çiğnemekten men etmek iktidarında bulunacağız. (Sürekli alkışlar)..." sözleriyle ifade etmişti (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 1916, s. 321). Balkan yolunun açılmasıyla büyük engel kalkmıştı, fakat 1918 yılına kadar süren savaşın neticesi İttifak Devletlerinin istediği gibi olmadı. Bulgaristan'ın teslim olması sonrasında Balkanlar üzerindeki bağlantı yeniden kopmuş, savaşın olumsuz gidişatı sebebiyle Osmanlı Devleti ile Avusturya Macaristan ve Alman imparatorlukları da ateşkes istemişler, savaştan yenik ayrılmışlardı.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- PA AA, R 13326 (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts)
 PA AA, R 13327
 PA AA, R 13328
 PA AA, R 13330
 PA AA, R 13331
 PA AA, R 13332
 PA AA, R 13334
 PA AA, R 13335
 PA AA, R 13336
 PA AA, R 13337
 BArch MA, RM 40/1 (Bundesarchiv Militärarchiv)
 BArch MA, MSG 2/10873

Kitap, Makale ve Süreli Yayınlar

- Alkan, N. (2016). Alman Kaynaklarına Göre Çanakkale Savaşı. *Belleten*, c. 80, sy. 289, 899-938. <https://doi.org/10.37879/belleten.2016.899>
- Altıntaş, Yusuf Ziya. (2022). Çanakkale Cephesinde Alman Bahriyeliler (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi.
- Bayur, Yusuf Hikmet. (1991). *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III, kısım II, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*. (2012). c. 5, I-II-III. Kitap, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Çolak, M. (2016). Çanakkale Savaşları ve Müttefik Almanya, 100. Yılında Çanakkale: Sempozyum Tebliğleri içinde (141-157). ed. Aykut Ertuğrul, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Der Weltkrieg 1914 bis 1918 - Die Operationen des Jahres 1915: Die Ereignisse im Westen und aus dem Balkan vom Sommer bis zum Jahresschluss*, (1933). c. 9, Berlin: E. S. Mittler.
- Durukan, Eyüp. (2015). *Günlüklerde Bir Ömür-III: Çanakkale'den Modros'a (1915-1918)*. haz. Murat Uluğtekin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Graf, Mathias. (2019). *Aller Stürme Ungeachtet - Die rumänisch-deutschen diplomatischen Beziehungen von 1912 bis 1916: Eine Untersuchung unter besonderer Berücksichtigung der diplomatischen Kultur* (Basılmış Doktora Tezi), Konstanz Üniversitesi.
- Herrn von Bethmanns Situationsbericht vom 9. Dezember. (1915). *Hessische Blätter* (18 Aralık 1915).

- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*. 3. Dönem c. 1, 16. Birleşim, 28 Kanunuevvel 1331 (10 Ocak 1916), s. 321.
- Menteşe, Halil. (1986). *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentese'nin Anıları*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Morgenthau, Henry. (2005). *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*. (Çev. Attila Tuygan). İstanbul: Belge Yayınları.
- Mühlmann, Carl. (1927). *Der Kampf um die Dardanellen 1915*, Stalling.
- Mühlmann, Carl. (1940). *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis im Weltkrieg*. Koehler&Amelang.
- Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I-II*. (2013). İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Pomiankowski, Joseph. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*. (Çev. Kemal Turan). İstanbul: Kayihan Yayınları.
- Uhl, Gustav. (1915). Der serbische Donauzipfel und die neue türkisch-bulgarische Grenze. *Daheim*, 2 Ekim 1915, 11-12.
- Ullrich, V. (1982). Entscheidung im Osten oder Sicherung der Dardanellen: das Ringen um den Serbienfeldzug 1915. *Militärgeschichtliche Zeitschrift*, 32(2), 45-64. <https://doi.org/10.1524/mgzs.1982.32.2.45>
- Volkman, Erich Otto (1938). *Der große Krieg 1914-1918*, 6. Baskı, Verlag Ernst Steiniger.
- Wallach, Jehuda L. (1985). *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*. (Çev. Fahri Çeliker). Ankara: Genel Kurmay ATASE Yayınları.
- Yiğit, A. (2012). Çanakkale Savaşlarının Ortaya Çıkardığı Stratejik Bir Zorunluluk: Osmanlı-Bulgar Hudut Tashihi Antlaşması. *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 0(63), 271-288.
- Zechlin, Erich. (1915). Chronik der Weltpolitik: vom 15 Mai bis 15 August 1915. *Weltwirtschaftliches Archiv*, c. 6, 221-265.

CHAPTER III

THE BALKANS, PERIODICALS AND DISCUSSIONS

TWO POST OTTOMAN BILINGUAL NEWSPAPER PUBLISHED IN SKOPJE

Dr. Besnik Emini

Institute of Spiritual and Cultural Heritage of the Albanians

Introduction

Being an important city in different historical periods, Skopje also stood out as an important city in the publishing activity. In Skopje, since the Ottoman period, various periodicals were published, as well as various books in the languages spoken in these areas. After the outbreak of the Balkan wars and during the First World War, periodical publications in Skopje experienced stagnation. The changes of borders in the Balkans and the creation of other states after the Versailles Conference in 1919 also found Skopje on the borders of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (later named the Kingdom of Yugoslavia). After these events, the newspaper HAK was published in Skopje from 1920 to 1924. The newspaper was published in two languages: Serbian (with the Cyrillic alphabet) and Turkish with the Arabic alphabet. Based on the notes on the first page of issue 2 (123) of the year 1921 of the newspaper, it is written that the newspaper was published three times a week, twice in the Turkish language and once in the Turkish and Serbian languages as a joint publication. Unfortunately, not all issues of this newspaper have been preserved, while the archive I researched is in the National Library of Croatia in Zagreb, where numerous, but incomplete copies are found for the years 1920, 1921, 1922, 1923, and 1924. This newspaper was published as an organ of the political organization Xhemi-jeti (Yugoslavya'da Islam Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti). The owner of this newspaper was H. Halid, while the responsible editor was Hasan Sabri. According to the note at the bottom of the second page, the newspaper was printed at the "Stara Srbija" printing house in Skopje. The newspaper published texts on various topics, mostly political topics, focusing on issues that affected the interests of the Muslim population. In number 2 (123) dated January 13, 1921, a letter

from Kumanova is published, which talks about an acquisition of 400 dunams of land from the local farmers of the village of Novo Sella and given to Serbian settlers by the agrarian reform official Sima Čakarevic, although they possessed the deed for the mentioned land. (HAK, no. 2 (123), 13.01.2021).

Regarding the fact that the newspaper was published by a political organization, its pages also contained appeals to Muslims to vote for certain candidates in local elections, such as the appeal published on the front page of issue 3 (125) on January 21, 1921, where a call was published to vote for the candidate Aleksandar Bukvic. (HAK, no. 3 (125), 21.01.2021). In the same issue, a letter from Gjilan to the editors of the HAK newspaper was published, which talks about the violence of the gendarmerie against the residents of some villages of Gjilan, showing the names of the residents who were killed and beaten, and for this reason, it was required to adjust their situation. In another news of this newspaper, information is given about the opening of Muslim primary schools where teaching will be held in the Turkish language. In number 4 (128) dated January 28, 1921, there is news about the dire situation of the remaining immigrants in Thessaloniki who had been trapped there for various reasons, either due to pressure from the Bulgarians or because they were trapped as a result of years of war, and for this reason, it was required to adjust their situation. (HAK, no. 4 (128), 28.01.2021). Number 5 (131) dated February 4, 1921, begins with the text entitled "Give us justice," which talks about the sad news coming from the districts and that the residents there are left unprotected, and that the Muslim residents have no one to turn to for help, except to pray to God. In this issue, the article entitled "Terrible news from Prishtina" is also published, which provides information on the violence perpetrated on the population of the district of Prishtina by the gendarmerie, and as a result, many residents, men, women, and children, have been killed and beaten. (HAK, no. 5 (131), 04.02.2021). An important article is published in number 6 (135) dated February 11, 1921, entitled "Democracy and minorities." In this text, according to the agreement of St. Germain, minorities that are different in terms of language, religion, and ethnic characteristics have the right to open national schools to preserve their characteristics. In this article, a protest is made against the Serbian newspaper "Demokratija," which in its writings has claimed that the residents of Southern Serbia do not differ much from the rest of Serbia either in terms of religion or ethnic characteristics. In the article of the newspaper HAK, it is stated that residents of Turkish and Albanian origin are among the oldest residents in the Balkans. Paradoxical situations can also be encountered on the pages of the newspaper, where one article reports on the killing of the innocent population and another next to it on the theater repertoire, as is the case in this issue. (HAK, no. 6 (135), 11.02.1921). In an article published in number 7 (137)

dated February 18, 1921, entitled "Our press and the massacres," the newspaper reacts to the violence that is perpetrated against the innocent population and the weak reaction of the Serbian press in Belgrade to the reports of the HAK newspaper about this matter. The text states that Croatian newspapers have shown more interest than Serbian ones, even though the events took place in Southern Serbia; it is emphasized in the text. (HAK, no. 7 (137), 18.02.1921). In number 8 (140), an interesting text is related to the issue of education, where state authorities have called on Muslim parents to take care that their children do not take bad paths but attend school. The newspaper reacts to this by emphasizing that in order to achieve this, schools must first be opened, and that no school has been opened in the cities, let alone in the villages. In the article, it is emphasized that the school facilities appropriated after the Balkan wars and after the world war must be returned because they were built with waqf money or with voluntary contributions of the Muslim population.

Number 3 (214), dated August 28, 1921, is dedicated to King Peter I Karađorđević, who had just died, giving a brief biography of his life, including education and political activity. At the end of the text, the content of the letter that the editors sent to the royal government in Belgrade to express condolences is published. In another article of the same issue, a text was published about the new king, Alexander, describing his journey and his current engagement in various state and military duties, elevating the image of the new king. On the same page, there is another text entitled "Albanian Issue," where it talks about the reaction of the Albanian Government to the League of Nations with headquarters in Geneva regarding the maintenance of peace between the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes and Albania, which is endangered by interventions in Northern Albania. (HAK, no. 3 (214), 28.08.1921).

In number 6 (249), dated November 24, 1921, an article on the first page states that the Law on Sharia Courts is being drafted, where it is emphasized that it would be good to have the opportunity to use the native language of the parties, Turkish and Albanian. In the same issue, news is published about the plight of the Albanian families interned in Nis, where there are many old people, women, and children, conveying the text of the correspondent of the "Pravda" newspaper from Sarajevo, who had sent it from Belgrade. The condition of these interned families is described as bad; they are placed in the stable, which does not even have a floor, under the pretext that they participated in the Kachak movements.

In number 7 (252), dated December 1, 1921, the newspaper reacts to the conversion of some mosques in Skopje into warehouses of military materials and states that they should be freed from these materials. It is also stated that other Muslim

facilities such as mosques, madrassas, mekteb, and other buildings that are used for charitable purposes, as well as the cessation of the destruction of cemeteries and the usurpation of their land.

Since May 8, 1923, at the bottom of the second page, it is written that the newspaper was printed in the printing house "Hak" in Skopje, which means that the newspaper has now also been equipped with its own printing house. Also on the front page of the newspaper, it is noted that the newspaper "Hak" is published every day in Turkish, while on Tuesdays and Saturdays in Serbian and Turkish. From number 678 of November 28, 1923, it is written that the newspaper is printed in the "Prosveta" printing house, which in the advertisement of this issue is marked as the printing house of Hak Prosveta, describing it as the largest and most equipped in Southern Serbia, offering all kinds of printing services.

In number 627 of September 25, 1923, concern is conveyed that plaques have been attached to the walls of the Burmali mosque and tomb in Skopje, which is considered something that is not dignified. In the same issue, the text entitled: "Against the migration of Muslims" was published. The text mentions the different opinions that prevail in the press in the Serbian language about the migration of the Muslim population to Turkey, in which case they are named as Turks, and in other cases when it is not a question of migration, they are named as Arnauts, as well as the efforts made by the state for expropriation of Muslims and settling Serb settlers on their lands. Below this text, as a separate part, a short instructive text is given: "Muslims! Do not sell the land out of your hands even in the worst case!"

Also in the same issue of the newspaper, in a long article entitled "In the South...", information is given about the bad state of treatment of Muslims in the southern part of the kingdom. The article openly mentions the 8 victims in Mitrovica and the culprits who walk free. Also mentioned is the violence exercised with the destruction of 2-3 Turkish cafes in Skopje.

In number 628 of September 29, 1923, it is announced about the arrests made in Gjakova due to cooperation with the organization "Kosovo Committee."

Also in this issue is an article entitled "Against the migration of Muslims," which states that recently, the figures showing the number of emigrants from our country have surprised the relevant factors. Our country is so rich that there can be no question of unemployment for all people who want to work and who earn their bread with honor. Incidentally, the question is imposed if this violent migration does not have ulterior motives and that the fingers of some invisible organization are not visible here. Our information on this matter says that people

move out of our country for many reasons that are quite logical. The irregularity of domestic circumstances compels many good patriots to leave their homes and seek refuge in distant worlds.

In number 629 of October 2, 1929, the text with the title "Turkey. The new constitution in Turkey. People's Republic of Turkey" was published. The text conveys the news that Turkey will become a People's Republic and that the president will be elected every 4 or 6 years. The newspaper reports that according to the news from Paris, the first president of the republic will be elected Gazi Mustafa Kemal Pasha. It is further said that the Turkish press supports this state regulation of Turkey, except for the newspapers "Tanin and Tevhid." In the same issue, the news is given that foreign forces will be withdrawn from Istanbul, where Turkish forces are expected to enter triumphantly on October 5, 1923.

In number 649 of October 24, 1923, information is given about the establishment of the Madrasah in Skopje, where it is said that the regulations for the establishment of the King Alexander I Madrasah in Skopje have been approved, in which Muslim students will be prepared in the spirit of Islam, for different religious titles.

In number 656 of November 1, 1923, the text entitled "The incident in the village of Junik" was published, which describes the murder of peaceful villagers in Junik of Gjakova, who had no connection with the Kachaks, as was commented in the Serbian-language newspapers. The villagers who were killed by the gendarmes in search of fugitives were of different ages, from 12 years old to 70 years old. Another article of interest in this issue is the informative text entitled "Turkey does not accept immigrants." The text says that a letter has arrived from Bucharest stating that the Turkish government has banned the new migration of immigrants from our country. A large number of emigrants have found this stop on their way, and it will be requested that they be allowed to return to their countries. It is also written below that the Turkish newspaper "Tunca," which is published in Sofia, informs that the Turkish envoy in Sofia has informed the Supreme Mufti of Bulgaria that Turkey no longer accepts Muhajirs and to inform all muftis in the country about this, which it is done.

In number 658 of November 3, 1923, a text is given regarding the prohibition of the acceptance of Muhajirs in Turkey. In the text, it is emphasized that the intervention of Ferhat bey Draga was successful in allowing the return of the Muhajirs from the road. It says that Ferhat bey Draga intervened with the Prime Minister and the Minister of Internal Affairs, and a decision was reached, which allowed the return of these migrants.

In the same issue, the news article “Turkey Republic” is published. It states that the assembly has declared Kemal Pasha as the president of Turkey, whose territory also extends to European Turkey. The head of the government is also the minister of foreign affairs, Ismet Pasha, the minister of internal affairs, Ferid Bey, the minister of the people’s defense, General Qazim Pasha, and the minister of the economy, Hasan Bey. Qemal Pasha has certified the list of Ismet Pasha’s cabinet and submitted it to the popular assembly.

In number 661 of November 7, 1923, a text titled “Constitution of the Turkish Republic” was published. In the text, it is emphasized that after long discussions of the commission for drafting the constitution, the national consensus was finally reached, which announced this constitution. According to this constitution, the Turkish state is a democratic republic, according to the Islamic religion, while according to the language, a Turkish republic, with the capital in Ankara. Citizens are equal before the law and enjoy full freedom of conscience, thought, writing, speech, assembly, and conduct. The press is free within the law. The threshold of the house is inviolable. The President is elected every 5 years.

Number 672 of November 21, 1923, gives a news item entitled: “For the information of the emigrants!”. Mr. Xhevad Bey, the representative of the Turkish Republic in Bucharest, has sent a letter to the club of Muslim deputies regarding the migration of Muhajirs to Turkey with the following content: “Regarding that the Republic of Turkey, according to the agreement with Greece, is forced to accept more than 500,000 immigrants and since I have to come to their aid, I am informed by the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Turkey that it has been decided that until that time, as long as they are not settled, will accept immigrants from other countries and the passports of immigrants from Serbia will not be equipped with visas for going to Turkey. For the above reasons, since it is not possible to help them morally and materially, so as not to cause further deterioration of the condition of those immigrants, and you will appreciate the importance of this decision of the Turkish Republic. So that there is no harmful wandering of migrants who move from Serbia to Turkey, please take urgent measures and give all the advice to prevent the migration. It is added that the government of the Kingdom of SKS has been asked to eliminate the causes of this migration. Awaiting reply, accept the expression of my respect.” The letter was sent by the representative of the Turkish Republic in Bucharest named Xhevad.

In number 678 of November 28, 1923, on the first page, a text entitled “Declarations of Ferhat bey Draga” was published. In this text, it is interesting to mention the answer given by Ferhat bey Draga about the issue of acquiring mosques in Ohrid. To this question, he answers: “In Ohrid, there is a mosque which was built

300 years ago by Hadzi Kasumi. Neither the mosque was a church, nor are there any signs around the mosque that a church once existed there. No church can be converted into a mosque, and no signs of a church remain... In addition to this mosque, the Mitropolia also intends to convert the Haxhi Durgut and Fatih mosques into churches, where they could not find a connection with any name. All three of these mosques have been taken from the hands of the waqf, and prayer in them has been prohibited. For this strange action, a Muslim delegation was sent from Ohrid, which addressed our club. The deputy went to the Minister of Religions and begged him to take legal action with regard to such mosques so that the right of the waqf is not violated without a court decision. After long talks, the Minister was convinced that this action was illegal and ordered that the mosques be handed over to the owners, the waqf, which was done.”

Agrarian reform is another important topic that has been frequently covered in the pages of the HAK newspaper. In the issue published on December 19, 1923, an article titled “Agrarian Reform” was published. The article states that agrarian reform has been carried out in all European countries, emphasizing that in most cases a very useful result has been obtained, not only for the stratum for the benefit of which it was done but also for the whole people and society. The reform has benefited those peoples who have done it in such a way that it has improved the moral and material condition of the farming class but in such a way that it does not bring the former owner to the position of the former farmer, which means that it will not lead to that situation where one layer of the population helps them, and another does harm to them. In the midst of all this, the principle of private property must be preserved as a basic element of order. In the text, it is emphasized that the peoples who did not benefit from the agrarian reform but suffered damage were also the Russian people, who did the reform without adhering to the principles that other peoples adhered to and did not take into account the principle of private property, practicing the form of communism which resulted in the destruction of order and thus the destruction of Russia. The article emphasizes that in the given context, agrarian reform is not implemented because of hatred towards the previous owners, but because of hatred towards Muslims, but that it will give results as if it was done because of hatred towards the whole society. The article adds that in Sanjak and in Southern Serbia, there are hundreds of people who have never thought of taking someone’s property, while now they shamelessly stand on their neighbor’s property and shamelessly watch as his neighbor and his children suffer. The author of the mentioned article is listed as A. R. S.

In number 941 of November 22, 1924, the text entitled “The ban on ‘HAK’” was published, which describes the event of the gendarmes arriving at the

newspaper's printing office, one of whom was armed with a rifle and without any written decision stopped further printing of the newspaper and took all the copies of issue 938. Then the editors of the newspaper were told that the stop is related to a text that was published in issue 938 of November 19, 1924, where, among other things, it was said: "Pick and crowbar, which have already destroyed human and citizen's rights, yesterday started to destroy the Burmali mosque, the 442-year-old Muslim temple near the stone bridge in Skopje and the historical decoration of Skopje. No one's strength has ever been permanent, anything will endure. Everything falls while the people always remain. The judgment of the people is approaching... Difficult for the one who fears this judgment, no force will save him." For this text, the editors of the newspaper "Hak" have been blamed for having ruined public order. (HAK, no. 938, 19.12.1924). In the collection of numbers of the newspaper "Hak", after this number there are 5 more numbers preserved. It is not known exactly when the publication of the newspaper was discontinued, nor how many issues were published in total. In the last number found in the researched fund in the library, namely number 956 dated December 10, 1924, there is no warning about the cessation of the publication of the newspaper.

Newspaper "Pravi Put" (1937)

Another newspaper published in Skopje, whose main readership were Muslims, was the "Pravi Put" (Straight Path) newspaper, which, unlike the "Hak" newspaper, had a shorter lifespan, as it was only published in 1937. The archive of this newspaper, with some missing issues, can be found in the National and University Library "St. Clement of Ohrid" in Skopje. The newspaper "Pravi Put," like the newspaper "Hak," was published in two languages and with two alphabets: Serbian language with the Cyrillic alphabet and Turkish language with the Arabic alphabet. The newspaper served as the organ of the Association of Imams of the Congregation in the Ulema Majlis area in Skopje. It was published on 4 pages, two in Serbian and two in Turkish, and came out every Friday. Hafiz Ramiz Paljevac was the owner and responsible editor, while it was printed at the "Bratstvo" printing house in Skopje. The first issue was published on January 22, 1937. On the first page of the inaugural issue, the text "The first word" was published, describing the purpose of the newspaper and the topics it would cover. (Pravi Put, no. 1, 22.01.1937).

It should be noted that even though the Latin alphabet had begun to be used for publications in the Turkish language in the Republic of Turkey, the 1937 edition of "Pravi Put" still used the Arabic alphabet. Among the important topics that

would be covered in this newspaper was the issue of the education of the Muslim population. In number 2 of February 12, 1937, the Constitution of the Islamic Religious Community of the Kingdom of Yugoslavia began to be published in parts. In this issue, a text entitled "Outdated madrassas" was published, criticizing the old system madrassas where students had not acquired much knowledge, no language was systematically taught, and where, for example, the teacher read from a book in the Arabic language while comments were made in Turkish, with most students being Albanian. (Pravi Put, no. 1, 22.02.1937). The exact number of issues of this newspaper published is unknown, but the last preserved issue in the library is number 29 dated August 13, 1937. Although this newspaper operated under conditions of limited press freedom prevailing at that time in the Kingdom of Yugoslavia, it provided insights into topics related to the religious activity of Muslims in Skopje and beyond.

In contrast to the content of the newspaper "Hak," which covered various topics, mainly political, the pages of the newspaper "Pravi put" mostly addressed topics related to the organization of religious life. Topics related to the education of Muslims were especially frequent. Articles about the history of Muslim schools were often published. In this context, it is worth mentioning the multi-part article entitled "Islamic schools, culture, and education in the Middle Ages."

In issue 4 of February 12, 1937, the article titled "Muslim Brothers" was published. The article criticized the slow progress of Muslims in Southern Serbia, Sanjak, and Montenegro, which were backward and economically weakened. The low number of students sent to schools was criticized, despite the existence of schools, thus committing a sin before ourselves and the new generations.

The newspapers "Hak" and "Pravi Put" were the only newspapers that appeared bilingually, in Serbian and Turkish, in Skopje after the time of the Ottoman Empire, and were intended for Muslim readers of different ethnicities. Although short-lived in terms of publication time (the "Pravi Put" newspaper only lasted one year, while the "Hak" newspaper lasted five years), they represent an important historical source regarding the problems prevailing in this part of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenians, respectively the Kingdom of Yugoslavia.

Sources used:

Fund of the newspaper "Hak" for the years 1920-1924

Fund of the newspaper "Pravi Put" from 1937.

Facsimiles:

شماره ۱۱۴
۱۲ ربیع الآخر - ۱۳۳۶
۲۴ دسامبر ۱۹۲۰
۱۹۲۰

امور اداره و شرایط اشتراك

لغو سايه بگو. اداره سايه: امور تحريم بكون هفت
تحريم بكون هفت. حق ايضاً لوقا اداره افكار.

داخل ايضاً لوقا: ۱۲ آگي ۱۲، خارج ايضاً
سايه: ۵۰ آگي ۵۰، خارج ايضاً.

افكار: ۵۰ لوقا: ۵۰، خارج ايضاً: ۵۰، خارج ايضاً: ۵۰.

شماره: ۵۰ آگي ۵۰، خارج ايضاً: ۵۰، خارج ايضاً: ۵۰.

۱۲ ربیع الآخر - ۱۳۳۶
۲۴ دسامبر ۱۹۲۰
۱۹۲۰

شماره ۱۱۴
۱۲ ربیع الآخر - ۱۳۳۶
۲۴ دسامبر ۱۹۲۰
۱۹۲۰

و هر شخص، هر که کندی حیاتی،
کندی قاطعاً نظری اوزرنه و جاعده مومینه
توبن موجودیت اشتراك ایستدر. اوزرنه
اوزرنه دها زاید مومینلایور. نتیجه
علمیه واهق اوقی ایچون دها زاید اکر
مراق وادیه ارازا ایچیدوردی.
حقیقه تاج اخیلق جان هر طرفه اشتراك
ایچون تیچار ویدی. مثلا هر طرفه اشتراك
مهم بر موقع ساینه مانک اولان و حرارت
زنده مل بر طرفه سالمه بوان (شرواته)
رایداجیا) هیچ لایسه ابدلک بر طرفه
معتوبه دوجار اوابیق حاده دیگر طرفه
غوبیون وادیه کویل فرقی بر اکثر
بهره ایچ اقیانن قوشلش بر حاده
چیدوردی. بونه مسلمانلری قدره سزا
اولان اعتقاد تم و یولری سینه، عدد
غوبیون دها ضایع میوت چیدوردی ۳۵
مسلمان میوت) موفق اولدیلر دها دود
قارلش سوط و اکیار حاده دوجار اولدور.
دکی اکثری، حق رادغان فرسنگ چیدور.
دیی میونلرک صفی سینه تراهامور.
(آمرانارامور) ی اخیلق ایلوالی
اولوق قولان دموقارلر بونه هر یک
حوبیلنده ایلای موقیتر تحلیل افکار
حاده شایع بیئون مکتب طهور ایچیدور.
فرمانایلر، و عاقلانکار حیرت
عومیه جیب ایدچک بر سوره راپلرنت
قسم صفی قومونستار و جمهوریت
(روپلیقان) لایحه استعمال ایچیدوردی.
سوسیالیزم جریونلرک ساین ایلرلش
احیایان عومیه آرتش اولان مدی مکتب
زنده دها زاید مظهر یول اولدیلر نظریه
بول ایش اولان علمای احیایون شپسیر
مکتبدر. و غریب هجک کاندن مقدم
راخوردن عده افکار بر انباده حکومت
کون جمهوریه حله ف و ارازی کوی
قول ایش اولدیلر شپسیر مذاکره عدم
...
یکن علیه اقلاننده قومونستار و
توجه ارازا ایچون بفراد شیری بر مدعی
اقلاننده ایسه برن وده صانع حاشیه بی
راخوردن آیین نظر ایچیدوردی. اکثریت
ایچنده نظم حکومت حقیقه عومیه حق
فرمانک برینسیرنه دها قرب بولورد.
روستایان و اداکونیماره کتبه
حوالی، یا دواژ اقلاننده حکمران اولان
تاریک عطفه سینه رای وریش وایچود
تکلیف ایش اولان افکار عومیه بولایچه
رایطاییش وایچود اسپسیر ویدارد
تیمبر انقلاب ویدارد وایچود ساین ایچون

مشرقی موجب اولان بر سیمک مظهر مافون
لوشندر، هر ساهه بر حوال اقلاننده
فصلرک حاکم حرکت ایستدر.
هر طرفه متحد و یکجود اولای ایلای
ایچون مسلمانلر کتبه کتبه لایحه لایحه
ایچیدور حاکم تحت تأثیر دها کتشلردی.
چونکه بیون سنیایان و ماکونیت سنیایان
مسلمان میون اوق سینه آغی و آغی
بی میوت چیدوردی. مسلمانلر بونه
متفق حقیقه یی قدره ایدمور. و یا
ویراکر کتشلرک ژورنال ایدیلر اقلانده
لایحه ایچون اکثریت وایچود وایچود
فصلرک حاکم تحت تأثیر دها کتشلردی.
ش سلیکوب سینه ایه اوق
بی اوق بر اقل سنیایان کتبه کتبه
ایچون جیب ایدچک ویراکر
سوسیالیست شرک، و ایدکی مکتب
شرک، مکتب حقیقت کتبه، مسلمانلر
کومونستار سینه سینه آغی کیری بر رای
سنان ارازی بولکدان ایچیدوردی. هر
تاریک مکتب تحت تأثیر ایدیلر قومونستار
مکتبدر. دایره نظر (بی بی کتبه)
دها سینه و سنانلرک (ایچون مکتب)
چون وایچود دها آرازی ارازی کتبه
مکتب ارازی سینه نظر هر
سینه بکتر کتبه تکلیف حکومت ایدیلر
ایچون ایلای ایدک اکثریت ایدیلر.
تاریک بی تشکر ایدیلر اولان ایدیلر
تاریک برین ایدیلر.

احیایان ایدیلر سوره مدی حاکم ایل
ایچون کون مراسم مکتبه ایل جایی مکتب
کتبه وایچود مکتب ایل اوق سینه
قومونستار نیولایچ ایل ایدیلر.
هجک بکتر رادج فرقی میونلری
مکتبدر. و غریب هجک کاندن مقدم
راخوردن عده افکار بر انباده حکومت
کون جمهوریه حله ف و ارازی کوی
قول ایش اولدیلر شپسیر مذاکره عدم
...
یکن علیه اقلاننده قومونستار و
توجه ارازا ایچون بفراد شیری بر مدعی
اقلاننده ایسه برن وده صانع حاشیه بی
راخوردن آیین نظر ایچیدوردی. اکثریت
ایچنده نظم حکومت حقیقه عومیه حق
فرمانک برینسیرنه دها قرب بولورد.
روستایان و اداکونیماره کتبه
حوالی، یا دواژ اقلاننده حکمران اولان
تاریک عطفه سینه رای وریش وایچود
تکلیف ایش اولان افکار عومیه بولایچه
رایطاییش وایچود اسپسیر ویدارد
تیمبر انقلاب ویدارد وایچود ساین ایچون

عقلکندز هر طرفه قدرات مومینه
لین و کیت ایدیلر اولان جایی مکتب
امضای ایچون اقلان ایلایچ سیرده،
غریبه اقلان ایدیلر و مسلمانلر فرمدرش
اوتارشی کتبه حاکم اولان وایچود مکتب
مکتب ایدیلر. بک مکتب اولان برکی
وایچود مکتب ایلایچ مکتب ایدیلر

عقلکندز هر طرفه قدرات مومینه
لین و کیت ایدیلر اولان جایی مکتب
امضای ایچون اقلان ایلایچ سیرده،
غریبه اقلان ایدیلر و مسلمانلر فرمدرش
اوتارشی کتبه حاکم اولان وایچود مکتب
مکتب ایدیلر. بک مکتب اولان برکی
وایچود مکتب ایلایچ مکتب ایدیلر

THE PRESENTATION OF THE OTTOMAN EMPIRE PERIOD IN ALBANIAN JOURNALS BETWEEN WORLD WARS I AND II

Faton Pllana

University of Pristina

Introduction

The period between World Wars I and II, was a very challenging period in the history of the Albanian people. Regardless that Albania officially was not part of any of the two belligerent coalitions (the Allies and the Central Powers) in the First World War, nevertheless, some parts of hers were occupied by the belligerents (the largest part of Albania was occupied by Austria-Hungary, while the southern part was occupied by France and Italy). Even after the end of the war, some parts of it, especially the southern part, were still occupied, and the war for freedom continued until the final departure of the foreign occupying armies. Even after this achievement, the political stability in Albania continued to be a “relative stability,” as Egro emphasizes. (Egro, 2007: 65)

Having this general preview of the political situation in Albania (without going into the details of these events that happened because it is not the aim of this article), we see that the scientific development, including historiography too, had its difficulties and did not achieve its development as it should be. Unfortunately, in this period, the historiography was still far from being a meaningful historiography, with a critical and scientific character, since the nationalist historiography was still dominating, which in fact we do not face only in Albania, but also in other Balkan countries. Nevertheless, it can not be denied their contributions in the development of Albanian historiography. Part of this contribution were journals or periodicals that were published in that period, respectively, the historical

articles that were published by those journals. (For more details on the political life in Albania in this period: *Historia e Popullit Shqiptar* III, 2007: 123-371. For more details on the development of Albanian historiography in this period: Egro, 2007: 65-87)

The main journals of the time that were published were: *Hylli i Dritës*, *Leka*, *Ditura* and *Agimi*. Before we see the presentation of the Ottoman period in these journals, let's have a look of these journals, their contents and therefore we will have a clear preview of the subject that we are talking about.

“*Hylli i Dritës*” (Eng. The Star of Light) was a monthly cultural-literary journal (periodical) of the Catholic clergy of the Franciscans Order. “*Hylli i Dritës*” has published cultural, social, literary, folklore, religious, linguistic, historical, and philosophical articles. It was issued in three different periods: 1) October 1913-July 1914; 2) May 1921-December 1924 and 3) January 1930-July 1944. The founder and first director for 25 years was Gjergj Fishta (1913-1938), then Gjon Shllaku (1938-1941) and Anton Harapi (1942-1943). The first number was issued on October 1, 1913. In addition to the theological, social, and political views of the religious circle that she represented, she brought valuable studies and data in the field of Albanian history too. (*Fjalor Enciklopedik Shqiptar* Vol.II, 2008: 966)

“*Leka*” (1929-1944) was a monthly journal of the Catholic clergy. It was the body of the LEKA association (LEKA abbreviation of LIDHJA-EDUKATA-KULTURA-ARGËTIMI, in English: LEAGUE-EDUCATION-CULTURE-ENTERTAINMENT). It was founded on 9 December 1928. It was a cultural, political, historical, and literary journal. In 1942, a special issue with archival and publicity material was published following the commemorative issues on the occasion of the 25th anniversary of the declaration of independence of Albania. (*Fjalor Enciklopedik Shqiptar* Vol.II, 2008: 1460)

“*Ditura*” (Eng. Knowledge) (1909-1929), was a cultural, literary, and scientific journal. It was published by Lumo Skëndo. First number was issued on January 1, 1909 in Thessaloniki. From 1926-1929 was regularly issued in Tirana as an “Albanian temporary,” under the ownership of Lumo Skëndo's Library. *Ditura* reflected and dealt with important problems of Albanian history, language, culture and traditions. It became a national encyclopedia for all areas of life, especially in the cultural and social areas. Acquaintance with a good part of the work of foreign explorers and albanologists about Albania and Albanians, significantly increased the level of the journal. (*Fjalor Enciklopedik Shqiptar* Vol.I, 2008: 419)

“*Agimi*” (eng. Dawn) 1919-1922, was a journal with social, literary, pedagogical, and satirical themes. It was the body of “*Vëllaznija*” (Eng. Brotherhood)

association. It was founded on February 16, 1919 in Shkodër by the joining of two associations: “Mustafa Pasha” and “Vaso Pasha”. The first number was issued in May 1919. This journal dealt with problems of the Albanian language, history, ethnography, archeology and national traditions, literature, arts and music. (Fjalor Enciklopedik Shqiptar Vol.I, 2008: 15)

From what was said above, we understand that these journals were not scientific journals, as we define them nowadays. The political situation in Albania unfortunately prevented the establishment of decent scientific institutions that would deal with historical studies, and therefore the publication of any decent scientific journal was missing. However, these journals and the authors of these articles, I think, made a great contribution in two aspects:

1. For the Albanian readers of that time, the new historical knowledge about the history of the Albanian nation from antiquity to the independence of Albania were welcome;
2. They began to take the first steps towards an Albanian scientific historiography.

The presentation of the Ottoman period

The presentation of the Ottoman period in these journals could be of two types:

1. The general presentation
2. The specific or special presentation

The general presentation means the studies that were made on general topics, not specifics such as national figures or important historical events. And by the specific presentation, it means studies with specific topics, such as a national figure or an important historical event, which we will see later. As for the first one, the articles that we found are as follows:

- “Javët e fundit të sunimit tyrk në Shqipëri” (Eng. The last weeks of Turkish rule in Albania) (Diturija, 4(1), 1929: 1-9; Diturija, 4(2), 1929: 41-48; Diturija, 4(3), 1929: 81-84)
- “Fundi i dominatës’ otomane në Shqipëri” (Eng. The end of ottoman dominance in Albania) (Diturija, 3(5), 1928: 178-182)
- “Roli historik i Perandoris s’Osmanllive në Ballkan dhe burime historike t’idesë nacionaliste shqiptare” (Eng. The historical role of the Ottoman Empire in the Balkans and historical sources of the Albanian nationalist idea) (Merxhani, B. Përpykja Shqiptare, 1(1), 1936: 42-45) and

- “Feudalizmi në Balkan e rrjedhimet e tija nën sundimin Otoman” (Eng. Feudalism in the Balkans and its consequences under Ottoman rule) (Hylli i Dritës, 9(3), 1933: 111-116)

As for the first article, which we see in three issues, the author has made an analysis of the political circumstances in which Albania was found in the last days of Ottoman rule until the declaration of independence in 1912. “It had been two years since Albania had not seen a day of serenity” (p.1). This is how the author summarizes the events of 1910–1912, which were characterized by the Albanian uprisings and finally by the declaration of independence. But what he emphasizes more in his analysis is the events that followed the year 1912, because in addition to making them gain their long-sought rights, “some autonomy in cultural, administrative, and military matters” (p. 2), it also accelerated the formation of the Balkan Alliance, which was made by the four Balkan states, who until yesterday were enemies, to unite for attacking Türkiye” (p.3). The situation was in their favor because “Türkiye has been weakened by an incessant war that has been going on for three years (Albania, Libya, and Yemen), and this weakness was increased even more by the enmity between the Anatolians and Arbëresh (Albanian-F.P.) (p. 3). The author stresses some important changes that we have seen at the Albanians in recent times: “the rapprochement with Serbs in the north and the Greeks in the south” (p.4). This change, according to him, came as result of “Turkish behavior in the last 3 years, as well as the atrocities committed” (p.5). Another problem that we face in Albania in this time is the lack of weapons. When Mahmut Hayret Pashe Jella, commander of the Montenegrin border, arrives in Skopje, “he telegraphs to Istanbul to send 20.000 rifles. The telegraphs come from the four corners of northern Albania, where the people, the highlanders (alb. malësorët) are looking for rifles “(p.7). For the lack of weapons, he says: “Albania produce soldiers, but not weapons” (p.8). The situation was not better, even in the city of Peja. “In Ipek (Pejë), the situation has taken a form of a macabre tragedy. The city is filled with broken, demoralized soldier, without moral or physical worth” (p.41) Then the author continues with the fact that, faced with this situation, the Albanian leaders moved to hold an assembly where the fate of Albania would be decided. Due to the circumstances, it was decided that the assembly would be held in Vlora, which was still unoccupied by the Balkan Allies, and it was “the harbor where a telegraph comes and puts it in touch with the civilized world with foreign powers “(p.47). At that time, the telegraph was the main tool of communication. “The Assembly of November 28, 1912” emphasizes the author’s point that “in theory, it ended Turkish rule in Albania” (p.81), but the reality on the ground was different. Although

there were still Turkish military divisions, such as of Mahmut Hajret Pasha in Berat (p.81), the north and the south were resisting the neighboring Balkans: the north (Shkodra) to the Montenegrins and the south (Janina) to the Greeks. Regardless of its announcement on November 28, “we can say that in May 1913, five months after the proclamation of self-government, all of Albania left outside the Greek-Slavic occupation, was under the direct rule of the new national government without any traces or signs of the old regime “ (p.83) The new circumstances created in the Balkans after these wars and the decisions of the London Conference meant that: “officially and compelled by the natural course of events, Türkiye bows to the fatality that separated her forever from Rumelia, from the cradle of her greatness, from the piece of land in which had started and developed the power and fame of the house of Osmanxhik “ (p.83)

Meanwhile, in the article “The End of Ottoman Dominance in Albania,” there is, in fact, a memory of Alfred Rappaport, an official in the Austro-Hungary Ministry of Foreign Affairs. In these memories, he narrates what was, in fact, the end of Ottoman dominance in Albania. According to him, the decisions of the London Conference put an end to Ottoman dominance in Albania. He mentions in his memory that “ On December 19, 1912, in the first meeting of the ambassadors in London - a meeting that marked great progress in the development of the Albanian question - a decision was made that was not clear and could have been commented on in different ways: “we decided that following the agreement to submit to our governments: Albanian autonomy guaranteed and controlled exclusively by all powers under the sovereignty or suzerainty of the Sultan. It is understood that there will not be a Turkish element in the administration “(p.4). This decision of the Great Powers is described as the “product of a compromise between the powers.”. We cannot say that it was a clear and logical explanation. This wording, moreover, “came from the Russian ambassador who wanted to add the phrase “with a governor appointed by the powers and approved by the sultan,” which would have made Albania a kind of oriental Rumeli (p.4). This unclear situation for the statute continued until the summer of 1913. Rappaport remembers that “before the Conference of London started the discussions for the Albanian statute, the governments of Vienna and Rome decided not to mention Ottoman suzerainty. A telegraph from count Berchtold to count von Mensdorff on 7, 1913, explained this joint decision because of: 1) the distance between Albania and Enos-Midia line; a line that was seen as a border between Türkiye and Bulgaria; 2) the consequences that the maintenance of Ottoman suzerainty over Albania may have for the legal situation of the monasteries of Ajnoros; 3) the opposition of Albanians themselves, especially the Christians, to the maintenance

of this suzerainty and for the difficulties that could happen - in a war case - to obstruct the neutrality of Albania. This viewpoint was accepted in the meeting of ambassadors on July 29; a meeting that approved a text, Article 2: Any form of suzerainty between Turkey and Albania is excluded. Instead of Ottoman suzerainty, the great powers decided that Albania should be under international control (p.4). The Austrian diplomat ends his memories by saying that “the end of the Turkish dominance in Albania, the end that is understood in the declaration of independence by Ismajl Qemajli, had in this way international approval and acceptance (p.4).a meeting

Branko Merxhani in his article “The historical role of the Ottoman Empire in the Balkans and historical sources of the Albanian nationalist idea,” analyzes, from a sociological viewpoint – the source of the Albanian nationalist idea, how it came to this. Merxhani emphasizes: “The Ottoman Empire in the first phase of its establishment is presented as a joint work for the rise of which, besides the Ottomans (Turks), all the other conquered peoples of Asia Minor and the Balkans worked positively or negatively, regardless of religious, racial, and linguistic differences. This is the special sociological quality that characterizes every imperial phenomenon... Imperialism was not supported by the national foundation. Its bases are religious and political. But above all, it is the religious feeling that rules “(p.42). In the case of the Ottoman Empire, the author divides two types of groups of this nature:

1. The Muslim religious grouping gathered around the Caliphate. Muslims of every race are members of this group
2. The Christian religious grouping gathered around the Greek Patriarchate of Fanar, where we also have the same internal form: different races, the equal rights “(p.43).

The author then concludes that: “If the sects had kept their power until the end, with the order and discipline they had maintained in the first stages of the imperial period, these groups would have never been dispersed or abolished, and therefore, the nationalist movements would never have arisen, not only of the conquered peoples, but also of the Turkish ruling people themselves” (pg. 43).

Well, what happened next? What causes this slow religious weakening by giving rise to the nationalist ideas of the ruled peoples? The author’s thesis about this is based on the appearance of a new phenomenon in the Balkans that was not found before. This phenomenon he called “oriental urbanization,” also known as Kasaba. What does this new phenomenon produce? Social density, demographic increase, and the birth of a division of labor. This new division of labor was

the reason for the formation of a sociological grouping of another type: where professional groups began to form next to religious groups. Thus, the collective religious consciousness that had struggled as the only power in the early Muslim or Christian groups began to retreat and lose ground. Religion is not an aim; it is only used as a tool (p.43-44). Schools were opened near the churches. The press began to develop, first with books and magazines, then with newspapers. The peoples of the Balkans enter a new sociological period of their collective life. We are on the verge of making national history. Language took the place of God. The language of the religious group, the sacred and unintelligible language, is set aside and replaced by the language of society, the language of living people. These changes, the author continues, caused: "collective consciousness to change, together with it, the collective functions and concepts, both of Muslims and Christians. The religious organization surrendered its power and rule into the hands of the language organization. First, Orthodox Christians do this, such as Armenians, Vlachs, Serbs, Bulgarians, even the Greeks themselves, and finally, the Orthodox Albanians. And then the Turks come and overthrow them too, even with a strong fist of rebellion, their holy and blessed Caliphate. The author describes this great social change as a transition from "people" to "nation" (p.44).

In the article "Feudalism in the Balkans and its Consequences Under Ottoman Rule," the author stresses the consequences of this system in the Balkans during Ottoman Empire rule. According to him, "the cause of the suffering of the Balkan peoples was not the Ottoman occupation, but the political fragmentation that was the main feature of the feudal system and the ambition for power of the local princes. The conflicts of a political nature between the Balkan feudal lords prevented the process of creating the Albanian national state, a process that had already begun in the 13th century. This situation greatly facilitated the work of the Ottomans, both politically and militarily, and because the notion of nationality did not exist in the Ottoman state concept, it was achieved that the Ottoman state stood above the communities" (p. 111–113)

This was an analysis of the general presentation. As for the specific presentation, we have two different types:

1. Topics with a focus on national figures;
2. Topics focusing on different historical events of the time

The national figures

As for the first one, from the national figures that we mostly encounter in these journals, it is undoubtedly the figure of Gjergj Kastrioti – Skenderbeu.

Skanderbeg, who lived in the 15th century, was at the head of the Albanian army against the largest army in the world at that time, the Ottoman one, and managed to successfully withstand their attacks, especially those of Mehmet II. We find exactly these heroisms in these articles in these journals, with special emphasis on the siege of Kruja (1466). "Towards the middle of July 1466, Sultan Mehmet II besieged Kruje, the capital of Albania, with a strong army of 150,000 soldiers. Unrelenting attacks and strict attempts to conquer this famous city were broken by the great center of the valiant guards. So, the embittered Mehmet was forced to return in the first days of August, leaving Kruja besieged by Ballaban Pasha with 70,000 soldiers. (Gjika, S. Vatikani e Shqypnija. Agimi 3(10), 1922: 181-183)

This siege, although successful, brought him into great difficulty, so Skanderbeg was personally forced to go to Rome to ask for help from Pope Paul III. This trip in Rome we can see in some articles of these journals. (Gjika, 1922; Kamsi, K. Udhëtimi i Skanderbeut në Romë, Leka 4(3), 1932: 73-76). Here is how his trip there and the welcome he received in Rome are described:

"He was greeted with great honors in Rome. Crowds of people have come to that eternal city to see the greatest warrior of that time." About his arrival in Rome, we also understand from Cardinal Gonzaga's letter sent to his father on December 15, 1466:

"Mr. Scanderbeg arrived here on Friday (December 12), and the families of the Cardinals were sent to meet them. He is an old man; over 60 years old; he came with a few knights and was a poor man. I feel he needs help."

After a few days, he went to a meeting of the cardinals, to whom he told them about a beautiful and long conversation about the dangerous situation of his country, which was being trampled by the Turks, and asked them for help to defeat the enemy, by destroying Ballabani's army, which was around Kruja, by expelling the Turks from Albania and stopping the danger that was threatening Christian Europe. The council of cardinals quickly saw the needs of Skanderbeg, but the help they gave him was not much." (Kamsi, 1932). The help that he received by Rome we see again in the Cardinal Gonzaga's two letters sent to his father: the first letter sent on January 7, 1467: "This morning in the secret consistory we were discussing the matter of the aid that Scanderbeg asked for, and in short, the pope said he would give him five thousand ducats, he would not give him more, alleging that he too had to look after his own business, showing that he was afraid of some novelty." In the second letter sent on January 12, he says, "This morning I had a speech in the secret conference about the fate of Scanderbeg, to whom they will also give five thousand ducats." From Rome, he wanted to go to Venice, but as time did not wait, he quickly returned to Albania. (Kamsi, 1932).

Further in this article, it is mentioned that: "Among of all the kingdoms of Europe only the Republic of Venice helped him with money, food, and soldiers". And he also added that "from the Books of Accounts, it is recorded that our national hero received financial aid from the Pope two more times after his trip to Rome. On 19 April 1467 were given to him 2700 ducats and on 1 September 1467 were given 1500 ducats". (Kamsi, 1932).

Scanderge's relations with Pope were earlier. In the article "Scanderbeg and Franciscans" (Fishta, A. Skanderbegu e Françeskajt. Hylli i Dritës, 6(7-8), 1930: 366-376), it mentions his relations with Franciscans and how they were gathered around him in the anti-ottoman war. "Not even Skanderbeg was ever pushed into those bloody battles without being advised by the Franciscans. After Sfetigrad fell to the cruel hands of the enemy on July 31, 1449, Skanderbeg turned to the Archbishop of Tivar, Monsignor Andres, a Franciscan, to inform Rome on how in bad situation he was, how in bad condition Christianity was in Albania, how he was not capable of taking paid fighters because he had not any money at all, but to inform the Saint Pope Nicole V, that the Albanian people have made an oath among themselves that they will stand until the last drop of blood rather than surrender to the harsh choice of the barbarians of Asia." (Fishta, 1930).

From these articles about Scanderbeg, we see that apart from his national heroism against the Ottomans (or the Turks, as they mentioned), we also see his religious (Christian/Catholic) heroism against them as well. He is described as a "great warrior versus the Turks and a great defender of Christianity. Our valiant people often asked for material and moral help from the Vatican to maintain the bloody battles against the Sultan's large armies that were relentlessly attacking small Albania, which, with unparalleled courage, had become a target for the expansion of the Turks in Europe" (Gjika, 1922). The importance of religious courage at that time we also understand from the article "Scanderbeg and Franciscans" where, among other things, it is mentioned how the Pope sent a Franciscan to Scanderbeg in 1447 to preserve the Catholic religion and to encourage the Christians to help Gjergj Kastrioti – Scanderbeg. The same support was mentioned given him 10 years later (27 April 1457) by the Pope Callixtus III successor of Nicholas V, who strengthened the rights given to the Franciscan nuns by his predecessor, noting only for Albania for the good of the Christian religion. (Fishta, 1930).

Another important fragment from his life that we find in these articles are his relations with the kingdom of Naples and the help he gave them against the Anjous. (Dyndja e Shqyphtarve t'Italis. Hylli i Dritës, 2(2), 1921: 64-70).

When we talk about this topic, it is worth mentioning that we find documents/reports between Scanderbeg and Ferdinand of Naples (Gegaj, A. Dokumenta mbi relacione mjes të Napolit e familjes së Kastriotëve. *Hylli i Dritës*, 14(11), 1938: 617-620; *Hylli i Dritës*, 14(12), 1938: 697-701). These documents, even though they are published only in Latin, are, of course, of great historical value because we understand that this relationship between them is also proven by archival documents. The importance of the publication of these documents also stands in the fact that, until the time of their publication in this journal in 1938, they were unpublished.

When talking about the documents, it is worth mentioning the article: "Two documents from the time of Sancerbeg" (*Shqyptari per mik*. Leka 3(12), 1931: 366-372). These documents were extracted from a book called "Faggiano" (1929) and are published in both Latin and Albanian. These two documents have to do with Scanderbeg's help to Ferdinand, the son of Alfonso, king of Naples, against the Anjous. In the first document, we see how Ioanes Antonius, the prince of Tarent, addresses Skanderbeg about how he left your country in the war against the Turks and came to our country to fight against the Christians. While in the second document, as Scanderbeg's response against him, it is said that he came with the request of the papacy for help to Ferdinand as well as to the help of his friend Alfonse's son, who often helped me when I was in bad condition against the Turks. Publication of these documents for the time, I think they have their value in Albanian historiography.

Another topic that we encounter about Scanderbeg in these journals is the article titled: "A rival of Scanderbeg" (Sirdani, M. *Nji rival i Skanderbegut*. *Hylli i Dritës* 3(7-8), 1932: 385-395; *Hylli i Dritës* 3(9), 1932: 437-443; *Hylli i Dritës* 3(12), 1932: 617-625).

Firstly, it talks about the history of the Dukagjini family, an important Albanian family of the 15th century. It is mentioned for the first time in documents from 1368 under the names: Ducagin, Ducaghin, Duccaghi, Ducchain and Ducchayn. In this year, a member of her family is mentioned as Vojvod in Vlore. Since then, it has always been mentioned as an Albanian "nobilis generatio albanensis". From the archives of Venice, it is proven that the center of their government was first Lezha and later Kosova. Their principality stretched from Drin in Kosova to the Serbian border. They probably got the surname Dukagjin from a land with that name, or from one of their chieftains called Dukë, or from the head of that family who became a Dukë with the name Gjin." (p.389). The author continues that "In 1406 at the head of the Dukagjini family came Pali who was equipped with all the qualities required for a man who has the government in his hand:

generous, loyal, and skilled to reconcile every conflict. His residency was Ulpjana (Prizren). After the return of Skanderbeg to Albania and taking over the country, Pali supported him with all the power he had. His zeal was seen from the first general meeting, the meeting of Lezha on March 2, 1444. After the assembly elected Skanderbeg as the general captain, Pali proposed that each of them should note the number of soldiers they owed to him to help against the Turks. The first war that the Albanians fought after these meetings, that of Torvioll, Pali sent good military aid to Skanderbeg under the command of Marin Igrake, who was killed in that war with several other commanders of the allied army (June 29, 1444). After this victory and the return to Kruje, he (Scanderbeg – F.P) was welcomed and congratulated for this victory by many princes, and Pali was among them” (p.392). Unlike Pali, his son Leka did not continue his father’s politics, so he saw Skanderbeg as his rival. And this is exactly the purpose of the author’s article in 3 issues: to show the rivalry between Lek Dukagjini and Skanderbeg. The reasons for this rivalry with the Leka, the author expresses as follows: “The reasons can be easily explained: by nature, he was completely different from his father: proud, selfish, unfaithful, cruel, governor of the same region, or bigger than Skanderbeg. It seemed humiliating to him to have a prince over him, and while he could not see the possibility of catching directly with him, he caused more trouble than any other Albanian prince. Among the first troubles of this prince - which later caused three big consequences: the war with Venice, the defeat of Berat, and the betrayal of Moisi Golem – was the trouble of 1445. In that year, when the little sister of Scanderbeg, Mamica, was married to Muzakë Topian, at their wedding there were many Albanian princes. Among them were Lekë Dukagjini and Lekë Zaharia. They were looking at each other hostilely. The reason for this hostility was that both of them wanted to engage with Iren, the only successor of Gjergj Dushman, the prince of Zadrimë, who was attending that wedding. Her presence raised the grudge of two contenders, and in one day two servants of them started to fight each other, and then both Leka’s started to fight each other, their armies supported their princes and, therefore, started a real battle between them for some hours.” (p.393-394).

From this article, we understand that Leke Dukagjini, in order to destroy the state of Kastriots and Scanderbeg, did not hesitate to make alliances with the Venetians as well. But the circumstances changed later. “When Skanderbeg in 1450 was found abandoned by the Albanian princes, even by Arianit, who had warned him not to expect help from him until he married his daughter, only Dukagjin and Topiaj sent help.” However, as the author points out, “His friendly relations with Leke Dukagjini lasted for a short time. When Skanderbeg married

Donika, the daughter of Arijanit, in 1451, all the princes took part in the celebration except the Dukagjines. The cause of their dissatisfaction was probably that they hoped to marry one of their daughters to Skanderbeg. However, this dissatisfaction did not last long, and it became a real enmity (p.440-441). Relations between them were broken again in 1461. The reason was that Lek Dukagjini, helped by the Shpanët, the prince of Pulti, had conquered Deja by killing the Venetian commander and had asked for Skanderbeg's protection against the Venetians. When he saw that Scanderbeg wanted to be outside of this issue, he was very angry, and together with the Shpanët, he made an alliance with the Turks against him and the Venetians. (p.442-443).

The circumstances after 1461 changed. "It seems that Leka saw his mistake and realized that only with a sincere friendship with Skanderbeg and Venice, they can save Albanians from the Turkish danger. Therefore, from 1461 until the end of his life, more than any other allied prince supported Skanderbeg against the Turks (p.617).

When we are talking about the articles about Skanderbeg, it should be noted that there are also folklore articles about him. For instance: "The Heart of Scanderbeg" (Sirdani, M. *Zembra e Skanderbegut (Histori e legenda)*. Hylli i Dritës, 7(5), 1931: 291-299), which tells stories and legends passed down about him. For illustration, I want to mention one of them called: "The Reward of the Captives.". During the siege of Ohrid against Seremet Beg, his son and 12 important leaders were captured. When Pasha returns to the city and realized that his son has been captured by Scanderbeg, he sends an envoy to convince Scanderbeg to release his son, and in return, he will give him whatever he wants. When Scanderbeg heard, the envoy replied to him: "Go back to your lord and tell him on behalf of me: the captives are all of them free and in return, you will send what your heart feels that it should be, and that I am ready to help you any time you feel that you need my help" (Sirdani, 1931).

Among the last articles about Scanderbeg that we can find in these journals is the article "A memorable anniversary" (Sirdani, M. *Nji Kryevjetuer i permallshem*. Hylli i Dritës, 8(1), 1932: 30-39), an article on the anniversary of his death. "January 17, the day on which the greatest valiant of the national idea, the great Scanderbeg, left this world... to remind the readers of this journal, in this month, of the last actions until the death of this great man who knew, at such a critical time, to unite the hearts of the Albanians." (Sirdani, 1932)

Another national figure who is very present in these journals is Ali Pashe Tepelena.

Between the descriptions of Lord Byron and the diplomatic relations between Ali Pasha and Napoleon Bonaparte – this is how we can summarize the articles about Ali Pasha that we can find in different issues of these journals.

Lord Byron a well-known English traveler from the beginning of the 19th century, on his journey to Greece, had to go through Albania, respectively, through Ioannina and Tepelena, which at that time were under the rule of Ali Pasha. Precisely for these trips and for the reception made by Ali, we understand from his letter sent to his mother on October 12, 1809, from Preveza, a letter published in *Agimi* (Lord Byron në Toskni. *Agimi*, 3(4), 1921: 64-67). Here is how Byron describes it: “I have now been some time in Turkey: this place is on the coast, but I have traversed the interior of the province of Albania on a visit to the Pasha... Since then, I have traveled about 150 miles, as far as Tepelen, his Highness’s country palace, where I stayed for three days. The name of the Pasha is Ali, and he is considered a man of the first abilities: he governs the whole of Albania (the ancient Illyricum), Epirus, and part of Macedonia. His son, Veli Pasha, to whom he has given me letters, governs the Morea, and has great influence in Egypt; in short, he is one of the most powerful men in the Ottoman Empire. When I reached Ioannina, the capital, after a journey of three days over the mountains, through a country of the most picturesque beauty, I found that Ali Pasha was with his army in Illyricum, besieging Ibrahim Pasha in the castle of Berat. He had heard that an Englishman of rank was in his dominions, and had left orders in Ioannina with the commandant to provide a house, and supply me with every kind of necessary gratuity; and though I had been allowed to make presents to the slaves, etc., I have not been permitted to pay for a single article of household consumption. I rode out in the vizier’s houses, and saw the palaces of himself and his grandsons; they are splendid, but too much ornamented with silk and gold. In nine days, I reached Tepelen. Our journey was much prolonged by the torrents that had fallen from the mountains and intersected the roads. I shall never forget the singular scene on entering Tepelen at five in the afternoon, as the sun was going down. It brought to mind (with some change of dress, however) Scott’s description of Branksome Castle in his *Lay and the feudal system*. The Albanians, in their dresses (the most magnificent in the world, consisting of a long white kilt, gold-worked cloak, crimson velvet gold-laced jacket and waistcoat, silver-mounted pistols and daggers), The next day, I was introduced to Ali Pasha. I have a Greek interpreter for general use, but a physician of Ali’s named Femlario, who understands Latin, acted for me on this occasion. His first question was, why, at so early an age, did I leave my country? (The Turks have no idea of traveling for amusement). He then said, the English Minister, Captain Leake,

had told him I was of a great family and desired his respect for my mother, which I now, in the name of Ali Pasha, present to you. He said he was certain I was a man of birth because I had small ears, curling hair, and little white hands, and he expressed himself pleased with my appearance and garb. He told me to consider him a father while I was in Turkey and said he looked at me as his son. Indeed, he treated me like a child, sending me almonds and sugared sherbet, fruit, and sweetmeats, twenty times a day. He begged me to visit him often, and at night, when he was at leisure. I then, after coffee and pipes, retired for the first time. I saw him three times afterwards.” (p.64-67)

The Albanian reader of this period can learn more about the life of Ali Pasha even from Ottoman sources, rare writings that we can find in these journals. This is thanks to the translation of some fragments of “History by Cevdet Pasha (Tarih-i Cevdet) by the famous writer Mehdi Frashëri in the *Dituria* related to Ali Pasha (more exactly from vols. 9 and 11). (Frashëri, M. *Disa dokumenta historike mbi Ali pashë Janinë*. *Diturija*, 3(2), 1927: 97-106). In this article, we find information from the life of Ali Pasha, from his coming to power, the way he came, how he managed to remove his father-in-law Ibrahim Pasha from power as the leader of Berat, how he managed with his intrigues to put his son Muhtar Pasha in power in Vlora, how he had managed to leave even the inspector sent from Istanbul, Abdylkerim, without the possibility to do anything, either to remove him from power or to put Ibrahim Pasha back in power. Also, from this data, the Albanian reader understands that “Ali, after pushing Tosks into his hand, used all his power and intrigues to conquer Gegë, but the door of Bushati in Shkodër was strong enough to withstand Ali. We also learn from these data about the Fermans issued by the Sublime Porte against him that “Complaints against Ali came from three sources: a) many Christian villages that had their lands were made into fiefdoms, forcing them to sell their lands; b) the uprooting of the feudal lords of the Tosks who did not become a blind tool. Of course, when they found the opportunity, they complained to the sultan and c) the turmoil he created in Gegë to conquer this land”.

Also, from these data we learn that due to the unfavorable internal and external situation that Sublime Porte was in at that time, “Ali Pasha, seeing the weakness of the Porte, acted as if he were independent.”. Then he also informs us that at that time in Sultan Mahmud’s palace there was an influential man named Halet Efendi who was a member of the Patriarchate of Fener and who was against Ali Pasha. According to Cevdet Pasha, there were two reasons why he was against Ali: 1) Ali did not send as much money as he requested, and 2) The Patriarchate, in order to facilitate the Greek uprising, wanted the Sublime Porte to enter into a war against Ali. But because of this situation and the opinion of Halet Efendi,

the Sultan asks for the opinion of the other vezirs in the royal council. The sultan's chief secretary, named Janip Efendi, who was against Halet: "showing the situation of the Greeks as the reason for not provoking a great danger in Rume-li, he expressed his opinion that Ali should not be harassed. The other vezirs also thought like him, but Haleti did not stay calm, and, in order to please the Phanariots, he pushed the Sultan to open a war against Ali. The author continues to collect more historical data about Ali until the last irade (decree) of Sultan, by which he ordered his murder.

An important episode from Ali's life that we come across in these articles is that of his efforts to establish diplomatic relations with Napoleon Bonaparte. We find this in two issues of *Hylli i Drites* (Gegaj, A. Marrveshtjet diplomatike ndermjet Napoleonit të Madh e Ali Pashë Tepelenit. *Hylli i Dritës*, 8(5), 1932: 231-236; *Hylli i Dritës*, 8(6), 1932: 288-293). In issue no. 5 we find a summary biography from the beginning of his life until becoming Pasha described by Poqueville, while in issue no. 6 we have more concrete data about his efforts to establish diplomatic relations with Napoleon Bonaparte. "Pierre Jerome Dupre (consul) towards the end of the 18th century, saw the necessity to enter into relationships with Albanian beylers, especially with Ali, who was the richest and most powerful among them. According to the records that he gave to the French minister, he announced that Ali had sympathy for the French who lived in that country and tried to make friends with them, so it was a good sign that relations with France would be successful. General Gentili (French) after visiting the areas that Venice had before, had the chance to meet the Pasha of Ioannina in the historic city of Butrint. The agreements did not have a good start because there was a dispute between the military and civil authorities of France and, on the other hand, Ali Pasha asked the general for many things and declared that he wanted to keep his ships in Corfu and around Butrint. According to his wish, Gentili partially tried to fulfill his demands by giving him two officers for the regulation of the army, but on the other hand, he was very careful not to give the Sublime Porte the opportunity to break with France. Napoleon praised the general's result and encouraged him to help the Pasha of Ioannina to increase his power because it was to the benefit of France; moreover, he ordered him to send officers of the great state to make a state (country) according to the people and traditions of Albania." There were two situations that influenced the non-realization of these agreements: the preparation of Napoleon for the expedition to Egypt and the sending of Ali by the sultan to Vidin against Osman Pazvantoglu. However, the relationship did not stop.

Other important national figures that we can find in these magazines are the Bushatlinjet of Shkodra. Bushatlinjet, a powerful Albanian family at the end of

the 18th century, takes an important place in Albanian journals between the two world wars. What makes it perhaps the most special is that most of what is written in these journals are chronicles, documents, or relations that have to do with this family but also with Shkodra in general from western provenance, so most of the documents are in Latin and translated to Albanian in these journals. There is also valuable information from the Austrian consul in Shkodër, Ippon, about this family, which we can find in the *Leka*. (Bushatlit e Shkoders. *Leka* 3(8), 1931: 233-236; *Leka* 3(10), 1931: 301-303).

We also find the relations of a Venetian soldier summarized in perhaps the longest series we could encounter in these journals on any subject called: "Some other notifications of Pashas of Shkodër in 18th century", also in *Leka* (Do njoftime mbi pashallarët e Shkoders në shekull XVIII. *Leka* 4(9), 1932: 277-280; *Leka* 4(11), 1932: 347-350; *Leka* 5(1), 1933: 16-19; *Leka* 5(3), 1933: 77-79; *Leka* 5(5), 1933: 142-144; *Leka* 5(7), 1933: 213-215; *Leka* 5(9-10), 1933: 284-286; *Leka* 5(11-12), 1933: 358-360; *Leka* 6(1), 1934: 15-18; *Leka* 6(2), 1934: 47-48; *Leka* 6(3), 1934: 88-90).

There are also can find articles based on oral traditions and folk songs, which we find in these articles: "The other wars between Albanians and Montenegrins" (Bushati, H. Luftime tjerë ndërmjet të shqiptarve e të malazezve. *Diturija* 2(8), 1927: 306-308) and "Kara Mahmud Pasha" (Bushati, H. Kara-Mahmud Pasha. *Diturija* 2(12), 1927: 377-386).

Historical events

Among the most important historical events that we face in these journals is undoubtedly the League of Prizren. The League of Prizren, as one of the main events in the history of the Albanian nation, has enough space in these journals. So much space has that on the 60th anniversary of the League of Prizren, *Leka* published two special issues fully dedicated to the League of Prizren and the events related to it (*Leka* 10 (10-12), 1938: 421-577; *Leka* 11 (7-12), 1939: 127-403). In these issues, we see that there are a total of 14 articles related to this event, with a total of 454 pages. For the time we are talking about, when historiography as a scientific discipline was not established yet, I think it is an extraordinary contribution made by this journal.

In these issues we can see an analysis of the situation of Albania and Albanians before the League: "Albania before the League of Prizren" (p.425-437); "The Turkish Administration" (p.438-446); "Why Albania was neglected before the League of Prizren?" (p.447-449).

We can find the contents of the Saint Stefan Treaty: “The content of Saint Stefan Treaty articles” (p.450-451).

Also, the Albanian reader can learn about the behavior and actions of Montenegrins and Greeks neighbors against Albania: “Montenegro and Greek against Türkiye and Albania” (p.452-459)

The activity of the League: “Mirdita in the time of the League of Prizren” (p.460-487); “For the League of Prizren” (p.488-492); The League of Prizren (p.494-512)

The various memorandums sent by its representatives to the chancelleries of the Great Powers of the time, such as the one addressed to the British Prime Minister Lord Beaconsfield, the representative of the Great Britain at the Congress of Berlin, and the memorandum sent to Austro-Hungarian Count Andrassy: “Memorandum” (p.512-524)

The statements of one of its main leaders, Abyl Frasher, about the League of Prizren, can be found in the article: “Notes on the League of Prizren – The inhabitants of Toskeria – the statements by Abdyl Frasheri (p.525-530)

We also find the letters of the Austro-Hungarian consuls sent to the Ministry of Foreign Affairs: “The series of letters from the consuls of Austria-Hungary to the minister of foreign affairs related to the various events of the League of Prizren” (p.531-576) and in the second volume (p.133-212).

Apart from this precious contribution that we can face, we also have an article about the League of Prizren, perhaps among the rare ones that we can find in these journals with critical, research, and analytical content about the publications for the League of Prizren at that time. The article is called: “The League of Prizren” by Lumo Skendo (Skëndo L. Liga e Prizrenit. Hylli i Dritës 3(10), 1922: 465-475).

The author of this article has of an analysis of two publications published about the League of Prizren: “League of Prizen, the first national movement” by Kristo Dako (1922) as the first Albanian publication dedicated to the League of Prizren, and the second one: a publication in Italian by Peitro Chiara (1889)

Regarding Dako’s book, the author emphasizes that it can better be called “four relative documents on the League of Prizren”, because for the League and its actions in 1879-82, Dako gives us only 19 pages with less than one newspaper article. (p.465) As for Chiara, the author emphasizes that “no matter how little sympathy and kindness there was for the Albanian issue, he cannot deny the great influence that the movement of the League had on the patriotic ideas of the nation and the union that brought patriotic spirit between Muslims and Christians”. (p.466)

Then the author points out that “the documents on the national movement of that time are found in the newspapers of the time in Italian, French and English, in the form of correspondence sent from Shkodra, Ioannina and Istanbul”. As for the Turkish newspapers he mentioned: *Sabah* and *Tercuman*”. Then he mentions a book by Muller (German) that a newspaper *A A Z* (*Augsburger Allgemeine Zeitung*) published memorandums of the Albanian delegates sent to the Great Powers. It is about issue no.7 June 1874, memorandum signed by Abdyl Bej Frashëri and Mehmet Ali Bej Vroni. Then the author mentions the book of Çerkezi called “History of Albanian”, Boston 1920, where he talks about the league not satisfactory according to him.

In the series of publications about the League of Prizren, there are also articles from folklore and popular tradition. Those we can find in the article “The League of Prizren” by Gjergj Fishta (Fishta, Gj. *Lidhja e Prizrendit*. *Hylli i Dritës* 2(6), 1921: 264-270; *Hylli i Dritës* 2(7), 1921: 307-311; *Hylli i Dritës* 2(8), 1921: 352- 356). These poetic verses dedicated to the League are selected from his monumental work “The Highland Lute” (alb. *Lahuta e Malcis*).

The other historical event that takes place in these magazines is undoubtedly the independence of Albania. The declaration of independence was the culmination of the centuries-long efforts of the Albanian people to be independent and self-governing. The greatest event of the Albanians definitely had its place in these journals of the time. Similarly, as for the League of Prizren, on the 25th anniversary of independence, we have a special issue from Leka, which, under the series “Dawn of Freedom Documents” in 12 different issues, published over 16 documents related to various events leading up to independence. In 1940, the same journal published a special issue following the commemorative issues of the 25th anniversary of national independence. In this issue, as mentioned in its introduction entitled “After Five Years”, that this special issue includes documents in foreign languages translated into Albanian for the period 1908-1915. The number of documents published in this issue is 285. (*Leka* 12(1), 1940: 1-290)

The articles about independence we also find in other journals of the time. I would emphasize the article called: “The making of Albania was the product of Austro-Italy” (*Gimaj*. *Te lemt e Shqypnis kje produkti i politikës Austro-Italjane*. *Agimi* 3(11-12), 1922: 220-221).

In this article, the author states that the political creation of Albania was a product of joint Austro-Italian policy. This policy came as a result to opposing Russia's efforts for its influence in the Balkans. She “had made a secret agreement with Bulgaria since 1909 against Austria-Hungary”. Russia had two main goals in the

Balkans: 1) to vanquish Turkey from Europe and 2) to destroy Austro-Hungary". (p.220). Seeing the current situation and the Russian danger, Austro-Hungary and Italy had agreed that an Albania should be created, but where its borders would lie had not been decided yet. The fear of a possible European conflict caused Austria and Italy to be supported by Germany with its chancellor Holweg, therefore he declared in the *Nord Deutscher Zeitung* that "the issue of Albania is an international issue, therefore it will be implemented and determined by the Great Powers together.". (p.220). Great debates were held in the congress about the assignment of borders, especially the northern ones, and in the end, it was decided that Shkodra (which had been occupied by Montenegro) remained in Albania, while Gjakova and Dibra (even with in the great Austrian insistence) remained Serbia. The article ends with that "if Austria-Hungary and Italy did not protect us at that time, we would probably not have Albania today. Therefore, this is a product of the Austro-Italian policy" (p.221).

There is not missing not of the article from the protagonists of Albania's independence either. The manuscripts of Luigj Gurakuqi can found in the article: "Independence of Albania" (Gurakuqi, L. Pavarsija e Shqipërisë, *Hylli i Dritës* 22(3), 1944: 44-46).

Writings about independence are not absent from folklore either. "Free Albania" from Gjergj Fishta it's the poem published in *Hylli Drites*. These poetic verses too are selected from his work "The Highland Lute", as mentioned above. (Fishta, Gj. *Shqypnia e lirë*. *Hylli i Dritës* 2(2), 1921:70-73).

Conclusion

The period between World Wars I and II was one of the most difficult periods in the history of the Albanian people. A new Albania, which was born shortly before the outbreak of the First World War and which was initially under international control at the beginning of the war, was left alone in a difficult political, social, and economic situation. We say so because, now found abandoned, she began to become the spoils of war of those who wanted to tear it apart years ago. Not only that, it also became a "bargain" between the participants of the war, occupying almost all of Albania. The end of the war did not mean the end of problems in Albania. First, with the war against foreign invaders, and then with the lack of stable political stability in the country, scientific development did not reach the proper level in Albania, including historiography. Despite the fact that in this period we still do not have scientific historiography, but rather national historiography, however, the writings about the history and about the

history of the Albanian people were not stopped. A great contribution to the field of history in this period was also made by the journals that were published at that time. Despite the fact that they were not scientific, but literary and religious journals, they did not lack writings about the history of Albania and the Albanian people, starting from antiquity until the declaration of Albania's independence. Of course, the Ottoman period has an important place in these journals. From the articles about the Ottoman period in these journals, we see that most of them are about various national figures who lived in that time or even various historical events that happened in that time. Despite the scientific criticisms we can make, their contribution is valuable. The special issues published by Leka on the anniversaries of the League of Prizren and the Independence of Albania, I think, are among the greatest contributions to Albanian historiography at that time. In these writings, we come across quite a few archival documents of the time published and translated into Albanian, mainly from Western-Latin provenance. The lack of publications and translations of documents from the Ottoman archives is evident in these journals. For this important need, of publishing Ottoman documents, since that time, the publicist Mid'hat Frashëri also known by his pen name as Lumo Skëndo raised his voice, saying: "Ignorance and stupidity make some Albanians confess an indifference to the Turkish period, perhaps the most important time for us. I appeal to the few who still know Turkish: to sift through the Turkish historians, to make a catalog of the pages that concern us. Even better would be the integral translation of the pieces that interest us. This is an urgent work, because in a few years, there will be no one able to understand classical Turkish, as much as there is anyone today who knows the Armenian or Sanskrit language" (Skëndo, L. *Për historin e Shqipërisë. Përpjekja Shqiptare* 1(1), 1936: 12).

Bibliography

- Bushati, H. (1927). Luftime tjerë ndërmjet të shqiptarve e të malazezve. *Diturija* 2(8), 306-308.
- Bushati, H. (1927). Kara-Mahmud Pasha. *Diturija* 2(12), 377-386.
- Bushatlit e Shkoders. (1931) *Leka* 3(8), 233-236; *Leka* 3(10), 301-303.
- Do njoftime mbi pashallarët e Shkoders në shekull XVIII. *Leka* 4(9), 1932: 277-280; *Leka* 4(11), 1932: 347-350; *Leka* 5(1), 1933: 16-19; *Leka* 5(3), 1933: 77-79; *Leka* 5(5), 1933: 142-144; *Leka* 5(7), 1933: 213-215; *Leka* 5(9-10), 1933: 284-286; *Leka* 5(11-12), 1933: 358-360; *Leka* 6(1), 1934: 15-18; *Leka* 6(2), 1934: 47-48; *Leka* 6(3), 1934: 88-90.
- Dyndja e Shqyptarve t'Italis. (1921). *Hylli i Dritës*, 2(2), 64-70.
- Egro, D. (2007). *Historia dhe Ideologjia*. "Maluka", Tiranë
- Feudalizmi në Balkan e rrjedhimet e tija nen sundimin Otoman (1933). *Hylli i Dritës*, 9(3), 111-116.
- Fishta, A. (1930). Skanderbegu e Françeskajt. *Hylli i Dritës*, 6(7-8), 366-376.
- Fishta, Gj. (1921). Lidhja e Prizrendit. *Hylli i Dritës* 2(6), 264-270; *Hylli i Dritës* 2(7), 307-311; *Hylli i Dritës* 2(8), 352-356.
- Fishta, Gj. (1921). Shqypnia e lirë. *Hylli i Dritës* 2(2), 70-73.
- Fjalor Enciklopedik Shqiptar I* (2008), "Kristalina-KH", Tiranë
- Fjalor Enciklopedik Shqiptar II* (2008), "Kristalina-KH", Tiranë
- Frashëri, M. (1927). Disa dokumenta historike mbi Ali pashë Janinën. *Diturija*, 3(2), 97-106.
- Fundi i dominatës' otomane në Shqipëri. (1928). *Diturija*, 3(4), 178-182.
- Gegaj, A. (1938). Dokumenta mbi relacione mjes të Napolit e familjes së Kastriotëve. *Hylli i Dritës*, 14(11), 617-620; *Hylli i Dritës*, 14(12), 697-701.
- Gegaj, A. (1932). Marrveshtjet diplomatike ndërmjet Napoleonit të Madh e Ali Pashë Tepelenit. *Hylli i Dritës*, 8(5), 231-236; *Hylli i Dritës*, 8(6), 288-293.
- Gimaj. (1922). Te lemt e Shqypnis kje produkti i politikës Austro-Italjane. *Agimi* 3(11-12), 220-221.
- Gurakuqi, L. (1944). Pavarsija e Shqipërisë, *Hylli i Dritës* 22(3), 44-46.
- Gjika S. (1922). Vatikani e Shqypnija. *Agimi* 3(10), 181-183.
- Historia e Popullit Shqiptar III* (2007). Botimet Toena, Tiranë
- Javët e fundit të sunimit tyrk në Shqipëri. (1929). *Diturija*, 4(1), 1-9; 4(2), 41-48; 4(3), 81-84.
- Kamsi, K. (1932). Udhtimi i Skanderbeut në Romë, *Leka* 4(3), 73-76.
- Leka numër i veçantë Lidhja e Prizrendit (2 volume), *Leka* 10 (10-12), 1938: 421-577; *Leka* 11 (7-12), 1939: 127-403).
- Leka numër i veçantë në vazhdim të numravet kujtimorë të XXV vjetorit të pavarësis komtare (1940), *Leka* 12(1), 1-290.
- Lord Byron në Toskni. (1921). *Agimi*, 3(4), 64-67.

- Merxhani, B. (1936). Roli historik i Perandoris s'Osmanllive në Ballkan dhe burime historike t'idesë nacionaliste shqiptare. *Përpyekja Shqiptare*, 1(1), 42-45.
- Sirdani, M. (1932). Nji Kryevjetuer i permallshem. *Hylli i Dritës*, 8(1), 30-39.
- Sirdani, M. (1932). Nji rival i Skanderbegut. *Hylli i Dritës* 3(7-8), 385-395; *Hylli i Dritës* 3(9), 437-443; *Hylli i Dritës* 3(12), 617-625.
- Sirdani, M. (1931). Zembra e Skanderbegut (Histori e legenda). *Hylli i Dritës*, 7(5), 291-299.
- Skëndo L. (1922). Liga e Prizrenit. *Hylli i Dritës* 3(10), 465-475.
- Skëndo, L. (1936). Për historin e Shqipërisë. *Përpyekja Shqiptare* 1(1), 9-14.
- Shqyptari per mik. (1931). *Leka* 3(12), 366-372.

THE BRITISH REPORTING IN NEWSPAPERS ON THE BOSNIAN UPRISING OF 1831-1832

Omer Merzić

University of London

Introduction

During the 19th century, when the Ottoman Empire was starting to face its end, the Empire started to implement reforms. The need for these reforms was mostly advocated by the different colonial powers, especially the British Empire. The general decaying situation in the Ottoman Empire, as well as the new charge for reforms, led to the creation of an unstable environment in the Empire. This instability led to numerous uprisings across the Empire during the 19th century. One of these uprisings was the Bosnian uprising of 1831 also known as the Great Bosnian Uprising. While the events of the Uprising are for the most part explored in historiography, the influence and perception of these events in the other empires are seldom explored. The aim of this paper is to explore the British reporting in contemporary newspapers on the Bosnian uprising of 1831-1832. The importance of this topic lies in the fact that the newspapers helped form public perception and, thus, public opinion on certain questions in the Empires of the time. The foreign powers, especially the British Empire, were becoming more and more involved with Ottoman internal affairs. The beginning of these intrusions started at the beginning of the 19th century and slowly progressed until the Congress of Vienna, when it escalated. The culmination of this was during the early 20th century, and it came to the point where these empires decided the fate of the Ottoman Empire.

The Ottoman Empire during times of reform and its reflection on Bosnia

During the late fifteenth and early sixteenth centuries, the Ottoman Empire underwent a period of significant territorial expansion. This expansion extended westward across the Balkan Peninsula, pushing the boundaries of the empire almost to the gates of Vienna. While many of the conquered territories were incorporated for relatively brief periods, others, like Bosnia, experienced extended periods of Ottoman rule. In 1463, following several years of escalating conflict, the Ottoman Empire decisively defeated the Kingdom of Bosnia, culminating in its occupation and subsequent annexation. This marked the beginning of a prolonged period of Ottoman dominance in the region, lasting over four centuries. (E. O. Filipović 2019). The Ottoman Empire formally ruled in Bosnia until 1908, when the Austro-Hungarian Empire annexed Bosnia. While Bosnia was nominally ruled by the Ottoman Empire until 1908, their rule genuinely lasted until 1878, when Bosnia was occupied by the Austro-Hungarian Empire after the Herzegovina uprising of 1875–1878 (Malcolm 1996). This uprising was not the only one that happened in Bosnia during the 19th century, since, as previously mentioned, there were instabilities caused by the constant war fought between the Ottoman Empire and other European powers, especially in Southeast Europe. Besides this, the general state in which the Ottoman Empire found itself in the late 18th and early 19th centuries left the empire in need of reforms if it wanted to still exist at the end of the century.

These reforms were not only planned by the Ottoman state, but they were also, to an extent, imposed by the European powers. These reforms were not well received by the conservative and traditional parts of society, especially in the military, the upper class, and religious circles. The reforms that were started in the 1820s aimed at modernizing the army and ending the Janissaries, as well as modernizing the education system and ending privileges, especially those of the Muslim population (Inal 2011). In 1826, the Janissaries were disbanded by force by Sultan Mahmud II. He did this so that the Ottoman Empire could implement a modern military force that would be modeled on other European armies (Goodwin 2013). The Sultan sought help from other military units as well as his newly formed modern army. After Mahmud disbanded the Janissaries, he brought his attention to other military units like the Janissaries.

The next unit that he disbanded was the Sipahi, which helped the Sultan end the Janissary resistance with force. Contrary to the Janissaries, the Sipahi dissolved more or less without major resistance, and they accepted the new military order

(Uyar and Erickson 2009). Most of the resistance came from the European regions of the Ottoman Empire, especially Bosnia, since the Spahi there had a privileged status as *ocaklık timar* (N. Filipović 1987). This meant that Sipahis in Bosnia were able to pass their lands on to their descendants, which was not the case in the rest of the Ottoman Empire where only the rank of Spahi was hereditary and not the land. Since the Bosnian Sipahis were able to pass on their estates to their children, this meant that an opportunity to establish a sizable generational wealth was presented to the local leaders (Turhan 2014). These leaders strongly opposed the reforms the Sultan wanted to impose, and soon enough, the locals started to revolt.

Local uprisings in the Ottoman Empire at the beginning of the 19th century

Numerous internal factors, some of which were mentioned earlier, in the Ottoman Empire led to an unstable situation in several Ottoman regions. This instability, combined with foreign intervention by European powers as well as the will of the people, especially in Europe and Egypt, for independence from the Ottoman Empire, led to numerous revolts and uprisings in the Ottoman Empire at the beginning of the 19th century. In Egypt, Muhammad Ali was able to establish himself as ruler of Egypt after the fall of Napoleon Bonaparte in the early 19th century. After numerous years of fighting the Ottomans, Muhammad Ali was able to become nominally the ruler of Egypt, with some obligations to the Sultan (Fahmy 1998).

At the same time, Đorđe Petrović, better known as Karađorđe, started the First Serbian Uprising, which lasted from 1804 up until 1813 and was supported by the Russian Empire. The First Uprising failed to give the satisfactory results that the Serbian leaders hoped for (Meriage 1978). And because of this, shortly after the end of the First Serbian Uprising, the Second Serbian Uprising started. The uprising lasted from 1815 up until 1817, and the Serbs were able to secure victory. As a result, Smederevo Sanjak received its autonomy and became the Principality of Serbia (Mitev 2010).

A couple of years after that, the Greek War of Independence started. In 1821, Greek émigrés from the Russian Empire, with the help of wealthy Greeks living in the Ottoman Empire, started a war against the Sultan, which lasted until 1829. In the end, the Greeks were able to receive autonomy and later independence from the Ottoman Empire (Vogli 2010). This autonomy and independence officially came after the Russo-Turkish War of 1828–29, in which the Ottoman Empire lost

and was forced to sign the Treaty of Adrianople in 1829. The treaty guaranteed, among other things, that Serbia and Greece would receive their autonomy as well as territory enlargement, and that Russia would be the one to uphold that these promises would be upheld (Hall 2014). As in the examples mentioned beforehand, some of the European powers partook in helping the revolutionaries and insurgents, while all of them took a keen interest in the events, regularly keeping track by sending state officials to examine the situation as well as having foreign correspondents and writers reporting on the situation. Some of these correspondents, such as Lord Byron, even became celebrities, while others mostly remained anonymous. This was also the case with the Bosnian Uprising of 1831–32, which started shortly after the rest of the Ottoman European provinces received their independence.

The events of the Bosnian Uprising of 1831-32

All these events that occurred at the beginning of the century and lasted until the 1830s destabilized the region and established a disparity between the regions that revolted and those who stayed loyal to the Sultan. This was especially true for Bosnia, whose leaders believed that they, as loyal subjects of the Sultan, were betrayed by the Empire. First, by not receiving any privileges or autonomy in the Ottoman Empire while staying loyal to the Sultan, while at the same time, the regions that revolted and became autonomous principalities and kingdoms received their independence, and, in the case of the Principality of Serbia, it received parts of Bosnia. This immensely angered the Bosnian leaders, who demanded that the six regions that belonged to Bosnia and were promised to Serbia stay in Bosnia's possession. Also, the leading members of Bosnia's society, the Sipahis and Ajani, demanded that the reforms that were slowly being implemented be canceled and that the previous system be brought back. These demands were never fully articulated by the Ottoman Empire, and while the historiography is fairly certain regarding the events of the uprising and the causes behind the revolt, there are still open questions regarding the nature of the uprising. There are two main discourses, the first being that the uprising was a movement for autonomy in Bosnia, while the second emphasizes the antireform elements of the uprising and revolt.

Of course, whatever their primary demands were, they were unacceptable to the Ottoman Empire. This was known to the leaders of the Bosnian upper class, who met two times. First, they gathered in December 1830, and their host and future leader of the revolt was Husein-kapetan Gradašević in his hometown of Gradačac. The second meeting was held in the neighboring city of Tuzla between

January and February 1931. Soon after this meeting, the leaders of the revolt decided to go to the capital of Bosnia, the city of Travnik, to hold another meeting and confront the Vizir Namik-pasha. When the forces of Husein-kapetan came to Travnik they clashed with Namik-pasha and his allies. The rebel forces were victorious in the clash, and Namik-pasha was forced to flee. This all led the Sultan to send the Grand Vizir Mehmed Rashid-pasha to quench the rebellion. In July of 1831, Husein-kapetan and Mehmed Rashid-pasha confronted each other in Kosovo. Again, the Bosnian forces were victorious and even Rashid-pasha was badly wounded.

After these victories, Husein-kapetan returned to Bosnia, where he, along with other Bosnian noblemen, established a regional government. While the Bosnian noblemen were for the most part united, the leading men from Herzegovina, especially Ali-pasha Rizvanbegović, predominantly sided with the Vizir and the Sultan. With their help, by provoking numerous clashes in Herzegovina, the Grand Vizir was able to develop a new counterattack in May of 1832. He was also helped by forces from Serbia. The deciding confrontation happened on June 4, 1932, in the village of Stupe, near Sarajevo. While at one point, the forces of Husein-kapetan forces held the upper hand, the Grand Vizir with the help of Ali-pasha Rizvanbegović was able to break the line of Husein-kapetan forces. This defeat forced the Bosnian forces to organize a retreat to the neighboring town of Sarajevo and, at the same time, Husein-kapetan fled to his hometown of Gradačac to his family. After careful consideration, the leaders of the Bosnian forces concluded that future resistance was futile, and they surrendered on June 5th.

Shortly after this, Husein-kapetan decided to leave Bosnia with his family and entourage and to seek refuge in the neighboring Habsburg Empire. There he stayed until the end of the year, when he received a royal pardon from the Sultan in the event that he returned to the Ottoman Empire, after which he would be refused to ever go back to his homeland of Bosnia. Husein-kapetan spent the next two years in Istanbul, where he died at age 32. As a result of the revolt, Bosnia was forced to comply with all the concessions the Ottoman Empire gave to Serbia as well as accept the reforms that were already underway. The last blow came in the form of Omer-pasha Latas who, in 1850, came to power as governor of Bosnia and started to prosecute all the leading members of Bosnian society and their families. Not even Ali-pasha Rizvanbegović who was instrumental in helping to end the rebellion and was an old man at that point, was spared. In the end, the backbone of the Bosnian elites was neutralized, which led to the acceleration of instability in Bosnia.

The British reporting in contemporary newspapers on the Bosnian uprising of 1831-1832

As previously stated, other European powers observed events in the Ottoman Empire during the 19th century with great interest. While this interest was especially present in the British Empire during the later half of the century, most notably after the Crimean War, the government, as well as the public followed the events in the Ottoman Empire even before. We can track the interest of these two groups in two historical sources. The first being the newspapers of the time, while the second being the official transcripts of Parliamentary debates in Britain called the Hansard. While there is an abundance of contemporary newspapers of the time that deal with the events and fate of the Ottoman Empire, even more precisely that of Bosnia, the later historical source, the Hansard does not hold any relative information for the events of the Bosnian Uprising of 1831-32. The most probable cause for this can be traced to a news article published in *Age* (London) on December 23rd, 1832. In it, the author states that this matter will only be of interest to the British Empire if the 'English interest is injured by the Russian interference, then, but not till then, will it be time for us to stir' (*Age* (London) 1832). Seeing that only the interests of the British Empire came under threat later on in the century, they did not have the need to debate these issues as they did later on, most notably in the events of the Herzegovina Uprising of 1875-1878 (Radušić 2019).

In total there were more than 500 articles published on the topic of the Bosnian Uprising. Most of these articles are just repetition of articles written by bigger newspapers, located in London and other cities, by smaller local newspapers in the rest of the British Empire. For the purposes of this paper 50 articles from various newspapers, totalling 24 individual newspapers, were taken into account. Most of these newspapers,¹ precisely 15 only published one article, the *Globe* and the *Morning Post* published two articles, the *True Sun*, *Morning Herald*, *English Chronicle* and *Whitehall Evening Post* three each, *Evening Mail* published 4, and the *Sun*, *Public Ledger* and *Daily Advertiser*, and the *London Evening Standard* five, six, and seven articles respectively. While again most of these articles were short inserts covering peculiar events and which were covered by numerous other newspapers,² the Pub-

1 These were the *The Constitution or Cork Advertiser*, *Dorset County Chronicle*, *Yorkshire Gazette*, *Atlas*, *Northampton Mercury*, *Saint James's Chronicle*, *Durham County Advertiser*, *Huntingdon*, *Bedford & Peterborough Gazette*, *London Packet* and *New Lloyd's Evening Post*, *Albion and the Star*, *Age* (London), *Lancaster Gazette*, and *The Scotsman*

2 The criteria, by which some newspapers were included in this paper and were taken into account with regard to articles published in numerous newspapers, is the publication date. These articles in this paper were the ones that were published the first.

lic Ledger and Daily Advertiser, English Chronicle and Whitehall Evening Post, and Evening Mail were the newspapers which most extensively covered the uprising and relayed most of the information which can not be found in other newspapers.

That being said, the first news regarding a possible uprising and revolt in Bosnia can be traced in articles dated at the beginning of 1830, almost a full year before the uprising. On January 9th the Morning Chronicle concluded in one of their articles that 'as soon as the Ottomans retreat from Serbia the authority of the Sultan in Bosnia will diminish'. This coupled with the fact that a mass mobilisation in Bosnia and the arrival of the Pasha on a special mission regarding the modernisation of the Bosnian troops as reported by the New Times (London) on February 4th meant that the British were aware early on about the main causes of the uprising. They were also able to determine the key trigger behind the dissatisfaction in Bosnia lies in the terms of the Treaty of Adrianople. The Morning Herald of April 26th reported that the compulsory mention of the reigning Sultans name after the 'public prayers'³ was stopped (*The Morning Herald* 1830a). As it was reported by the same newspapers on May 7th that Serbia will receive six districts⁴ from Bosnia, and this means that unrest in Bosnia is inevitable (*The Morning Herald* 1830b). Especially since the British believed that the uprising in Albania threatens to spill into Bosnia.⁵ Especially since as how the London Evening Standard reported on July 10th the 'Albanians are actively trying to win over the Bosniaks' (*The London Evening Standard* 1830b).⁶ These newspapers of course had their own understandings why these unrests were happening, and they were for the most part rooted in a deep ignorance towards the events taking place. For example, the London Evening Standard on June 15th wrote that the expected unrest has happened, and it is understandable since 'at least another generation is needed to civilize these districts' (*The London Evening Standard* 1830a). While an article published by the Public Ledger and Daily Advertiser on

3 The 'public prayer' in question is the collective prayer held every Friday called the Jummah prayer, one of the most important prayers in Islam.

4 These districts in case were officially called Nahija and were on the river Drina, the border between the newly founded Principality of Serbia and the Eyalet of Bosnia.

5 Evening Mail 05. July 1830

6 The connection between the uprisings in Bosnia and Albania was heavily emphasised by the newspapers. English Chronicle and Whitehall Evening Post noted on July 15th that the uprising in Albania is seriously threatening Bosnia and that the two forces could be strong enough to threaten the Sultan (*English Chronicle and Whitehall Evening Post* 1830a). And the same paper later on August 3rd stated that the rebellion in Albania and the 'obstinacy' of the Bosniaks have become quite serious (*English Chronicle and Whitehall Evening Post* 1830b).

May 24th, 1831, openly states that the Albanians and the Bosnians ‘those barbarous tribes have been excited to throw off any appearance of social order’. This worldview goes perfectly with the broader understanding of the World around the European powers which viewed the rest of the World as remnants of the past and the uncivilised part of the World (*Public Ledger and Daily Advertiser* 1831a).

Besides the general misinformation and the underlining Orientalism expressed in the newspapers at the time there were instances where these two elements were combined. For example, in the case of the *Sun* (London) article of April 15th, 1831, the authors intertwine false facts with a degrading view on the ‘Bosniaks’. They first mention that ‘Bosnian tribes gave false oaths of fealty to the Grand Vizier. At the same time the Scutari and Travnik Pasha were preparing to usurp the Sultan right under his nose’. The constant attempt to devalue the revolt by equalising the Bosnians with tribes is quite apparent in articles previously showed. At the same time the fractography is rather skewed since Namik Pasha, the Travnik Pasha at the time, was a close ally to the Grand Vizier and he even fought against the rebels (*The Sun* 1831a).

Besides the British worldview there were numerous technical problems regarding the faithful transmission of information regarding the Bosnian Uprising which even the British and the journalists were aware of. The first problem was the unreliability of the sources, since most of them were either people traveling privately or officially for the British government, most notably soldiers and diplomats, or their sources were other regional newspapers predominantly those from Austria. The second problem was bad infrastructure and the slow transmission of information from the mountainous regions of Bosnia to the rest of the Europe. Third problem lies in the fact that rebellions and wars in general are quite hectic, and it is hard to follow a clear line of events during these uncertain times.

For these reasons, there were numerous examples of disinformation and the transmission of certain false details in stories that were, in general, true. This disinformation sometimes also affects the timeline of events. For example, the *Evening Mail* reported on May 12th that the first skirmishes regarding the six districts took place (*Evening Mail* 1830), while two months later, the *Constitution or Cork Advertiser* wrote on July 10th that Bosniak chiefs threatened to shoot the first person who entered to redraw the boundaries between Bosnia and Serbia in the six districts. More false reports came regarding the start of the uprising (*The Constitution or Cork Advertiser*, 1830). The *London Evening Standard*, in two articles, reported that the revolt had started against the Sultan. The first article did not mention any details, while the second article went more into detail, but backtracked on its previous article, which stated that the uncertainty of the

general situation had led to an outbreak of unreliable news. And it is uncertain what happened to the Grand Vizir and did he actually had a battle after which he left Bosnia. To them one thing is certain 'the situation regarding the six Nahijas has become drastic'.⁷ The same reports were given in a third article of the London Evening Standard on the August 20 where they again reported that an uprising in Bosnia had started, even though they wrote that the uprising had started the previous month (*The London Evening Standard* 1830e).⁸ Again, none of these reports were true since the uprising had not yet started and secondly the Grand Vizir Reşid Mehmed Pasha was at that time stationed in Albania where an earlier uprising started. What is interesting that when the uprising officially started the newspapers did not report on it, only after a couple of months on April 16th did the Yorkshire Gazette call it a 'most formidable rebellion' (*Yorkshire Gazette* 1831).

Some even more ominous mistakes were the reports that the Bosnian rebels captured and then executed the Grand Vizir by beheading him. The first newspaper to publish this was the Public Ledger and Daily Advertiser on May 24th, 1831. These events were later refuted by an article published on June 5th, 1831, by Atlas. These were not the only mistakes in the article, which is the largest and most detailed description of these events. The article mentioned that more than 60 000 men under Ali Bey had already captured Sophia and were marching on Constantinople (Atlas 1831). This was not the case, since the Bosnian forces were not led by any Ali Bey, and they did not go as far as Sophia. Another key element is the fact that Bosnia was not able to muster 60 000 soldiers at that time. Besides that, it is interesting that in this article we are given a list of demands that the rebels proclaimed: 1st. The disbanding of the regular troops; 2nd. The restoration of the Janissaries; 3rd. The restoration of all the confiscated property of all the Janissaries who were executed and of those who are still living; 4th, the restoration of the privileges of which the Ulema have been deprived; 5th, the abolition of new taxes; 6th, indemnity for all the losses sustained since the overthrow of the ancient institutions, as well as the expenses of the present war. What is interesting about the demands is that later authors and historians do not mention these demands, and they list other demands, usually those given in the Austrian newspaper Wiener Zeitung. (Alicic 1996; Basagic 1900; Pavlovic 1913; Sljivo

7 The first article was on July 15th while the second is on July 27th. On the same day as the second Strand article the Sun (London) also published that the Grand Vizir had to flee (*The London Evening Standard* 1830c; *The London Evening Standard* 1830d).

8 These reports were later transmitted by the Dorset County Chronicle in an article on October 7th where they concluded that 'the end of the Turkish Empire is rapidly approaching because the numerous uprisings' (*Dorset County Chronicle* 1830).

1988).⁹ Besides that, a couple of intriguing observations have been made in the article. The first one is that the Sultan does not fear the rebels in Bosnia for their military might but rather the consequences if they become too powerful, since there are numerous high-ranking people in Constantinople who also despise the new reforms. The second observation regards the help and intervention of other European powers, or, rather, a lack of, since, after the Treaty of Adrianople, the European powers were not that interested in helping the Sultan in the smaller revolts in the Ottoman Empire. On the other hand, the authors of the article believe that it is 'generally affirmed that foreign influence is at work', but they do not specify how or who is helping the 'Bosniaks' or even if somebody is helping the Sultan. The *Durham County Advertiser*, in its article from November 4th, 1831, gives a little bit more information. They state that 10,000 Russian soldiers were preparing to go and secure the six districts, which were the stumbling blocks, and for which actions they had a right. To them, there were 'important' events preparing in the region. (*Durham County Advertiser* 1831).

The first concrete and reliable sources were published in the *Sun* (London) on June 18th, 1831, and in the *Public Ledger and Daily Advertiser* on June 20th, 1831. In these articles, it is presented that Bosnia is now in a state of complete revolt against the Sultan and that the Bosnian captains have mustered 20 000 men, which are aimed at being given to the Pasha of Scutari at his disposal. (*The Sun* 1831b; *Public Ledger and Daily Advertiser* 1831b).¹⁰ At the same time, the Janisaries were restored, and the border on the river Drina was heavily reinforced. The *London Evening Standard* later noted on January 13, 1832, that the Grand Vizir was able to conquer Skadar, but he had to set camp in Monastir for the winter, and the confrontation with the Bosnian rebels would have to wait until the spring (*The London Evening Standard* 1832a). The same information is given by the *True Sun* on April 10th, 1832, while emphasizing the importance of the region to the Sultan (*The True Sun* 1832a). While they do not give the reason for this, the *Morning Post* on January 24, 1832, states that the port was able to secure 8.000.000 Kurush from the rebellious regions, but Bosnia was still in its uprising,

9 The demands these authors, except Alicic believe to be true are as follows: To cancel the privileges given to Serbia, and especially to return the six old Bosnian districts; suspend the implementation of Ottoman military reforms; end the administration of Bosnia and accept the formation of an autonomous Bosnian government headed by a local leader; in return, Bosnia would pay an annual contribution. On the other hand, Alicic believes that there were eight different demands.

10 The same information was given in the *Northampton Mercury* of the 25th of June 1831 (*Northampton Mercury* 1831). While a later article in the *Saint James's Chronicle* on 16th of August 1831, states that 15 000 men were amassed and that they are rapidly advancing towards Albania (*Saint James's Chronicle* 1831).

which prevented the Ottoman Empire from reclaiming its position among the other European states. Seeing that this is the case and that future military actions have to wait until spring poses a severe problem for the Grand Vizir. One of the consequences of this is the decomposition of Ibrahim Pasha, Vizir of Bosnia, who replaced Namik Pasha. He was replaced by Mehmed Hamdi Pasha.

At the same time the newspapers were very keenly following the preparations of the two armies, especially the Ottoman side. The Huntingdon, Bedford, & Peterborough Gazettes reported on April 14, 1832, that the Sultan ordered Milos Obrenovic to muster up 10,000 soldiers to stop the 'independence movement'. At the same time, the Sultan would send 15 000 troops from Vidin (Huntingdon, Bedford & Peterborough Gazette, 1832). More details were given in an article by the Evening Mail from April 13th, 1832, in which the Dragoman of the Grand Vizier negotiated with Milos Obrenovic that he would gather 10,000 troops to be ready and to help with the provisions for any Ottoman or even Russian troops that might cross over his lands (Evening Mail 1832a). This is the first time the term independence movement or struggle for resistance has been used in any of the articles. Another article from the Public Ledger and Daily Advertiser on February 27, 1832, states that a general arming has been decreed and all males between 12 and 70 years of age are called on to take up arms at the command of the Vizier. What is interesting is that this article mentions that the Vizir has received the title of 'Sheh' or sheikh and that his troops have become extremely loyal to him. It is probably the case of Mehmed Hamdi Pasha, who was celebrated for his valor, but it is not clear why the emphasis was given by the authors on this fact (Public Ledger and Daily Advertiser 1832a).

One important element that was sidelined in the papers were the people involved in the uprising. Even the leader, Husein Captain, was not mentioned that often, and other people who actively participated were not mentioned at all. He was first mentioned by the Morning Post and Morning Herald on August 3rd, 1830, regarding a conflict in Bosnia between two brothers, Mehmed Pasha and Ali Pasha. The loser in this conflict was Ali Pasha who was imprisoned by Husein Captain Gradasevic in his fort. The Vizir demanded that the Captains of Gradacac, Doboje and Derвента come to him in the city of Vranduk, but these men did not trust the Vizir (The Morning Herald 1830c). This shows that even months before the uprising, the leading men of Bosnia did not trust the Vizir and were starting to oppose him. While these actions were generally frowned upon by the newspapers, who were predominantly on the side of the Sultan and agitating on his behalf, the English Chronicle and Whitehall Evening Post published on January 14, 1832, that 'the Bosnians, a Mahometan race of approved courage, have not

been frightened by these threats' made by the Sultan. This article also gives the most detailed account of Husein Captain in a form of a letter between him and Milos Obrenovic. A fragment of the letter is as follows:

"Though I did not expect any letter, or any advice from you, you have, however, sent me, by your messenger Feiz, a letter in the Turkish language, that I might read myself. I have read it and perfectly understand the contents. You are in great error in affirming that we have taken up arms against our Sultan and great Emperor, and this very assertion proves how incapable you are of comprehending the greatness and nobleness of our enterprise. Know, then, the whole world shall know it—that we have not risen against the Sultan (which God forbid);—we love him, as our mighty and lawful Sovereign, with heart and soul. We have, it is true, marched against Romelia, not, however, against him, but to combat our enemies, who, as liars and deceivers, would compel us to lay aside our true Mahometan faith, and embrace each other (*English Chronicle and Whitehall Evening Post* 1832).

This letter is not mentioned by the previous authors, and it is uncertain if it is indeed authentic. There are reports that Husein Captain and Milos Obrenovic did indeed exchange some letters, but this letter was not one of them. Another important article was published in the *Public Ledger and Daily Advertiser* on 1st of September 1832. In the article a list containing some of the 40 leaders of the uprising was given. The first named was Mahmoud Pasha Fedaich from Zoom-ik,¹¹ the commandants Cuyla, Dernenta, Mazlar, Dobei,¹² the Imzaga Gurievich, of Benjaluka,¹³ the brothers Sireich, one whom was Chiaja to the rebel chief Husein, of Gradachaat, the commandant of Taize,¹⁴ and all those of Krania, with the exception those of Gradisca, Biaoh, and Glubimchi.¹⁵ All of them were sent to prison while Husein Captain Gradašević left for his hometown and later to the Habsburg Empire. The last leader of the uprising to be caught was Hasan Aga Pečki. The *Albion* and the *Star* reported on September 6th, 1832, that 150 Arnauts¹⁶ were sent to capture Hasan Aga in his castle. After Hasan Aga was captured, he too was sent to Sarajevo to be imprisoned (*Public Ledger and Daily Advertiser* 1832b; *Albion and the Star* 1832).

11 This is Mahmud paša Fidaić the governor of Zvornik.

12 Cuyla is probably the city of Tuzla, and its Captain was Mahmud Bey Tuzlić. Dernenta is the city of Derventa and the Captain there was Mahmud Bey Begzadić.

13 This is Hifzi Efendi Djumišić from Banja Luka.

14 The brothers Sireich were Hasan Bey Sijeričić and Kasim Alajbey Sijerčić.

15 Krania is the region in Bosnia called Krajina and the cities are Gradiška, Bihać, and last one is unknown.

16 Arnauts is a word for Albanians.

The newspapers did not follow that much the events of the uprising and even when they did there was a significant delay between when the events happened and when the newspapers reported the events. Also compered to the misinformation regarding the start of the uprising the same can be said for the end of the uprising. The first report that the 'Turks' have beaten the insurgents and were chasing them all across Bosnia, comes from a True Sun article from 3rd of May 1832, more than a month before the decisive battle that happened in Stup (*The True Sun* 1832b). Similar to the True Sun article, the London Evening Standard published on 24th of May 1832, that Bosna is finally in tranquillity and the Grand Vizir has sent the Serbian troops back home. This is again multiple days before the end of the uprising when it was still unclear what will happen (*The London Evening Standard* 1832b). Only later on at the end of June did more trustworthy information came to be. The Evening Mail published on 29th of June 1832 that on the 29th and 30th of May the Bosnians lost two battles and had to retreat to the empty Capital Sarajevo,¹⁷ which was taken the very next day (*Evening Mail* 1832b). Later, on the 26th of July 1832, the True Sun published another factually incorrect article. In this article, they did report that the final battle did occur near 'Bosna Serac' or Sarajevo, but in the article, they represent Husein Captain as the leader of Albanians (*The True Sun* 1832c). The battle of Stup was not described by any newspapers the Public Ledger and Daily Advertiser in its article on 3rd September 1832, gave a description of how Husein Captain left for his hometown and later Austria (Public Ledger and Daily Advertiser 1832c). The Sun (London) was the only newspaper to report on the 17th of August 1832 that the capital Travnik had fallen (*The Sun* 1832).

Soon enough, the newspapers were focusing on the future of Bosnia and the possibility of a second uprising. The Sun (London) on September 12, 1832, speculated that if the Grand Vizir took his troops and went after Muhammad Ali in Greece and lost that confrontation, the uprising in Bosnia would just be reignited. This was not the case, but as soon as the first signs of unrest were shown, it was represented in the newspapers as a new general uprising. There were two cases of demonstrations and violent conflicts with regard to the forcible mobilization of the new army. The first one was reported in the London Packet and New Lloyd's Evening Post on October 31st, 1382, and the second in the Public Ledger and Daily Advertiser on November 16th, 1832. Both of these instances were similar, and the reports focused on the casualties and the actions of the 'brave Vizir' (Public Ledger and Daily Advertiser 1832d; London Packet and New Lloyd's Evening Post

17 At this point Sarajevo was not the capital, even though all of the newspaper portrays it as such. The capital from 1697 up until the Uprising was the city of Travnik.

1832). Lastly, while the uprising lasted until June 1832, the reports of the uprising were still being published in June of 1833.¹⁸

In the end, the British reporting on the Bosnian Uprising of 1832–33 is quite important and valuable. This paper explored the various ways the British newspapers reported on the uprising, what information was available at the moment, and how reliable their reporting truly was. As far as their fractography is concerned, there are numerous gaps and false facts that only convolute the timeline while at the same time giving a skewed impression of events. Some of the reason for this lies in the technical difficulties that are connected with the mountainous and secluded geography and nature of Bosnia, as well as the condescending worldview of the leading world power of the time, the British Empire.

Bibliography

Primary sources/Newspapers

- Age (London). 1832. "The Age", 23 December 1832.
- Albion and the Star. 1832. "Foreign Intelligence", 6 September 1832.
- Atlas. 1831. 'Turkey', 5 June 1831, VI, 264 edition.
- Dorset County Chronicle. 1830. "Foreign Intelligence", 7 October 1830, X, 505 edition.
- Durham County Advertiser. 1831. "Turkey", 4 November 1831, 896 edition.
- English Chronicle and Whitehall Evening Post. 1830a. "Frontiers of Servi", 13 July 1830, 12.771 edition.
- . 1830b. "Lisbon Mail and German Papers", 3 August 1830, 12.779 edition.
- . 1832. 'Frontiers of Bosnia', 14 January 1832, 13.008 edition.
- Evening Mail. 1830. 'Private Correspondence', 12 May 1830, 9.503 edition.
- . 1832a. 'Frankfort and Brussels Papers', 13 April 1832, 9.803 edition.
- . 1832b. 'Private Correspondence', 29 June 1832, 9.836 edition.
- Fahmy, K. 1998. 'The Era of Muhammad 'Ali Pasha, 1805–1848'. In .
- Huntingdon, Bedford & Peterborough Gazette. 1832. 'Daily Political Journal', 14 April 1832, XXII, 1,026 edition.
- Lancaster Gazette. 1833. 'Turkey', 9 February 1833, XXXII, 1632 edition.
- London Packet and New Lloyd's Evening Post. 1832. 'Germany', 31 October 1832, 10,938 edition.
- Northampton Mercury. 1831. 'Austria', 25 June 1831, CXI, 18 edition.
- Public Ledger and Daily Advertiser. 1831a. 'Frontiers of Bosnia', 24 May 1831, 21.671 edition.

18 Both the Lancaster Gazette, The Globe, and The Scotsman reported on the uprising as if it was still active (*Lancaster Gazette* 1833; *The Globe* 1833; *The Scotsman* 1833).

- . 1831b. 'German Papers', 20 June 1831, 21.694 edition.
- . 1832a. 'Turkey', 27 February 1832, 21.909 edition.
- . 1832b. 'Ottoman Empire', 1 September 1832, LXXII, 30 edition.
- . 1832c. 'Greece', 3 September 1832, LXXII, 31 edition.
- . 1832d. 'Ottoman Empire', 16 November 1832, LXXII, 95 edition.
- Saint James's Chronicle. 1831. 'Belgrade', 16 August 1831, 11.503 edition.
- The Constitution or Cork Advertiser. 1830. 'Russia and Turkey', 10 July 1830, 1.294 edition.
- The Globe. 1833. 'German Papers', 1 June 1833, 9543 edition.
- The London Evening Standard. 1830a. 'Tuesday Evening', 15 June 1830, 962 edition.
- . 1830b. 'Standard-Office', 10 July 1830, 984 edition.
- . 1830c. 'German Papers', 15 July 1830, 988 edition.
- . 1830d. 'Frontiers of Servia', 27 July 1830, 999 edition.
- . 1830e. 'Friday Evening', 20 August 1830, 1019 edition.
- . 1832a. 'Turkey', 13 January 1832, 1457 edition.
- . 1832b. 'Austria', 24 May 1832, 1570 edition.
- The Morning Herald. 1830a. 'Syra', 26 April 1830, 15.470 edition.
- . 1830b. 'German Papers', 7 May 1830, 15.480 edition.
- . 1830c. 'Vienna', 3 August 1830, 15.549 edition.
- The Scotsman. 1833. 'Foreign Intelligence', 5 June 1833, 1399 edition. The British Newspaper Archive.
- The Sun. 1831a. 'Foreign Intelligence', 15 April 1831, 12.041 edition.
- . 1831b. 'The Following Are Extracts from German Papers Received This Morning', 18 June 1831, 12.096 edition.
- . 1832. 'Constantinople', 17 August 1832, 13.460 edition.
- The True Sun. 1832a. 'German Papers', 10 April 1832, 32 edition.
- . 1832b. 'Received This Day', 3 May 1832, 52 edition.
- . 1832c. 'Received This Day', 26 July 1832, 123 edition.
- Yorkshire Gazette. 1831. 'Postscript', 16 April 1831, XIII, 627 edition.

Literature

- Ahmad, F. (2000). OTTOMAN PERCEPTIONS OF THE CAPITULATIONS 1800–1914. *Journal of Islamic Studies*, 11(1), 1–20. <https://doi.org/10.1093/jis/11.1.1>
- Alicic, A. S. (1996). *Pokret za autonomiju Bosne od 1831 do 1832 godine*. Orijentalni Institut u Sarajevu.
- Baldwin, J. E. (2017). European relations with the Ottoman world. In *The European World 1500–1800* (3rd ed.). Routledge.

- Basagic, S. (1900). *Kratka uputa u proslost Bosne i Hercegovine: (Od g. 1463.-1850.). vlastita naklada.*
- Boogert, M. van den. (2020). *The Capitulations and the Ottoman Legal System: Qadis, Consuls and Beratlis in the 18th Century.* Brill. <https://brill.com/view/title/11199>
- Fahmy, K. (1998). The era of Muhammad 'Ali Pasha, 1805–1848. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521472111.007>
- Filipović, E. O. (2019). *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo: (1386-1463).* Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu.
- Filipović, N. (1987). Odžakluk-Timars in Bosnia and Herzegovina. *Prilozi Za Orijentalnu Filologiju*, 36, 149–180.
- Goodwin, G. (2013). *The Janissaries.* Saqi.
- Hall, R. C. (2014). *War in the Balkans: An Encyclopedic History from the Fall of the Ottoman Empire to the Breakup of Yugoslavia (Illustrated edition).* ABC-CLIO.
- Inal, V. (2011). The Eighteenth and Nineteenth Century Ottoman Attempts to Catch Up with Europe. *Middle Eastern Studies*, 47, 725–756. <https://doi.org/10.2307/23054261>
- İnalçık, H. (2000). *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600.* Phoenix Press.
- Kent, M. (Ed.). (2016). *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire (1st edition).* Routledge.
- Malcolm, N. (1996). *Bosnia: A Short History.* NYU Press.
- Meriage, L. P. (1978). The First Serbian Uprising (1804-1813) and the Nineteenth-Century Origins of the Eastern Question. *Slavic Review*, 37(3), 421–439. <https://doi.org/10.2307/2497684>
- Mitev, P. (2010). *Empires and Peninsulas: Southeastern Europe Between Karlowitz and the Peace of Adrianople, 1699-1829.* LIT Verlag Münster.
- Palmer, A. (2009). *The Decline and Fall of the Ottoman Empire.* Barnes and Noble.
- Pavlovic, D. M. (1913). *Pokret u Bosni i Albaniji protivu reforama Mahmuda II: Esej : po arhivskoj gradi.* Srpska kraljevska akademija.
- Radušić, E. (2019). “Bosnian horrors”: Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878. *Udruženje za modernu historiju.*
- Sljivo, G. (1988). *Bosna i Hercegovina: 1827-1849.* Institut za istoriju.
- Turhan, F. S. (2014). *The Ottoman Empire and the Bosnian Uprising: Janissaries, Modernisation and Rebellion in the Nineteenth Century (1st edition).* I.B. Tauris.
- Uyar, M., & Erickson, E. (2009). *A Military History of the Ottoman Empire: From Osman to Atatürk (Illustrated edition).* Praeger Publishers.
- Vogli, E. (2010). The Greek War of Independence and the Emergence of a Modern Nation-State in Southeastern Europe (1821-1827) (pp. 191–201).

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE SİLAH GAZETESİ VE BALKANLAR (1909-1912)¹

Dr. Hakan Ayaz

Dokuz Eylül Üniversitesi

Giriş

Balkanlar, Osmanlı Devleti dönemi ve cumhuriyetin ilanından sonraki dönemde oldukça önemli bir bölge olmuştur. Bu önemiyle beraber alanla ilgili çalışmalar yapılmış ve yapılmaya devam edilmektedir. Bölgenin tarihsel önemi, ülkemizde gerçekleştirilen çalışmaların artması için gerekli ilgiyi yaratmaktadır.

Çalışmamızın konusu, Selanik'te Hasan Tahsin tarafından çıkarılan *Silah* gazetesi ve bu gazetede yer verilen Balkanlarla ilgili haberler olmuştur. *Silah* gazetesi, II. Meşrutiyet'in ilanından bir sene sonra yayın hayatına başlamış ve Balkan Savaşları'nın da gerçekleştiği dönemi içine alarak 1912 yılına kadar yaşamını devam ettirmiştir. Bu dönem içerisinde Balkanlar'da ve diğer bölgelerde gerçekleşen olayları detaylı bir şekilde halka aktarmaya çalışmış, Türk ve Müslüman halkın zulüm görmesinin önüne geçmeye çalışmıştır. Askerlik mesleği yapmış ve daha sonra *Silah* gazetesini çıkarmaya başlamış olan Hasan Tahsin, siyasetle olan sıkı ilişkisi sayesinde etkili bir kişilik olma sıfatını taşımıştır. Çalışmamızın amacı, *Silah* gazetesinde yer alan haberler ve makaleler üzerinden dönemin Balkanları ile ilgili bilgiler edinmek ve bu bilgiler ile Balkanlar tarihine ufak da olsa bir katkıda bulunmaktır.

Silah gazetesi ve sahibi Hasan Tahsin, ilginç özelliklere sahip olmuşlardır. Bu özellikleri bakımından gazetenin önemi ortaya çıkmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan yakın ilişkileri gazeteyi daha önemli kılmakta ve dönemle ilgili önemli haberlere ulaşmamıza yardımcı olmaktadır. Balkanların sosyal, ekonomik ve siyasi hayatıyla ilgili bilgilere ulaşmamıza fırsat vermektedir.

1 Bu makale, "II. Meşrutiyet Döneminde Hasan Tahsin ve Gazeteciliği", (Dokuz Eylül Üniversitesi, 2014) yayımlanmamış yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

Çalışmamızda kullandığımız en önemli kaynak *Silah* gazetesi olmuştur. Gazetenin transkripsiyonu sayesinde ulaştığımız bilgilere yer verilmiştir. Gazete sahibi Hasan Tahsin ile ilgili bilgilere ise aile üyelerinden ve bazı kaynaklardan ulaşılabilmektedir. *Silah* gazetesi dışında konu ile ilgili tezlerden ve kaynaklardan faydalanılmıştır.

Hasan Tahsin ve Silah Gazetesi

1883 yılında İstanbul'da hayata gelen Hasan Tahsin hakkındaki bilgiler aile fertlerinden, gazetelerden ve araştırma eserlerinden edinilmiştir. Hasan Tahsin ile aynı dönem içerisinde yaşayan kişilerden bazıları oldukça tanınmış isimlerdir. Hasan Tahsin ile ilgili bilgileri toplayarak bu bilgileri bir bütün haline getirmek ve bu bilgileri önemli kişilerin kalemlerinden edinmek oldukça önemlidir. Bu kişilerden biri de Mustafa Kemal'dir. Aynı dönemde yaşayan ve Teşkilat-ı Mahsusa'da görev alan kişiler de, Hasan Tahsin hakkındaki bilgileri toplamak adına önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hasan Tahsin'in babası Miralay (Binbaşı) Seyit Bey'dir. Bolulu olduğunu *Silah* gazetesinde rastlanılan bir haber ile de doğrulanmıştır (Silah, 29 Teşrinievvel 1326/11 Kasım 1910). Seyit Bey'in ve eşi Pembe Hanım'ın, iki kız evlatları ve oğlu Hasan Tahsin olmak üzere 3 çocuğu vardır. Kızlarının adı Fevkiye ve Nermiye'dir.

Miralay Seyit Bey işi yüzünden Selanik'e gelerek burada çalışmış ve uzun yıllar Selanik'te kalmıştır. Ailesi de onunla beraber Selanik'te yaşamıştır. Eğitimine Selanik'te başlayan Hasan Tahsin, babasının da isteği üzerine askeri okula yazılmıştır. Harbiye'ye başladığında önemli isimlerle beraber arkadaşlık yapmıştır. Bu isimlerin en önemlisi Mustafa Kemal'dir. Diğer arkadaşlarından bazıları ise: Ali Fuat (Cebesoy), Ali Fethi (Okyar), Cafer Tayyar Paşa, Enver Paşa, Halil Paşa, Selahattin Adil Paşa, Nuri (Conker), Ömer Naci, Fahrettin Altay, Asım (Gündüz), Ali İhsan (Sabis)'dir. Hasan Tahsin, bu ortam içerisinde kendi fikirlerini oluşturmaya başlamıştır. Harbiye eğitimi bitince görev yeri olan Van'a gitmiştir (Topuz, 2007, s. 163).

Hasan Tahsin'in kişiliğine baktığımızda disiplinli, girişimci, cesur ve atılgan biri olduğu görülmektedir. Ancak bu özelliklerini Van'da kullanamaz ve Van'dan ayrılarak İstanbul Kuleli Askeri Lisesi'nde öğretmenlik yapmıştır. Romantik bir kişilik de taşıyan Hasan Tahsin, şiir yazmaya meraklıdır. Çıkardığı *Silah* gazetesinde Tefik Fikret (Silah, 10 Temmuz 1325/23 Temmuz 1909) gibi önemli isimlerden şiirlere yer vermiştir. Ancak bu sanatsal kişiliğinin yanında siyasetten de geri durmamıştır. Padişah hakkında yaptığı konuşmalar başına dert açınca İstanbul'dan kaçmış ve Mısır'a gitmiştir. Ancak orada da fazla duramamış ve İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'dan ise Selanik'e gitmiştir (Topuz, 2007, s. 164).

Aile üyelerinden aldığımız bilgilere göre, 31 Mart İsyanı'nın bastırılmasında etkili olan Hareket Ordusu içerisinde yer almıştır. Tahsin Uzer'in *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi* adlı kitabında bundan bahsedilmiştir. İsyan bastırıldıktan sonra sorumluları yakalama çalışmaları başlamıştır. 31 Mart İsyanı'nın ardından Selanik'te "Tahkik Heyeti"nin kurulması yönünde bir karar verilmiştir. Tahkik Heyeti üyeleri arasında Tahsin Uzer, Savcı Şakir, Yarbay Hüs-nü ve *Silah* gazetesi sahibi ve başyazarı olan Hasan Tahsin bulunmaktadır. İlk toplantısını Tophane salonunda gerçekleştiren heyetin görevi, tutukluları suç derecelerine göre sıralamak ve suçları kesin olanların tutanak ve raporlarını hazırlayarak Askeri Mahkemeye sevk etmektir (Uzer, 1979, ss. 253-254). Hasan Tahsin, isyanın bastırılmasının ardından askerlik mesleğinden ayrılarak *Silah* gazetesini çıkarmaya karar vermiş ve 23 Temmuz 1909 tarihinde gazetenin ilk sayısını çıkarmıştır.

Silah gazetesinde sert, ateşli ve İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarı kişiliği ile kalem aldığı yazıları sayesinde tanınmaya başlamıştır. Özel hayatına bakıldığında Hasan Tahsin'in hiç evlenmediği görülmektedir. 33-34 yaşlarında öldürülmüş olabileceği Silahçı Hasan Tahsin'in kız kardeşi Fevkiye Hanım'ın torunu olan Hamit Bey tarafından dile getirilmiştir.

Hasan Tahsin'in diğer özelliklerinden biri de iyi silah kullanabilmesidir. Aynı zamanda üzerinde daima iki tabanca taşıdığı da söylenmektedir. Bu durum, askerlik mesleğinin getirdiği bir özellik olarak görülebilir. Aynı anda iki silah taşınması doğal karşılanabilir, çünkü İttihatçı bir fedai olarak görülmektedir. Her an karşılaşabileceği bir olay karşısında hazırlıklı olmak istemesi normal bir durum olarak düşünülebilir.

Sert ve hırçın bir yapıya sahip olan Hasan Tahsin, bu özelliklerini yazdığı "Girid" adlı tiyatro eserinde de gazetelerde de göstermiştir. Hiçbir şeyden çekinmeyen bir tavır ile cesurca yazılarına devam etmiştir. Bu yazılarından dolayı birkaç kez mahkemeye çıkmış ve cezalar almıştır. Gazeteye verilen kapatma cezaları onun bu özelliklerini göstermesine engel olmamıştır. Osmanlı vatanına karşı gerçekleştirilen bir saldırı karşısında sakinlik göstermeden, heyecanlı ve ateşli yazılar ile halkı cesaretlendirmeye çalışan bir yazar olmuştur.

M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları adlı eserde Silahçı Hasan Tahsin'den bahsedilmektedir. Burada kişiliği hakkında bilgiler edinilebilmektedir. Hasan Tahsin'in, Mustafa Kemal ile olan arkadaşlıkları askeri okul yıllarına dayanmaktadır. Askeri okuldaki bir toplantı sırasında Hasan Tahsin tarafından yapılan konuşma üzerine M. Kemal, bu konuşmayı ve Hasan Tahsin'in kişiliğini aktarmıştır:

“Şimdi Tahsin Efendi’nin, gayet hararetli ve mutantan bir nutku alkışlanıyordu. Tahsin Efendi benim sınıf arkadaşım idi. Yüzbaşı iken istifa etmiş veya tekaüd edilmiş ve Selanik’te Silah gazetesini çıkarıyordu. Bu gazete okuyanlarca malum olduğu üzere mahalle kahvehaneleri müdavimlerini galeyana getiren mahiyette manalı manasız sözler, fikirlerle mali idi. Tahsin Efendi (Silahçı Tahsin) lakabını almıştı. Bu suret talakkub, iki muhtelif nevi talakkubdan neşet etmişti. Bazıları Silah gazetesinin adeta atıp tutmalar naşiri olmasından istihza makamında ve diğer bazıları... Avam, bu gazeteyi mahalle kahvesinde biri yüksek sesle okuyup diğerleri dinlediği zaman adeta ateşlendikleri ve Tahsin’in Palikaryalara veya Moskoflara savurduğu ağırca küfürlerin düşmanların ciğergâhına bir tüfek, bir silah mermisi gibi tesir etmekte olduğundan asla şüphe etmedikleri için makamı takdir ve teşcide bu (babayiğit)’e (silahçı) demişlerdi. Bunun şahsını, ahlakını, kuvvet-i ruhunu tanımayanlar yazılarını okudukları zaman kendisini hakikaten sevdâyı millîye ve aşkı vatanla kalbi yanan ve ateşin şevkiyle millet ve vatanı için ölümler arayan bir kahraman zannedebilirlerdi. Erbab-ı ızan için cehalet ve şarlatanlığı takdir etmek bittabi müşkül değildi... Fakat köylerde, kasabalarda, hatta büyük şehirlerde avam için Tahsin, milliyet ve vatanperverliğin bir sembolü idi. Bence de zavallı garip bir tip (type) idi” (İnan, 1999, ss. 87-88).

M. Kemal’in sınıf arkadaşı olan Hasan Tahsin’i “zavallı bir tip” olarak sıfatlandırması ilginçtir. Zira Hasan Tahsin, gazeteden edinilen bilgilere göre, halk tarafından sevilen bir kişi ve vatanperver olarak görülmektedir. Öyle ki, halk tarafından vekil adayı yapılması yönünde baskı yapıldığı ile ilgili haber bile yapılmıştı (Silah, 25 Kanunisani 1327/7 Şubat 1912).

Hasan Tahsin, İttihat ve Terakki Fırkası’nın fedaisi olarak görevlerde bulunmuştur. İttihat ve Terakki’nin silahşör kadrosunda bulunmuş ve 23 Ocak 1913 tarihinde gerçekleşen Babiali Baskını’na katılmıştır. Enver Paşa, Talat Paşa, Filibeli Hilmi, Sapançalı Hakkı, Mithat Şükrü Bleda, Yakup Cemil, Mustafa Necip, Kara Kemal, İzmitli Mümtaz, Samuel İsrail ve Ömer Naci ile beraber baskını düzenleyen grubun içerisinde yer almıştır (Arabacı, 2010, s. 170).

Hasan Tahsin, gazetede yazdığı bir makalede fedai olduğunu açıkça dile getirmiştir. “Aldığım tehdidnamelerin, rezil ve kahpe sahiplerine” başlıklı yazısında, komitelerden tehditler aldığını belirtmiştir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından da “Fırça” namı ile tehdit edilmekte olduğunu bildirmiştir. Bunun nedenini de Hürriyet ve İtilaf Fırkası aleyhine yazdığı bir yazıyı göstermektedir. Üsküp’ten gelen bu tehditlerden korkmadığını, vatan ve millet için ölmeyi göze aldığını vurgulamaktadır. “Ey Millet! İttihat ve Terakki’nin vatan ve millet yolunda ölecek daha çok fedaisi vardır” diyerek kendisinin de fedai olduğunu belirtmiştir (Silah, 9 Kanunusani 1327/22 Ocak 1912).

Hasan Tahsin'in öldürülmesi olayına bakıldığında ise M. Kemal'in sözlerini kulak ardı etmesi, inat etmesi, kendine güvenen ve kararlı bir yapısının olması gibi nedenler görülmektedir. *Silah* gazetesini çıkarmayı bırakınca, İstanbul'a gelmiş ve gazetenin yayın hayatına burada devam etmek istemiştir. Bunun için İttihatçı arkadaşlarından destek istemiş olsa da istediğini alamamıştır. Çünkü Hasan Tahsin, son zamanlarında gazetesinde İttihat ve Terakki Fırkası'na karşı yayınlarda bulunmuştur.

Bu nedenle, İstanbul'da yeni bir gazete çıkarmak için gelen Hasan Tahsin'e gazete çıkarmaması ve iktidara karşı eleştirilerde bulunmaması için 25 altın maaş bağlanmıştır. Ancak sessiz duramayan Hasan Tahsin İttihatçıların hedefi haline gelmiş ve İttihatçılar, Hasan Tahsin'den kurtulma yollarını aramışlardır. Bu yüzden, Hasan Tahsin'i İstanbul'dan uzaklaştırmak için bir görev verilmiştir. Bulgaristan'daki Türk çetelerinin örgütlenmesi ve yer altı örgüt çalışmalarını yürütmesi için Sofya'ya gönderilmiştir (Topuz, 2007, s. 165).

Sofya'daki bu görevin kendisine uymadığını anlayan Hasan Tahsin, İstanbul'a dönmek için fırsat kollamıştır. Ancak buradaki en önemli konu, komitenin vermiş olduğu bir görevi yerine getirmemenin ölüm cezası ile sonuçlandırılmasıdır. Hasan Tahsin'in görevini terk edip geri dönmesi ve bunun sonucunda öldürülmesi olayını Mustafa Kemal anlatır. Kemal Tahir'in *Kurt Kanunu* adlı romanında ise öldürülmesi olayı açık bir şekilde betimlenmiştir.

"Teşkilat-ı Mahsusa merkezinde küçük bir odada bir masa ve karşılıklı iki sandalye bulunmaktadır. Birinde Teşkilat-ı Mahsusa başkanı Süleyman Askeri otururken diğer sandalyede de kapıya arkası dönük olarak Silahçı Hasan Tahsin oturmaktadır. Masada bir takım plan ve haritalar bulunmaktaydı. Bulgaristan'a harcanması için gönderilen Hasan Tahsin, bu görevi yerine getirmek istememiş ve İstanbul'a izinsiz dönmüştür. Bu dönüşünden sonra Teşkilat-ı Mahsusa liderleriyle görüşse de ölüm cezası almaktan kurtulamamıştır. Ancak bu ona sezdirilmiştir. Masada otururken neden dönmek zorunda olduğunu anlatmaktadır. Bu sırada da bir kahve getirilmişti kendisine. İş üstünde kahve ikram edilmesi büyük bir saygı ve derin bir sevgi belirtisidir. Oysa kahvenin içerisinde afyon vardır. Bir yandan kahvesini içerken bir yandan da durumunu anlatmaktadır. Zaman geçtikçe sersemlemeye ve başı dönmeye başlayan Hasan Tahsin'in başı öne düşüyor fakat zorlayıp kafasını kaldırıyordu. Tam sırası olduğunu fark eden Şef Süleyman Askeri, Kuşçubaşı Eşref'i çağırdı. Eşref, elindeki yağlı kementi Hasan Tahsin'in boynuna dolamıştır. Son bir hamle ile silahına davranmaya çalışan Hasan Tahsin, kahvenin de etkisi ile başarılı olamamıştır. Kısa zaman içerisinde öldürülen Hasan Tahsin, bir çuval içerisine konularak Edirnekapı Mezarlığı'nda parmaklıklarla çevrili bir mezarın ardına bırakılmıştır" (Tahir, 2005, ss. 70-71).

Edirnekapı Mezarlığı'nı ziyaret edenler bir çuval fark etmiş ve bekçilere haber vermişlerdir. Bekçiler tarafından açılan çuvalın içinden kimliğini belirten bir şey bulamamışlardır. Ancak ceketinin üzerinde terzi Mir'in etiketini bulmuşlardır. Zaptiyeler ceketini ünlü terzi Mir'e götürdüklerinde, Mir ceketini hemen tanımış ve "Zavallı Tahsin Bey, bu ceketini ona geçen sene dikmiştim" demiştir. Böylece ölenin kim olduğu da belli olmuş ve Hasan Tahsin olduğu anlaşılmıştır (Topuz, 2007, s. 187). Öldürüldüğünde ise yıl 1914 idi.

İki Hasan Tahsin

Hasan Tahsin ile Osman Recep Nevres arasındaki bağlantı bu bölümde ele alınmıştır. İzmir'de Yunan askerlerine karşı ilk kurşunu sıkarak kendi ölümüne neden olan Osman Nevres, ya da günümüzde daha çok tanındığı ismi ile Hasan Tahsin bir gazetecidir. Selanik doğumlu olan ve Paris'te Sorbonne Üniversitesi'nde siyasal bilgiler eğitimi alan Osman Nevres, İzmir'de çıkarılmış olan *Hukuk-u Beşer* gazetesinin de başyazarlığını yapmıştır (Öztoprak, 2002, s. 1005).

Osman Recep Nevres de Silahçı Hasan Tahsin gibi Türklüğü savunan, vatana düşmanca davrananları yok etmek isteyen, bu yönde yayınlar yapan bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. 15 Mayıs 1919 günü İzmir'de Yunanlılara karşı attığı kurşun da bu düşünceler sonucunda meydana gelen bir olay olmuştur.

Osman Recep Nevres'in isminin neden değiştirildiği konusu da oldukça ilginçtir. Bu konuda çalışmalar yapan Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Mehmetefendioğlu, "Teşkilatın İki Elemanı: Silahçı Tahsin'den Osman Nevres'e İki Hasan Tahsin" isimli çalışmada bu değişim olayını ortaya koymaya çalışmıştır (Mehmetefendioğlu, 2009, ss. 32-38).

İngiltere yararına Balkanlarda faaliyette bulunan Noel ve Charles Roden Buxton kardeşler, Reval Görüşmeleri sırasında Balkan Komitesi adına çalışmışlardır. Balkan Savaşı'na doğru giden dönemde Buxton kardeşler, Balkan ülkelerini kendi yanlarına çekmeye çalışarak Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmışlardır. Bu da Osmanlı Devleti tarafından endişe edici bir durum olarak görülmüştür. Bu nedenle Buxton kardeşleri takip etme görevi Teşkilat-ı Mahsusa'ya verilmiştir. Eski bir Teşkilat-ı Mahsusa üyesi olan Silahçı Hasan Tahsin, daha önce de bahsedildiği üzere öldürülmüştü. Öldürüldükten sonra Hasan Tahsin'in kimliği boşa çıkmış ve Buxton kardeşlere suikast yapmak için görev verilen Osman Recep Nevres'e verilmiştir. Bu yeni kimliği ile Bükreş'e giden Osman Recep Nevres, suikast için uygun bir zamanı beklemeye başlamıştır. Bu tarihten sonra Hasan Tahsin olarak tanınmaya başlamış ve ilk kurşunu atmasına kadar geçen sürede de bu kimliği kullanmıştır (Mehmetefendioğlu, 2009, ss. 32-35).

Bükreş'te suikast girişiminde bulunan Hasan Tahsin, Buxton kardeşleri yaralamış ancak öldürmeyi başaramamıştır. Suikast sırasında kaçamayarak yakalanan Hasan Tahsin, 1915 yılında yargılanarak 5 sene hapis cezası almıştır. Ancak 1916 yılında Türk ordusunun Bükreş'e girmesiyle serbest kalmıştır. Daha sonra ülkeye dönmüş ve Teşkilat-ı Mahsusa'da görevine devam etmiştir. Ölüm tarihi olan 15 Mayıs 1919'a kadar gizli faaliyetlerini bu yeni ismi Hasan Tahsin ile gerçekleştirmiştir (Mehmetefendioğlu, 2009, ss. 36-38).

Silah Gazetesi

Çalışmamızın temel kaynağı ve Hasan Tahsin'in kişiliğinden birçok örnekler sunan *Silah* gazetesi, Türk basın tarihine II. Meşrutiyet'in sağladığı özgürlük ortamı sayesinde girmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çok sayıda gazete çıkarılmıştır. Bu gazetelerin çoğu siyaset ile yakından ilgilenmişlerdi. *Silah* gazetesi de bu gazetelerden biri olmuştur.

23 Temmuz 1909 tarihinde ilk sayısı çıkan gazete, tespit ettiğimiz 442. ve aynı zamanda son sayısını ise 21 Şubat 1912 tarihinde çıkarmıştır. İlk 8 sayısı 15 günde bir çıkmıştır. Dokuzuncu sayısından itibaren haftada 1 kere çıkarılan *Silah* gazetesi, 38. sayısına kadar bu şekilde devam etmiştir. Ancak bu sayı, birinci senenin son sayısıdır. Gazete, 15. sayısında 1910 yılına geçmiştir. Yani 1909 yılının Temmuz ayından 1910 yılının Ocak ayına kadar, 6 ay gibi bir süre zarfında 15 sayı çıkarabilmiştir. Bu arada, gazete 5. sayısında sahip değiştirmiştir.

5. sayının künyesinde sahibi ve müdürü olarak Mahmud İzzeddin ismi görülmektedir. Sermuharriri ise "Na-kam" takma ismini kullanmıştır. Sonraki gazete nüshalarına dayanarak "Nakam" takma isminin Hasan Tahsin olduğunu söyleyebiliriz. Sahibinin değişmesinin nedeni olarak Hasan Tahsin'in Avrupa'ya gitmesi olarak düşünülmektedir. Gazetenin 4. sayısında "Silahımızın sahibi ve sermuharriri Tahsin Bey muvakkat (geçici) bir zaman için Avrupa'ya gitmiştir. Oradan gazetemize hatırat-ı askeriye gönderecektir." diye bir ilan verilmiştir (Silah, 7 Eylül 1909).

Yaklaşık olarak 6 ay Avrupa'da kalan Hasan Tahsin, Şubat ayı sonlarında geri dönmüştür. Bu süreçte "Tahsin" imzalı hiçbir yazının gazetede neşredilmediği görülmektedir. Onun yerine Na-kam takma ismiyle başyazar olarak yazılar yazılmıştır. 23. sayıda gazete sahibi ve başyazarı tekrar Hasan Tahsin olmuştur. "Tahsin" imzalı yazılar tekrar gazetede yer almıştır. Ancak sorumlu müdür Mahmud İzzeddin olarak devam etmiştir.

Kırmızı ve beyaz renklerle ikiye ayrılan ilk sayfada, ay ve hilal simgeleri kullanılmıştır. Hilal simgesinin içinde "Silah", ay simgesinin içinde "Hazır ol cenge

eğer istersen sulh-u salah" yazmaktadır. Ay ve hilalin arasında "Yaşa millet, yaşa ey şanlı vatan" yazılmıştır. Gazetenin sloganı "Mesleği İttihad, Hedefi Terakki" olarak yazılmıştır.

Silah gazetesi düzenli olarak çıkarılamamıştır. Bunun yanında konu olarak ilk dönemleriyle sonraki dönemleri arasında farklılıklar göze çarpmaktadır. İlk dönemlerinde askeri bilgilere yer verilirken, daha sonraları gelişen siyasi olaylar karşısında sessiz kalmamış ve siyasete el atmıştır.

Silah gazetesi sahibi Hasan Tahsin'in asker kökenli bir isim olmasından dolayı ki gazetenin ilk sayılarından itibaren askeri haberlere önem verilmiştir. Askerlere önem veren, asker sağlığıyla ilgilenen, "Terbiye-i Maneviye" isimli yazıları ile ordunun maneviyatını anlatan, "Terbiye-i Maddiye" yazıları ile de bir ordunun düzenini ve erlerin nasıl eğitileceğini anlatmaya çalışan bir gazete olarak yayın hayatına başlamıştır. Osmanlı ordusunun ne derece sağlam ve kuvvetli olduğunu her fırsatta vurgulayan, askerlere seslenerek onların güçlerini arttırmaya ve vatani korumaya yönelik haberler yapan, askerlere, askerlik mesleği ile sorular sorarak cevap bekleyen ve doğru verilen cevaplarda hediye olarak *Silah* gazetesi aboneliği veren bir gazetedir.

Gazete 2. sayısında ne amaçla çıktığını bir beyanlatla açıkça belirtir:

"Silahın Beyanâtı

Silah bir mavzer, bir martin, bir gıra, bir manliher, bir grup (krupp) değildir. Onların ne mal olduklarını anlatır. Bir Osmanlı piştoliüdür. Silah bilhassa nefer, onbaşı, küçük zabıt ve mülahım ve yüzbaşılardır. Silah, amele bir millet-i anasırı yetiştirir. Efradına atıp vurmaya, dayanıp durmaya talim eder. Bir neferin adımundan, bölüğün hücumuna kadar talim ve terbiye-i askeriyenin safahatini muhtevidir. Bir çöpün, bir tarlanın, bir kulübenin ve bunların sahiplerinden müteşekkıl bir heyet-i içtimaiyenin bidayet-i teşkilinden, nihayet mevcudiyetine kadar en ufak hakayık (gerçekler) felsefesi çizili, zirai, sınai, ticari, iktisadi, askeri, içtimai, siyasi bir Osmanlı haritasından bahs eder. Silahın heyet-i tahririyesi bütün ordu zabitanıdır. Ve her sınıftan yazılara arz-ı sütun eder. (Silah Selanik askeri kulübünün merci-i (merkez) efkarıdır. Ve bütün askeri kulüplerine hizmet eder.)

Silah küt'asınca okuyup yazdığını tasdik ettiren efrada nısfı (yarı) fiyatla abone kayıt eder. Aynı şartla efrada idarehanesinde nüshasını yirmi paraya satar. Silahın yaşaması abonelerinin artmasıyla kaimdir (mevcut). Kâri'ni (okuyucu) rağbete davet zâiddir (gereksiz).

Silah, müteveffa (ölmüş) ve şüheda ailelerinin devair-i askeriyedeki (askeri daire) işlerini takip eder ve cereyanını (akışını) söyler.

Silah, zabitan ve efrad-ı askeriye ailelerinin hastalarını tedavi edecek vesaiti ihzar eyler.

Silah, Selanik'teki leyli (yatılı) mekteplerindeki asker çocuklarının her türlü mes'ulünü deruhde (üstüne almak) eyler.

Heyet-i idare, Silaha abone olan silah arkadaşlarımızın ordu merkezindeki amur (beka, kalıcılık) ve hususat-ı resmiye ve siparişat-ı hususiyelerini mesaraten (masraf olarak) temin eylemeğe bir hizmet-i fahire (değerli) add eder. Silah, intişarını tebrik eden refika-yı kirama teşekkürleriyle resm-i tazimi (saygı gösterme) ifa eder.” (Silah, 7 Ağustos 1909).

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, askerler ve orduyla yakından ilgileneneğini beyan eden gazete, asker ailelerini de yalnız bırakmamaya gayret göstermiştir. Bu örnekleri gazete sayılarında rahatça görebilmekteyiz. Son dönemlerinde daha çok siyasete yönelse de asker ve orduyu yüceltmekten, onlara yardım etmekten, donanmaya yardımlar toplamaktan asla vazgeçmemiştir. Aynı zamanda askerleri eğitici bilgiler de gazetenin ilk sayılarında verilmeye çalışılmıştır. Bir manganın eğitimi, bir takımın eğitimi gibi yazılar ile askerleri eğitici yayınlar yapılmıştır. Sadece yazılar ile kalmayarak bazı müsabakalar da gerçekleştirmiştir. Bunlardan biri de askerlere gazete üzerinden sorular sorarak, doğru cevaplara ödüller vermek olmuştur. “Silahın Müsabakaları” adında, gazete sayısının sonunda yer verilen sorulardan bir tanesi şu şekildeydi:

“1-Zabitan ve küçük zabitan arkadaşlarımıza, bir bölüğün bir takımı en şiddetli bir ateş altında çarpışıyor. Diğer takımlar takviye etti. Avcı hattı takımlara, mangalara taksim olunmak için en kolay nasıl sevk olunur.

2-Nefer arkadaşlarımıza: bir nefer düşmanı görünce ne yapar?

Avcı hattında yanındaki arkadaşın yaralandı, senin vazifen nedir?

Müsabakayı kazanana altı aylık abone ikram ve bir yadigâr hediye edilecektir.” (Silah, 23 Temmuz 1909).

Silah gazetesinde, Avrupa’da sosyalizmin gelişmesine paralel olarak gelişen anti militarizm akımından da bahsedilmektedir. Köprülü Mülazım Ömer adındaki bir kişinin makalesinde, anti militarizm düşüncesinin işe yaramayacağı, bunun bir hayal ürünü olduğunu vurgulamıştır. Gazetede 4 sayfa yer verilen bu uzun makalede bu gibi bir durumun, yani anti militarizmin gerçekte var olamayacak bir düşünce olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Hıristiyanlığın savunucusu, meşhur Lactance ve ünlü filozof Seneca’dan da örnekler verdiği yazısında ilk insanlar nasıl hayatını, malını, izzetini, nefsinin muhafaza ettiyse bu günkü insanlar da aynılarını yapacaklardır demektedir. Eski insanlar da hemcinsinin kilerine nasıl

tecavüz ettiyse şimdi de aynı şeyler olacaktır demiştir. Ancak bugünün farklılığı ise teknoloji, yani gelişen akıldır demektedir. Artık mitralyözler yapılıyor ve bunlarla savaşıyor diyordu. Kısacası, anti militarizm gibi bir düşüncenin var olamayacağından bahsetmektedir (Silah, 23 Ağustos 1909).

Gazetenin ilk dönemlerinde yazı yazan birçok isim görülmektedir. Bunun nedeni olarak da gazetenin herkese açık olması olarak gösterilebilir. Yayın politikasında, askeri bilgiler de olmak üzere, gazetenin yayın politikasına ve düşüncelerine karşı bir sorun çıkarmayan ve genel olarak asker kökenli isimler tarafından gönderilen yazıların yayımlandığı görülmektedir. Böylece, hem gazete daha çok okuyucuya seslenmekte hem de farklı kişilerin farklı fikirlerini yayınlarak yayın politikası çerçevesinde yayın hayatını sürdürmektedir.

Gazetenin içinde yazı dizileri mevcuttur. Makedonya ve Girit adındaki yazı dizileri ile bu bölgeler hakkında bilgiler vermiş ve gelişen olaylara değinilmiştir. Makedonya adlı yazı dizisinde, Makedonya tarihini anlatılmış, o dönemlere nasıl gelindiği ve savaş ortamına nasıl girildiği ele alınmıştır. Bu konu geniş bir biçimde işlenmiştir.

Girit ve Makedonya tefrikalarından başka Arabistan ve Yemen'i de anlatan yazı dizilerine yer verilmiştir. Yazı dizilerinden başka, gazetenin ilk zamanlarında askerler için gerekli olan bilgiler anlatılmış, askerlere yönelik eğitimler geniş yer bulmuştur. Ancak askerlere yönelik bu yazıların ömrü kısa olmuş ve yayınlanmaktan vazgeçilmiştir.

Silah Gazetesi'nde Balkanlar

Silah gazetesi sahibi Hasan Tahsin'in ilgilendiği bölgelerden birisi şüphesiz Balkanlar'dır. Bu ilginin sebebi doğal olarak Selanikli olmasına bağlanmıştır. *Silah* gazetesine bakıldığında genellikle Balkanlar üzerine yazılar yayımlandığı görülmektedir. Balkan Savaşları sürerken *Silah* gazetesinin yayınlanmasına devam edilmiştir. Balkan Savaşları ile ilgili bilgilere Genelkurmayın eserleri ve diğer kaynaklardan ulaşabilmekteyiz (Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1993; Halaçoğlu, 2002).

Yunanistan'ın Balkanları işgal etmesi ve diğer büyük devletlerin desteklemesi üzerine oldukça üzüntü duyan Hasan Tahsin, Balkan topraklarını korumak için elinden geleni yapmış ve yazılar yayınlamıştır. Bundan dolayı *Silah* gazetesinde gördüğümüz haberler ile Balkanlar'ın son durumunu ve halk tarafından nasıl savunulması gerektiğini anlatmıştır. (Baykız, 2021, s. 24).

Silah gazetesinde, Balkanlar için yazılmış üç adet şiire rastlanılmıştır. Diğer şiirler bütün vatan topraklarını konu edinmiştir. Balkanları anlatan şiirlerden biri

Silah'ta 18 Mart 1910 tarihli 25. sayıda yayınlanan "Girit" adlı şiirdir. Bu şiiri Enis Avni (Aka Gündüz), Emine Avni Hanım'a ithaf etmiştir. Yine bu şiirde Türkçülük anlayışı görülmektedir. Bir diğer şiiri İskeçeli Mehmet Sıtkı yazmıştır. 17 Haziran 1910 tarihli 38. sayıda yayınlanan "Girit'e - Giritlilere" adlı şiirdir.

Balkanlar üzerine yayınlanmış mektuplar da mevcuttur. Bu mektupların bazıları halk tarafından gönderilmiştir. Mektupların içeriğinde halkın istekleri ve şikâyetleri görülmektedir. Diğer mektuplar ise yazarlar tarafından yazılmış ve Balkanlar'daki gelişmeler hakkındaki düşüncelerini dile getirmişlerdir (Baykız, 2021, s. 29).

Silah gazetesinde Balkanlar üzerine birçok fıkra yazıldığı görülmektedir. Bu yazılarda ise Balkanlar'ın siyasi, sosyal, askeri ve ekonomi alanındaki gelişmeleri ele alınmıştır. Bu yazılardan biri, 31 Temmuz 1911 tarihinde yayınlanan ve *Silah* gazetesinin yazarlarından biri olan Ertuğrul'a ait "Vatanımıza, Saadetimize Düşman Yunanlıların Gemilerine Binmemeli, Eşyalarımızı Vermemeliyiz" adlı fıkradır. Balkanlardaki mücadeleleri ele alan bu yazıda önemli bilgiler verilmiştir (Baykız, 2021, s. 29).

Bu konu hakkında bazı hatıra türünde yazılara da yer verilmiştir. *Silah* gazetesinde Balkanlar üzerine yazılmış hatıralardan biri Ali Rahmi'ye ait olan ve 25 Şubat 1910 tarihinde yayınlanan "Girit Karşısında" adlı hatıra yazısıdır. Hatıra türündeki bu yazıda Ali Rahmi'nin Fransa'dan Girit'e dönerken yaptığı yolculuk sırasında gördükleri kaleme alınmıştır (Baykız, 2021, s. 29).

Silah gazetesine bakıldığında Balkanlarda gelişen olaylara ilişkin çok fazla haber görülmektedir. "Balkanlar'da Fesat Kazanını Kimler Kaynatıyor?", "Balkan İttihadına Mâni olduğumuzdan Balkanlar'da Sulh Olmuyormuş", "Balkanlar'a Karşı Müzakereler", "Biz Uyuyor Muyuz", "Bulgarya Balkanlar'da Fırıldak Çeviriyor", "Kundakçılar Balkanlar Tutuşacak Diyorlar", "Macaristan Siyasilerinden Birinin Balkanlar'a Dair Mütalaası" gibi birçok örnek görülebilmektedir. Bu gibi haberler sayesinde okuyucular Balkanlarla ilgili güncel bilgilere sahip olabilmişlerdir (Baykız, 2021, s. 30).

Daha ilk sayısından itibaren "Makedonya" adında bir tefrika yayınlamaya başlayan Hasan Tahsin, Makedonya'daki siyasi kargaşaya dikkat çekmek istemektedir (Adanır, 2001). Bunun için de Makedonya tarihini anlatarak tefrikasına başlayan Hasan Tahsin sonraki sayılarda da bu coğrafyaya dikkat çekmeye devam etmiştir. Makedonya adlı tefrika, Hasan Tahsin tarafından kaleme alınmış ve tefrikasının yayınlandığı sayıların bazılarında imzasını atmış bazı sayılarında ise imzasız olarak yayınlamıştır.

Sadece Makedonya'dan değil, Girit'ten bahseden yazılar da kaleme almıştır. Aynı dönemde, Girit'in Yunanistan tarafından ilhak edilmesi çabaları da mevcuttur.

Girit'in ilhakıyla ilgili geniş bilgilere A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke'nin eserinden faydalanılabilmektedir (A. N. Adıyeke-N. Adıyeke, 2006). Bu duruma dikkat çekmek ve donanmayı güçlendirmek için yardımlar da toplamak amacıyla gazetede yayınlar yapılmaktadır. *Silah* arkadaşlarına çağrılar yaparak Girit'te Yunan bayrağı çekildiğini ve oradaki Türk izlerinin silinmeye başlandığını anlatmış ve Girit'i kurtaralım demiştir.

Makedonya isimli tefrika, Hasan Tahsin'in anılarını anlatmış olduğu bir tefrika-dır. Hasan Tahsin Makedonya'da Bulgar çetelerine karşı bir süre mücadele etmiş ve bu dönemde yaşadıklarını aktarmıştır. Türk askerlerinin Makedonya'daki mücadelesini anlatmak istemiştir. Makedonya tefrikası ile hem *Silah* gazetesine edebi bir değer katılmış hem de gazete okuyucularını Makedonya'nın durumundan haberdar etmiştir. Makedonya'daki faaliyetler açısından farkındalık oluşturmaya çalışılmıştır (Baykız, 2021, s. 24).

Bu yazı dizisinde Makedonya'daki Türk askerlerinden ve gerçekleştirilen harekâtlardan bahsedilmiştir. Makedonya'daki halkın işgallere karşı gösterdikleri direniş anlatılmaya çalışılmıştır (*Silah*, 7 Ağustos 1909). Bulgar çetelerinin ve eşkıyaların halka zulüm ettikleri ve Osmanlı ordusunun halkı korumasıyla ilgili bilgilere yer verilmiştir (*Silah*, 23 Eylül 1909).

Balkan ittifadı ile ilgili yazı kaleme alınarak ülkelerin Balkanlar üzerindeki amaçları ve siyasetleri anlatılmaya çalışılmıştır. Avusturya, Rusya, Almanya ve Osmanlı'nın bölge üzerindeki siyasetleri anlatılmıştır (*Silah*, 20 Teşrinisani 1325/3 Aralık 1909).

Silah gazetesi, Balkanlardaki durumu yakından takip eden bir gazete olmuştur. Bölgedeki çetecilik hareketlerinden, olaylardan, Balkan devletlerinin diğer Avrupa devletleriyle olan ilişkilerinden de bahseden bir gazete olmuştur. Herkes gibi *Silah* gazetesi ve yazarları da Balkanlarda olacak bir savaştan emin gibi yazılar kaleme almaktadırlar. Çünkü bölgedeki hareketleri ve Balkan uluslarının davranışlarını yakından takip ederek bu hareketleri doğru yorumlamışlardır. Hasan Tahsin'in bu konudaki değerlendirmeleri de tahmin edilebileceği gibi savaştan korkmayan ve gerekirse savaşmaya hazır olduğunu beyan eden bir yapıdadır.

Balkanlardaki durumuna bakarak, Osmanlı Devleti için sonu hiç de hayırlı olmayan olaylar ile karşı karşı kalınacağına değinilmiştir. *Silah* gazetesinde sadece Balkanlarla ilgili değil, Osmanlı Devleti ile diğer devletler arasında yaşanan olayların hepsinde fikrini beyan eden yazılara yer verilmiştir. Makedonya adlı tefrikada da Rusların Panslavizm politikası ile hareketlenmeye başladıklarını ve bu hareketlerle Türklere karşı baskılarda bulundukları yazılmıştır (*Silah*, 23 Ağustos 1909).

Balkanlarda olan olaylara sık sık değinen *Silah* gazetesi, Mülazım Tevfik adında bir Osmanlı askerinin Balkan çeteleriyle mücadele ederken şehit edildiğini ve bunun sorumlusu olan katillerin peşine düşülmesi gerektiğini, aksi takdirde Tevfik'in silah arkadaşlarının intikamını alacaklarını yazmıştır (Silah, 23 Ağustos 1909). Gazetede bu ve bunun gibi birçok olaydan bahsedilmektedir.

Romanya'dan başlayarak Bulgar, Sırp, Karadağ, Yunan ve Osmanlı Devleti'ni saran müzmin bir hastalık olarak gördüğü bu durumun gittikçe arttığından bahseden Na-Kam, bu hastalığın Viyana'dan, Roma'dan ve Petersburg'dan yayıldığını ve bu nedenle tedavi etmenin zorlaştığını vurgulamıştır. *“Balkanlarda oluşan ‘Balkan ittihadı’, bazı gazeteleri himaye ederek genç Sırları kuvvetli hale getirmektedir”* diye yazılmıştır. *“Balkanların kendi haline bırakılması daha doğru olarak görmekte ve böylece tarihlerdeki lekelerin de yıkanmış olarak kansız bir tarihe yeni yollar açar”* demektedir (Silah, 23 Teşrinievvel 1325/5 Kasım 1909).

Balkanlardaki bu durum için barıştan yana olmayan yazılar kaleme alınmıştır. *“Şark sulha değil harbe gebedir”* adlı makalede, *“Balkanlardaki siyasi ortamdan doğan karmaşanın sulh ile çözülecek bir yanı kalmamıştır ve eğer bize karşı taarruz ediliyorsa biz de kan ile cevap vermeye hazırız”* demektedir (Silah, /18 Şubat 1910). Zaten gazetenin yayın politikasında da geri çekilme, alttan alma gibi bir fikir olmamış ve bu düşünce doğrultusunda da her türlü saldırıya karşı gereken cevapların verilmesi yönünde haberler yapılmıştır. *“Osmanlılar hayat için namusu değil, namus için hayatı sevenlerdendir”* diyerek herhangi bir saldırıda ne için cevap verileceği de vurgulanmıştır.

Balkanların kanlı ve matemli günlere gebe olduğunu ve çok yakında bir savaş çıkacağını önceden gören *Silah* gazetesi, bu günlerin sonucunda ise çok sayıda şehit ve gazi olacağını yazmıştır. Bulgar sınırında yer alan Timraş'ta meydana gelen olaydan bahsedilmiştir. Silah gazetesi namına Timraş'ta şehit olanlar için bir mevlit okutulmuş ve Timraş ahalisi de bu mevlit için Silah gazetesine teşekkür etmiştir. *Silah* gazetesinin Bulgar hududu muhabiri Mehmed, Timraş'ta meydana gelen olayları anlatan bir mektup göndermiş ve bu müsademede şehit olanların isimlerini yazmıştır (Silah, 11 Mart 1910). Görüldüğü gibi Balkanlarda gelişen olaylar yakında takip edilmiş ve bölgedeki halkın duyguları ortak bir şekilde yaşamaya çalışılmıştır.

İkinci senenin ilk sayısında Balkanlardaki siyasi durumdan bahseden Silah, bu bölgeye ne kadar önem verdiğini göstermiştir. Avrupa gazetelerinden olan Alman Post Gazetesi'nden haberlere yer vererek Avusturya'nın Balkanlardaki hareketlerinden dolayı Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karıştığını vurgulamıştır. Balkanlardaki devletlerin tehlikeli oyunlar oynamaları sonucunda bölgedeki

olayların kötüye gittiği aktarılmıştır. Balkanlarda açık bir şekilde savaşa yaklaştığı beyan edilmiştir (Silah, 12 Haziran 1911).

Balkan sınırlarımızda olan olaylardan, çete hareketlerinden ve Balkanların yancacağından bahsedilmiştir. Aynı zamanda Karadağ ile ilgili haberlere de yer verilerek oradaki durumun Osmanlı Devleti'nin kontrolünden çıkmak üzere ve savaş durumuna geçilme ihtimali olduğu gazetede aktarılmıştır. Karadağ'ın şımarık hareketlerde bulunduğu da yazılmaktadır. Ancak hükümetin bu durumu anlayamadığını, Osmanlı halkı olarak kendilerinin uyanması gerektiği yönünde haberler yapılmıştır. Eşkıyalık ve caniliğe karşı birlik olmayı halka anlatmak istemiştir.

Balkanlar gibi Girit'in ve Girit ahalisinin durumuyla ilgili sıkça haberler veren Silah gazetesi, bu konuda özellikle donanmaya önem vermiştir. Bir ada olan Girit'e ulaşmanın tek yolu olan gemilere ve dolayısıyla olası bir savaş durumunda kullanılacak olan savaş gemilerine önem veren Silah gazetesi donanma için her fırsatta yardım toplamaya çalışmıştır.

Silah gazetesi ilk dönemlerinden itibaren Girit'in vahim durumunu anlatmaya çalışmıştır. Gazetede yer alan haberlere göre Girit'te bulunan kalelere Yunan bayrağı çekilmiş ve İslamlara karşı boykot yapılmıştır. Girit'teki Müslüman ve Türk izlerinin silinmeye çalışıldığı ve burada bulunan Türklere karşı kötü davranışlarda bulunulduğunu yazmıştır. Silahçı Tahsin, gazetesi vasıtasıyla silah arkadaşlarına seslenerek Girit'i Yunan bayrağının altında ezilmekten kurtaralım mesajları vermek istemiştir (Silah, 7 Ağustos 1909). Ancak bu haberlere rağmen bir şey yapılamadığını ve Girit'teki halkın gaspa uğradığından bahsetmiştir (Silah, 10 Teşrinisani 1325/23 Kasım 1909).

Girit adasında yaşayan Türklerin zor şartlar altında yaşadığı ve Yunanistan'ın baskılarına maruz kaldıkları anlatılmıştır. Adanın Yunanistan'a ilhakı ile ilgili gelişen olaylara çokça yer verilmiş ve bu ilhaka karşı durulması için her şeyin yapılması gerektiği her fırsatta belirtilmiştir. Girit'in ilhak edilmesiyle ilgili bir tiyatro eseri de kaleme almış olan Hasan Tahsin, bu eseri gazetede tefrika olarak yayınlamıştır (Silah, 20 Teşrinisani 1325/3 Aralık 1909). Bu haberlere ve esere bakıldığında Girit'in, Hasan Tahsin ve gazetesi için ne kadar önemli olduğu açıkça görülmektedir.

Sonuç

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çıkarılmaya başlanan *Silah* gazetesi, siyasi olarak oldukça çalkantılı bir dönemde yaşamını sürdürmüştür. Balkan Savaşları, Trablusgarp Savaşı, Girit'in ilhak süreci gibi önemli olayların yaşandığı bir dönemde, Hasan Tahsin'in de ateşli bir kişiliğe sahip olmasıyla beraber siyasi hayatın içerisinde kendisine yer bulmuştur. Silah gazetesi, siyasi ve edebi olarak birçok konuya değinmesi ve hareketli bir bölgede çıkarılması bakımından araştırmacılar için oldukça dikkat çekici bir noktadadır.

Askerlere yönelik olarak yayın hayatına başlayan Silah, askeri eğitimlerden askerlerin sağlığına, askeri alanda kullanılan hayvanların sağlığına kadar birçok konuyu ele almıştır. Ancak daha sonra bu özelliklerini bir kenara bırakarak siyasi haberlere ve gelişmelere yer vermiştir. Hasan Tahsin'in de kişilik özelliklerine uygun olarak haberler yapılmıştır. Halkı bilinçlendirme, haberdar etme ve ateşlendirmeye yönelik yayınlar yapılmıştır. Doğal olarak Balkanlar konusunda da halka haberler verilmiş ve bölgedeki gelişmeler halka aktarılmıştır. Hem Devlet'in hem de halkın yapabileceği şeyler için haberler yapılmıştır. Bulgaristan, Makedonya, Yunanistan ve Girit başta olmak üzere diğer Avrupa devletleri ile ilgili haberlere de yer verilmiştir. Sadece bu bölgeler ile kalınmayarak Arabistan, Yemen, Trablus gibi bölgelerle ilgili gelişen olaylar da halka aktarılmıştır. Osmanlı Devleti'nin saldırıya uğradığı bölgelerle ilgili geniş haberler yapılmıştır.

Geçmişinde askerlik mesleği bulunan bir kişinin gözünden Balkanların kaybedilişi ve bölgede gelişen olayların aktarıldığı bir gazete olan *Silah*, tarihi açıdan önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakın ilişkileri bulunan Hasan Tahsin, Balkanlar konusunda halkı uyandırmaya çalışmış ve bilgiler vermiştir.

Kaynakça

- A. Nühket Adıyeke, Nuri Adıyeke, Fethinden Kaybına Girit, Babıali Kültür Yay., Aralık, 2006, s. 251-253.
- Afet İnan, Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları, Cumhuriyet Yay., Nisan, 1999.
- Ahmet Halaçoğlu, Türkler Ansiklopedisi, "Balkan Savaşları (1912-1913)", Cilt 13, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.
- Ahmet Mehmetefendioğlu, "Teşkilatın İki Elemanı: Silahçı Hasan Tahsin'den Osman Nevres'e
- Caner Arabacı, "İttihat ve Terakki Basını", İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset, Editör: Hakan Aydın, Palet Yay., 1. Baskı, Konya, Nisan, 2010.

- Fikret Adanır, "Makedonya Sorunu, Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2001.
- Hatibe Baykız, "Silah Dergisi ve Gazetesi, (1-593 Sayılar İnceleme ve Seçilmiş Metinler)", Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, Ocak, 2021.
- Hıfzı Topuz, "Özgürlüğe Kurşun, Remzi Kitabevi, 2. Basım, Ekim, 2007.
- İki Hasan Tahsin", Toplumsal Tarih, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2009, Sayı 185.
- İzzet Öztoprak, "Türkiye'nin İşgali ve Milli Direniş Hareketleri", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., Cilt 15, Ankara, 2002.
- Kemal Tahir, Kurt Kanunu, İthaki Yay., İstanbul, Eylül, 2005.
- Oğuz Kalelioğlu, "Türk-Yunan İlişkileri ve Megali İdea", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 41, Mayıs, 2008.
- Tahsin Uzer, Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi, TTK Yay., Ankara, 1979.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi, Osmanlı Devri (1912-1913), Cilt III/2, Genelkurmay Bas., 2. Baskı, Ankara, 1993.

CHAPTER IV

THE BALKANS, GREECE AND SUFISM

THE FATE OF EXCHANGEABLE MUSLIM PROPERTIES IN THE CITY OF DRAMA

Dr. Dimitra Patronidou

University of Macedonia

Introduction

Since 1922, many papers dealing with the refugee phenomenon have been published in Greece. However, there are very few investigations in local and general Greek historiography that deal with specific issues of economic and social integration of refugees into the Greek society and with the “expatriation” of Muslims correspondingly and even fewer that study the local records of exchangeable properties or the records of mortgage offices. The present research is orientated in this direction, as it studies the record of exchangeable Muslim properties of the Real Estate Service of Drama, attempting to investigate and determine the fate of Muslim property in Drama. The present paper is part of a wider research implemented as a post doctoral research in the *(here is written the name of the Department and the University and also the citation of the research)*.

Overall, the Greek state disposed of the tradable Muslim property in two ways:

1. A part of it, consisting mainly of agricultural parcels, was transferred to the Greek Refugee Settlement Commission (hereinafter RSC), in accordance with the Geneva Protocol, with full ownership, in order for the latter to settle refugees either as owners or as tenants, on the terms that the RSC would define.
2. The remaining part, consisting mainly of urban estates, was granted to the National Bank of Greece (hereinafter NBG) in order to pay the Greek urban refugees which had not been rehabilitated either by the state or by the RSC a percentage of the compensation towards the property they had abandoned in Turkey.

Especially in the city of Drama, the number of exchanged Muslims had reached 10,000 (Ritzaleos, 2006, Bakali & Sfakianakis 2019). It is precisely due to the fact

that Drama was a town inhabited by Turks with an abundance of Turkish architectural features (Vasileiadou, 2017, Gklavinas, 2017) that there were so many exchangeable Muslim properties within the urban fabric, but also that so many refugees flocked to the city and prefecture of Drama. Due to the large volume of Muslim real property in the city of Drama, we investigated the fate of exchangeable estates in a single part of the former Muslim urban fabric, i.e. a section of “Varos”.

During the second half of the 17th century, the Muslim population of Drama appears to have settled outside and east of the perimeter of the Byzantine walls that defined the historical core of the city, in the Varos area. A large number of Muslim mosques were built in this area in prominent positions at road intersections, where the buildings of the Ottoman public authorities also stood, such as the Administration Building (1884), the Prisons (1906), the Municipal Hospital, (1901), the Turkish school (before 1892), etc. (Trakosopoulou-Tzimou, 1992). An integral part of Varos was the Halil Bei district and its central street, i.e. Kodrou Street, with the famous Kursum Mosque (Kasmeridis, 2017), where the Muftiate had its headquarters, and the majestic, and with the two-story Muslim houses of the Aghas and Beys of Drama (Chatzitheodoridis, 2013), as an aerial photograph of the city of Drama from 1932 clearly captures (see Photograph 1).

Photograph 1

Aerial photograph of Drama of the year 1932

Source: private collection of Thanasis Kazis

For the needs of the present research, we investigated the changes and the fate of the exchangeable properties on Kodrou Street, through the records of the properties in the National Cadastre. We decided to study Kodrou Street, because it is the most important street of the most important residential Muslim district of Drama, the Halil Bei district. At the same time it was and still is an elongated street, with a fairly large number of properties, which allows us to follow the course of a street in a city in transition from all angles.

Therefore, our research is a *case study research*, which partially and fragmentarily sheds light on the fate of exchangeable Muslim property in Drama, providing the impetus to continue the research and thus illuminate the overall picture.

State Management of Exchangeable Muslim Property

Based on the text of the Lausanne Convention Concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations (January 30, 1923), Christians and Muslims would receive property in their new homeland of equal value and of the same nature as that which they abandoned. However, the method of assessing the properties to be liquidated, which was determined by Article 14 of the Convention, proved to be inapplicable in practice, and it soon became clear that the work of the Joint Commission for the assessment of the properties of Christians abandoned in Turkey was unlikely to be completed (Protonotarios, 1929). For this reason, by its decision on December 7, 1923, the Joint Commission thenceforth allowed the governments of Greece and Turkey to manage the abandoned properties of the refugees without any restrictions. The method of disposal of the annuities would accord with Article 10 of the Exchange Convention. This decision was supplemented by a new decision in Athens on June 21, 1924, according to which from that moment on, after the departure of the exchanged populations, their real property would be placed at the disposal of the Governments of Greece and Turkey (with the reservation, of course, of the obligations the two Governments undertook based on Article 14 of the Exchange Convention). These decisions, however, fundamentally amended the Exchange Convention, as the abandoned properties of the exchanged populations were placed at the disposal of the Governments of Greece and Turkey without being assessed and cleared by the Joint Commission. The exchanged populations lost their property rights which they held *de jure* on the basis of the Convention of Exchange, while the two Governments potentially became administrators and liquidators of the properties of the exchanged (Protonotarios, 1929).

In the meantime, the refugees, and especially those who had arrived at the urban settlements of Greece wearing clothes or rags and had not yet been rehabilitated

by the State or the RSC, lived in horrible conditions. The state decided to partially alleviate their misery by granting cash advances of their total compensation, after ascertaining and provisionally valuing the property they had abandoned. As of the summer of 1924 - after the decision of the Joint Committee on December 7, 1923 and its supplementary decision in Athens on June 21, 1924 - Greek government began to organize the Exchange Offices and the Committees that would draw up the refugees' declarations for their abandoned property in Turkey according to region with decrees and would receive the corresponding evidence, to make temporary verification and assessment of the value of the refugees' property possible. Subsequently, the Resolution of the 7th /15th of April 1925 of the 4th National Assembly was issued "on the establishment of Administrative Committees, to assess declarations of abandoned properties in Turkey by exchangeable expatriates and pay a percentage thereof", on the basis of which the refugees who had not yet been rehabilitated in cities or in the villages would receive an down payment in advance until the total value of their abandoned property in Turkey would be repaid, the assessment being made in Turkish gold pounds (Protonotarios, 1929, Tsouderos, 1927).

At the same time, it was decided that the refugees would be paid with bonds, which, with the guarantee of the Greek state, would be covered by the exchangeable properties, on the condition that a banking organization would undertake to gradually pay off the bonds that would be given for compensation, effectively selling the exchangeables' properties granted by the state. The banking organization that undertook to pay the compensations of the urban refugees by managing the exchangeable Muslim property was the National Bank of Greece, which for this reason signed the Convention of May 5, 1925 with the Greek state "on the management of the Estates of the Exchanged Muslims", which was modified and supplemented over the next few years with seven subsequent conventions up to April 1928 (Protonotarios, 1929).

The Convention of May 5, 1925 between the Greek state and the NBG together with the resolution of the 4th National Assembly of Greeks of April 7th /15th, 1925 are the key pieces of legislation that determined the issue of the payment of compensation to the urban refugees in Greece - an issue which for almost a decade plagued the urban refugees and became an issue of political confrontation and partisan exploitation (Dritsa, 1990) - but also the fate of exchangeable Muslim property.

The management of the exchangeable Muslim properties by the NBG - National Cadastre

The NBG was the first banking institution in Greece and the only one for many years. It was the central publishing and commercial Bank until 1927. Throughout the 19th and early 20th century it sought to contribute to national cohesion while seeking high profits and security. Only when the banking system had completed its specialization with the establishment of other banks did the NBG become more autonomous and focused solely on industry and on drawing in foreign capital, i.e. institutionalizing industrial credit. However, it had always been the financial supporter of the Greek state (Dritsa, 1990). Its administration intersected with official state administration, and its credit policy, moving in the same direction as government policy, usually complemented the latter (Gkizeli, 1984).

Besides, the Greek State transferred the rights of disposal, ownership and jurisdiction of the properties that the exchanged Muslims were abandoning in Greece to the NBG. The NBG may now evict the hitherto owners from the properties, file lawsuits, accept compromises, collect income, rents and compensations and sell by proceeding with a liquidation of the properties of the exchangeables in the most advantageous way, in order to compensate urban refugees for the value of the property they had abandoned in Turkey (Tsouderos, 1927).

The estates transferred to the NBG are separated into three categories according to the conventions the NBG signed with the State:

- A) The urban properties of the exchanged Muslims. These are properties in cities with more than 10,000 inhabitants, but also smaller ones, with the condition that properties in smaller cities would be granted by special decree of the Minister of Agriculture.
- B) The waqfs, cemeteries and generally all the properties that belonged to Ottoman legal entities.
- C) The agricultural properties that resulted from the exchange of populations and specifically those that were not legally allocated for the residential needs of property owners and those that had not been granted to the RSC in accordance with the Geneva Protocol.

After their identification, description and valuation by two appraisers, one refugee and one local, all properties received by the NBG are registered in a book called the "National Cadastre", which is maintained for disposition to the public at its Central Branch. Each parcel is recorded in the National Cadastre in a special property description table, where location, boundaries, area, value,

mortgages and other encumbrances, work being done on it and rights in rem are determined in detail.

The two main bodies of the NBG in the management of Muslim exchangeable property were the Local Committee, established in each the NBG branch in the cities with Muslim exchangeable properties, and the Central Committee, which was based in the central branch of the NBG in Athens. The exchangeable Muslim properties were managed by the NBG through the system of leases and sales, which took place mandatorily by public auction. Leases, auctions, sales, but also repairs were the most common cases handled by the Local Committee and the Central Committee. E. Tsouderos, deputy director of the NBG, explains that, with a provision included in the Convention of October 3, 1926, the Bank holds the right, by decision of the Central Committee, based on the opinion of the Local Committee, to lease directly - without an auction - the properties to those who already are the owners, but not for more than one year. This provision, Tsouderos comments, is intended to prevent the "unfairness", which could be caused by the cumulative leasing of properties through auction and the resulting social disturbance, as the new tenants would replace the old ones, mostly by judicial intervention (Tsouderos, 1927). Furthermore, the Central Committee can exceptionally and without an auction directly sell exchangeable real estate after the opinion of the Local Committee in three cases: 1) if the person who legally owns the auctioned property offers an amount at least 5% higher than what the auction achieved within ten days, 2) if the owner of a real estate for sale has built buildings within it, the construction of which began before the date of the Convention of April 17, 1926, 3) in case of co-ownership, the owner may invite the ex undivided co-owner either to buy the Bank's shares or to sell his own shares to the Bank at the price assessed by the Central Committee (Tsouderos, 1927).

However, the process of public auction for the lease or sale of the exchangeable properties is developing into a rigid, almost relentless process. Even after the rental or sale of the residence has been granted to the highest bidder, the process does not end, as the conventions give the Bank the right to cancel the auction result and a second and/or third bidder to win the property by placing a new bid (the second bidder one tenth higher than the previous one and the third bidder double the previous one). Additionally, the Bank requires a general financial guarantee as a necessary condition for participation in the auction process (Tsouderos, 1927, Gkizeli, 1984).

As the 2/3 of the refugees' compensation was set to be paid in interest-bearing bonds and 1/3 in cash, based on the original Convention, half of the price for the purchase of the property had to be mandatorily paid in bonds of the loan of

the compensation of the refugees (Tsouderos, 1927) and the other half in either bonds or cash. The cash had to be repaid in equal instalments within a maximum of five years, while the property remained mortgaged to the NBG until the capital, interest and costs were repaid in full. Certain facilitations were provided for the payment of the price to refugees and natives (mainly in terms of payment deadlines) (Tsouderos, 1927) without, however, in any way constituting a social policy in favour of the disadvantaged social strata (Gkizeli, 1984).

Until December 31, 1932, the NBG had received a total of 91,807 properties from the Greek state, the value of which amounted to 5,280,678,393 drachmas (Notaras, 1934) (See Table 1):

Table 1

Real estate properties received by the National Bank of Greece from the Greek state by 31 December 1932

Types of properties	Number of properties	Value in Drachmas
Urban properties	46,260	3,616,632,778
Agricultural properties	45,547	1,664,045,615
Total	91,807	5,280,678,393

Properties assigned to the RSC, as well as those assigned to third parties, foreigners, etc. were deleted from the National Cadastre by court decisions. The net balance of exchangeable property that remained for NBG to manage was 85,462 urban and rural properties with an approximate value of 4,574,828,757 drachmas (Notaras, 1934, Tsouderos, 1927) (See Table 2):

Table 2

The real estate properties eventually managed by the National Bank of Greece

Approximate number of properties	Value in Drachmas
85,462	4,574,828,757

During the first years of the management of the exchangeable property by the NBG the sale value of the properties increased due to the high demand for housing and because the best properties were the first to be liquidated. However, from 1928 onwards, the value of real estate for sale fell steadily – despite the devaluation of the drachma by 50%. In particular, in 1927 Muslim properties were sold at prices covering an average of 125% of their cadastral value, while in 1931 and 1932 the ratio of sale prices to cadastral value of the properties fell to 83%. The reasons attributed to the decline in the sale value of Muslim tradable property are:

- the excessively high real estate value attributed to the properties by NBG, a value that was far from the real one,
- the wear and tear caused by the use of urban real estate,
- the negligence in maintenance thereof demonstrated by their owners,
- the fact that rural properties in Greece were being sold based on the provisions of the Agricultural Law, resulting in the reduction of their land value by at least 75% and finally,
- the existing economic recession (Tsouderos, 1927).

By March 1934, the asset and liability capital from the management of convertible Muslim property was as follows (Notaras, 1934) (See Table 3 and 4):

Table 3

NBG assets in drachmas in March 1934

Value of properties sold in drachmas.	1,180,963,972
Balance to be collected in drachmas.	797,748,306
Income from the real estate (rents, interest on arrears of rent, contractual interest, default interest, etc.) in drachmas.	1,087,227,000
Balance of the value of the real estate in drachmas.	2,587,704,316
Total Assets in Drachmas	5,653,643,594

Table 4

Liabilities of the NBG in drachmas in March 1934

Urban compensations paid in bonds in drachmas.	5,427,611,000
Urban damages paid in cash in drachmas.	1,328,000,000
Bond interest paid in drachmas	2,749,957,319
Remaining amount not paid to beneficiaries registered in the Registers in drachmas	272,500,000
Compensation of those who had not yet been registered in the Registers in drachmas	319,770,000
Interest payable in the future from the bonds of the exchangeables in drachmas.	1,573,000,000
Management expenses of the NBG in total in drachmas.	293,682,478
Total Liabilities in Drachmas	11,964,520,797

Based on the above data, we deduce that the NBG would need an amount of 6,310,877,203 drachmas to equalize the asset and liability capital from the management of the exchangeable Muslim property.

Finally the NBG retained the management of exchangeable property until 1934, when the Directorate of Exchange took over this role until 1939 when it was abolished. In 1939 the NBG handed over the exchangeable estates to the Ministry of Finance (Mandatory Law 1909/1939). Of course, a legal mortgage still remained on the exchanged estates until the bonds were paid off in full (Tsouderos, 1927). Today, the management of the Exchangeable Property (urban and rural estates) is under the responsibility of twenty-eight (28) Real Estate Services across Greece, in the prefectures where there are exchangeable properties. These Services maintain the National Cadastre, in which the exchangeable real estates handed over to the Ministry of Finance by the National Bank of Greece, as well as all subsequent registrations, mainly from separations and mergers, are recorded. The file of each estate is also kept there, which includes all the documents describing the history of the property.

Exchangeable property is currently governed by special legislation, and thus freely exchangeable real estates, urban and rural, in accordance with the provisions in force, can, for example, be sold to the existing owners, granted to poor landless farmers and to poor, uncompensated refugees (Article 6 of Law 357/1976), to be sold in auction in the absence of the previous ones, to be made available to State Services, Public Corporations, municipalities, communities, public benefit institutions, etc.

The case of Drama - National Cadastre of Drama

One of the 28 Real Estate Services in Greece, in which there are exchangeable properties, is that of Drama. In the prefecture of Drama, which at the end of the 19th century was a center of tobacco production and trade, connected to the new Thessaloniki-Dedeagats railway line, the Muslim element prevailed over all other population groups (Gklavinas, 2017). In fact, the Municipality of Drama, according to the 1928 census, was the Municipality with the largest proportion of refugees in its total population (70.2%).

The Real Estate Service of Drama currently maintains a total of 73 books as the National Cadastre. Of course, some books concern cities and settlements that are no longer included in the prefecture of Drama. At the moment, in the National Cadastre, the records of Muslim properties in settlements exclusively within the current boundaries of the prefecture of Drama amount to approximately 13,400

properties, a number that mainly resulted from the separation of the original Muslim properties.

On the contrary, until July 15, 1927, the NBG branch in Drama had registered 4,162 properties in the prefecture of Drama, worth approximately 483,128,327.50 drachmas: 381 agricultural properties worth 14,913,750 drachmas and 3,781 urban properties with a value of 458,214,577.50 drachmas, while there were still 500 agricultural parcels worth 10,000,000 drachmas remaining for receipt and assessment, according to approximate data from the branch (Tsouderos, 1927).

The National Cadastre exclusively records the exchangeable properties of the city of Drama in the first 16 books. From the 17th book onwards, each book first records a number of properties in the city of Drama and then moves on to recording properties in the remaining settlements of the prefecture.

Mainly houses, shops, workshops, inns, restaurants, warehouses, tobacco warehouses, some parcels, but also waqf properties, such as cemeteries, which were then subdivided into parcels, mosques, etc. are recorded according to building block until the 14th book, whereas from the 15th book onwards mainly (but not exclusively) urban parcels, cemeteries but also agricultural parcels (vegetable gardens, vineyards, etc.) on the city limits are recorded.

Exchangeable parcel description tables are descriptive and convey a wealth of information about the properties, conveying many elements of the social context of the time: the name of the Muslim former owner or co-owner, the location, the street and the type of property (whether it is a single-storey, two-storey or three-storey house, the construction materials, etc.), the area and boundaries of the parcel or building together with any other asset included in the property (gardens, fields, number and types of trees, sheds, taps, “laundries”, etc.), but also the names of all those -refugees and locals- living in the property at the time, either with or without rent, the date of commencement of possession or lease, the agreed annual rent, the value of the property in drachmas at the time of registration based on the assessment of the Local Committee and the value at which it was assessed by the Central Committee of the NBG, et al. Finally, all changes incurred to the property (lease, sale, collapse or demolition, divisions and mergers, etc.) were recorded in the National Cadastre (Patronidou, 2022).

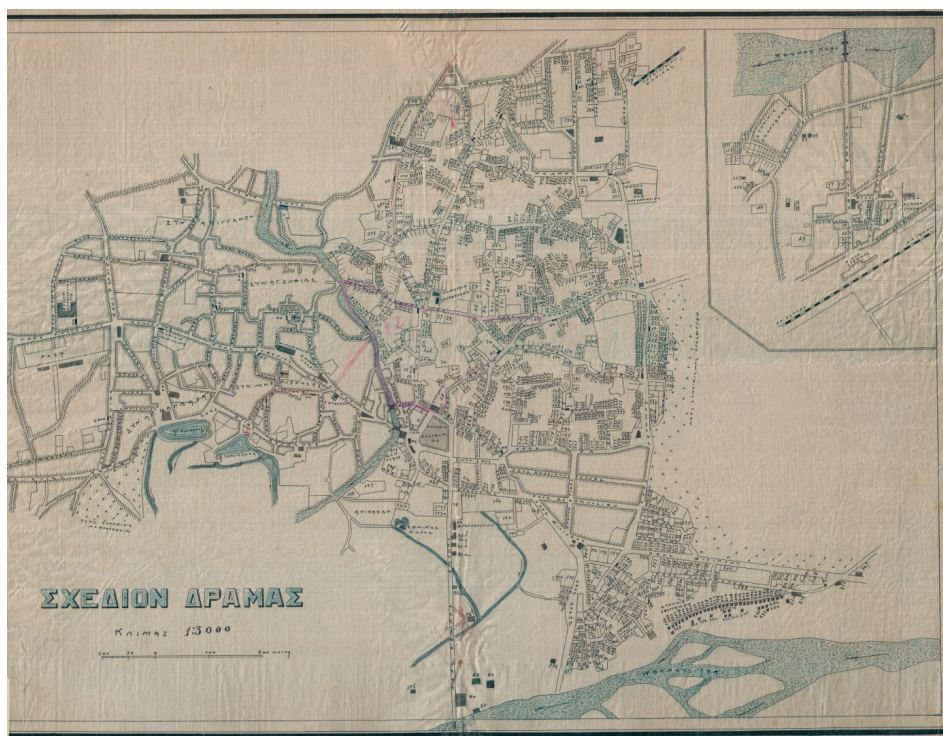
The properties on Kodrou Street studied in this research, were recorded in the 2nd book of the National Cadastre (201-400) with serial numbers from 308 to 367.

Muslim Exchangeable Properties in Kodrou Street – General Description

The fact that we located a plan of the city of Drama (see Sketch 1), drawn in the mid-1920s, which lists all the exchangeable Muslim properties numbered according to the street numbering of the time was extremely favourable for our research.

Sketch 1

Plan of the city of Drama with the exchangeable Muslim properties numbered

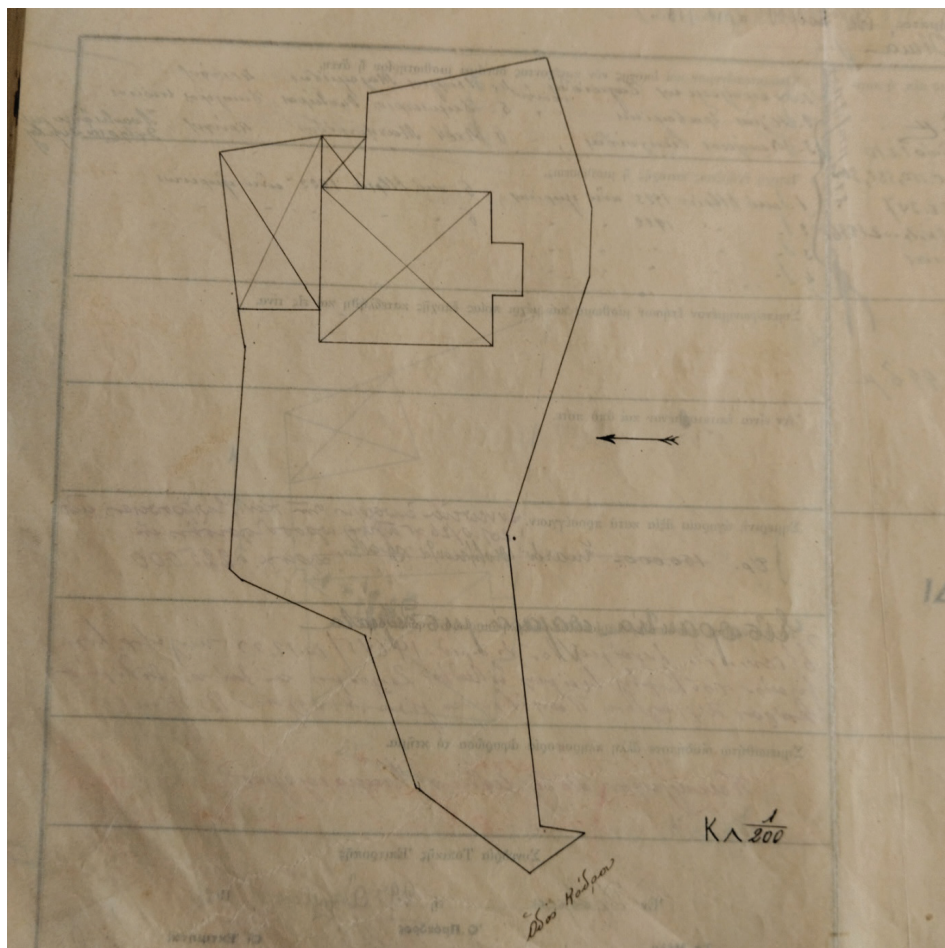

Source: Patronidou, 2023

Consequently, using Geographical Information Systems software, we were able to correlate all the exchangeable properties of Kodrou Street that were recorded in the National Cadastre with the numbered properties of the sketch, but also with the properties captured in the aerial photograph from 1932. This correlation allowed us to create the Maps presented further on in this research. The topographical plans of the Muslim properties on the back page of each property description table (see Sketch 2) were of immense help in this process.

Sketch 2

The topographical plan of the Muslim property No 364 from the Property Table

Source: Patronidou, 2023

The real properties of Kodrou Street began to be recorded in the National Cadastre after the meeting of the Local Committee of the NBG branch of Drama on 26 April 1926. In their original registration, before the divisions and mergers that followed in the following years, 59 real properties were recorded on Kodrou Street: 54 houses, of which one (Real Estate of NBG no. 364) was an Ottoman public waqf, a parcel, 2 shops, a warehouse and finally the Kursum Mosque (see Map 1).

Map 1

Cadastral properties on Kodrou Street

Legend: Red shapes depict the exchangeable Muslim properties on Kodrou Street.

Source: Patronidou, 2023

According to the first entry in the National Cadastre, by April 26, 1926, the Kursum Mosque had already been renovated at a cost of 250,000 drachmas and functioned as the Church of the Holy Trinity (Messis, 2021, Dova, 2002). In 1938, the property that included the church of the Holy Trinity (Real Estate of NGB, hereinafter RE-NGB no. 316) was divided into two parts: 316 A, which included the church, and 316 B, which included the 1,010 sq.m waqf parcel (renamed A.K. 12839 in 1960).

Out of the total of 54 houses on Kodrou Street, 15 were single-storey, 38 were two-storey and there was also a three-storey building, Hatezi Ismail's house, with 6 rooms and a warehouse - in addition to the annexes of the property - at Kodrou Street no. 384 (RE-NGB no. 320). Of the 38 two-story buildings, 10 had 5 rooms or more (in addition to their annexes). Almost all the houses were made of stones, wood, reeds and clay, while some of them contained lime in their building materials. 53 of the 54 houses had several annexes: stables and barns, sheds with kitchens, laundries and extra rooms, storerooms and small shops. All of them had courtyards; usually with fruit trees (see Photograph 2).

Photograph 2

Kodrou Street with the cadastral exchangeable properties

Close-up

Source: Patronidou, 2023

When the registration of the properties of Kodrou Street began in the spring of 1926, 2 houses were already destroyed (RE-NGB no. 314 and 338). In 1931 the warehouse (RE-NGB no. 343) had collapsed and in 1934 2 houses followed (RE-NGB no. 334 and 354). The demolitions also started very early: 2 houses were demolished in 1930, another 2 in 1932, one in 1936 and another in 1939, another in 1946, 2 houses in 1948 and one in 1955 (a total of 10 demolitions and 3 collapses, although for house RE-NGB no. 349, which was demolished, it is written that in the spring of 1926 it was already dangerously unstable) (See Table 5).

Table 5**Buildings on Kodrou Street that were destroyed, collapsed, demolished**

Years	Destroyed buildings	Collapsed buildings	Demolished buildings
1926	2		
1930			2
1931		1	
1932			2
1934		2	
1936			1
1939			1
1946			1
1948			2
1955			1
Total number of unstable buildings	2	3	10

Therefore, 15 out of the total of 57 buildings on Kodrou Street (i.e. a total of 54 houses, 2 shops and 1 warehouse), a figure corresponding to a percentage of 26%, had disappeared from the town plan by 1955, possibly due to their age and poor condition (Koinonia ton Ethnon, 1997¹, Mitzalis, 2006), 11 of which already in the 1930s. The NBG thenceforth managed them as parcels. Besides, the interchangeable Muslim houses of Drama had been gradually abandoned and by the end of the 1930s they were already in ruins (Athanasiadis, 1931).

1 A report by the RSC to the League of Nations Council said that the houses abandoned by the Turks were many times poorly built and generally unhealthy. They also suffered significant damage during the period of the exchange, as their old owners in most cases had sold or destroyed the doors and windows (Koinonia ton Ethnon, 1997, 65).

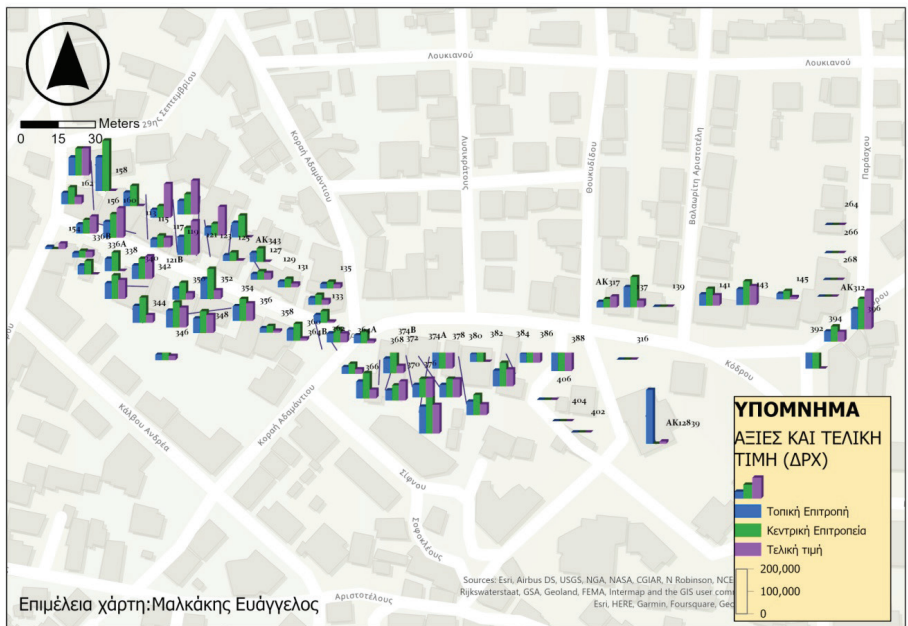
Sale of the exchangeable Muslim properties on Kodrou Street

In the years that followed the first registration of the properties by the NGB, several changes occurred in them. The RE-NGB no. 321 property (Kodrou no. 382) by decision of the Court of First Instance of Drama was deleted from the National Cadastre in 1936 and assigned to a third party. In addition, the Kursum Mosque (RE-NGB no. 316) was converted into a church very early on, while parcel A.K. 12839, which resulted from the division of the property of the mosque, was sold to the Church of the Holy Trinity in 1964. Additionally, until the 60s, various other mergers and divisions had taken place in the properties as a result of which a total of 58 properties on Kodrou Street were finally made available for sale by the NGB. Out of these 58 properties, one, RE-NGB no. 310 (Kodrou no. 392), remained unallocated. The remaining 57 properties were all gradually sold until 1968.

The Central Committee of the NGB assigned a value much higher than the initial assessment of the Local Committee of the NGB branch in Drama (see Map 2) to all the properties on Kodrou Street, without exception. This fact was a hindrance in their sale process. Regarding the sales prices finally achieved on Kodrou Street, we noticed that in 5 cases the properties were sold at a price higher than that set by the Central Committee of the NGB (see Chart 1). However, 2 of the 5 cases above include real estate mergers, in which parts of neighbouring parcels were also incorporated, which justifies the increase in cadastral value. Therefore, the sale price only exceeds the final value determined by the NGB in 3 cases, while in all other cases it is much lower. In fact, sometimes the sale price drops below the value of the property determined by the Local Committee, especially when the date on which the property is sold is far from the time when the NGB received the exchangeable Muslim property, since, as we have already seen, the value of exchangeable estates steadily declined over time. (See Chart 1)

Map 2

Value difference attributed by the Local Committee and the Central Committee to the exchangeable properties of Kodrou Street compared to the sale price

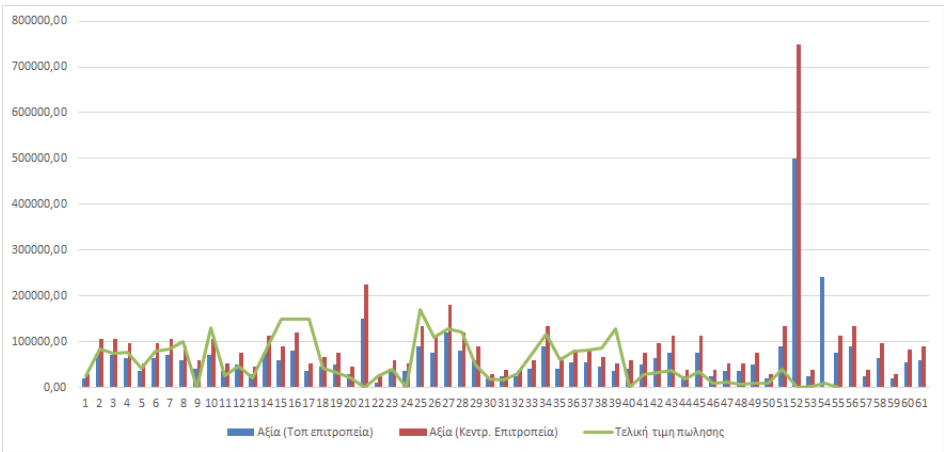
Legend: Values and final price (drachmas)

(blue bar) Local Committee, (green bar) Central Committee, (purple bar) Final price

Source: Patronidou, 2023

Chart 1

Value difference attributed by the Local Committee and the Central Committee to the exchangeable properties of Kodrou Street compared to the sale price

Legend: (blue bar) Value of Local committee, (red bar) Value of Central committee, (green polygonal chain) final sale price

Source: Patronidou, 2023

As we mentioned above, 57 properties on Kodrou Street had been sold by 1968. However, in 1936, 12 years after the departure of the former Muslim owners and ten years after the NBG had taken over the properties on Kodrou Street, only 21 of the 58 properties had been sold (see Tables 6 and 7).

Table 6

Date of sale of the properties on Kodrou Street

Date of sale	Number of properties
1928	1
1930	9
1931	5
1932	2
1933	3
1934	1

1937	4
1938	5
1939	8
1940	1
1955	1
1957	1
1958	8
1959	6
1961	1
1968	1
Total:	57

Table 7**Time periods for the sale of properties on Kodrou Street**

Liquidation date	Up to 1929	1930-1939	1940 -1949	1950-1959	1960 to today
Number of properties	1	37	1	16	2

As indicated by Tables 6 and 7, the sales of the Muslim exchangeable properties were slow to start in relation to the time the properties were handed over to the NBG by the Exchange Office of Drama and registered in the Cadastre. Besides, the commencement of the liquidations was generally delayed, firstly, before the bonds were issued, because of the insistence of the refugees to participate in the auctions with the bonds they would receive for compensation, and secondly, even after the bonds were issued, because the convention of the 25th of October 1926 stipulated that a two-month period should elapse between the publication of the auction announcement and its execution. However, according to information from the deputy commander of the NBG E. Tsouderos, in the summer of 1927, the process of liquidation had been put into effect, yielding very satisfactory results (Tsouderos, 1927). According to the same data, in Drama, out of the 4,162 properties registered by the NBG until July 15, 1927, 95 had been sold

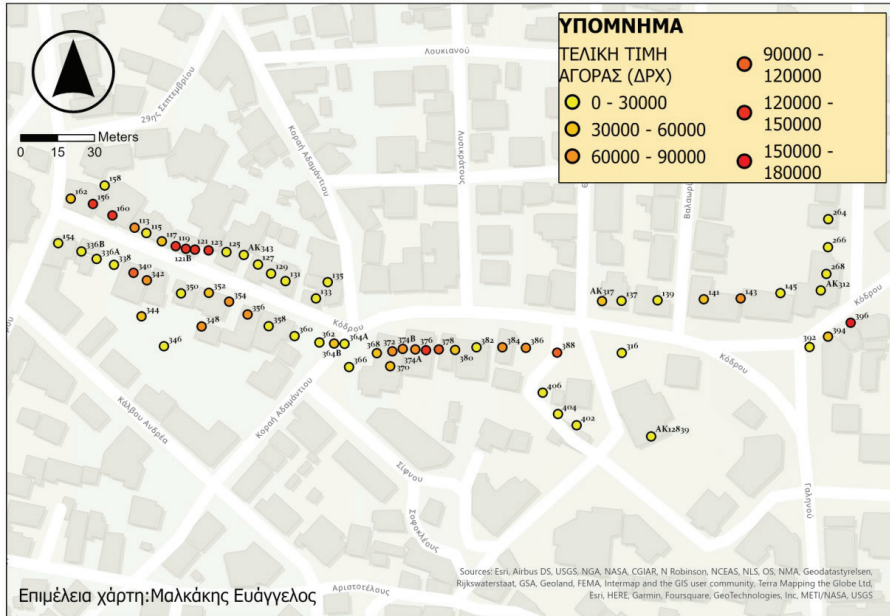
in auction until August 30, 1927, giving the NBG a profit of 3,078,250 drachmas, while their initial assessment was to 2,006,380 drachmas. The properties sold directly to the people already living in them are estimated to have yielded a profit of approximately 15,000,000 drachmas (Tsouderos, 1927). Tsouderos does not mention any evictions of the families already living in the Muslim properties by the NBG, although it is certain that they did take place (Andriotis, 2020). However, until 1929 only one property had been sold on Kodrou Street. In the same way, the sale process began to run effectively in 1930, when 9 properties were sold during the year, and kept going at a good pace until 1939, the year in which the NBG handed over the properties to the Ministry of Finance, nevertheless maintaining a legal mortgage of the plots of the Cadastre until the value of the bonds issued and the corresponding interest were paid off (Tsouderos, 1927).

From 1940 to 1955 there is a decline in the sale process, which reflects the painful period of the Greco-Italian war, the triple Occupation 1941-1944 and the Civil War for Greece. Sales on Kodrou Street start again in 1955 and peak in 1958 and 1959, when a total of 14 properties are sold. 9 of these were sold to the Ministry of Social Welfare from 1958 to 1959, while the remaining 5 to private individuals.

Finally, out of the remaining 3 unallocated properties of Kodrou Street, 2 were liquidated, one in 1961 and the other in 1968. However, property prices had dropped dramatically. As time went by, the damage caused by the crowd and the lack of care of the families who had passed through the Kodrou properties, the construction by the RSC and by cooperatives of private housing in newly established refugee settlements, the process of self-housing and other factors reduced the demand for the properties of Kodrou Street. Several ones collapsed or were demolished and were sold as parcels. Eventually, most of the exchangeable Muslim properties on Kodrou Street were sold off at relatively low prices, as indicated by Map 3.

Map 3

Final sale price of the exchangeable properties on Kodrou Street

Legend: Final purchase price (drachmas)

Source: Patronidou, 2023

Conclusion

The NBG's management of exchangeable urban Muslim property in order to pay compensations to the refugees was an issue that particularly affected the urban refugee world and a small part of the rural one. Apart from the fact that the compensations of the rural resettled refugees were offset against their debts (Notaras, 1934, Dritsa, 1990), the rural rehabilitation, which took place mainly in Macedonia and Thrace, achieved 80% of its objectives already in the first 4 years of its implementation (Mavrogordatos, 1983).

On the contrary, urban rehabilitation proceeded at a hopelessly slow pace. The process of managing and liquidating the exchangeable Muslim properties followed by the NBG does not seem to have been completed as planned nor did it ultimately achieve great results. It neither brought in the initial value estimated by the NBG nor the market value of the properties. The properties were old

anyway and many were in terrible condition, yet the NBG valued them far too high in relation to their market value, with the result that refugees and natives alike were unable or unwilling to buy them. In addition, precious time was lost with repeated bureaucratic delays and properties were not sold during the first years when real estate prices were high and there was huge demand. A significant 26% of the old Muslim houses, in use by several families at the same time, collapsed or were demolished very soon due to dangerousness, depriving the NBG of the possibility to secure the expected profit from the lease or sale of the specific properties based on their predetermined value. By the time the real estate liquidation process was completed, at least in Kodrou Street which we are studying - which happened in the 1970s, i.e. long after the NBG handed over the undisposed exchangeable properties to the Ministry of Finance - the values of the properties dropped to extremely low levels. The records of sales prices on Kodrou Street indicated that in the post-Civil War period in Greece, there was a great difference between them and the initial cadastral values that NGE attributed to the properties. We should also consider the fact that there is one property on Kodrou Street, no. 310, which remains unallocated even today.

Furthermore, the very idea of refugee settlement and rehabilitation was not perceived and implemented as a social good. The refugee became a “debtor”. The state systematically considered the refugees its debtors (Gkizeli, 1984), and the exchangeable Muslim real estates, the only existing property that could really help the refugees, was transformed into an urban housing or a consumer product from a refugee housing through the policy of auctions, which in turn led to a social stratification of the population (Dritsa, 1985, Karavia, 2006).

Of course, the RSC and the Ministry of Welfare followed similar rental and sales procedures as the NBG, essentially promoting private settlement: private housing was mainly based on private initiative and linked to the “purchasing capacity” of urban refugees (Gkizeli, 1984). However, the form given to the compensation process by the NBG sealed the process of social differentiation of the beneficiary urban refugees. Advance compensation was to be the only compensation that urban refugees received, when they did, which corresponded to an average of about 15% of the property they abandoned in Turkey (Mavrogordatos, 1983).

Furthermore, within the totality of the urban refugees, a social subset of “unjustified refugees” was formed: it refers to those who had been compensated by the NBG but did not manage to buy houses from the RSC or the Greek State and did not benefit from the beneficial debt reduction by the aforementioned institutions; and these unjustified refugees were for the most part undoubtedly penniless. In 1929, there were 7,000 homeless people in the city of Drama, who

had their own Homeless Committee. Throughout Greece in 1930, over 30,000 refugee families lived in poor conditions in makeshift shacks in the cities. In 1952, 35,248 refugee families in Greece had not yet been resettled, while 14,241 of them lived in miserable slums. In 1978, 3,000 urban refugee families in Greece were still waiting to be resettled (Mavrogordatos, 1983, Andriotis, 2020).

However, the National Cadastre of Drama, in addition to being a witness that the refugee settlement and rehabilitation remained incomplete and that it was finally not a clear success for the Greek state (Mavrogordatos, 1983), is also a witness, perhaps the only one in terms of its systematicity, to a key piece of the past of the city, i.e. the presence of the Muslim element in the last phase of the Ottoman administration. Block by block, inch by inch, tree by tree, it records the Varos of Drama lost forever, bringing it back to life as an architectural and urban planning past, but also as an integral part of the history and identity of the city of Drama (Patronidou, in print).

Bibliography

- Mavrogordatos, G. Th. (1983). *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*. University of California Press.
- Athanasiadis, Th. (1931). *I exelixis tis poleos. Imerologion Anatolikis Makedonias-Thrakis*, 10, 15-16.
- Aivazoglou-Dova, D. (2002). *I Drama. O Neoklasikismos stin astiki architektoniki tis polis*. DEKPOTA Dimou Dramas.
- Andriotis, N. (2020). *Prosfyges stin Ellada 1821-1940. Afixi, perithalpsi, apokatastasi. Idryma tis Voulis ton Ellinon*.
- Vasileiadou, D. (2017). *O kazas tis Dramas mesa apo ta Othomanika Apografika Katasticha (Nufus Defterleri) tou 19ou ai.*. Sto N. Georgiadis, & D. Patronidou, (epim.), *ST' Epistimoniki Synantisi I Drama kai i periochi tis. I storia kai politismos, I Drama tis Neoteris kai Sygchronis Elladas, Drama, 8-10 Noemvriou 2013: Praktika* (ss. 41-59). DEKPOTA Dimou Dramas.
- Gkizeli, B. (1984). *Koinonikoi metaschimatismoi kai proelefsi tis koinonikis katoikias stin Ellada (1920-1930)*. Epikairotita.
- Gklavinas, G. (2017). *Oi mousoulmanoi tis Dramas (1913-1923): plithysmiaka dedomena, koinoniki, diastromatosi, eklogiki symperifora kai koinotiki organosi*. Sto N. Georgiadis, & D. Patronidou, (epim.), *ST' Epistimoniki Synantisi I Drama kai i periochi tis. I storia kai politismos, I Drama tis Neoteris kai Sygchronis Elladas, Drama, 8-10 Noemvriou 2013: Praktika* (ss. 97-113). DEKPOTA Dimou Dramas.
- Dritsa, M. (1990). *Viomichania kai trapezes stin Ellada tou mesopolemou*. MIET.
- Dritsa, M. (1985). *Ethniki Trapeza kai prosfyges. Ta Istorika*, 4, 313-326.

- Karavia, Ch. (2006). I antallaximi periousia ton Mousoulmanon tis Lesvou: To paradeigma tis polis tis Mytilinis. [Metaptychiaki Ergasia, Panepistimio Aigaïou]. Panepistimio Aigaïou/ Ellanikos.
- Kasmeridis, S. (2017). Symvoli stin topografia tis polis tis Dramas to a. tetarto tou 20ou ai: I metavasi apo tin othomaniki Drama sti Drama ton Neon Choron tou ellinikou kratous. Synoikies, mikrotoponymia, toposima. Sto N. Georgiadis, & D. Patronidou, (epim.), ST' Epistimoniki Synantisi I Drama kai i periochi tis. Istoria kai politismos, I Drama tis Neoteris kai Sygchronis Elladas, Drama, 8-10 Noemvriou 2013: Praktika (ss. 433-452). DEKPOTA Dimou Dramas.
- Koinonia ton Ethnon. (1997). I Egkatastasi Ton Prosfygon Stin Ellada, (F. & M. Veinoglou, Met.). Trochalia.
- Messis, V. (2021). Ta diasosmena othomanika temeni stin Perifereiaki Enotita Dramas.
- Mitzalis, N. V. (2006). I Patra tou Mesopolemou. Stegastiki apokatastasi ton prosfygon kai metallages tou astikou chorou. [Didaktoriki diatrivi, Ethniko Metsovio Polytechnieio]. IKEE.
- Bakali, G., & Sfakianakis, D. I. (2019). I Drama ton prosfygon. Aferoma mnimis.
- Notaras, M. (1934). I agrotiki apokatastasis ton prosfygon.
- Patronidou, D. (2023). I astiki egkatastasi ton prosfygon stin poli tis Dramas. [Metadidaktoriki Erevna, Panepistimio Makedonias]. Panepistimio Makedonias/Psepheda.
- Patronidou, D. (2022). To oikistiko programma gia tous prosfyges stin poli tis Dramas: charakteristika, provlimata kai lyseis. Sto Praktika Diethnous Synedriou «Prosfyges os mochlos anaptyxis: Mathimata apo to 1922 kai prooptikes», 23-24 Septemvriou 2022, Thessaloniki, Panepistimio Makedonias: (ss. 165-180). Panepistimio Makedonias.
- Patronidou, D. (In print). Mia proti prosengisi tis astikis egkatastasis ton prosfygon stin poli tis Dramas mesa apo to archeio tis Ktimatikis Ypiresias. Sto 100 chronia meta: oi prosfyges tou 1922 kai i dimiourgia tis neas Anatolikis Makedonias: Praktika. Idryma tis Voulis ton Ellinon.
- Protonotarios, A. (1929). To prosfygikon provlima apo istorikis, nomikis kai kratikis apopseos. Typois «Pyrsoy» Anon. Etairias.
- Ritzaleos, V. (2013). Prosfyges kai evraioi sti Drama tou Mesopolemou (1922-1934). Sto Ch. Faraklas (epim.), E' Epistimoniki Synantisi I Drama kai i Periochi tis. Istoria kai Politismos, Drama 18-21 Maiou 2006: Praktika (ss. 854-895). DEKPOTA Dimou Dramas.
- Trakosopoulou-Tzimou, K. (1992). Drama: Apo tin Othomaniki sti Neoelliniki poli. Exelixi tis morfologias tou chorou kai architektoniki. Sto A' Epistimoniki Synantisi I Drama kai i periochi tis. Istoria kai Politismos, Drama 24-25 Noemvriou: Praktika (ss. 297-327). DEKPOTA Dimou Dramas.
- Tsouderos, E. I. (1927). I apozimiosis ton antallaximon.
- Chatzitheodoridis, B. (2013). I Drama tou 20ou aiona.

100. YILINDA LOZAN BARIŞ ANLAŞMASI VE AZINLIK HAKLARININ KORUNMASINA YÖNELİK DİĞER İKİLİ ANLAŞMALAR: BALKANLAR ÖRNEĞİ

Doç.Dr. Burcu Taşkın

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Giriş

“dünyanın gelecek yüz yıl için ağır bir ceza ödeyeceği,
tamamen kötü ve kısır bir çözüm”

Lord Curzon, 1923 Lozan Anlaşması sonrası

Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren azınlıklar ve kolektif haklarının korunması gündeme gelmiş ve azınlık haklarının korunmasına dair ilkeler daha sonra hem ikili hem de uluslararası antlaşmalara eklenmiştir. Bu dönemde antlaşmalar, farklı grupların bir arada yaşamasından ziyade, öteki görülmeye başlanan nüfusların kovulmasına ve toplulukların homojenleştirilmesine dayanıyordu. 19. yy'daki Osmanlı-Rus savaşlarının neredeyse tamamı işgal altındaki topraklarda kitlesel göçlere neden olmuş ve 19. yüzyılda Balkan devletlerinin oluşumuna farklı nedenlerle göçler ve nüfus mübadeleleri de eşlik etmiştir. Etnik ve dini nüfus mübadelesi müzakereleri 1910'ların Balkan savaşlarından önce başlamaktadır. Göçler zorunlu veya gönüllü, toplu veya bireysel, planlı veya kaotik eylemler olarak gerçekleşir. Balkanlar'da tarih boyunca meydana gelen göçler tüm bu nedenleri ve yapıları içermektedir.

Yaşanılan ülkedeki milliyetçilik türü, ulus-devletlerin azınlıklara karşı politikasını - asimilasyon, dışlama veya uzlaşma/bütünleşme - belirlemektedir. Mylonas'ın

işaret ettiği gibi (2012, s.12), özellikle belirsizlik dönemlerinde azınlıklar ulus-devletlerin politikalarını öngöremedikleri için süreç hayati bir hal alabilir. Uluslararası aktörler ve kamuoyu da davranışı etkileyebilir (Jenne, 2007). Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Balkanlar, Kafkaslar ve Doğu Avrupa'da yeni patlak veren etnik çatışmaları incelemeye başlayan siyaset biliminin gündemine "azınlık meselesi" ve "kimlik siyasetini" getirdi. Yeni ulus devletler ortaya çıktıkça, azınlık hakları ve onların haklarının korunması araştırmaların odak noktası haline geldi. Diğer yandan antlaşmalara ülkelerin her zaman uymadığı görülmektedir. Örneğin, Türkiye ile Bulgaristan arasında azınlık haklarının korunmasına ilişkin ikili antlaşmalara rağmen, Bulgaristan'daki etnik ve dini azınlık Türklerin sınır dışı edilmesi bu dönemde bile devam etmiştir (Kamusella, 2019).

Ulusal azınlıkların kendi ülkelerinde bütünleşme ve/veya dışlanma konumlarını şekillendiren unsurlar nelerdir? Bu durum ikili antlaşmalarla mı belirlenmektedir? Azınlık sorununun Avrupalılaşması ve uluslararası kuruluşlar gibi dış güçler, azınlık haklarının korunmasında ve geliştirilmesinde önemli bir rol oynayabilir mi? Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının 100. yılında, bu makale Balkan ülkeleri arasındaki diğer ikili antlaşmaları karşılaştırarak, beş Balkan ülkesinde (Yunanistan, Türkiye, Bulgaristan, K. Makedonya ve Arnavutluk) gelecek için bir model teşkil edeceğine inanılan ikili antlaşmaların etkisini göstermeyi hedeflemektedir. Çalışma sadece Balkanlarla (Güneydoğu Avrupa) sınırlandırıldığından, Orta Avrupa'daki diğer nüfus transferleri ve ikili antlaşmalar dahil edilmemiştir. Genel olarak azınlıkların tanınması, hakları ve bu hakların korunmasına yönelik maddelere uyulması ve azınlıkların mevcut durumları dün, bugün ve geleceği ile bir bütündür ve aslında 'azınlık' çalışmaları bize 'çoğunluk' hakkında ışık tutması açısından da önemlidir.

Bu amaçla öncelikle azınlık kavramının çeşitli tanımları ve 'azınlık haklarının korunması' fikrinin gelişimi hakkında genel bilgiler verilecek, bunu Balkanlardan sunulan örnekler izleyecektir. Bu ikinci bölümde yeni ortaya çıkan Balkan ülkeleri (19. - 20. yy) arasındaki ikili antlaşmalar incelenecek ve karşılaştırılacaktır. Üçüncü ve ana bölüm, her bir Güneydoğu Avrupa ülkesindeki azınlıkların mevcut durumuna odaklanacak ve Mylonas'ın teorisinden yararlanarak, azınlıkların dışlanması veya bütünleşmesini şekillendiren faktörler hakkında bir harita çizmeye çalışacak. Sonuç bölümünde ise azınlık haklarının izlenmesinde uluslararası kurumların etkin rolü ve cezalandırma gücü tartışılacaktır.

Azınlık Haklarının Tanınması ve Korunması

Azınlık sorunları uzun zamandır hükümetler için hassas bir konu olmuştur. Uluslararası hukuku hükümetlerin yaptığı göz önüne alındığında, uluslararası

azınlık haklarının diğer insan hakları dallarının tanımının gerisinde kalması şaşırtıcı değildir. Azınlıklara ve dezavantajlı gruplara yönelik muameleyi iyileştirmek için insan hakları dilinin kullanılması, yirminci yüzyılın ikinci yarısında giderek daha popüler hale geldi. 1990'lara kadar azınlıklara hitap eden önemli bir uluslararası insan hakları kurumu yoktu. Aynı zamanda, özellikle Doğu Avrupa'da komünizmin çöküşünden bu yana, azınlıklarla ilgili sivil toplum kuruluşlarının sayısında hızlı bir artış olmuş ve 'azınlık sorunu' artık hem bölgesel hem de uluslararası seviyede gündeme gelmeye başlamıştır.

Azınlık Tanımı

Juhn Raikka (1996) azınlık tanımı sorununu kısa ve öz bir şekilde ifade eder: 'Azınlıkların' ne olduğu belirsizdir. Göçmen azınlıklar konusundaki anlaşmazlıkları ve dilsel azınlıkları tanımlamanın pratik sorunları vurgulanırken ve bu azınlıklara kimlerin ait olduğu ve azınlık korumasının ne tür yükümlülükler öngördüğü gibi ilgili birkaç soru sormaya devam edilmektedir (Raikka, 1996). Uluslararası hukukun amaçları doğrultusunda bir azınlığın tanımlanması sorunu, Milletler Cemiyeti'nin (MC) azınlıkların korunmasıyla ilgilenmeye başlamasından bu yana uluslararası hukukçular ve akademisyenlerin ilgisini çekmiştir (BM, 1992 Bildirisi). Neredeyse bir asır sonra bile uluslararası hukukta neyin azınlık oluşturduğuna dair kabul edilmiş bir tanım yoktur. Ayrıca, uluslararası belgeler tarafından korunan azınlık türleri, 'etnik, dilsel ve dini' azınlıklardan (ICCPR'de) 'ulusal' azınlıklara (AGİK ve Avrupa Konseyi belgelerinde) kadar değişmektedir. Bu tanım eksikliğinden genellikle konunun karmaşıklığı sorumlu tutulur. Ancak diğer yorumcular, azınlık haklarından bahsedilmesinin ulusal hükümetlerde uyandırdığı geleneksel antipati ve korkuya da işaret etmektedir.

Azınlık kavramı ilk olarak 1919 Versailles Barış Konferansı'ndaki uluslararası antlaşmalara, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu ve Prusya Krallığı'nın dağılmasından sonra ortaya çıkan devletlerle yapılan barış antlaşmalarına dahil edildi (Preece, 1998). Antlaşmalar, Doğu ve Orta Avrupa'nın yeni devletlerini (Polonya, Yugoslavya, Çekoslovakya), topraklarını genişleten devletleri (Romanya ve Yunanistan) ve yenilen devletleri (Avusturya, Macaristan, Bulgaristan, Türkiye) azınlıklara dini ve siyasi eşitlik statüsü vermesinin yanı sıra bazı özel haklar vermeye mecbur kılıyordu. Azınlık hükümleri içeren ilk uluslararası antlaşmalarda azınlık, "ırksal, dinsel veya dilsel azınlıklara mensup kişiler" olarak tanımlanıyordu (Fink, 1995). Bu tanım objektif kriterlere dayanıyordu; farklı bir ırka, dine, dile ait. Tanımda "ırk" sıfatının yer alması da bu dönemde azınlıktan kastedilenin şüphesiz "ulusal azınlık" olduğunu ortaya koymaktadır. Ulusal azınlık, kendi egemen olduğu etnik grubun bulunduğu bir

akraba/soydaş devlete (sahip olandır; azınlığın yaşadığı ve vatandaşlıkla bağlı olduğu devlete ev sahibi devlet denir (Kymlica, 1995, ss.10-33).

Milletler Cemiyeti rejiminin çöküşünün ardından, insan haklarının genel, evrensel bir şekilde korunması kavramı gelişti. Birleşmiş Milletler (BM) şartı, Genel Kurul tarafından “toplumun her bireyi ve her organını evrensel bir insan hakları hareketine dahil etmeyi amaçlayan” “tüm halklar ve tüm uluslar için ortak bir başarı standardı olarak” ilan edildi. Bu nedenle azınlık kavramının en kapsamlı ve yaygın olarak kullanılan tanımı, 1978 yılında Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu’nun “Azınlıkların Ayrımcılığın Önlenmesi ve Korunması” raporunda yapılmıştır. Üyeleri – devletin vatandaşları olan – nüfusun geri kalanından farklı etnik, dinsel ve dilsel özelliklere sahip olan ve zımnen de olsa dayanışma duygusu gösteren, egemen olmayan bir konumda bulunan ve kültür, gelenek, din veya dil olarak varlıklarını korumaya yönelik amaçları bulunan gruplar, azınlık olarak tanımlanmaktadır. Daha sonra 1985’te tanıma daha soyut ifadeler içeren “çoğunlukla fiilen ve hukuken eşitliği sağlamayı amaçlayan kolektif bir hayatta kalma iradesi” cümlesi eklenir. BM’nin tanımının MC’den önemli bir farkı, ‘ırksal’ yerine ‘etnik’ sıfatının kullanılmasıdır.

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı’nın (AGİT/ OSCE) azınlık tanımı akraba-devlet değişkenini içerir. Her azınlığın bir soydaş ülke durumu olmasa da, azınlıkların çoğunda soydaşlık vardır. Bir devlet içinde sayısal olarak azınlık olan, ancak başka, genellikle komşu veya “akraba” bir devlette sayısal çoğunluğu oluşturan nüfusla aynı milliyeti/etnisiteyi paylaşan, baskın olmayan nüfus bu tanıma girer. 1992’de Avrupa Konseyi Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi’nde (FCNM) azınlıklar şu şekilde tanımlanmıştır: “bir devletin topraklarında iyi tanımlanmış ve yerleşik, üyeleri o devletin vatandaşları olan ve onları nüfusun çoğunluğundan ayıran belirli dinsel, dilsel, kültürel veya diğer özelliklere sahip olan”. Son olarak, Avrupa Birliği (AB), AB üyeliği için başvuran tüm devletlerin azınlık politikalarını etkilemek için koşulluluk (conditionality) ilkesini kullanmaktadır. AB, azınlıkların korunması konusunda oldukça sınırlı yasal yetkilere sahip olsa da (örneğin, AB Temel Haklar Şartı’nın 21. Maddesi, ulusal azınlık üyelerine karşı ayrımcılığa uğramayacağını öngörür), aday ülkeler tarafından karşılanması gereken katılım için siyasi kriterler olarak 1993 yılında Kopenhag Avrupa Konseyi tarafından ortaya konulan, bu ülkelerin “demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü, insan haklarını ve azınlıklara saygı ve azınlıkların korunmasını garanti eden kurumların istikrarını” sağlamasını şart koşmaktadır.

FCNM hala ulusal azınlıklara mensup kişilerin haklarını koruyan Avrupa’nın en kapsamlı antlaşmasıdır. Dünya çapında ulusal azınlıkların korunmasına adanmış, yasal olarak bağlayıcı ilk çok taraflı belgedir ve uygulanması, bağımsız

uzmanlardan oluşan bir Danışma Komitesi tarafından izlenir (monitoring). Antlaşma 1 Şubat 1998'de yürürlüğe girdiği halde ve şu anda sadece 39 devlette yürürlükte (Weller, 2005, s.2).

Azınlık haklarına ilişkin uluslararası bağlayıcılığı olan antlaşmalara ek olarak, bu çalışmada vurgulandığı gibi, Balkan devletlerinin nüfus mübadelesine ilişkin ikili antlaşmaları da vardır ve kendi topraklarında yaşayan azınlıkların haklarını korumak ve uygulamakla yükümlüdürler. 1923 Lozan Antlaşması, yalnızca Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası tanınma sözleşmesi olması açısından değil, bunun ötesinde azınlık haklarına ve Türkiye ile Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesinin yapılandırılmasına ilişkin bir belge olması bakımından da önemlidir (Taşkın, 2019). İkinci Bölüm'de de görüleceği üzere, Balkan bölgesi için ikili antlaşmalara dayanmayan zorunlu ve gönüllü nüfus hareketleri veya ikili olmayan azınlık koruma haklarına ilişkin iç protokoller bulunmaktadır. Bu nedenle bu makale sadece Balkan ülkelerinin azınlık haklarının korunmasına ilişkin ikili antlaşmalara odaklanmayı amaçlamakta ve diğerlerini 100. yılındaki Lozan Antlaşması'nın içeriği ile karşılaştırmaktadır.

Balkanlardan Örnekler

Osmanlılar 'azınlık' (ekalliyet) terimini kullanmadılar ve imparatorluğun çöküşüne kadar hiçbir etnik gruba azınlık statüsü vermediler. Osmanlı tebaası arasındaki en önemli farklılık kriteri, Sultan II. Mehmet'in devlet idaresini etkin bir şekilde düzenlemek için getirdiği ve nüfusun üçte birini gayrimüslimlerin oluşturduğu din temelli 'millet sistemine'dir. Bu sistem içinde iki büyük grup vardı: Müslümanlar ve gayrimüslimler. Bu nedenle, modern çağın başlangıcına kadar etnisite çok az önem taşıyordu. Aksine, insanlar -dini farklılık kadar sayılmasa bile başka bir sınır olarak- yerel veya bölgesel kimlikleri güçlü bir şekilde vurguladılar. Azınlıklar sorunu ancak Balkanlar'da ulus-devletlerin kurulmasından sonra, en geç 1830'dan sonra, bağımsız bir Yunanistan ortaya çıktığında ve azınlık statüsü tartışılan bir konu haline geldiğinde gelişmeye başladı. Sırbistan, Karadağ ve Romanya 1812'den sonra özerklik haklarını aldılar ve/veya genişlettiler ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda bağımsızlıklarını kazandılar. 1878'de Bulgar Prenslığı kuruldu. Bosna-Hersek'in yönetimi Avusturya-Macaristan hükümetine devredildi. Gelişmeler neticesinde bu bölgelerdeki en önemli azınlık artık Müslümanlardan oluşuyordu.

Bu nedenle, Güneydoğu Avrupa'da genel olarak, t'Osmanlı Mirası' ulusal güvenliği ve homojenleşmeyi tehdit ettiğini düşünülen Müslüman grupların mübadelesi veya tehcirine ilişkin ikili antlaşmaların olduğunu gözlemliyoruz. Bu ülkelerde

Osmanlı Devleti'nin kültürel, tarihi ve dini niteliklerine yabancı bir unsur olduğuna inanılıyordu (Todorova, 1997). Onlara göre Avrupa halkı daha da ilerlerken, Osmanlı hakimiyetindeki Balkanlar yerinde sayıyordu. Bu ülkelerdeki resmi eğitimin sonucu, Güneydoğu Avrupa'da yaşayan Türklerin/Müslümanların ülkenin kalkınmasına engel olan işgalcinin istenmeyen kalıntıları olduğu algısı göze çarpmaktadır. Ayrıca daha önce Osmanlı hakimiyetinde egemen yönetici olan bu gruplar, yeni ortaya çıkan ulus-devletlerde bir anda kendilerini azınlık olarak bulmuşlar ve Osmanlı devletindeki diğer gayrimüslim topluluklara kıyasla kültürel ve dilsel özelliklerini koruma açısından örgütlenmeleri zayıf kalmıştır (Aarbakke, 2000).

Osmanlı'nın son döneminde Balkanlar'dan Türkiye'ye iki önemli göç dalgası yaşandı: 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı'nın etkilediği göçler ve 1912-1913 Balkan savaşlarının neden olduğu göçler. Savaşın sonra Rusya Kafkasya'sından ve Rus koruması altındaki Tuna Nehri'nin güneyindeki bölgelerden gelen yarım milyondan fazla Müslüman mülteci Osmanlı İmparatorluğu'na yerleştirildi (McCarthy, 1996, s.96). Balkanlar'da Hristiyan ağırlıklı olarak ortaya çıkan her devlet, sonunda Müslüman nüfusunun en azından bir kısmını ülkeden kaçmaya zorladı. Bu on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl savaşları ve nüfus mübadeleleri sonucunda, yaklaşık bir buçuk milyon Müslüman'ın neredeyse tamamının Türkiye'ye olmak üzere, tahliye edilmesine veya kaçmaya zorlanmasına neden oldu. Balkan halkları için bu dönemlerde dile kıyasla din, bu göçleri güçlü bir şekilde etkileyen bir faktör olmuştur. Bu nedenle bu dönemde Balkanlar'da 'Türk' ve 'Müslüman' kategorileri arasındaki nüansları ayırt etmek çok zordu çünkü bu terimler karşılıklı olarak kullanılıyordu (Progonati, 2017).

Öte yandan 1908 sonrası iktidarı elinde bulunduran İttihat ve Terakki Partisi (İttihat ve Terakki), nüfus mübadelesi antlaşması imzalayarak göç meselesini gündeme getirmiştir. Göçmenlerin Balkanlardan Anadolu topraklarına tehcirleri, ağırlıklı olarak, nüfusun büyük ölçüde gayrimüslim olduğu Trakya yakınlarındaki sınır bölgelerinden olmuştur. 1878 Berlin Kongresi, bölge ülkelerinin tanınması ve sınırlarının belirlendiği, dolayısıyla yeni azınlıkların oluşmasına yol açması ile dikkat çeker. Kongre, genel olarak Avrupalı güçlerin Güneydoğu Avrupa'daki ortak üstünlüğünün yöntemlerini müzakere etmek ve özellikle Rusya'nın hegemonek iddialarını bastırmak için toplandı (Glenny, 1991). Ancak Kongre, Güneydoğu Avrupa'da kalıcı bir barış sağlamayı başaramadı. Aksine, Berlin antlaşmalarının, birdenbire azınlık haline gelen ve ayrımcı uygulamalardan kaynaklanan sınır dışı edilmekten korkmak zorunda kalan dini ve etnik nüfuslar üzerinde ciddi etkileri oldu. Kongre ve sonrasında anlaşmazlıklardan ortaya çıkan Balkan Savaşlarının bir ön sonucu olarak, 1911 yılında Balkanlar bölgesinde yaşayan

Müslüman nüfusun 1923 sadece yüzde 38'inin yerinde kaldığı söylenebilir. Geri kalanlar sürgün edilmiş, kaçmış, kaçarken ölmüş veya öldürülmüştür.

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı yöneticileri, I. Dünya Savaşı sırasında ve erken Cumhuriyet döneminde imparatorluğun gayrimüslim azınlıklarına karşı radikal bir tavır aldı. Bu yöneticilerin birçoğu Birinci Dünya Savaşı'nı bir varoluş mücadelesi olarak görüyordu. Bununla birlikte, rakip milliyetçiliklerin yükselişinin yalnızca Müslüman toplulukların Balkanlar'dan Anadolu'ya uzun vadeli bir göçüyle değil, aynı zamanda Anadolu'dan Yunanistan'a ters yönde kaçan daha büyük Hristiyan topluluklarıyla da sonuçlandığı da vurgulanmalıdır (Taşkın, 2021). 1915 yılında isyancılara destek veren Ermeni toplumu hedef alan 'tehcir hareketi', uzun yürüyüş, saldırılar, yağma, göç sırasındaki açlık ve sefalet sonucunda Anadolu Ermenileri için büyük kayıplara neden olmuştur. 1927 nüfus sayımına göre Anadolu Ermenilerinin sayısı 1 milyondan fazla iken tehcirden sonra 77.433'e düşmüştür (Dündar, 2000). Başka ülkelere göç edenlerin de memleketlerine dönmesine izin verilmemiştir. 19.yüzyıldan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna (1923) kadar geçen sürede yaşanan savaşlar, mübadele, Rumeli'deki toprak kayıpları, göçler, nüfus tehcirleri ve katliamlar sonucunda gayrimüslim nüfusun oranı %20'den %2'ye düşmüştür. Todorova'ya göre, yeni Balkan devletlerinin zihniyetine benzer şekilde, Cumhuriyetin yönetici kadroları (devlet laikleşmiş olsa bile) Osmanlı'dan gelen millet sisteminin mirası olarak, Hristiyanları Türk milletinin dışında ayrı bir etnik-dini topluluk olarak görme eğiliminde olmuşlardır..

Özetlemek gerekirse, 'azınlık' ve 'haklarının korunması' kavramları Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra gündeme gelmiş ve eş zamanlı olarak 19.yy'da yeni ortaya çıkmış Balkan devletleri bu meseleyi zorunlu göç ve yok etme yöntemleri ile çözmeye çalışmışlardır. Ülkeler arasında topraklar el değiştirdikçe, bu yeni devletler içinde aynı etnik kökene sahip ve aynı dinden olan gruplar bölündü. İkinci Balkan Savaşı'ndan itibaren, topraklarını genişletmek yerine eş vatandaşlarını barışçıl yollarla nakletmeyi tercih eden devletler arasında barış veya dostluk antlaşmaları denilen 'nüfus mübadelesi antlaşmaları' görmeye başlıyoruz. Böylece çoğu durumda, sınırlardan ziyade nüfus tartışılabilir hale gelmişti.

Balkanlarda Azınlık Haklarını Korumayı İçeren İkili Antlaşmalar

Genel olarak ikili antlaşmalar, Güneydoğu Avrupa'daki demografik homojenleşme süresindeki ulus-devletlerin, İkinci Balkan Savaşı ile başlayan ve daha sonra iki dünya savaşı arası dönemde devletler tarafından yönlendirilen daha geniş bir

nüfusun yeniden yerleştirme politikalarının parçasıdır. Dolayısıyla bu antlaşmalar demografik mühendisliği etkinleştirdiler. Süreç aynı zamanda ulus-devletlerin ve uluslararası kuruluşların iskân hukuku konusunda kurumsallaşmasına neden olmuştur.

Bu ikili antlaşmaların bir kısmı soydaş grupların akraba devletler arasında zorunlu nüfus mübadelesini içerirken, birçoğu daha sonra ulus-devletlerin ve baskın milliyetçi grupların baskılarıyla zorunlu hale gelen gönüllü nakil olarak düzenlenmiştir. Kimi zaman göçü teşvik etmek ve göçe uygun bir ortam yaratmak için baskıcı önlemler de alındığı görülmüştür. Slav olmayan veya Müslüman grupların göçü, tamamen asimile edilebilecek gruplar olarak görülmedikleri için büyük ölçüde desteklenecek şekildeydi. Bu, Türkiye'deki gayrimüslim gruplar için de aynıydı. Bu nedenle, 1998'den bu yana, Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Roma Tüzüğü'nde (Madde 7) "sürgün veya zorla nüfus nakli" insanlığa karşı suç olarak tanımlanmakla birlikte, 20. yüzyılın başlarında Güneydoğu Avrupa'da, sözde özgürleştirici eylemler uluslararası kurum tarafından bölgede barışı sürdürmek için bir araç olarak destekleniyor. 'Azınlık sorunu'nun çözümünde etnik temizlik yerine göç politikası tercih edildiği göze çarpmaktadır. Bu nedenle genellikle bu antlaşmalara barış veya dostluk antlaşmaları adı verildiği görülmüştür.

Bu göç politikaları Soğuk Savaş yıllarında bile devam etmiştir. 1923-1949 yılları arasında 877 bin 209, 1950-1958 yılları arasında ise 286 bin 430 kişi Balkanlardan Türkiye'ye göç etmiştir (Andrews, 1989, s.28; 98-99). Bu göçlerin bir kısmı gönüllü, bir kısmı zorunlu, bir kısmı karşılıklı veya uluslararası komiteler tarafından garanti altına alınmış, bir kısmı da bazı ülkelerde komünizmin yükselişi ve azınlıklara ait toprakların millileştirilmesi veya onlara yönelik asimilasyon politikaları nedeniyle gerçekleşmiştir. Gönüllü olanlarda bile, gruplar mülklerini terk etmek, topraklarını veya evlerini satmak, sınırlı mülk ve mücevherlerle göç etmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla bu ikili antlaşmalarda transferin zorunlu mu yoksa gönüllü mü olduğu; dahil edilen gruplar ve bölgeler; yeni yerleşim (iskan) organizasyonu; transferin süresi; geride bırakılan mallar için koşullar ve (varsa) tazminat; nüfusun büyüklüğü (kırsal veya kentsel) ve bunların dini veya etnik özellikleri belirtilmiştir (bkz. Tablo 1). Bookman, göç motivasyonu ne olursa olsun, göçmenlerin göç kararında özgür seçimini kullandığını savunmaktadır (2002, s.112). Öte yandan, gönülsüz veya zorunlu göç durumlarında göç kararı verilmektedir. Çekirdek olmayan (non-core) gruplar da yeni bir ulus devlette azınlık olmaktansa daha güvenli buldukları akraba devlete göç etmeyi tercih edebilirler (Bookman, 2002). Ancak, her nüfus mübadelesinin daha önce faydalandıkları 'azınlıkları koruma ilkesinden' vazgeçme anlamına geldiği uluslararası hukukta yaygın olarak kabul görmektedir.

Antlaşmalar, bireylere kendi ulusal devletlerine göç etme seçeneği sunarken ve bunu yapanların bu kararlarından dolayı maddi sıkıntıya düşmemelerini sağlamakla birlikte, toplu ve organize bir nüfus nakli veya mübadelesi öngörmemiştir. Sorunun bu alternatif çözümünün yalnızca Balkanlar'da benimsendiği görülmektedir. 'Gönüllü' Yunan-Bulgar mübadelesi bile azınlıklara, ya halkın ayrılımlarını tercih ettiğini ifade eden devletlerde kalma ya da daha önce vatandaş oldukları ülkenin savaş halinde olduğu ama ortak dil ve/veya dine sahip oldukları yeni bir (soydaş) ülkeye göç etme seçimleri sunuyordu (Smith, 2021). Bu süreç 1923 Lozan Barış görüşmeleri sırasında nüfus transferinin zorunlu olmasına yol açmıştır. Tarihin farklı dönemlerinde Balkanlardan Türkiye'ye yapılan göçlerin özellikle din temelli olduğu söylenebilir. Müslüman dini kimliğe sahip halk, farklı nedenlerle Balkanlardan Türkiye'ye göç etmiştir (Pekesen, 2011). Bulgaristan, Bosna-Hersek, Sırbistan, Yunanistan, Girit ve Kıbrıs'tan gelen Müslümanlar, sırayla yeni yöneticiler tarafından kovuldular ve geri kalan Osmanlı bölgelerine (Trakya, Makedonya) veya Osmanlı anavatanı olan (Anadolu) ve Suriye'ye sığındılar. Mülteci grupları, homojen olmaktan uzak, yerli Balkan halklarını (Müslüman Arnavutlar, Pomaklar ve Müslüman Romanlar gibi Slav veya Bulgarca konuşan Müslümanlar) ve Türk halklarını (Kırım Tatarları gibi) ve Kafkasya halklarını (Çerkesler gibi) ve aynı zamanda Yahudileri içermektedir. Erken cumhuriyet döneminde göç nüfusu ülke nüfusunun yaklaşık beşte birini oluşturmaktadır ve göçün büyük çoğunluğu Balkanlardandır (Armaoğlu, 1984, s.39).

Balkan tarihi içinde, sayısız nüfus transferi, antlaşmalar ve protokoller bulunmaktadır. Bunlara azınlık haklarının korunmasına yönelik tek taraflı ve nüfus transferlerini içermeyen protokoller (örneğin, Arnavutluk ile Yunanistan arasında Arnavutluk'taki Yunan azınlığa ilişkin 1920 Kapştika Protokolü) veya ikili antlaşmaya dayanmayan, soydaş ülkenin itiraz ettiği ve azınlık haklarının korunmasını ihlal eden zorlanmış (ama zorunlu değil) göçler (örneğin, 1950'lerde ve 1980'lerde Bulgaristan'dan Türkiye'ye Müslüman-Türk azınlık; 1960'larda Türkiye'den Rum azınlığın göçü; 1940'larda Arnavut Çamların Yunanistan'dan sınır dışı edilmesi) veya ikili bir barış antlaşmasına dayanmayan zorunlu karşılıklı nüfus mübadelesi (Kıbrıslı Türk ve Rumların transferleri gibi) örnek olarak verilebilir. Bununla birlikte, nüfus mübadelesini ve azınlık haklarının korunmasını tanımlayan ikili barış antlaşmasını karşılaştırmak için, bu çalışma yalnızca Balkan devletleri arasındaki nüfus transferlerini ve azınlık haklarını içeren 8 ikili antlaşmayı içermektedir (Tablo 1'de özetlenmiştir). Bu ikili antlaşmalar, hangi grupların ulusal azınlık olarak tanınacağını ve anadilde eğitim, vakıfların yönetimi vb. toplu azınlık haklarından yararlanabileceklerini belirlemesi açısından da

önemlidir. Dolayısıyla, Tablo 2’de verilen ulusal azınlıkların ve çoğunluk olmayan grupların koşullarını belirlerler.

Doğru bir karşılaştırma amacıyla, bu araştırmada ‘azınlık’, ev sahibi devlet tarafından yasal bir statüye ve tanınmaya sahip olan grupları ifade eder. Balkanlar’daki ilginç bir Osmanlı mirası olarak, devletler genellikle farklı dini toplulukları ulusal azınlıklar olarak tanımayı tercih ederken, aynı dine mensup ama başka bir etnik kökene sahip grupları asimile etmeye çalışmakta ve haklarını yok saymaktadır.

Tablo 1. Balkanlarda Nüfus Transferini İçeren İkili Antlaşmalar (1913- 1953)

İkili Antlaşmalar	Taraflar	Nüfus Transferine dahil Bölge	Gönüllü vs. Zorunlu Göç	Transfer olan (Göçen) Nüfusun Büyüklüğü	İki taraflı vs. tek taraflı transfer
1913 İstanbul Antlaşması	Bulgaristan Osmanlı Devleti	sadece sınır bölgeleri	Gönüllü	9,472 Bulgar 9,714 Müslüman	Etnisite ve dine dayalı iki taraflı değişim
1919 Neuilly Antlaşması	Bulgaristan Yunanistan	Tüm bölgeler	Gönüllü	İlk önce sadece 197 Yunan aile ve 166 Bulgar aile. Toplam 46.000 Yunan ve 92.000 Bulgar.	Etnisite temelli iki taraflı değişim
1923 Lozan Barış Antlaşması	Yunanistan Türkiye	Yunanistan’da Batı Trakya ve Epirus’ta (Arnavut Çamları) Müslümanlar hariç tüm nüfus; Türkiye’de İstanbul Rumları, Imbros ve Bozcaada adaları	Zorunlu	Lozan Antlaşması ile aralarında 400.000 kişinin de bulunduğu 1.2 milyon Müslüman Türkiye’ye göç etti. Yunanistan’a 1,2 milyon Rum Ortodoks gitti.	Din temelli iki taraflı değişim
1925 Ankara Dostluk ve Ticaret Antlaşması	Bulgaristan Türkiye	Tüm bölgeler	Gönüllü	200.000 civarında Müslüman Türk Türkiye’ye gelene kadar.	İki taraflı ama tek yön

1936 Türklerin Dobruca'ya Göç Etmesini Düzenleyen Sözleşme	Romanya Türkiye	Dobruca ve çevre bölgeler	Gönüllü, 5 yıl içerisinde	Yaklaşık 70,000 Türk	Tek taraflı
1938 Yugoslavya'daki Güney Sırbistan Bölgesinden Türk Nüfusunun Göçünü Düzenleyen Sözleşme	Türkiye Yugoslavya	Güney Yugoslavya Müslümanları (Kosova, Sancak ve Makedonya)	Zorunlu, 6 yıl içerisinde	Türkiye 40.000 aileyi almayı kabul etti. 1918 ile 1941 arasında 77.000 ila 240.000 arasında değişiyor.	Tek taraflı zorlanan göç
1940 Krayova (Craiova) Antlaşması	Bulgaristan Romanya	Dobruca'nın kuzey ve güneyindeki nüfus. Sonrasında Romanya'daki tüm Bulgarlar ile Bulgaristan'daki tüm Rumenler	Zorunlu	Bu bölgede yaşayan nüfusun yanı sıra, Romanya'nın tüm Bulgarları (179.046 kişi) ülkeyi terk edecekti: Banat'ta (10.012), Besarabya'da (136.726) ve Eflak ve Boğdan'da yaşayan Bulgarlar (5.308).	İki taraflı
1953 Serbest Göç (Gentilmenler) Antlaşması	Türkiye Yugoslavya	Güney Yugoslavya'daki Türkler	Gönüllü ve zımni	1950'lerde yaklaşık 140.000 kişi Yugoslavya'dan Türkiye'ye göç etti (1954 ile 1958 arasında yaklaşık 120.000 kişi)	Tek taraflı

Kaynak: Tablo şu kaynakları kullanarak yazar tarafından hazırlanılmıştır. Ladas (1932, ss.10-20); Petropoulos (1976, ss.135-160); J.R. (1944, ss.579-588); Nestor (1962); Ağanoğlu (2013); Pezo (2018); Shad (2016); Çalışkan (2014); Rajkovic (2012); Çavuşoğlu (2007, s.148).

1913 Osmanlı- Bulgaristan arasındaki İstanbul Antlaşması, 1919 Bulgaristan-Yunanistan arasındaki Neuilly Antlaşması ve 1940 Bulgaristan- Romanya arasındaki antlaşmalar dışındakilerin hepsi din temelli nüfus değişimini içermiş, bunlarda da Türkiye sadece Türk Müslümanlar için değil, diğer gruplar için de (Yugoslav

Müslümanları) anavatan/soydaş ülke olarak görülmüştür. Türkiye ve Yugoslavya arasındaki antlaşmalarda, Türkiye'den Yugoslavya'ya mübadele ile gidebilecek Slav bir grup 1930'lara gelindiğinde bulunmamaktadır. Bu yüzden Türkiye ve Yugoslavya arasındaki 1938 ve 1953 antlaşmalarındaki nüfus transferi tek taraflıdır. Altı çizilmesi gereken diğer nokta ise aslında yürürlüğe girme de- hatta 1953 antlaşmasındaki nüfus transferi yazılı madde olarak belirtilmemiştir- bu grupların değişimi ve devletlerin anlaştığı halk arasında gündeme geldiği zaman, göç baskısı ortaya çıkmaya başlamıştır. Diğer ilgi çekici nokta ise, 1923 Lozan Antlaşması imzalandıktan sonra Bulgaristan ve Yunanistan Neuilly Antlaşmasındaki azınlık haklarını değil, Lozan'ın artık geçerli olduğunu belirtmiş, önceki antlaşmaların bağlayıcı olmadığını iddia etmişlerdir. Buna rağmen tüm bu ülkeler azınlık hakları ve bu hakların korunması maddelerini zaman içinde ihlal etmeye devam etmişlerdir (Bkz. Tablo 2). Bunda en büyük etken soydaş ülkelerin ikili ilişkileri, azınlıkları öteki olarak ve soydaş ülkenin müdahalesine açık tehdit olarak görmeleri ve homojenleşme politikalarını devam ettirme niyetleridir.

Balkanlar'da Yugoslavya-Makedonya bölgesinden Anadolu topraklarına dördüncü toplu göç, 1952-1967 yılları arasında Açık Göç Antlaşması'nın 1953'te liderlerin (Menderes ve Tito) zımni, sözlü göç kararı sonucunda meydana geldi. Türkiye ve Yunanistan'ın 1952'de NATO'ya katılması ve Şubat 1953'te Yugoslavya ile 'Balkan Paketi' olarak da bilinen 'Dostluk ve İşbirliği Antlaşması'nı imzalamasının ardından Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi bağlamında anlaşmaya vardı.

Çalışma sadece Balkanlarla (Güneydoğu Avrupa) sınırlandırıldığından, Orta Avrupa'daki diğer nüfus transferleri ve ikili antlaşmalar dahil edilmemiştir. Özellikle Romanya ülke topraklarının ve nüfusunun neredeyse üçte birini II. Dünya Savaşı sonrası kaybettiğinden, azınlık meselesi oldukça önem kazanmıştır: Besarabya ve kuzey Bukovina, 26 Haziran ve 28 Haziran 1940 ultimatolarından sonra SSCB tarafından işgal edildi; Kuzey Transilvanya, İkinci Viyana Ödülü'nden sonra (30 Ağustos 1940) Macaristan'ın eline geçti; güney Dobruca (Cadrilater), güneydoğu Avrupa'da barışı güçlendirmeyi amaçladığını ilan eden Krayova (Craiova) Antlaşması (7 Eylül 1940) uyarınca Bulgaristan'a bırakıldı. Türkiye- Romanya- Bulgaristan arasındaki bu nüfus anlaşmaları aslında ülkeler arasındaki bu sürekli toprak değişiminin en belirgin göstergesidir. Romanya tüm bölgelerdeki etnik ve dini azınlıkların değişimini talep etse de, Bulgaristan ve Türkiye bunu kabul etmemiştir (Roucek, 1948).

1990'lardaki Yugoslav savaşları sırasında, Yugoslavya'nın dağılması, çoğu istemsiz olmak üzere büyük nüfus transferlerine neden oldu. Etnik milliyetçiliğin köriklediği bir çatışma olduğu için, azınlık etnik kökene sahip insanlar genellikle

kendi etnik kökenlerinin çoğunlukta olduğu bölgelere kaçtı. Türkiye, 1992’de Bosna-Hersek’teki savaştan sonra Bosnalı Müslümanları mülteci olarak kabul etti. Üç yıl içinde yaklaşık 20.000 Boşnak göçmen Türkiye’ye sığındı ve Dayton Barış Antlaşması’nın kabul edilmesinin ardından bir kısım mülteci Bosna’ya döndü. Kasım 1995’te müzakere edilen ve 14 Aralık 1995’te Paris’te resmen imzalanan Dayton Barış Antlaşması, 1992-1995 Bosna savaşına son vermesiyle büyük ölçüde itibar görmektedir. Ayrıca, Dayton Antlaşması sonrasında hazırlanan yeni anayasaüç ana etnik gruba özel ayrıcalıklar tanıırken, azınlık topluluklarının üyeleri etnik kökenleri nedeniyle haklarından büyük ölçüde mahrum bırakılmaktadır. Yine de, azınlık topluluklarının üyelerinin Bosna-Hersek’deki siyasi ve demokratik süreçlere katılmalarının tam olarak sağlandığı söylenemez. Bugün Bosna-Hersek’de resmi olarak tanınan 17 ulusal azınlık bulunmaktadır: Arnavutlar, Çekler, Almanlar, Macarlar, İtalyanlar, Yahudiler, Makedonlar, Karadağlılar, Polonyalılar, Romanlar, Romenler, Ruslar, Rutenyalılar, Slovaklar, Slovenler, Türkler ve Ukraynalılar. Dolayısıyla, ülkenin kuruluş/bağımsızlık tarihi, bir iç/etnik savaşın tarihi, uluslararası aktörlerin barış görüşmelerine katılımı, antlaşma koşulları, bir devlet içindeki azınlıkların durumunu büyük ölçüde belirlemektedir.

Benzer şekilde, diğer Balkan ülkeleriyle karşılaştırıldığında, yeni kurulan küçük devlet Kuzey Makedonya, FCNM ile uyumlu politikalarını geliştirerek ulusal azınlık haklarının yasal olarak korunmasında önemli ilerleme kaydetmiştir. Arnavutlar, K. Makedonya’daki en büyük azınlık grubudur ve diğer azınlıklar arasında Türkler, Romanlar, Sırp ve Ulahlar (Aromanians: Rumence konuşan) yer alır. Kuzey Makedonya yetkilileri, Çerçeve Sözleşmesini (2001 Ohrid) esas olarak anayasada listelenen ulusal azınlıklara - Arnavutlar, Boşnaklar, Romanlar, Sırp, Türkler ve Ulahlar - ve bir miktar tanınmayan diğer gruplara esneklik uygulayarak sunmaya devam etmektedir.

Diğer yandan 2008’den sonra Balkanlar’dan Türkiye’ye göç akışının azalması, AB’nin Balkan halklarına sunduğu yeni fırsatlarla karşılaştırıldığında Türkiye’nin daha az çekici bir destinasyon haline gelmesiyle açıklanabilir.

Balkanlarda Azınlıklar: Dışlanma vs. Bütünleşme

Brubaker’in (1996) ‘triadik bağ teorisi’nin temeli, üç çok uluslu imparatorluğun (Habsburg, Osmanlı ve Çarlık Romanov Rusyası) Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra ortadan kalkması ve yeni kurulan ulus-devletlere miras kalan etnik ve dini toplulukların yarattığı “azınlıkların statüsü ve hakları” sorununa dayanmaktadır. Dolayısıyla, üçlü bağ ilişkisi Yunanistan ve Türkiye’deki bu Müslüman/Türk gruplar için en güçlü olanıdır. İlk olarak 19. yüzyılda (sırasıyla 1830 ve 1878) yeni

kurulan ulus-devletlerde kendilerini aniden azınlık statüsünde bulduklarında ve ikinci olarak da soydaş-devlet Türkiye, 20. yüzyılın başlarında (1923) Türk azınlıkların haklarını koruyan bir aktör olarak uluslararası tanınırlığa ve mirasa sahip yeni bir ulus-devlet olarak kurulduğunda bu durum görülür. Balkanlar'da ortaya çıkan her Hristiyan devlet, sonunda Müslüman nüfuslarının en azından bir kısmını ülkeden kaçırmaya zorlamıştır. Hem Yunanistan hem de Bulgaristan, yeni bir ulus devlet olarak Türkiye'nin Bulgaristan'daki Türk azınlıkla dini bağ dışında herhangi bir bağı olmadığına inanıyorlardı. Bölgedeki bazı Müslümanların bir gün kendi ülkelerinden kovulma korkusunun olgusal kökenlerinin yanı sıra bu kaygıdan sıyrılamayan 'sığınak zihniyeti'nin temelinde geçmiş deneyimler yatmaktadır. Bu göç, asimilasyon ve İslam'dan arındırma politikaları, Balkanlar'daki Müslümanların deneyiminin belirgin özellikleridir (Öktem, 2011). Dolayısıyla bu deneyimler, Balkanlar'daki çoğu Müslüman grup ile Türkiye'deki akraba etnik grupları arasındaki derin bağları ve dolayısıyla, gönderen devletler tarafından eşit ölçüde vurgulanmayan 'yakınlık' düzeyini ve milliyetçilik hareketleri pekiştirdi: Türkiye, Türk azınlığı ile etkileşim kanallarının çok yoğun olduğu, alıcı bir ülke olarak vurgulandı ve soydaş ülke- akraba topluluklar ilişkisi güçlendi.

Türkiye'nin Balkan ülkelerindeki akraba gruplarıyla ilişkileri güçlüyken, Yunanistan, Arnavutluk ve Türkiye'deki Yunan/Rum azınlığın koruyucusu konumundadır. Yakın bir tarihte, Arnavutluk'un güneyindeki Himare bölgesindeki Yunan azınlık adayı olarak belediye başkanlığı seçimlerini kazanan Fredi Beleri'nin 'oy satın almak' suçlamasıyla tutuklanmasının ardından, Başbakan Kyriakos Mitsotakis Arnavutluk'a sert bir mesaj ileterek ülkenin Avrupa Birliği'ne katılma yolunun etnik Yunan azınlık haklarını desteklemesine bağlı olduğunu vurguladı. Buna karşılık Arnavutluk, etnik Yunanlıların azınlık haklarına saygı duyduğunu ifade ederken, Yunanistan'ın 1940'larda yalnızca Müslüman Arnavutları ihraç etmekle kalmadığını, aynı zamanda Hristiyan Arnavutları (Arvanitler) ayrı bir grup olarak tanımayı reddettiğini ve onları (diğer Ortodoks topluluklarına benzer şekilde) Helenleştirmeye devam ettiğini iddia etti. Bugün Arvanit etnik kimliği, topluluğun pek çok üyesi tarafından anadili Yunanca olan diğer Yunanlılardan farklı, ancak Yunan ulusal kimliğiyle tamamen uyumlu (birçok Ulah ve Makedon için de aynı şekilde) olarak algılanmaktadır. Burada dini bağlılık, etnik aidiyetten daha öncelikli olarak kimliği oluşturmaktadır. Benzer bir fenomen, Yunanistan'daki Pomaklar (Bulgarca kökenli bir dil konuşan) ile Bulgarlar arasındaki bağların zayıflamasına yardımcı olduğu görülmektedir. Bunun sonucunda Pomakların Batı Trakya'daki Türk etnik ve artık ulusal kimliğine asimilasyonu, Yunanistan'ın homojenleşmesine zarar verdiği görüşü ile Yunan devletinin azınlık karşıtı politikalarını meşrulaştırmaktadır. Türkiye'nin Kürtler, Aleviler,

Lazlar ve Çerkezler gibi çoğunluk olmayan (non-core) Müslüman gruplara karşı asimilasyon politikası, bu toplulukların bir akraba devletinden yoksun olmasından dolayı daha kolay gerçekleşmiştir.

Genel olarak ve Balkan bölgesinde de azınlık sorunları daha çok demokrasiyle ilgili bir meseledir. Hükümetin ve bürokratların ayrılıkçılık korkusu, azınlık siyasetindeki eksikliklerin önemli bir nedenidir. Balkan bölgesindeki ulusal azınlıkların ortak sorunları bulunmaktadır. 1) Azınlık dilleri, azalan nüfus, azınlık okullarının kapanması, eski okul kitaplarıyla eğitim, kentleşme, dışlanma korkusu, anavatan diline tabi kılınması, akraba devlet ve cemaatle daha az temas, ana devletin düşmanlığı, etnik isimler yerine dini isimler seçmek ve gençlerin ebeveynlerinin dilini (özellikle toplum içinde) konuşmaktan çekinmesi nedeniyle yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. 2) Hükümetler, gözdağı veya tutuklama politikalarıyla toplumu harekete geçirici (haksızlıkları dile getiren) bir liderin ortaya çıkması durumunda bunu bastırmaya çalışmaktadır. 3) Yerlerin tarihi isimlerini değiştirmek ve toplulukların tarihle olan bağının koparılması. 4) Ülkeler arasındaki diplomasi krizlerinde günah keçisi olmaları, genellikle iki devletin birbirlerine karşı iç ve dış politikalarının kurbanı olmaları. 5) İçinde yaşadıkları toplumda yabancı unsurlar olarak görülmek 6) Önemli kamu görevlerine alınmak için fiilen (de facto) dışlanmak 7) Sürekli kendilerine karşı nefret suçu işlenmesi, ibadethanelerine ve kurumlarına saldırılması ve bunların cezasız bırakılarak bir nevi ulus-devlet tarafından desteklenmesi 8) Devletlerin kendi azınlık haklarını ihlal etmekle birlikte komşu ülkelerde kendi soydaşlarını ziyaret ederek akraba gruplarının koruyucusu gibi davranmaları.

Devletlerin bu ortak tutumlarına ve azınlıkların sorunlarına rağmen, mikro ve makro düzeydeki faktörler nedeniyle azınlıkların durumunda ve haklarından yararlanma seviyelerinde çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Aşağıdaki Tablo 2, beş Güneydoğu Avrupa ülkesinde (Türkiye, Yunanistan, Bulgaristan, K.Makedonya ve Arnavutluk) tanınan azınlık gruplarını göstermekte ve bunların büyüklük, bütünleşme koşulları ve çoğunluğun yapısı gibi özelliklerini göstermektedir. Diğer bir deyişle, azınlıklar üzerine yapılan araştırmalar aslında çoğunlukların tutumlarını ortaya koymaktadır. Esasen bir önceki bölümün gösterdiği gibi, sorun ikili antlaşmaların maddelerinde yatmamaktadır; sorun yasaların bir arada yaşama-yı vurgulamak yerine azınlıkları bir tehdit olarak algılaması, üstelik gereklilikleri uygulayacak bir kurumun olmamasıdır. Görüldüğü üzere, uluslararası kuruluşlar ve ikili yasalar, azınlıkların kaderini mevcut hükümetlerin 'iyi niyetine' bırakmış durumdadır.

Tablo 2. Balkanlarda Ulusal Azınlıklar

Ülke	Hakim dini ve etnik grup	Ulusal Azınlıklar	Azınlık Nüfusu	Haklar	Mevcut Durum
Türkiye	Resmi dil: Türkçe İslam (%98) Türk (%78)	Gayri-müslümanlar: Rum Ortodoks Ermeni Yahudi Diğer	3000-4500 70,000 30,000 45,000	1923 Lozan Antlaşması ile tanımlanmıştır	-etnik partilere izin verilmemektedir. - nüfus azlığı dolayısıyla zayıf siyasi temsiliyet ve yönetim becerileri. *2021 İnsan Hakları Eylem Planı ile ilerleme
*Yunanistan	Resmi dil: Yunanca Ortodoks Hristiyan (%87,6) Yunan (%98)	Müslümanlar: Türk Pomak Roma (Romani)	100,000 30,000 8,000	1923 Lozan Antlaşması ile tanımlanmıştır	-Etnik partilere izin verilmez, ancak güçlü siyasi temsil. -Türkler için etnik tanınmadan yoksunluk, vakıfların yönetiminde sorunlar, dini liderlerinin seçimi, zayıf eğitim, zayıf entegrasyon.
*Bulgaristan	Resmi dil: Bulgarca Ortodoks Hristiyan ve Bulgar (%84.8)	Müslümanlar: Türkler Romani	800,000 (%9,1) 200,000 (%2)	1923 Lozan Antlaşması ile tanımlanmıştır	-Etnik parti ile güçlü siyasi katılım. -Kötü asimilasyon anıları, -İyi entegrasyon.

K. Makedonya	Resmi dil: Makedonca ve Arnavutça Ortodoks Hristiyan (%70) Makedon (%58)	Müslümanlar Arnavut Türk Roma Boşnak Hristiyanlar: Sırplar Ulah	509,083 (%25) 77,959 (%3.9) 53,879 (%2.66) 17,000 (%0,9) 33,847 (%1,50) 8,714 (%0,5)	1991 Makedon Anayasası + 1998 FCNM +2001 Ohrid Çerçeve Antlaşması (OFA)	-Etnik partilere izin verilir. Hükümet, Bulgaristan'ı vetosunu kaldırmaya ikna etmek için daha küçük etnik toplulukları anayasaya dahil etmeyi planlıyor.
Arnavutluk	Resmi dil: Arnavutça *güneyinde çift dil Arnavut (%97) İslam (%59) Roma Katolik (%10); Ortodoks (%7)	Ulusal azınlıklar: Yunan Makedon Karadağlı Kültürel azınlıklar Ulah Roma Diğer Balkan Mısırlı other ethnicities	24,243 (%0.9)- 59,000 5,512 (%0.2) 366 (%0.01) 8,266 (%0.30) 8,301 (%0.3) 3,368 (0.1%) 2,644 (0.1%)	1920 Kapshtica Protokolü & 1921 Milletler Cemiyeti'nde egemen devletin kabulü.	Geniş haklar: ulusal kimliğinin, Yunan ana dilinin, kültürel geleneklerinin, göreneklerinin ve alışkanlıklarının korunması, ancak Yunanlıların nüfusun genel çoğunluğunu oluşturduğu 'azınlık bölgeleri' (Gjirokastër ve Sarandë bölgeleri ve Himarë kıyı bölgesindeki dört yerleşim yeri) içinde.

Kaynak: Tablo yazar tarafından hazırlanılmıştır. *AB üyesi ülkeler.

Tablo 2'de görüldüğü üzere, Türkiye, Yunanistan ve Bulgaristan azınlıkları yalnızca dini temelde tanırken, Arnavutluk'ta bu statüye ek olarak Müslüman Romanlar da dahil olmak üzere kültürel azınlıklar da bulunmaktadır. Türkiye'deki azınlık grupları yıllar içinde büyük ölçüde azalmasına rağmen birçok kişi hâlâ 80 milyondan fazla nüfusa sahip bir ülkede bu grupların önemli ekonomik ve siyasi konumlara sahip olduklarına inanmaktadır (Özer and Taşkın, 2023). 2001 yılında, 1998 FCNM'nin ilanından hemen sonra Arnavut topluluğuyla etnik çatışma yaşayan bir devlet olarak ve en yüksek dini azınlık yüzdesine sahip olan K. Makedonya, en kapsayıcı azınlık hakları politikasına sahiptir. Ülke, anayasasında

ve Ohri Antlaşması'nda ülkenin kurucu ortakları olarak diğer etnik gruplardan Makedonya halkı olarak bahsetmektedir. Türkiye'deki Kürtlerin kurucu ortak olarak kabul edilme taleplerine rağmen, anayasa belirli bir etnik gruptan ziyade bir üst kimliği ifade ettiği iddia edilen sadece Türk milletinden söz etmektedir. Arnavutluk ve Yunanistan etnik köken açısından en homojen ülkelerdir. Türkiye'de bu homojenlik din temelli göze çarpmaktadır. Yunanistan Anayasası'nın ilk maddelerinde, Müslüman azınlığın toplumun ana parçası olmasını dışlayan ege-men devlet dininden (Ortodoks Hristiyanlık) de bahsedilmektedir.

Brubaker'ın teorisine geri dönersek, 1990'lardan itibaren Türk siyasetinde siyasal İslam'ın yükselişiyle birlikte Türkiye'nin Müslüman topluluklardaki varlığı artmaya başlamıştır. Bu etkileşim, Yugoslavya'nın dağılması ve Bosna'daki dinsel/etnik çatışmanın ardından gelişti. Ayrıca 19. yüzyılda Müslümanlara yönelik savaşlar ve etnik/dini katliamlar nedeniyle yukarıda da belirttiğimiz gibi bir milyondan fazla Müslüman Anadolu'ya göç etmiştir. Dolayısıyla Türkiye nüfusunun beşte birinin Balkan kökenli olduğu tahmin edilmektedir. Diğer yandan, Balkan ülkelerinde bir milyondan fazla Türk yaşamakta ve bu ülkeler ile Türkiye arasında bir köprü oluşturmaktadır. Yunanistan ve Bulgaristan, azınlıkların Türk kimliğini sindirme ve asimile etme konusunda farklı politikalar geliştirmiştir. Sosyalist rejim döneminde ortak vatandaşlık ve yoldaşlık politikasıyla İslam dini kimliğini azaltan Bulgaristan, Soğuk Savaş sonrasında ise Bulgarlaştırma politikasıyla tam bir asimilasyon uygulamasına yönelmiştir. Yunanistan ise Lozan Antlaşması'na dayanarak azınlığı sadece din temelli, Müslüman olarak kabul etmiş ve Türk kimliği bilincini azaltmak için İslamlaştırma politikası yürütmüş ve İslami yaşam tarzının devamını desteklemiştir. Beklenenin aksine bu politikalar, Türkiye'nin güvenli bir liman olarak görülmesine ve bağların daha da güçlenmesine yol açmıştır. Diğer bir deyişle, ulus-devletin tarihsel düşmanı olarak konumlanan soydaş bir ülke olarak Türkiye'nin varlığı, azınlıkların günlük yaşamlarında baskı ve ayrımcılığa maruz kalmasına neden olmuş, öte yandan tam anlamıyla asimile olmalarını ve etnik şiddetin bir politika olarak izlenmesini engellemiştir.

Sonuç

Avrupa Birliği'nin azınlıklar lehine savunuculuğu ve bunun üye ve aday ülkeler üzerinde bir dış baskı olarak etkisi önemli bir sorudur. AB, azınlıkların korunması konusunda oldukça sınırlı yasal yetkilere sahip olsa da (örneğin, AB Temel Haklar Şartı'nın 21. Maddesi, ulusal azınlık üyelerine karşı ayrımcılığı engellemeyi öngörür), aday ülkeler tarafından karşılanması gereken katılım için siyasi kriterler: 1993 yılında Kopenhag Avrupa Konseyi tarafından ortaya konulan, bu ülkelerin "demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü, insan haklarını ve azınlıklara

saygı ve azınlıkların korunmasını garanti eden kurumların istikrarını” sağlamasını şartını koşmaktadır.

Kısacası, 1990’ların kimlik politikalarına ve AB’nin azınlık haklarını savunmasına rağmen, hem Yunanistan hem de Bulgaristan, topraklarında Türk azınlığının varlığını tanımayı reddetmekte, ancak tüm Müslümanları, toplumların tarihsel ve kültürel ayrımcılığını hatırlatan tek bir azınlık grubu olarak yaftalamaktadır. Türk devletinin Balkanlar’daki Türkler konusunda hiçbir zaman ayrılıkçı bir politikası olmamasına, bu azınlık grupların oldukça sadık yapılarına ve kendi anavatanlarında da temsil gücüne sahip olmalarına rağmen, bu azınlık grupların tehdit olarak algılanması ve haksız muameleye tabi tutulması, aksine onların Türkiye ile akrabalık bağlarını artırmaktadır. Benzer bir durum, Müslüman/Türk toplumunun bu kez azınlık olarak değil, Ortodoks Rumlarla kurucu eşit grup olarak algılanmak istediği Kıbrıs’ta da geçerlidir.

Azınlık grupları için kültürel ve dilsel özelliklerini korumak çok önemlidir. Bu nedenle, bölgesel veya azınlık dillerine ilişkin Avrupa Şartı’nın onaylanması için bir sürecin başlatılması ve tamamlanması gerekmektedir. İkinci olarak, toplu ve bireysel haklarından özgürce yararlanmalarını sağlamak için, ayrımcılığa karşı korunmaya yönelik yasal çerçevenin iyileştirilmesi esastır. Üçüncüsü, yeterli eğitim, azınlıkları kendi okullarını seçmekten caydıran bir başka faktördür. Azınlık dillerinin öğretilmesi, kimliğinin desteklenmesi ve azınlık kültürünün geliştirilmesi de dahil olmak üzere, azınlıkların eğitimi için yeterli önlemlerin alınması ve fırsatların geliştirilmesi çok acildir. Dördüncü kriter, azınlık haklarının güvence altına alınması ve günlük yaşamda bunlara saygı duyulması ve savunmasız nüfusun korunması için önlemler alınmasıdır. Gruplar arasındaki önyargıların kırılması için devlet kurumları, sivil toplum ve azınlık mensupları arasında sorunların çözümüne yönelik yapıcı ve sürekli bir diyalog ve kültürler arası işbirliğinin geliştirilmesi önerilebilir.

Ancak bu makalenin kronolojik olarak gösterdiği gibi, her vaka ve çoğunluk-azınlık ilişkisi benzersiz olsa da, azınlık haklarının kurumsallaşması ve uluslararasılaşması, bu grupların kaderini hükümetlerin ya da yöneticilerin -ya da varsa iki akra-ba devlet arasındaki ikili ilişkilere- ‘iyi niyetine’ bırakmamak için çok önemlidir. Ya da ‘iyi niyet’ oluşturmak için AB ve BM gibi uluslararası kuruluşlar, çoğunluk mensubu olmayan hiçbir grubun herhangi ayrılıkçı faaliyetini ve sürecini desteklediklerini beyan edebilir, toprak değişikliklerini tanımaktan kaçınabilirler. Azınlık haklarını sadece yıllık izleme (monitoring) yoluyla değil, aynı zamanda kendi akrabalarını bahane ederek azınlık haklarını ihlal etmek veya başkalarının iç işlerine karışmak gibi ‘kötü niyet’ gösteren hükümetlere somut yaptırımlar uygulanması, ulus-devlet ve azınlıklar ilişkisindeki güven duygusunu artıracaktır.

Kaynakça

- Aarbakke, V. (2000). *The Muslim Minority of Greek Thrace*, PhD Thesis, University of Bergen, Bergen.
- Achim, V. (2001). The Romanian population exchange project elaborated by Sabin Manu-
ilă in October 1941, in *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento*, 27, 593-617.
- Ağanoğlu, H. Y. (2013). Osmanlıdan Cumhuriyet'e Balkanların makûs talihi göç. İstanbul: İzYayınları.
- Andrews, P.A. (1989). *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden: Dr.Ludwig Reichert Verlag.
- Armaoğlu, F. (1984). 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- BM (1992). Declaration on the rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious or Linguistic Minorities UN Res 47/135 of 18 December.
- Bookman, M.Z. (2002). *Ethnic Groups in Motion: Economic Competition and Migration in Multiethnic States*. London: Frank Class.
- Brubaker, R. (1996). *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge University Press, New York.
- Çalışkan, B. (2014). The Yücel Organization's Perceptions of Yugoslavia and Turkey Following the 1953 Migration: The Notions of Home and of Fatherland, *Journal of Humanity and Society (insan & toplum)* 4(8):137-162.
- Çavuşoğlu, H. (2007). Yugoslavya – Makedonya Topraklarından Türkiye'ye Göç ve Nedenleri. *Bilig*, 41.
- Dündar, F. (2000). Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar. İstanbul: Çiviyazıları
- Fink, C. (1995). "The League of Nations and The Minorities Question", *World Affairs*, 157(4), 197-205.
- Glenny, M. (1991). *The Balkans: 1804–1999: Nationalism, War and the Great Powers*, London 1999; Jelavich, Barbara: *Russia's Balkan Entanglements 1806–1914*, Cambridge.
- Jenne, E.K. (2007). *Ethnic Bargaining: The Paradox of Minority Empowerment*. Cornell University Press, Ithaca.
- J.R. (1944). The Exchange of Minorities and Transfers of Population in Europe since 1919—I, *Bulletin of International News*, 21(15), 579-588.
- Kamusella, T. (2019). "Ethnic Cleansing During the Cold War: The Forgotten 1989 Expulsion of Turks from Communist Bulgaria", *Ethnic Cleansing During the Cold War*, Routledge.
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship*. Oxford, Oxford University Press.
- Ladas, S. P. (1932). *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*. New York.
- McCarthy, J. (1995). *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*. Princeton: Darwin Press.
- Mylonas, H. (2012). *The Politics of Nation-Building Making Co-Nationals, Refugees, and Minorities*, Cambridge University Press, NewYork.

- Nestor, S. (1962). Greek Macedonia and the Convention of Neuilly, 1919.
- Öktem, K. (2011). Between emigration, de-Islamization and the nationstate: Muslim communities in the Balkans today. *Southeast European and Black Sea Studies*, 11(2), 155-171.
- Özer, U. & Taşkın, B. (2023). The Human Rights Action Plan and Turkey's Non-Muslim Minorities, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 22(1), 63-93.
- Pekesen, B. (2011). Expulsion and Emigration of the Muslims from the Balkans, European History Online. file:///C:/Users/kullanc/Downloads/pekesenb-2011-en.pdf
- Petropoulos, J. A. (1976). The Compulsory Exchange of Populations: Greek-Turkish Peacemaking 1922-1930, in: Byzantine and Modern Greek Studies 2.
- Pezo, E.(2018). Emigration and Policy in Yugoslavia: Dynamics and Constraints within the Process of Muslim Emigration to Turkey during the 1950s, *European History Quarterly* 48(2), 283-313.
- Preece, J.J (1998). National Minorities and the European Nation-States System, 1st Edition, Oxford University Press, NY.
- Progonati, E. (2017) "A Historical Framework for the Balkan Migrations to Turkey", ANKASAM. <https://www.ankasam.org/a-historical-framework-for-the-balkan-migrations-to-turkey/?lang=en>
- Raikka, J. (1996). Do We Need Minority Rights? Conceptual Issues. Martinus Nijhoff Publishers.
- Rajkovic, N. (2012). The Post-Second World War Immigration of the Yugoslav Muslims to Turkey (1953-1968). Unpublished thesis, Central European University History Department.
- Roucek, J.S. (1948). "The Bulgarian, Rumanian, and Hungarian Peace Treaties", The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 257, Peace Settlements of World War II, 97-105, Sage Publications, Inc.
- Schad, T. (2016) From Muslims into Turks? Consensual demographic engineering between interwar Yugoslavia and Turkey, *Journal of Genocide Research*, 18:4, 427-446.
- Smith, L. (2021)."A Bad and Vicious Solution", <https://thelausanneproject.com/2021/10/01/a-bad-and-vicious-solution/>
- Taşkın, B. (2019). Political Representation of Minorities in Greece and Turkey: Nationalism, Reciprocity and Europeanization. İstanbul: Libra Kitap.
- Taşkın, B. (2021) "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Tebaa'nın Yönetimi ve Yönetimdeki Gayrimüslümler", Sessiz Gemi: Prof. Dr.Bilal Eryılmaz'a Armağan. Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları.
- Todorova, M. (1997). "The Ottoman Legacy in the Balkans," Imperial Legacy: The Ottoman Imprint in the Balkans and the Middle East, Ed. Carl Brown, New York: Columbia University Press.
- Weller, M. (2005). Rights of Minorities in Europe: A Commentary on the European Framework Convention for the Protection of National Minorities, Oxford University Press.

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE YUNANİSTAN'DAKİ BAZI HALVETİ TEKKELERİ

Mehmet Cemal Öztürk

Milli Eğitim Bakanlığı

Giriş

Rumelinin Osmanlı hâkimiyetine girmesi 1356'da Şehzade Süleyman Paşa komutasındaki Osmanlı akıncılarının Çanakkale boğazını geçerek Gelibolu'ya çıkmasıyla başlamıştır. Ancak Osmanlı öncesi Selçuklulardan II. İzzettin Keykavus yakınları ile Sarı Saltuk Baba ve dervişleri 1261-1264 yılları arasında Dobruca'ya yerleşmişlerdir. Her ne kadar bu durum bir fetih olmasa da Müslüman Türk varlığının Osmanlıdan yaklaşık 90 sene önceye dayandığının bir göstergesidir ve de Sarı Saltuk Baba'nın tasavvuf erbabı olması fethiye uygun şartların oluşmasına katkı sağladığını da düşündürebilir.¹

Osmanlı Devleti hakimiyeti zamanında bugünkü Yunanistan sınırları içinde 325'in üzerinde tekke olduğu görülmektedir. Selanik'de 56, Serez'de 42, Girit'te 18, Trapoliçe'de 2, Mora, Moton ve Balya-Badra'da da birer ikişer tekke vardı.

1 Babai isyanı 1240 yılında Selçuklular tarafından bastırılmıştı.1243 yılında meydana gelen Selçuklularla Moğollar arasındaki Köseadağ Savaşı'nda ise Anadolu Selçuklu Devleti mağlup olarak Moğol hakimiyetine girmişti., 1246'da II. İzzettin Keykavus, hükümdar olduysa da Moğollar, kardeşi Rüknettin Keykavus'u destekleyince II. İzzettin Keykavus, ailesini ve maiyetiyle birlikte 1261 yılında Bizans'a sığındı. "Türk taifesi" olarak, maiyeti ve Anadolu'dan kendilerine tabi olan Türkmen aileleriyle birlikte kışın kışlayacak, yazın da yaylayacak bir arazi tahsis edilmesini talep etti. Bizans İmparatoru VIII. Mihail, Bizan'la Deşti Kıpçak arasında, o vakitler meskûn olmayan Dobruca arazisini tahsis eder. Diğer tarafta Sarı Saltuk'a manevi olarak bağlı bulunan kalabalık bir Türkmen topluluğu da Moğol ve Selçuklu baskısına dayanamayarak, II. İzzettin Keykavus'un yanında yer alırlar ve 1264 yılında II. İzzettin Keykavus ile birlikte Dobruca'ya gelip yerleşirler.

Halvetiliğe bağlı 20'den fazla tekke görülmektedir. Halvetilik dışında, Bektaşilik, Kadirilik, Mevlevilik, Rifailik, Nakşilik, Sadilik, Bayramilik ve Melamilige bağlı tekkeler bulunmaktaydı.

Tasavvuf erbabı, İslamiyet'in Hristiyan halk arasında yumuşak ve kabul edilebilir yollardan yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Mutasavvıflar, Balkanlar ve bütün Osmanlı topraklarında gayrimüslimlerin Müslümanlaşmasında hem düşünce hayatına, hem de halk inançlarına olumlu katkı sağlamışlardır. Kuruldukları yerlerde Türk göçmenlerin yerleşmesinde etkili olmuşlardır. Osmanlı padişahları, saray mensupları, akıncılar, sancakbeyleri, ulema ve bölgeye göç eden halk pek çok vakıf kurmuş ve gelir kaynakları tesis etmişler ve bu faaliyetler bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşmasında ilk zamanlarda önemli rol oynamıştır.

Halvetilik Ömer el-Halveti'ye (ö.1397) nispet edilen İslam dünyasının en yaygın tarikatıdır. Ömer Halveti halvete büyük önem verdiğinden hatta rivayete göre kırk defa halvet çıkardığından bu yola Halvetiyye denilmiştir. Azerbeycan'da doğmuş bir tarikat olmasına rağmen Osmanlı topraklarında en yaygın tarikat haline gelen Halvetiliğin Kafkasya ve Anadolu'ya yayılmasında tarikatın ikinci piri sayılan Seyyid Yahya Şirvani (ö.1464)'nin rolü büyüktür. (Mehmed, 2017, s. 3-4)

Halvetilik ve şubelerine bağlı oldukları tesbit edilen tekkelerin sayısı ve bu tekkeler hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Bunların dışında da birçok Halveti tekkesi bulunduğu muhakkaktır. Ancak Yunanistan'daki tekkelerin isimlerini ve bulundukları yerleri tam olarak tesbit etmek hayli müşkildir.

Selanik, Serez, Girit-Resmo, Mora-Trapoliçe, Anabolu (Nauplia), Kalavrita ve Balya-Badra (Patras)'taki bazı tekkelerde, Halveti-Zühri ve Halveti-Cerrahi, Halveti-Mısri şeyhleri vazife yapmıştır. Bu bölgelerdeki isyanlarda şehid edilen ve sağ kalanlardan Türkiye topraklarına göç eden Halveti müntesipleri bulunmaktadır.

Selânîk – Tekkeleri

Selânîk, önce 1380'de Çandarlı Hayrettin Paşa tarafından, daha sonra 1387'de Gazi Evrenos Bey tarafından fethedilmiştir. Bir ara yine elimizden çıkmışsa da 1430'da II. Murad tarafından kesin olarak fethedilmiştir². Mevlevihane ve Halveti tekkeleri dışında Yakub Paşa, Çarşamba, İki Lüle, Salı, Kapu, Musa Baba, Salı Tekkesi, Kara Baba Tekkesi, Fethiye Dergahı ve Haşmet Efendi Dergahı (Topal Mehmed Ağa) bulunmaktaydı.

2 Fethinden 483 sene sonra 1913 Bükreş Antlaşması'yla Osmanlı Devleti'nden ayrılmıştır.

Evliya Çelebi yirmi tekke ve bir Mevlevihane olduğunu kaydetmiş, Ayverdi ise kırk kadar tekke ve türbe tesbit etmiştir³. Selanik'te 9 Halveti tekkesi tesbit edilebilmektedir. Bunlar Hızır Baba, Musa Baba, Perşembe Tekkesi, Pazar Tekkesi, Pupara Baba ve Zindan Tekkeleri. Kasımiye ve Fethiye Tekkeleri Mısri Tekkeleridir. (Köksal, 2022, s. 411-430) Osmanlı Arşivi'ndeki bir belge, Selanik'te Halvetiye Tarikatı tekkesinden Tekke-i Cedid Şeyhi Hacı Osman Efendi'nin Selanik Memlahası Mukataası'ndan tekke dervişlerinin yiyecekleri için tahsis edilen bir yıllık birikmiş tahsisatı memlaha emini Hüseyin Ağa'dan teslim aldığı'na dairdir. (BOA, TS.MA.e--1041)

1-Selanik Pazar Tekkesi

Halveti-Sinanî tarikatının Zühriyye şûbesini kuran Hz. Pîr Zühri Ahmed Efendi (i.1157/1744) tarafından binâ edilmiştir. Kendisi, Nevrekopludur (Kayserili olduğuna dair kayıtlar vardır). Vefâtında, tekkesi ve kütüphânesinin olduğu yerde defnedilmiştir. Mürşidi, Selânîk Yakûb Paşa Dergâhı şeyhi Selânîkli Süleyman Efendi'dir. Selânîkli Şeyh Salih Lütî Efendi (i.1306/1890), Gülşen-i Kerâmet (Hulefa) isimli eserinde menâkıbını kaydetmiştir. S. Lütî Efendi'nin dîvânı da vardır. Aynı tekkede medfundur. Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgeye göre; "Selanik, Saray-ı Atik (Eskisaray) mahallesinde Şeyh Zühri Ahmed Efendi Zaviyesi Vakfı'ndan muayyen vazife ile zaviyedarlık cihetinin Şeyh Ali'nin fevtiyle mahlulünden Ömer Halife'ye tevcihi" hakkındadır. (BOA, C.EV. 471-2380)

Harîrîzâde Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî'yi ziyâret için, 1873'de Üsküb'e giderken Selânîk'e uğrayarak orada bulunan Şeyh Ali Rıza Efendi ve Şeyh Edib Sâlih Lütî Efendilerle görüşmüş, Şeyh Ali Rıza Efendi'den (v. 1295/1878) Ramazâniyye ve Şeyh Edib Lütî Efendi'den de Sinâniyye hilâfeti almıştır.

Selanikli Hasan Müştak Âkif Mevlevî (ö. 1243/1827)) divânında Pazar tekkesi hakkında bir medhiye yazmıştır. (Admış, 2007, s. 316) Bir kıtası:

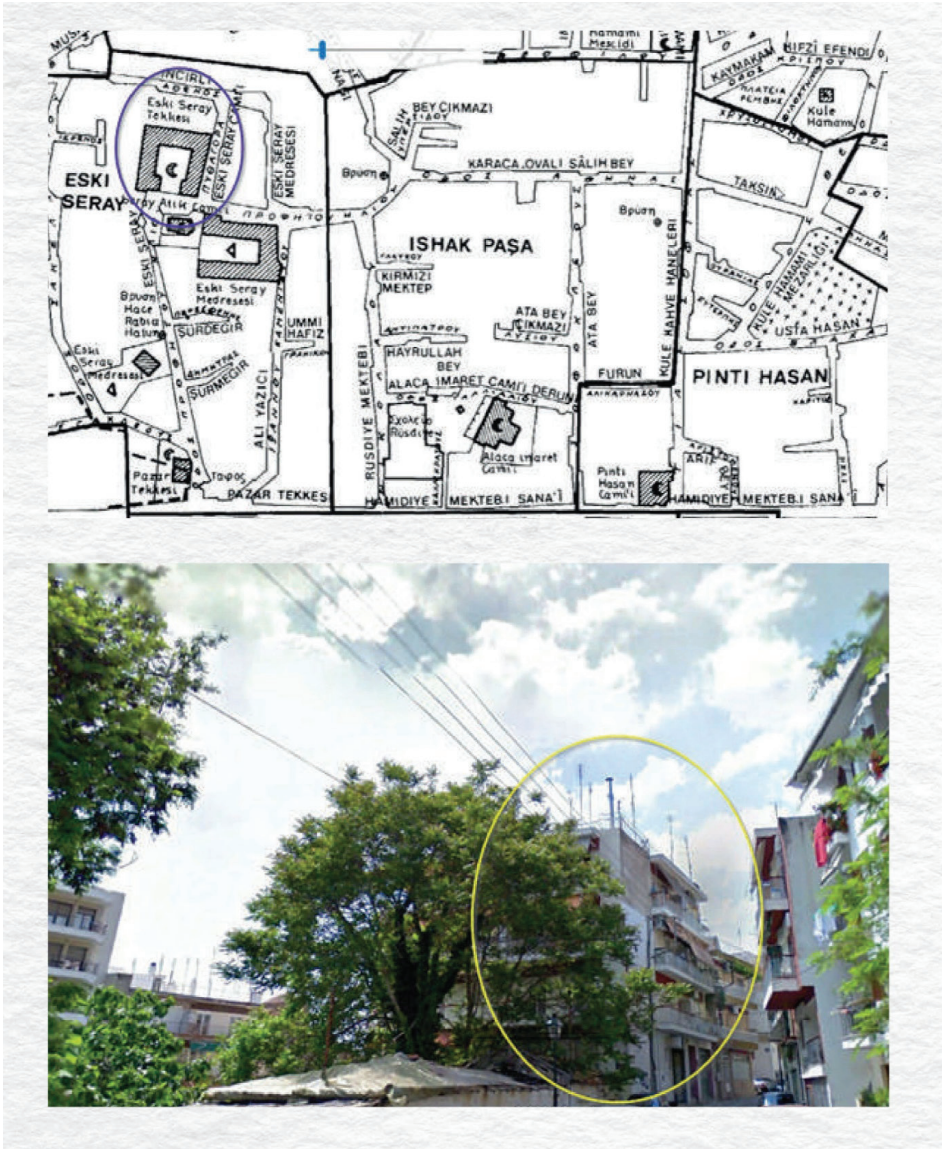
3 1. Zindan Tekkesi. 2. Kadir Baba Tekkesi. 3. Dabağlar [Debbağlar] Tekkesi. 4. Muytablar (Mutaflar) Tekkesi. 5. Pazar Tekkesi. 6. Rufa'i Tekkesi. 7. Kara Baba Tekkesi. 8. Hamza Bey Camii Tekkesi. 9. Topal Tekkesi. 10. Kapı Tekkesi. 11. Salı Tekkesi. 12. Koca Kasım Paşa Tekkesi. 13. Fethiye Tekkesi. 14. Çarşamba Tekkesi/Çivçiv Tekkesi. 15. Musa Baba/Hacı Musa Tekkesi. 16. Yakub Paşa Tekkesi. 17. Perşembe Tekkesi. 18. Sadı Tekkesi. 19. Nalband Tekkesi. 20. Peştemalcıyan Tekkesi. 21. Üzümcüyan Tekkesi. 22. Popara Baba-zade Tekkesi. 23. Pişmaniye Camii Tekkesi. 24. Kara Ali Tekkesi. 25. Porta Kapı Tekkesi. 26. Kazzaz Hacı Musa Tekkesi. 27. Gülmezoğlu Hacı Mustafa Tekkesi. 28. Kazzaz Hacı Mustafa Tekkesi. 29. Seyfullah Tekkesi. 30. Kelemeriye Kalesi Tekkesi. 31. Hortaç Efendi Camii Tekkesi. 32. Mevlevi Tekkesi. <https://belleten.gov.tr/tam-metin/1856/tur>

Şâhbâz-ı evc-i kudsîdir semâ'-ı Mevlevî
 Her rumûz-ı çarhı bir murğ-ı hü mâ-yı ma'nevî
 Mün'akis şeklinde tevhîd-i rumûz-ı Mesnevî
 Mevlevî'dir râh-ı Hakk'n Âkif en çabuk-revî
 Hânkah-ı Halvetî'dir ol dilersen münzevî
 Kâle-i kâm ister isen Tekye-i Bâzâr'a gel

Selânikli Ahmet Meşhûrî, Pazar Tekkesi şeyhi Abdülkâdir Efendi'nin vefâtına bir târîh düşürmüştür: (Aydemir & Çeltik, 2017, s. 80)

Târîh-i Vefât-ı Şeyh Abdulkâdir Bazar Tekyesi Şeyhi
 Şeyh Abdulkâdir ol âgâh-ı dil
 Gördü bu fânî değil câ-yı penâh
 Cân atıp etdi bekâya irtihâl
 Râh-ı Hak'da eyleyip cismin tebâh
 Vâsıl-ı Hak olsa müsteb'ad değil
 Ol idi maksûdu çün bî-iştibâh
 Oldu fevti târîhi Meşhûriyâ
 Böyle bir beyt-i cevâhir iktinâh
 Eylesin yüz izz ile kurbun ilâh
 Şeyh Abdulkâdir'e ârâmgâh
 (Sene 1258/1842)

Zühriyye, Halvetiye'nin Ahmediye kolunun Sinaniye-i Musliye şubelerinin bir alt koludur. Şeyh Ahmed Zühri Efendi tarafından ictihad edilmiştir. Ahmed Zühri Efendi (v. 1157/1745), ticaretle meşgul iken mesleği icabı Mısır ve Selanik'e yaptığı seyahatler esnasında Selanik'teki Eski Saray (Saray-ı Atik) mahallesindeki Sinani Tekkesi şeyhi Süleyman Efendi'ye intisab ederek yedi sene sonunda hilafet almıştır. Bu esnada bir çadırdaki yaşamış bilahare 1720'de kendisi için bir tekke inşa edilmiştir. Tekkesi birçok kitap vakfetmiştir. Vakıf kayıtları 1901 senesine kadar takib edilebilmektedir. Muhtemelen 1917'deki büyük yangında birçok yer gibi tekke de yanarak tarihe karışmıştır. (Tanıdı, 2022, s. 271-301)

Eski Saray ve Pazar Tekkelerinin yerleri ve bugünkü durumu (*Minareler Şehri Selanik*, s. 18, <https://isted.org.tr/upload-file/selanik.pdf>)

Selanik-Pazar Tekkesi ve Türbesi

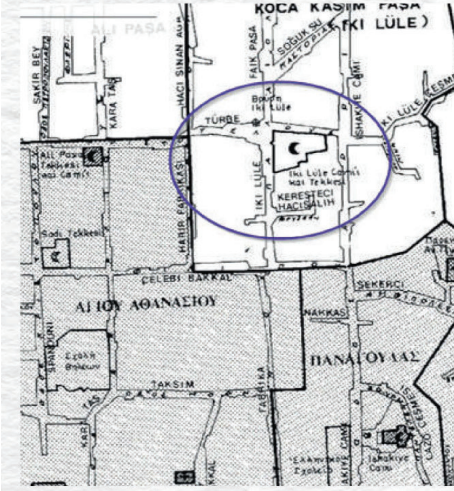
Selanik-Pazar Tekkesi ve Türbesi

2-Selanik İki Lüle Tekkesi

İki Lüle camii-tekkesi ve çeşmesi Koca Kasım Paşa mahallesindedir. Bu tekkenin diğer ismi ise Koca Kasım Paşa'dır. Ancak Osmanlı tarihinde üç tane Kasım Paşa olup burasının hangisi ile alakalı olduğu şimdilik tam olarak tesbit edilememektedir⁴. Bu tekkede görev yapanlardan birisi; Selânikli Mustafa Efendi (i.)'dir. Nureddin Cerrahi Âsitâne postnişîni Makarnacı el-Hac Hâfız Mustafa Efendi'nin (i.

4 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/12790>

1219/1804) halifesidir. Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir evrak; “Ordu-yı Osmani sabık miralaylarından Gürcü Hurşid Bey ile İki Lüle tekkesi şeyhi Ömer Efendi hakkında istidlaati havi tahriratla” ilgilidir. (BOA, DH.EUM.3.Şb-3-60)

Selanik-Koca Kasım Paşa (İki Lüle) Camii-Eski resmi-krokisi ve şimdiki yeri
(Minareler Şehi Selanik, s. 28, <https://isted.org.tr/upload-file/selanik.pdf>)

Selanik-İki Lüle Çeşmesi

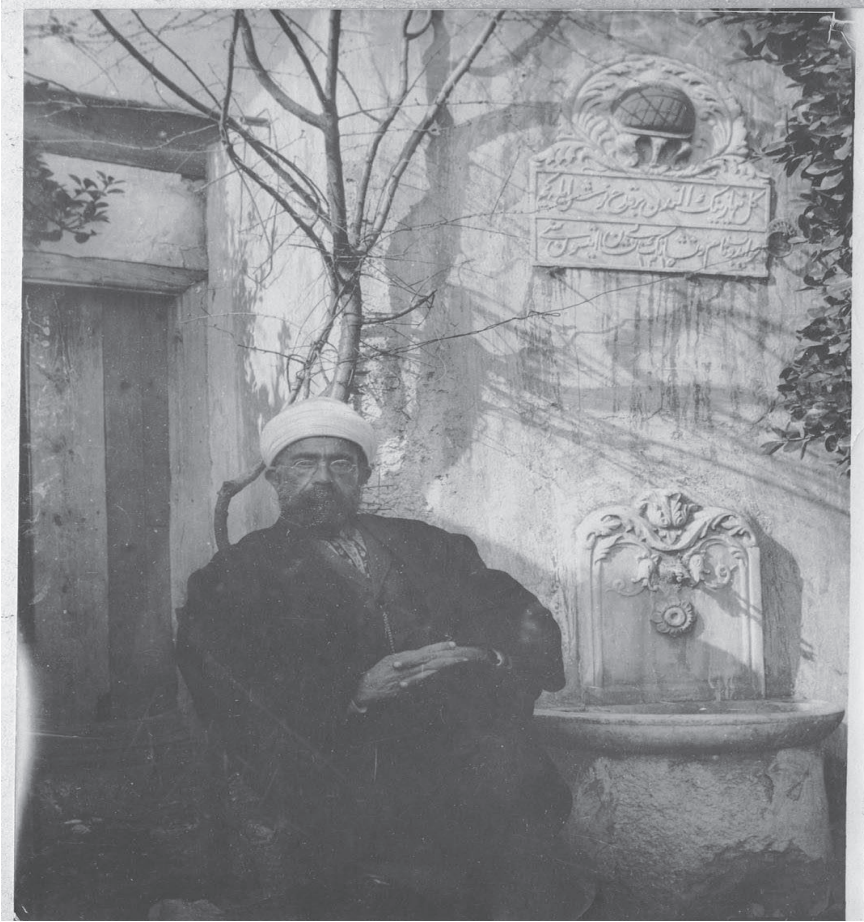
3-Selanik-Fethiye Tekkesi

Selânik Fethiye tekkesi, Halveti-Mısrî dergâhı idi. Mısrilik, Malatya'da doğan ancak, şiirlerinde, ilim tahsili için bir süre Mısır'da kaldığından "Mısrî" ya da "Niyâzî" mahlasını kullanmış olan Niyâzî-i Mısrî (v. 1694-Limni), tarafından icthad edilmiştir. Mürşidi Elmalılı Ümmi Sinan'dır. Mürşidi tarafından Bursa'da görevlendirildiğinden Cami-i Kebir'i (Ulucamii) karşısında günümüzde postane olan binanın yerinde tekkesinde irşadta bulundu. Bazı sözlerinden dolayı önce Rodos'a sonra Limni'ye sürülmüş, 15 yıl burada kaldıktan sonra affedilmişse de 1693 Nemçe (Avusturya) seferine iştirak etmek istemiş. Ancak izin verilmeyerek tekrar Limni'ye sürülmüş ve 1694'te burada vefat etmiştir. Türbesi 2. Dünya Savaşı sırasında tanklar tarafından tahrib edilerek ortadan kaldırılmıştır. Otuz kadar eseri vardır. Ancak diğer bazı mutasavvıflar gibi onun da eserleri⁵ külliyyat halinde neşredilmemiştir.

Fethiye Tekkesi 1906 yılında bugün Agiou Dimitriou adıyla bilinen, Osmanlı dönemindeki ismiyle Telli Kapı Caddesinin güneyinde bulunuyordu. Günümüzde bu kilise (Aya Dimitri), o dönemdeki ismiyle Kasımiye Camii'nin güneyidir. 1917'deki yangında bulunduğu mahalle ve sokak ile birlikte ortadan kalkmıştır. Osmanlı Arşivi'deki bir belge; "Fethiye Tekkesi Postnişini Eğribozlu Şeyh Yusuf Efendi'ye taamiye olarak maaş tahsisi" ile ilgilidir. (BOA, A.ŞMKT.NZD-84-91)

5 Dede Ömer Ruşeni, Cemal-i Halveti, Aziz Mahmud Hüdayi, İsmail Hakkı Bursevi ve Mehmed Nasuhi gibi.

Başka bir evrak da, “Evkaf-ı mülhakadan Selanik’de Hamza Çavuş nam-ı diğer Fethiye Cami-i Şerîfi ile ittisalindeki zaviye odalarının tamirine dair”dir. (BOA, H-17-03-1314 [M. 1898]) Üçüncü bir evraksa; “Selanik’de Fethiye Camii ve Zaviyesi karşısında biri tarafından yaptırılan bina, muhalif olarak hücrelerin manzarasını kapattığından on ziradan ziyadesinin men’i ricası” üzerinedir. (BOA, H-29-12-1255, C..EV..254-12925) Son bir evrak da, “Selanik vilayetinden gelen Fethiye Dergahı postnişini Şeyh Ali Rıza oğlu Şeyh Yusuf Ziyaettin’e ait tasfiye talepnamesi”ni muhtevidir. (BOA, Cumhuriyet Arşivi, 130-16-13-2-376-117-5)

Selânîk Fethiye Tekkesi Şeyhi Ali Efendi. Halvetî tâcî altındaki kitabede:

“Gel Niyâzi’nin elinden bir kadeh nûş eyle kim. Mahvedip nâm u nişânın bî-nişân etsin seni.”⁶

6 Niyâzi-i Mısırî Divanı’nın “Aşka düş ehl-i canân etsin seni” şiirinden alınmıştır.

4 - Serez (Siroz/Serrâi)⁷ Tekkesi (Öztürk, 2018, s. 169)

Siroz Sancağı, Serez merkez kazası ile Menlik, Zihne, Razlık, Petriç, Demirhisar, Cuma-i Bala ve Nevrekop kazalarını kapsamaktaydı. Günümüzde Menlik, Razlık, Petriç, Cuma-i Bala ve Nevrekop kazalarına bağlı yerleşim yerlerinin büyük çoğunluğu Bulgaristan sınırları içindedir. Nevrekop kazasının Yunanistan sınırları içinde kalan yerleşim yerlerinin ahalisi ise mübadelede Türkiye'ye gelmiştir. Serez, Selanik Vilayetini oluşturan üç sancaktan birisi ve aynı adlı sancağın merkeziydi. 1383 yılında Gazi Evrenos Bey ve Çandarlı İbrahim Paşa tarafından savaşmadan teslim alınmıştır. Bu sebeple şehrin eski sakinlerinin oturduğu kale içine Müslüman yerleştirilmemiş, kiliseler camiye çevrilmemiştir. Müslümanlar kale surları dışındaki mahallelerde yaşamışlardır..

Serez camilerinin hepsi fetihten sonra inşa edilmiştir. 1900 yılı itibariyle kentin nüfusu, 21602 kişiydi. Kentteki 55 mahallenin 25'inde Türkler yaşıyordu. Sancak nüfusunun %39'u Müslüman, %37'si Bulgar, %21'i Rum'du. Kent merkezinde

7 Bkz: Mehmet Esat Serezli, Memleket Hâtıraları, TTK, Ankara, 2012, "Serez'de sadece üç câmi: Zincirli Câmii, Mustafa Bey, Gedik Ahmed Paşazâde Mehmed Bey ve Çandarlı İbrâhim Paşa tarafından yaptırılan bedesten ardı arkası kesilmeyen yıkımlardan sağlam çıkabildi". Evangelia Balta, "Serez", DİA, XXXVI/556-558, İst. 2009.

4389 hane, 43 han, 1115 dükkan, 21 kilise, 29 cami, 15 dergah, 2 havra, 11 medrese, 23 mektep, 1 kütüphane, bulunuyordu.

Balkan Savaşı sırasında, 1912-1913 yılları arasında kent Bulgar işgali altında kalmıştır. Serez Sancağının kırsal bölgelerinde yaşayan Müslüman halk katliamlardan kurtulmak için kent merkezine sığınmışsa da katliamlar kent merkezinde de devam etmiştir. Savunma imkanı kalmadığı anlaşıncı 1912 tarihinde sulh yoluyla teslim mecbur kalındı. Teamüle göre mukavemet gösterilmeden teslim edilen şehirlerde ahaliye zarar verilmemesi gerekirken, Serez halkı katliam, yıkım ve talana maruz kaldı. Cami-i Kebir işgal ve tahrip edildi, çifte minareleri yıktırıldı ve kiliseye dönüştürüldü. Yıkılan mabetlerin molozları da Müslüman ahaliye kaldırıldı. 1913 yılında Bulgarlar şehri terk ederken ateşe verirler. Evlerin ve işyerlerinin ekseriyeti yanar. Bilahare Müslümanlar da, Serez'i 1913 yılında terk etmek zorunda kalırlar. Son kalan Türkler de 1923 mübadelesinde Serez'i terk etmişlerdir⁸.

9 - Girit-Resmo (Rethymnon)⁹ Tekkesi (Öztürk, 2018, s. 169)

Ege ve Trakya bölgesinde yaygınlaşan Halvetiyye'nin Ramazaniyye şûbesine bağlı Cerrâhiyye'nin XIX. asır içerisinde Rûmeli dolaylarında yeni tekkeler açtığını biliyoruz. Bunlardan birisi de Girit'teki Resmo Dergâhı'dır. Şeyhleri.

1) el-Hâc Sırrı Efendi (i. ?): Sırrı Baba denilir. Nureddin Cerrahi Âsitânesi post-nişini Abdülaziz Zihni Efendi halîfelerinden M. Nureddin Efendi'nin halîfesi, Moravî Hacı Yahyâ Efendi'nin halîfesidir. Tekkesine büyük bir limon ve portakal bahçesi vakfetmiştir. Tekkesinin hazîresinde medfundur.

2) Süleyman Efendi (i. ?): Sırrı Efendi'nin halîfesidir. Şeyhinden sonra posta geçmiştir. 1913 Girit Muhârebeleri'nde Manisa'ya göç etmiştir. Yiğitbaşı Hankâhı'na vekâlet etmiştir. Vefâtında da buraya defnedilmiştir. Tek halîfesi Abdullah Efendi'dir.

8 <http://www.lozanmubadilleri.org.tr/mubadele-bolgeleri/siroz-serez-sancagi/>. Serezliler 1387-1912 arasında ilim adına ne kadar kıymetli eser varsa Câmi-i Kebir'in yanına inşa edilmiş olan kütüphanede muhafazaya almışlardı. Harbin sonundaki mübadele sırasında bu havalide bulunan diğer kitaplarla birlikte Serez Cemaat-i İslamiye Reisi ve aynı zamanda son Serez müftüsü İsmâmeddin Efendi'nin girişimleriyle meşakkatli bir yolculuğun ardından İstanbul'a getirilip Evkaf Nezaretine teslim edildi. Payitahta getirilen kütüphane araya giren 1. Dünya Savaşının zorlu yılları ve İstanbul'un işgalinin getirdiği sıkıntılara rağmen, bir müddet Sultan Ahmet Camii mahfelinde muhafaza edildikten sonra İsmâmeddin Efendi'nin kardeşi, Evkaf Nezareti Mebani-i Hayriye ve Müessesat-ı Diniye Müdürü Mehmed Esad Efendi'nin gayretleriyle 1925'te Süleymaniye Kütüphanesi'ne teslim edilebildi.

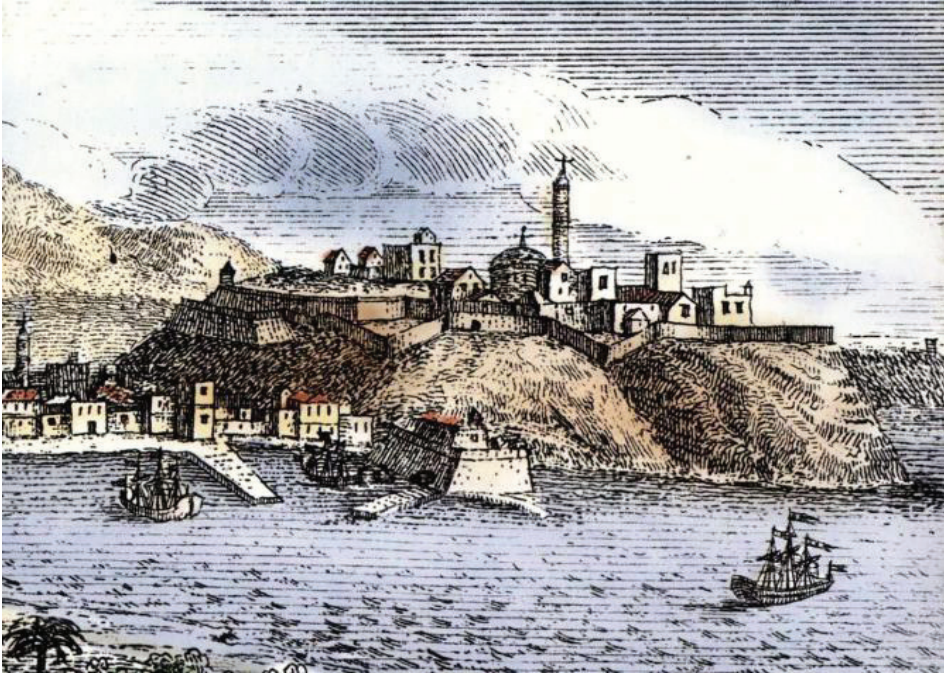
9 1669'dan 1913'e kadar 244 sene Osmanlı Devleti idâresinde kalmıştır. Resmo-Hanya ve Kandiye merkez şehirleridir. Girit'teki 37 tekke bulunmakta idi. Selâmi Şimşek, Girit'te Tarikatlar ve Tekkeler, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33016>

Resmo-Kara Musa Paşa Camii

Girit'te faaliyet gösteren diğer bir **Halvetî şeyhi de tarîkatın Simmâniyye kolunun kurucusu Muhammed Medenî Simmânî'nin halîfelerinden Sıddık ibn Ömer Han'dan müstahlef olan Ahmed Meâbî Efendi (ö. 1213/1798)'dir**. Meâbî Efendi, Kandiye'li olup, "Lağımcıbaşı-zâde" diye tanınmıştır. Babasının adı ise Mehmed'dir. 1213/1798'te veba hastalığından vefât etmiştir. Mezarı Kandiye'dedir. Birkaç eseri vardır.

Halvetiyye'nin Muslihiyye kolundan Üsküdarlı Feyzî Efendi'nin halîfelerinden Çıkırıkçı Mustafa Efendi (ö. 1170/1757) de Kandiye'de faaliyet göstermiş diğer bir Halvetî şeyhidir. Salacıoğlu Mustafa Efendi, *Der-Beyân-ı Şehâdet-i Nakşî Mustafa* adlı mesnevîsinde Kandiye'li Mustafa Efendi'nin kişiliği, rûhî hâli, mistik arayışlarını konu edinmiştir.

Resmo'nun eski bir gravürü

Evliyâ Çelebi'nin kaydettiğine göre, Kandiye'de Halvetiyye'nin Rûşeniyye şûbesinin Gülşeniyye koluna mensup **Hindî Câfer Baba Tekkesi**, aynı tarîkatın Uşşâkiyye koluna bağlı Şeyh Esedüddin Hankâhı ve **Cebelhâne Tekkesi** bulunmaktaydı. Hindî Câfer Baba Tekkesi, su kemerleri yakınında, Hünkar Câmii yolunda, Şeyh Esedüddin Hankâhı Ankebut Ahmed Paşa Câmii yanında ve Cebelhâne Tekkesi ise Panigrad Kapısı'ndaydı. Yine Evliyâ Çelebi'nin belirttiğine göre, Kandiye Kalesi dışında Kuşaklı Manastır yanında **Okçular Tekkesi**'ni sadrazam ağalarından biri tamir ettirmiştir. Sadrazam vekilharıcı Recep Ağa'nın yaptırdığı tekke Halvetîlere ayrılmış, Yeniçeriağası Abdurrahman Paşa'nın sarayı Bektaşîlere bırakılmıştır. Söz konusu Kuşaklı Manastır yanında bulunan **Medineli Derviş Salih Tekkesi**'nin bir kuruş geliri bile yoktu¹⁰. “Girit vilayeti Resmo livasından gelen Halveti Tarikatı Postnişini Eş-Şeyh Arif oğlu Abdulkadir Baba'ya ait tasfiye talepnameşi” hakkındadır (BOA, Cumhuriyet Arşivi, 130-16-13-2-142-691-14) evrak ise, “Resmo ahalisinden ve Halvetiye şeyhlerinden olup, Manisa'da ikamet eden Şeyh Hacı Şerif Efendi'ye maaş tahsisıyla” ilgilidir. (BOA, H-03-01-1319, BEO-1649-123642)

10 Selâmi Şimşek, *Girit'te Tarikatlar ve Tekkeler*, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33016>

Mora¹¹

Mora yarımadası; Osmanlı'lar tarafından “iki kez” fethedilmiştir. İlki; 1387'den 1460 yılına kadar on defa, II. Murad döneminde bir ve Fatih döneminde iki defa olmak üzere Mora'ya toplamda 13 sefer düzenlenmiş ve böylece yarımada'nın büyük bölümünü ele geçirilmiştir. Daha sonra Venedik'in elinde bulunan önemli kıyı şehirleri “İnebahtı, Moton, Navarin ve Koron “ 1499-1502 Osmanlı-Venedik savaşları sırasında, diğer bazı yerler ise 1540 yılına kadar fethedilerek yarımada'nın tamamı Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Mora yarımadası uzun süre Osmanlı hâkimiyetinde kaldıktan sonra 1683-1699 Venedik-Osmanlı savaşından sonra ve Karlofça Anlaşması sonunda Venedik hâkimiyetine girdi. Bu anlaşma Osmanlı'nın ilk toprak kaybettiği anlaşmadır.

1715 yılında Osmanlı devleti Mora yarımadasını yeniden fethetmek için harekete geçti. Şehit Ali Paşa komutasındaki sefer sırasında İstendil Adası donanma tarafından ele geçirildi. Onu Gördüs, Anabolı, Mora, Kasteli, Navarin, Koron ve Moton'un fetihleri izledi. 1715 yılı Ağustos ayının sonlarına doğru Benefşe Kalesi dışında neredeyse yarımada'daki tüm kaleler alındı ve Benefşe de 7 Eylül 1715'de teslim oldu. Mora'nın yeniden fethedilmesi üzerine dönemin tarihçileri tarafından çok sayıda “fetihnameler” yazıldı. Bunlardan birini yazan da Raşid Mehmed Efendi'dir¹².

1715-1820 tarihleri arası bazı küçük çalkantılara rağmen Mora Türkleri için sakin geçti ancak 1820-21 yılından itibaren Mora yarımadası ve Ege Adaları, Rumların “bağımsız Yunanistan” emeli dolayısıyla büyük bir kıyıma ve isyanlara sebep oldu.

1820'de Tepedelenli Ali Paşa'nın isyanı üzerine Mora'daki kuvvetlerin Yanya'ya sevkî Mora'daki asileri cesaretlendirdi. Askeri önlemler alarak, ayaklanan âsilerin elebaşlarını idam ettirerek problemi çözebileceğini düşünen Sultan II. Mahmud, 1821'den 1829'a uzanan süreçte Mısır Hidivi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın desteğiyle isyanı geniş ölçüde durdurmuştur. Ancak, 1827 Navarin baskınıyla

11 Şemseddin Sâmî, Kāmûsu'l-A'lâm, VI/4467; M.L, DC/251. Dimitrios Lithoxoo isimli yazar, “Karışık Halk” isimli kitabında; “1821 Yunan Ayaklanması sırasında Mora Bölgesi'ndeki Türklere soykırım uygulandığını” anlatmıştır. 50 bin kadar olduğu tahmin edilen Müslüman nüfustan bir ay içinde bir kişi bile kalmamıştır. 1828'de geçici devlet başkanı Kapodistrias'ı destekleyen Kolokotronis (ö.1843), Rusya yanlıları arasına girmiştir. Kapodistrias'ın 9 Ekim 1831'de öldürülmesinin ardından kurulan Yunan Krallığı'nın başına 17 yaşındaki Alman-Bavyera Prensi Otto Joseph (ö.1867-Münih) 1832'deki Londra Konferansı'nda büyük devletlerce Yunanistan kralı seçilmişti.

12 Raşid Fetihname, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2436453>

donanmasını kaybetmesi¹³ ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda alınan ağır yenilgi sonunda Yunanistan'ın imparatorluktan kopuşunu ve bağımsız Yunanistan Krallığı'nı kabul etmek zorunda kalmıştır. Yunan bağımsızlığı sürecinin en büyük mağduru, bölgenin fethinden itibaren burayı vatan edinen “Mora Türkleri” oldu. O devir için eşine az rastlanır katliamlara uğrayan Mora Türkleri, Yunan Krallığı'nın kuruluşu kesin olarak ilan edildiği 1830'da tarih sahnesinden tamamen silindiler ve yok oldular.

1- Kalavurta-Vesince (Vostitza,Vostiçse, Vostiça) Halvetî Şeyh Ali Efendi Tekkesi (Öztürk, 2018, s. 165-168)

Evliya Çelebi, “Vostiçse, cümle iki yüz adet kiremit örtülü bağlı ve bağçeli ve kârgir binalı ve tahtânî ve fevkânî hâneli mâmur kasabacık olup Ali Baba Tekkesi vardır” der.¹⁴

1) Halvetî Mustafa Efendi (i.)

2) Oğlu Ordu Şeyhi el-Hac Hâfız Mustafa Efendi (i. 1200/1785)

3) Oğlu Mehmed Sâdık Efendi (i.): Babasının vekilidir, orada medfundur.

Sâdık Efendi'nin oğlu Mehmed Nûreddin Efendi'nin zâviyedarlığa mutasarrıf olmak istediği aruzuhâldir. (BOA, CE, 2871)

4) Moravî Mehmed Nûreddin Efendi (i. ?): Âsitâne postnişini Moravî Yahya Efendi'nin halîfesidir. Kıbrıs'ta vefat etmiştir. Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgeye göre tekke Yahyâ Efendi halîfelerinden Mehmed Efendi tarafından kurulmuş irtihâ-linden sonra Abdülbâkî Efendi şeyh olarak tâmir ve eklemelerde bulunmuştur (BOA, CE 11986)

5) Mehmed Efendi (i. ?): Abdülbâkî Zâhiri Efendi'nin halîfesidir, vekildir.

6) Ahmed Efendi (i. ?): Mehmed Efendi'nin oğlu ve Abdülbâkî Efendi'nin halîfesidir. Mora İsyânı'nda şehîd edilmiştir.

Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgeye göre, bu tekkenin şeyhi Hâfız Mehmed Efendi'nin yerine oğlu Mehmed Sâdullâh Efendi'nin tâyin edilmesi için Hâfız Mustafa Efendi'nin verdiği aruzuhâldir. (BOA, CE 7574) Başka bir belge ise, “Şeyh Ali

13 1827 yılında Rus-İngiliz ve Fransız gemilerinden oluşan donanma İngiliz amirali Codrington komandasında, Navarin limanında bulunan Osmanlı ve Mısır gemilerini ani bir baskınla yok etti. Ali Fuat Örenç, 1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/102085>

14 http://www.evangelialbalta.com/kitap/22_cha.pdf

Efendi'nin yeniden tekkeyi binâ ve ihyâ etmesi hakkındaki arzuhâlidir. (BOA-CE, 15711) Diğer bir evrak "Kalavrita nahiyesine tabi Kalapaçone karyesi reayasının Halviyete tarikatından Şeyh Ali'nin Mora'da İstere karyesinde bina eylediği tekkeye taamiyeden başka bir şey vermeyecekleri hakkındaki fermanın tecdidî" hakkındadır. (BOA-H-29-12-1235) Başka bir evrak, "Mora Ceziresi'nin Kalavrita kazasına tabi İsterçe karyesinde müceddeden ihya olunan Şeyh Ali Tekyesi ziyaretçilerine itam-ı taam hizmetleri mukabilinde cizye, hane-i avarız ve saireden muaf olan Kalabacona karyesi ahalisine mezkur kazaca bunun dışında herhangi bir teklif tahmil olunamayacağı" konusundadır (BOA-H-24-01-1191)

2- Kalavrita Tekkesi¹⁵

- 1) Moralı Ali Efendi (i. ?): Âsitâne postnişîni Moravî Yahyâ Efendi halîfesidir. İrtihâlinde tekkesine defnedilmiştir.
- 2) Mehmed Rifat Efendi (i. ?): Ali Efendi'nin halîfesidir. Mora İsyânı'nda şehit edilmiştir.

3- Hızır Baba Tekkesi

Hamza Efendi (i. ?): Abdülbâkî Efendi'nin halîfesidir. Mora İsyânı'nda şehit edilmiştir.

4 - Trapoliçe Tekkesi¹⁶

Tripoli/Tripolitsa, Bizans döneminde yoktu. Günümüzde Tripoli (Tripolis) adıyla anılan şehir verimsiz dağlık Arkadya bölgesinin en önemli yerleşim merkezidir. Mora yarımadasının orta kesiminde denizden 660 m. yükseklikte önemli bir geçiş yolu üzerinde yer almaktadır. Bir şehir haline gelmesi Osmanlı döneminde olmuştur. XIX. yüzyılda kullanılmaya başlanılan Tripoli (üç şehir) ismi kendisinden pek uzak olmayan antik üç şehre (Mantineia, Pallantion ve Tegea) işaret etmektedir. 1668 yılında şehre gelen Evliya Çelebi çok müreffeh, çekici ve güzel olarak nitelendirdiği kasaba hakkında geniş bilgi verir. Şehir bahçeler ve meyvelikler arasında yer alan taştan yapılmış, kiremitle kaplı binlerce güzel eve sahiptir. İki camisi vardı. Bunlardan 1657'de yaptırılan Çarşı Camii'nin Mora'da bir benzeri bulunmamaktadır. Diğerisi ise Ahmed Ağa tarafından inşa ettirilen kubbeli bir camidir. Bunların dışında altı mahalle mescidi, iki medrese, çocuklar için

15 Kalavrita. Burada iki tekke vardır. M. Kiel, "Mora", DİA, XXX/284, İst., 2005.

16 M. Kiel, Mora, DİA, XXX/284. Trapoliçe'nin eski bir resmi, <https://www.kalimera-arkadia.gr/tripoli/item/47829-pote-kai-pos-xtistike-i-tripolitsa.html>

üç mektep ve iki tekke mevcuttur. Ahmed Ağa Camii'nin avlusundaki Hüseyin Efendi Tekkesi büyük bir yapıdır; burada gelip geçenlere bol miktarda yiyecek dağıtılır. Tekke Halvetiyye tarikatına aittir. Şehirde bir hamam, tüccarlar için bir han ve seyyahlar için bir misafir evi vardır. 1686'da müttefik hıristiyan devletlerle yapılan uzun savaşlar sırasında Venedik ordusu Tripoliçe dahil bütün Mora'yı Osmanlılar'dan aldı. 1715'te Osmanlı ordusu Venedikliler'i Mora'dan çıkartınca Tripoliçe yeniden Osmanlı idaresine girdi. Tahrir heyeti Tripoliçe'de daha önce yaşayan müslüman nüfusun mülklerini, evlerini ve bahçelerini bulmuş, bunların "mâmur ve harap 384 bab" olduğunu kaydetmiştir. (1702'de 274 hıristiyan hânesi kaydedilmiştir.) 1718'de Mora'nın merkezi kıyıdaki Anabolu'dan içerideki Tripoliçe'ye taşınınca kasaba büyük bir gelişme içine girdi.

1720'de Topal Osman Paşa şehir merkezinde büyük bir cami inşa ettirdi. Oğlu Râtib Ahmed Paşa buna bir mektep ekledi. Cerrâhî şeyhi Yahyâ Şerefeddin Moravî şehirde Mora'daki İslâmî restorasyonun odak noktası olacak bir Halvetî tekkesi yaptırdı. 1740 yılı civarında Mora Valisi Elhac Ebûbekir Paşa, Tripoliçe'nin merkezinde bütün Güney Yunanistan'ın en büyük külliyesini yaptırdı. Bu külliye kubbeli bir cami, bir medrese, bir mektep, bir hamam, bir bedesten ve büyük bir han içermekteydi. 1793'te Tecellî Mehmed Efendi yeni bir cami inşa ettirdi. 1796'dan önce Yûsuf Âgâh Efendi b. Süleyman Penah Efendi bir kütüphane kurdu ve mektep yaptırdı. 1828'de daha eski bir bilgiye dayanan Maximilian Thielen kitabında Tripolitza'yı bir duvarla çevrilmiş, altı kapılı, yüksek zeminde bir iç

kaleye sahip istihkâmlı bir şehir diye anlatır; dört büyük camiye, altı Yunan kilisesini ve birkaç vakfı, pek çok hamamı, şehrin ortasında bir pazarı ve geniş caddeleri kaydeder.

Tripoliçe (Tripolis), 1822 Ekim’indeki isyân sırasında şehir bölgedeki diğer yerleşim yerlerinden kaçan Müslümanlarla doldu. Burası Rum âsilerce ele geçirildi ve Müslüman nüfusun tamâmı katledildi. Bunların sayısı birçok kaynakta 25.000-30.000 olarak verilir. Bugün Medrese diye isimlendirilen ve Aya Dimitri Meydanı’nda bulunan taştan yapılmış sağlam bir köşkle XVIII. yüzyılın sonlarıyla XIX. yüzyılın ilk dönemlerinden kalma mezar taşları dışında Osmanlı Tripoliçe’sinden herhangi bir şey kalmamıştır. (Kiel, 2012)

Tripoliçe Tekkesi

1) Yahya Şerefeddin (Moravi) (i. 1770) 1716-1760 yıllarında kırk beş sene Mora’da irşadda bulunmuş bir ara hac farîzasını îfa etmiş, sonra İstanbul’a gelmiştir.

1) Abdülbâkî Efendi (Zâhiri) (i. ?): Moravî Yahyâ Efendi’nin küçük oğludur. Mora’ya müftü olarak tâyin olunmuştur ve orada bir dergah inşâ etmiştir. Dergâhında medfundur.

2) Ahmed Necîb Efendi (i. 1235/1819): Abdülbâkî Efendi’nin oğludur. Babasından sonra şeyh olmuştur. Mora isyânı’nda şehit olmuştur.

Osmanlı Arşivi’ndeki bir evrak; Trepoliçe (Trapoliçe) Kadısı Mustafa ve Hasan’ın Halvetiye Tarikatı şeyhlerinden Ahmed Necip Efendi’nin Trapoliçe muktaasından mutasarrıf olduğu vazifesini aldığı” konusundadır. (BOA, H-28-09-1204) Diğer bir evrak ise; “Mora’nın Trapoliçe kasabasında Şeyh Ahmed Tekkesi’ne taamiye tahsisi” hakkındadır. (BOA, H-12-11-1223) Üçüncü bir evrak da; “Trepoliçe (Trapoliçe) mukataasına bağlı Çibana köyü, Halvetiye Şeyhi Hacı Ahmed Necip Efendi’nin çiftliği olduğundan bu köyün öşür ve rüsumunun voyvodalara değil kendisine iltizam edildiği” hakkındadır (BOA- H-17-03-1255) evrak “Trapoliçe kasabasında Şeyh Ahmed Efendi Tekkesi’ne taamiyesi için Balyabadra Mukataası’ndan muhassas vazife bir seneliğinin alındığı” hakkındadır. (BOA, H-29-11-1182)

5 - Anabolu (Nauplia) Tekkesi

Anabolu (Napflion), Mora’da Agrolis körfezinde bir liman şehridir. Bizans zamanında metropolitlik merkezi olan şehir 1389’da Venedik idaresine girer. 1540 Osmanlı-Venedik antlaşması sonucunda bırakılsa da Mora Sancak Beyi Güzelce Kasım Paşa tarafından kuşatma sonucunda fethedilir. (Göyünç, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 1991, S. 1, s. 13-18)

1667'de Mora-Anadolu'ya gelen Evliya Çelebi burayı çok kalabalık olarak tavsif eder. Şehir 1686'da Venedikliler tarafından geri alınır. 1715'te Türk Ahmet Paşa tarafından şehir tekrar istirdad edilir.¹⁷ Bugün Anadolu'da minaresiz üç cami, medrese ve bazı çeşmeler günümüze intikal edebilmiştir.¹⁸

Anadolu'nun eski hali¹⁹

1) Moravî Yahyâ Efendi (i. 1184/1770): Hz. Pîr Nureddin Cerrahi'nin halîfesidir. Ordu şeyhi olarak Mora Seferi'ne katılmış fetihten sonra Anadolu Kalesi'nde binâ ettiği dergâhta irşâda memur edilmiştir. 1129/1716'dan 1174/1760'a kadar kırk beş sene şeyhlikten sonra İstanbul'daki âsitâne postnişinliğine gelmiştir.

2) İbrâhim Efendi (i. ?): Nureddin Cerrahi Âsitâne Postnişini Moravî Yahyâ Efendi halîfesidir.

17 Ayşegül Çakar- Ayhan Han, 1715'te Venedik'ten Osmanlı Yönetimine Geçen Bir Akdeniz Kenti: Anadolu Mahalleleri, Sokakları ve Haneleri, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2272149>

18 <https://www.fikriyat.com/galeri/kultur-sanat/osmanli-eseri-ilk-yunan-parlamentosu-ana-bolu-aga-camii/15>

19 <https://argolikivivliothiki.gr/2010/03/31/>

3) Mehmed Efendi (i. 1227/1812): İbrâhim Efendi'nin oğlu ve halîfesidir. Babasından sonra şeyh olmuştur. Ziyâret için geldiği İstanbul'da irtihal ederek Karagümrük'teki türbeye defnedilmiştir.

Anadolu

6 - Balya Badra (Patras) Tekkesi

Balyabadra adı, Osmanlılar'ın Badracık dedikleri Yunan ana karasında bulunan İzdin (Lamia) yakınındaki Neo-Patras ile (Yeni Patras) Mora yarımadasında yer alan Patras'ı birbirinden ayırmak için kullanılan Paleo Patras'tan (Eski Patras) gelir.

1666'da burayı ziyaret eden Evliya Çelebi, burada altı caminin bulunduğunu belirterek bunları kiliseden çevrilmiş Fâtih Sultan Mehmed Camii, II. Bayezid'in yaptırdığı kale içindeki cami, kubbeli ve kurşun örtülü Pîrî Kethüdâ Camii, İbrâhim Çavuş Camii, yeni inşa edilmiş Şeyh Efendi Camii ve Debbağhâne Camii olarak gösterir. Ayrıca dört medrese, dört mescid, dört tekke, üç hamam, beş mektep ve iki han bulunduğunu da yazar. Kalamata kadısı Abdi Çelebi Zâviyesi vakfı, Çaşnigir Sinan Zâviyesi Vakfı, Mehmed Çelebi Zâviyesi Vakfı, Ali Çelebi Vele-i Firuz Bursevi Vakfı, Ali Paşa Vakfı ve Mehmed Çelebi Vakfı yer almaktadır.

Balyabadra (Patras) günümüzde Atina, Selânik ve Pire'den sonra Yunanistan'ın dördüncü büyük şehridir. (Balyabadra, 2015, s. 67-93)

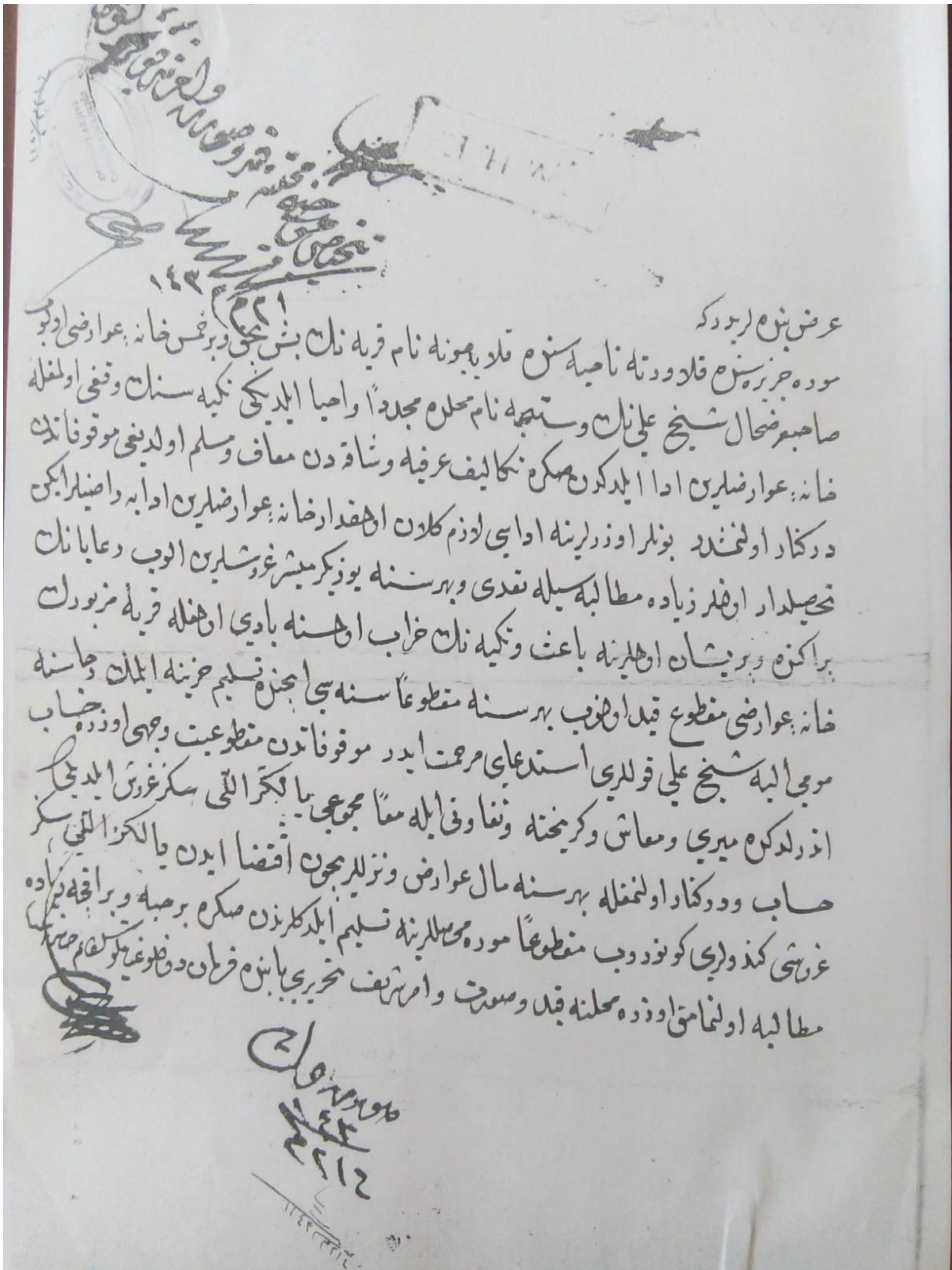
1) Mehmed Sâlih Efendi (i. 1180/1766): Âsitâne Postnişini Moravî Yahyâ Efendi halîfesidir. Beraber Mora'ya gelmişler ve Câmi-i Atık Mahallesi'ndeki Cerrâhî Dergâhı'na postnişin olmuştur. Ziyâret için geldiği İstanbul'da irtihal ederek Hz. Pîr'in türbesine defnedilmiştir.

2) Moravî Mehmed Efendi (i. 1213/1798): Sâlih Efendi'nin halîfesidir, kırk üç sene şeyhlikten sonra vefâtında dergâhına defnedilmiştir.

Sonuç

İncelediğimiz şehirlerle ilgili arşiv belgelerine dayalı tez, makale ve tebliğ gibi bilimsel araştırma sayısı umarım bu çalışma ile başka araştırmacıların da ilgisini çeker ve nitelikli çalışmalar ve yayınlar çoğalır. Bibliyografyada da görüleceği üzere mahdut sayıda incelemeye ulaşılabilmektedir. Ki incelemede ele alınan şehirler takriben bir-iki asır öncesinin önemli yerleşim yerleri idi. Özellikle Mora civarında belki biraz daha üst bölgelerde etnik yerleşim ile ilgili yapılacak sosyo-kültürel araştırmalar da tarihte meydana gelen çalkantıların sebeplerinin daha net anlaşılmasını sağlayacaktır.

Mora'da Anabolu, Arkadya, Arhos, Andurusa, Balyabadra, Hulumiç, Benefşe, Moton, Koron, Gördüs, Kalamata, Mezistre, Kalavrita, Karitene, Navarin, İnebahtı gibi kazalar bulunmakla beraber ancak bazıları ile arşiv belgeleri tesbit edilebilmiştir. Diğerleri için daha kapsamlı arşiv taramaları gerekmektedir. Muhtemelen vakıf defterleri incelendiğinde daha detaylı bilgilere ulaşılabilecektir.

Şeyh Ali Efendi'nin (Mora'daki) yeniden tekkeyi binâ ve ihyâ etmesi hakkındaki arzuhâlidir. 36. Dipnotta kayıtlı belge.

Kaynakça

- Admış, Aysel, (2007), Âkif Dîvânı: Y.L.T., Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi
- Balta, Evangelia, (2009), Serez, DİA, c. XXXVI, İstanbul
- Göyünç, Nejat, (1991), Anabolı, DİA, c.III, İstanbul
- Göyünç, Nejat (1972), “Mora’da Osmanlı-Türk İnşâ Faaliyetleri”, Güneydoğu Avrupa Araç. Dergisi, S. 1, 13-18.
- Halmi Mehmed, (2017), Osmanlı Döneminde Bulgaristan’da Tasavvuf Hayatı, Y.L.T., Sakarya.
- Kayapınar, Ayşe, “Osmanlı Döneminde Mora’da Bir Sahil Şehri: Balya Badra/Patra (1460-1715)”, Cihannüma: Târih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, s. I / Temmuz 2015, 67-93.
- Kayapınar, Levent, (1999), Osmanlı Klasik Dönemi Mora Tarihi, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Kiel, M. (2012), Tripoliçe, DİA, c. XLI, İstanbul.
- Kiel, M., (1992), Balyabadra, DİA, c. V, İstanbul.
- Kiel, M., (2005), Mora, DİA, c. XXX, İstanbul.
- Köksal, Osman, Son Devir Selanik Tekkeleri Üzerine Bir Değerlendirme, Kozmopolit Bir Osmanlı Şehri Selanik, Eskişehir, Osmangazi Üniversitesi 2022.
- Lowry, Heath W., (2008), Osmanlı döneminde Balkanların şekillenmesi 1350-1500 : Kuzey Yunanistan’ın fethi, iskânı ve altyapı gelişmesi. (Türkçesi Ahmet Cemal), İstanbul : Bahçeşehir Üniversitesi.
- Lowry, Heath W., (2022), Osmanlı Selânik : dün ve bugün : Osmanlı dönemine ait elli altı mimari eser ve yirmi taş kitabeye dair bir rehber, İstanbul : Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları
- Örenç, Ali Fuat, (2009), Balkanlarda İlk Dram Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan, İstanbul, Babıalı Kültür Yayıncılığı.
- Öztürk, Mehmet Cemal, (2018), Cerrahilik, İstanbul, Ketebe Yayınları.
- Selanikli Meşhurî Ahmed Efendi, Divan, (2017),(Haz: Yaşar Aydemir-Halil Çeltik), Ankara Serezli, Mehmet Esat, (2012), Memleket Hâtıraları, Ankara, TTK.
- Tanıdı, Dugu, Selanik’te Bir Halveti Şeyhi: Şeyh Ahmed Zühri Efendi ve Tekkesi, Kozmopolit Bir Osmanlı Şehri Selanik, Eskişehir, Osmangazi Üniversitesi 2022.

MÜNİRÎ BELGRÂDÎ’NİN “NİSÂBU’L-İNTİSÂB VE ÂDÂBU’L-İKTİSÂB” ADLI ESERİNİN IŞIĞINDA BALKANLAR’DA SÛFÎ OLUŞUMLARIN ÇEŞİTLİLİĞİ

Faruk Yılmaz

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Giriş

Münîrî Belgrâdî, incelediğimiz bu eseri birtakım kimselerin ricası üzerine kaleme almış (2a-b) ve genel anlamda bazı fütüvvet nameleri eleştirmeyi amaçlamıştır. (Sarıkaya, 15). Müellif, eserini bazı kısımlara ayırmış ve yaratılıştan mesleklere; ticaretteki ilişkilerden misafir ağırlama adabına kadar gündelik hayat hakkında bilgiler vermiştir. O, fütüvvetten bahsederek eserin son bölümünde “*Hâtimetu’l-Husûl*” adlı bir değerlendirme başlığı açarak dönemin tasavvufi hayatı ile ilgili önemli bilgiler vermiştir.

Münîrî Belgrâdî’nin bu eseri ile ilgili yapılmış geniş bir çalışma bulunmamaktadır. Eserin tanıtımı amaçla yazılmış birkaç makale bulunmaktadır. M. Saffet Sarıkaya, “Balkanlarda Ahilik ve Bektaşilik” adı ile yazdığı makalede Belgrâdî’nin eseri ve özellikle eserin son bölümü olan “*Hâtimetu’l-Husûl*” kısmı hakkında önemli bilgiler vermiştir. Biz ise, çalışmamızda son bölümü ön planda tutarak müellifin yaşadığı dönemdeki Balkanlardaki tasavvufi akımların çeşitliliğini göstermeyi hedefledik. Çalışmamızda eserin bütünü değil, önemli gördüğümüz kısımları ele alarak konunun sınırlarını belirledik. Balkanlardaki tasavvufi akımları genel olarak ele almanın çalışmamızın sınırlarını aşacağından dolayı, bu tasavvufi akımlar ile ilgili sınırlı bilgiler verip ana konumuz olan müellifin kaleminden akımların çeşitliliğini ortaya çıkarmaya çalıştık.

Balkanlar'da Tasavvufî Oluşum

Balkanlarda İslam'ın belli bir süre zarfında ve belli sebepler neticesinde yayıldığını görmekteyiz. Balkanların Hıristiyanlığı kabul etmesinin ardından bazı bölgelerde Hıristiyanlık zayıf kalmış ve Anadolu'dan gelen "Bogomilizm/Bogomil Hareketi" görülmüştür. Adını Rahip Bogomil'den alan bu akım, resmi din oluşumuna karşı bir duruş ve tepkidir. Bu akımda yer alan tek tanrı anlayışı, İslam'ın bölgede yayılmasını etkilemiştir. (Vassilev, 1979: 40-41; İzeti, 2004: 42)

Balkanlarda İslamlaşma hareketinin oluşumuna dair ortaya atılan iddia, IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın Moğolların desteği ile II. İzzeddin Keykavus'u mağlup etmesinin ardından mağlup Sultanın İmparator Mihail Paleologos'un izni ile kendisine bağlı Türkmen dervişlerin Balkanlardaki Dobruca'ya yerleşmelerine müsaade etmesi ile, Sarı Saltuk'un on iki bin kişilik Çepniler ile Balkanlara yerleşmesidir. Ve bunun neticesinde Balkanlarda İslamlaşmanın başladığı iddia edilmektedir. (Karamustafa, 2015: 352; Temizyürek, 2014: 133) Nitekim Sarı Saltuk'a dair birçok iz ve menkıbeler Balkanlarda görülmektedir. (İzeti, 2004: 50-51)

Balkanlar'da yaşayan milletlerinin bazılarının büyük ölçüde İslâm'ı kabul etmeleri Osmanlıların bu bölgelere gelmesiyle olmuştur. Ancak Balkan yarımadasının ilk sakinleri İllirler ve Slavlar, İslâm diniyle daha önceden de tanışmışlardı. (İzeti, 2022: 505-506) Ama Balkanlar'da Müslümanlığı yayan topluluğun Araplar mı yoksa Türkler mi olduğu sorusu sorulduğunda buna Türkler cevabını vermek mümkündür. Balkan yarımadasının ilk Müslüman sakinleri Selanik'te yer alan Vardar ovasına yerleşen Türk boylarıdır. XI. asrın yarısından itibaren Balkanlar'da Peçenekler, Kumanlar, Kıpçaklar gibi Türk boylarının varlığı bilinmektedir. (Janin, 1930: 437; İzeti, 2022: 508)

Balkanların İslamlaşma faaliyetlerinde tasavvufi zümrelerin yeri yadsınamaz. Balkanlara akın eden sûfîlerin hoşgörülü gaza politikaları sayesinde İslam, Balkanlarda yaygınlık göstermiştir. Ve bu akımların yayılışını Osmanlı'nın bölgeye nüfuzunda daha yaygın şekilde görmekteyiz. Balkanlara genel olarak bakıldığında farklı kültürleri içinde barındırır. Osmanlı'da Balkanlara ilerlerken tasavvuf anlayışını içinde barındıran bir rol-model ile ilerlemiştir. Balkan milletinin bu ilerleyişi kolaylıkla kabullendiğini görüyoruz. Metin İzeti'nin "*Balkanlar'da şehirlerin kültür antropolojisi tasavvuf antropolojisinin bir devamı ve şekli yönüdür*" (İzeti, 2022: 508) ifadesi bize tasavvufi oluşumların Balkanlar'daki derin nüfuzunu anlatmaktadır. Hatta Balkanlar'daki bir arada yaşama modelinin temel sebebi tevhid esasını benimseyen Türk-Sûfî geleneğidir. (Şahin, 2015: 631) Aynı zamanda bu geleneği, Türk-İslam tarihi içinde Anadolu'da da görmek mümkündür.

Balkanlardaki Tasavvufi Akımlar

Çalışmamızın bu başlığı altında Balkanlar'da mevcut olan tasavvufi akımları ana hatlarıyla ele aldık. Tüm tarikatları tek tek ele almak eserimizin muhtevasını aşacağından dolayı daha geniş ölçüde yayılmış tarikatları bu başlık altında sıralayacağız. Sonraki başlık altında ise, Münîrî Belgrâdî'nin eserinde bahsettiği akımlardan ve akımlara yönelik eleştirilerinden bahsedeceğiz.

Balkanlarda oluşmuş ve gelişmiş birçok tasavvufi akım olmakla birlikte Kadirilik, Kübrevilik, Nakşibendilik, Halvetilik, Mevlevîlik, Bektâşîlik gibi geniş yayılma gösteren tarikatlar ortaya çıkmıştır. Bunların yolları farklı ama aynı özden beslenen ve benzer hiyerarşik yapılar arz eden tasavvufi kurumlar olarak faaliyet göstermişlerdir. (Çetin, 2016: 18)

Balkanlar'ın kültür tarihinin gelişiminde tasavvufi akımların yerini görmek zor değildir. Çünkü bu oluşumlar, kendilerinin ve insanların ihtiyaçlarını karşılamak için gündüzleri toprağı işleyen, geceleri de sohbet ve musiki ile insanlara yardımcı olmuşlardır. Böylece bu akımlar, bölgede hem Türk ve Müslüman olmayan başka kitlelerle hoşgörölü ilişkiler kurmuş, hem de bölgenin az nüfuslu ve imara açık olmayan geniş alanlarını mamur hale getirmiştir. (Topuz, 2001: 693)

Mevlevilik

Mevlevilik, XII. yüzyılda Anadolu'da doğmuş ve Celaleddin Rûmî'ye nispet edilen bir tarikattır. Bu tarikatın usulleri genel olarak Mevlana'nın oğlu Sultan Veled tarafından ortaya konulmuştur. (Gölpınarlı, 1983: 164-165; İzeti, 2004: 123; Şahin, 2021: 70,74) Bu tarikatın silsilesi Hz. Ebu Bekir'e ulaşmakla birlikte, aynı zamanda Hz. Ali'ye de ulaşmaktadır. (Eflakî, 1987: 252; Ri'fat, 1293: 22; İzeti, 2004: 123)

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Mevlevîlik oldukça rağbetteydi. Sultan Veled, idarecilerle kurduğu ilişkiler neticesinde bazı vakıflar sağlamış ve çevreye gönderdiği Mevlevî şeyhleri ile birlikte Mevlevîliğin yayılmasını sağlamıştır. Birçok Anadolu şehrinde Mevlevîhaneler açılmıştır. (Küçük, 2000: 25-26; İzeti, 2004: 126) XVI. asra gelindiğinde Selanik, Üsküp, Peçoy, Belgrad, Belgradçık, Saraybosna, Filibe, Girit gibi Balkan kentlerinde Mevlevîhanelerin açıldığı görölmektedir. (İzeti, 2004: 126)

Balkanlarda yukarıda saydığımız Mevlevîhanelerin başında, Saraybosna Mevlevîhanesi yer almaktaydı. Bu Mevlevîhane uzun süre hizmet etmiş ve önemli kültürel hizmetlerde bulunmuştur. (Gölpınarlı, 1983: 335; İzeti, 2004: 127) Bu Mevlevîhanenin ve diğer birçok tekkenin varlığında Evliya Çelebi'de eserinde bahsetmiştir. (Çelebi, 1896: 5/431) Balkanlarda yine Sırbistan'da Belgrad ve Niş'te Mevlevî Zaviyesinin olduğu iddia edilmektedir. (Gölpınarlı, 1983: 335)

Balkanların diğer bir ülkesi olan Kosova'nın Prizren, Yakova ve İpek'te Mevlî Zaviyelerinin varlığı bilinmektedir. Uzun senelerdir bu tekkeler, bu şehirlerde hizmet vermiştir. (İzeti, 2004: 133) Yine Makedonya'nın Manastır, İştip, Veles, Kriva Palanka ve Üsküp şehirlerinde Mevlî tekkeleri bulunmaktaydı. (İzeti, 2004: 134) Arnavutluk'ta da bir Mevlî Tekkesi'nin varlığından söz edilmektedir. (İzeti, 2004: 135) Bu mevlîhanelerde kütüphanelerin bulunması da yazılı kültürün ve ilmi çalışmaların gelişmesine katkıda bulunmuştur. (Eravcı, 2015: 1824)

Nakşibendîlik

XIV. yüzyılda Hâce Bahâuddin Muhammed Nakşibend Buhârî'nin ardından Nakşibendîlik adıyla şöret bulan bu tarikat, Orta Asya'dan Anadolu'ya Afrika'dan Balkanlar'a kadar yayılmış bir tarikat olup, tarih içerisinde Sıddîkîlik, Tayfûrîlik ve Hâcegânîlik gibi değişik isimlerle zikredilmiştir. (Eraydın, 1994: 374; İzeti, 2004: 139)

Tarihi seyir içinde bu tarikat, önemli âlimler tarafından değişik kollara ayrılarak varlığını sürdürmüştür. Anadolu'da olduğu gibi Balkanlar'da da bu tarikatın izleri yoğun şekilde karşımıza çıkmaktadır. Yine bu tarikatın, Balkan ülkeleri arasında en çok faaliyet gösterdiği ülke Bosna-Hersek'tir. (İzeti, 2004: 140) Nakşibendîliğin Bosna-Hersek'e ne zaman girdiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, yoğun bir şekilde yayıldığı ve varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Saray-bosna'da birçok Nakşibendî tekkesi mevcuttur.

Balkanlarda Bosna-Hersek dışında Sırbistan'da da Nakşibendîliğe rastlamaktayız. Evliya Çelebi, Sırbistan'ın bazı şehirlerinde tekkelerin olduğundan bahseder. Fakat kesin olarak Nakşibendî tekkeleri olduğunu söyleyemeyiz. (Çelebi, 1896: 5/378) Kosova ve Makedonya'da da Nakşibendîlere rastlamaktayız. Ve tekkelerin varlığı bilinmektedir. (İzeti, 2004: 155-157)

Halvetîlik

Ömer Halvetî tarafından kurulan bu tarikatın adı, Tasavvufta nefis tezkiyesi olarak görülen halvet kelimesinden gelmektedir. (el-Hulvî, 1993: 345; Trimingham, 1998: 74-79; İzeti, 2004: 159) Bu tarikat, Anadolu'ya ve Balkanlara Yahya Şîrvânî ve öğrencileri tarafından yayılmıştır. (Lamii, 1993: 574) Balkanlara yayılan bu tarikat, bazı şubelere ayrılarak varlığını sürdürmüştür. Halvetîlik, Anadolu ve Balkanlar'da en çok tekkesi olan tarikattır. (Kara, 2019: 228)

Bu tarikatın şubelerini Bosna-Hersek'in bazı bölgelerinde görmek mümkündür. Birçok tarikat tekkeleri bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını, Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Hankâhı, Şeyh İbrahim Bistrigrî Tekkesi, Elçi İbrahim Paşa

Tekkesi, Konjic Halvetî Tekkesi olarak sayabiliriz. (İzeti, 2004: 160-170) Diğer Balkan ülkeleri olan Sırbistan, Kosova, Makedonya ve Arnavutluk'ta bu tarikata rastlamaktayız. Özellikle Sırbistan'ın Ujçe şehri Halvetîlerin merkezi haline gelmiştir. (İzeti, 2004: 170-192) Bu tekkeler, uzun yıllar boyunca hizmet vermiş ve Balkanların kültür tarihine katkı sağlamıştır.

Kâdirîlik

İslam tarihinde en eski tarikatlardan biri olarak kabul edilen Kâdirîlik, Abdülkâdir Geylânî tarafından kurulmuştur. (Kâdirîlik için bakınız: Hocaşâde, 1318) Bu tarikat, Balkanlara 17. yüzyılda İsmail Rûmî vasıtasıyla girmiş ve Müslüman coğrafya genelinde birçok bölgeye yayılmıştır. (İzeti, 2004: 193)

Balkanlar'da kurulan bu tarikat, toplum nezdinde olumlu neticeler verdi. Değişik ırklar arasında mevcut olan kopukluğun giderilmesinde bu tarikatın yeri olduğu söylenmektedir. (Özköse, 2014: 204) Balkan ülkelerinden Bosna-Hersek'te Hacı Sinan Tekkesi ile bu tarikat bölgeye yayıldı. Bu tekke, günümüzde de varlığını korumaktadır. (İzeti, 2004: 194) Yine Bosna-Hersek'te birçok Kâdirî Tekkesi kurulmuştur. Balkanların diğer ülkeleri olan, Sırbistan, Makedonya, Kosova ve Arnavutluk'ta varlığını sürdüren bu tarikatın birçok tekkesi mevcuttur.

Rifâîlik

Arap kökenli bir tarikat olan Rifâîlik, Ahmed er-Rifâî tarafından Irak'ta kurulmuştur. "Batâihiyye" adıyla da anılan bu tarikat, hurafesiz bir din, riyâsız kalp ile şehvete tâbi olmayan nefis sahibi olmayı amaç edinmiştir. (İbn Hallikân, 1978: 1/154; Tahralı, 2008: 194; İzeti, 2004: 212) Bu tarikat, bazı kolları ile birlikte Anadolu'da ve daha sonra da Balkanlar'da yayılmıştır.

18 ve 19. yüzyıllarda Balkanların Bosna-Hersek ve Sırbistan ülkelerinde kesin olarak Rifâîlik tarikatının bulunduğunu söyleyemeyiz. Fakat bu tarikatın Sayyâdîlik kolu, Kosova'da yayılmış ve toplum hayatında önemli bir konumda yer almıştır. (İzeti, 2004: 212-213) Kosova'da birkaç Rifâî tekkesinin varlığını görmekteyiz. Bir diğer Balkan ülkesi olan Makedonya'da da bu tarikata geniş ölçüde rastlamaktayız. Üsküp, Veles, Manastır, Vlandovo, Koçani gibi şehirlerde tarikatın tekkeleri bulunmaktadır. Özellikle Üsküp'teki Şeyh Mehmet Efendi Rifâî Tekkesi oldukça rağbet görmüştür. (İzeti, 2004: 216-217) Aynı zamanda Arnavutluk'ta bu tarikat yer almıştır. Şeyh Musa'nın Halifeleri vasıtasıyla bu ülkede yayılmış ve bazı tekkelerle faaliyet sürdürmüşlerdir. (İzeti, 2004: 221.)

Bu tarikatın dikkat çeken tarafı, zaman içinde tarikat mensuplarının vücudunun bazı yerlerine şiş sokmak, kılıca basmak ve ateşle oynamak gibi bazı ritüellerinin

bulunmasıdır. Bu ritüeller, önceki dönemde mevcut değil, sonradan oluşmuştur. (Kara, 2019: 234)

Sa'dîlik

Sa'dîlik, Sa'deddin Muhammed el-Cibâvî tarafından Şam'da kurulmuş ve çeşitli kollara ayrılmıştır. Selâmîlik kolu, İstanbul'a girmiş ve İstanbul ve Türk kültürünün etkisi altında kalmıştır. (İzeti, 2004: 223) Yakova ve Prizren'de iki tekkenin kurulmasına öncülük eden Acizî Baba'dan sonra tarikat Acizilik Kolu ile şöhret bulmuştur. (Yüceer, 2011: 747) Bu tarikatın izlerini Balkanların Kosova ülkesinde görmek mümkündür. Aynı şekilde Makedonya ve Arnavutluk'ta da bu tarikatın izlerini görmekteyiz. Özellikle Sa'dîlik, Arnavutluk'un birçok bölgesine yayılmıştır. (İzeti, 2004: 226-231)

Bektâşîlik

Bektâşîlik, Horasan erenlerinden bir Türk olan Hacı Bektâş-ı Veli tarafından kurulmuştur. XV. yüzyılda Hacı Bektâş-ı Veli'nin öğretileri etrafında ortaya çıkarak kurumsallaşmış ve sonraki yıllarda Osmanlı toplum yaşamının hemen her alanına etki etmiştir. (Jakop, 1908: 1-2; Yıldız, 2021: 495) Anadolu'da oldukça önemli bir konuma sahip olan bu tarikat, Balkanlar'a da geçerek varlığını sürdürmüştür. Sünni bir ideolojiyi benimsemiş Hacı Bektaş'a atfedilen bu tarikat, zaman içinde Batıniyye, Hurûfiyye, Alevîlik, Hristiyanlık ve Şamanizm karışımı mistik bir hal aldığı iddia edilmektedir. Bu tarikatın yayılışında Yeniçeriliğin de büyük payı vardır. (Kara, 2019: 223)

Balkanlar'da Bektâşîliğin önemli bir yeri vardır. Hatta birinci derece önem taşıyan tarikat olduğu söylenmektedir. Balkan milletlerinin kültürlerine ve sosyal hayatlarına nüfuz etmiş olan bu oluşumun, özellikle Arnavutlar tarafından derin şekilde benimsendiğini görmekteyiz. (Özköse, 2014: 193) Arnavutluk'un Bektâşîliğin merkezi haline gelmiş olmasının bazı sebeplerinin vardır. Bunlar ile ilgili Ema Petrovic cevap vermektedir. (Petrovic, 2018: 348-349)

Bu tarikat, Osmanlı İmparatorluğu tarafından 16. yüzyıldan itibaren resmen tanınmış olan tek heterodoks (gayri sünni) tarikattır. Tarikatın Yeniçeri Ocağının kuruluşundaki rolü de yadsınamaz. Bu tarikatın tarih boyunca oynadığı kültürel faaliyetleri, siyasi etkileri, sosyal ve iktisadi yapısı gibi özellikleri oldukça önemlidir. (Ocak, 2020: 195-196)

Bektâşîlik, Balkan ülkeleri olan Bosna-Hersek, Sırbistan, Kosova, Arnavutluk ve Makedonya'da oldukça yayılmıştır. Bu ülkelerin çeşitli şehirlerinde tekkeler kurulmuş ve tarikat faaliyetlerine devam edilmiştir. (İzeti, 2004: 238-253)

Münîr Belgrâdî'nin Eserinin “Hâtimetu'l-Husûl” Bölümünde Balkanlardaki Tasavvufî Oluşum

Müellif, eserinin sonuna yerleştirdiği bu bölüm ile başlıktan da anlaşılacağı üzere (Mü'minler sohbetinden diyanetde perhîz edecek tevâif beyanındadır) Müslümanların hangi tarikattan uzak duracaklarını açıklamaktır. Fakat yazar bu bölümde, içerik bakımından yaşadığı dönemin tarikatlar tarihini ve işlevlerini kendi perspektifi açısından değerlendirmiştir.

Müellif, ilk olarak Melâmîlerin, Kalenderîlerin ve Haydârîlerin çoğunun kendi tabiriyle zındık olduklarını ifade eder. (56b) Burada dikkat çeken, Hargûşî'nin tarifi ile Başkalarının kusurlarıyla ilgilenmeyi bırakarak kendi kusurlarıyla meşgul olan Melâmîler, aslında uzmanlar tarafından birkaç kolda incelenmektedir. (Hargûşî, 1990: 21) Melâmîlik, Hacı Bayram-ı Velî'nin halifelerinden Dede Ömer Sikkînî tarafından Bayrâmîyye'nin bir kolu olarak oluşturulmuştur. Makedonya ve Kosova'da Melâmî tekkeleri kurulmuş ve faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. (İzeti, 2004: 255-259) Müellifin yaşadığı dönemde Balkanlar'da da görülen Kalenderîler, genel olarak dünyevi arzulardan uzak, toplumun inanç ve değerlerine karşı çıkan ve bunu davranışları ve kıyafetleriyle yansıtan dervişlerdir. (Azamat, 2001: 353)

Müellif, eserinde devam ederek Yûnusiyye, Çâkırıyye, Adeviyye, Hurremiyye, Rifâiyye, Hayrânîyye, Sinânîyye, Bedeviyye, Halvetiyye ile sohbet edilmeyeceğini belirtir ve Hubbiyye, Ulyânîyye, Şemrâhiyye, İbâhiyye, Hulûliyye, Hûriyye, Vâkıziyye, Mütecâhiliyye, Mütেকâsiliyye, İlhamiyye ve Tersimiyye gibi tarikatların sünnetten uzak olduğunu ve batıl gruplar olduğunu ifade eder. (56b) Aslında müellif, saydığı bu grupları, Necmüddin Daye'nin “Menârât”ı, Abdurrahman Bistâmî'nin “Fevâtiḥ-i Mekkiyye”si, Ömer Nesefî'nin “Beyânü'l-esrâr” adlı eserlerinden nakletmektedir. (56b) Yukarıda saydığımız tasavvufî oluşumların bazıları müstakil tarikat değildir. Bazı tarikatların kollarıdır. Saffet Sarıkaya, makalesinde muhtemelen müellifin tali kaynaklarda bulduğu bazı zümre adlarını yaşadığı bölgedeki sûfi gruplara nispet etmiş olabileceğini ifade etmektedir. (Sarıkaya, 2018: 17)

Müellifin bildirdiği üzere yukarıdaki tarikatların, Balkanlar'da bir arada ve çok çeşitli olması oldukça ilginçtir. Erken dönemlerde kurulmuş Mürcie Fırkasının bir kolu olarak Balkanlar'da yaşayan Yunûsiyye tarikatının, başlangıçta Sünni bir tarikat iken sonradan Yezîdilik gibi görünen Adeviyye'nin, aşırı Şia öğretileri ile gelişen Hürremiyye tarikatının ve ilk kurulan tarikatlardan biri olan ve geniş ölçüde yayılım gösteren Rifâiyye tarikatının bir arada hayat sürmeleri ve Balkanlar'da yayılmaları önemlidir. (Kutlu 2006: 41; Tahranlı 2008: 99) Muhtemelen Rifâiyye'ye nispet edilen ve Mısır'da yaygınlık gösteren

Bedeviyye'nin ve Anadolu'da oluşan Sinaniyye tarikatının da Balkanlar'da tercih edildiğini görmekteyiz. (Bilgin, 2009: 37-240; Kara, 1992: 318)

Belgrâdî, yaşadığı çevrede Hulûlîlerin varlığından söz etmektedir. Ayrıca Hamzavîler ve Simavîler'in kadınlarla muhabbet içinde olduklarını ve Müslümanların onlardan uzak durmalarını gerektiğini ifade eder ve onları Hulûlîlik ve Hürremîlik ile itham etmektedir. (56b) Müellif, saydığı bu grupların bazı âlimlerin sözlerini çarptırdıklarını, Hz. Muhammed (sav.)'e nispetle hadis uydurduklarını, dini ilimlerden uzak olup halkı kendilerine bağladıklarını, namaz ve oruçla elde edilecek dereceyi bir anda elde ettiklerini iddia ettiklerini, kendilerini yücelttiklerini söylemektedir. *“Başında sarığı var kubbe denlü / İçinde marifet yok hubbe denlü”*, beyitini de eserine alarak bu beyitin, neredeyse bu gruplar için söylendiğini söylemektedir. (57a)

Belgrâdî, bu grupların Hz. Ali'nin ruhuyla konuştuklarını iddia eder ve bazı devlet adamlarının ve müftülerin bunlara inandığını belirterek eleştirmektedir. Ayrıca bunların namaz bile kılmadığını kendi yaşadığı hikâyesiyle anlatmaktadır. (57b) Müellif, bu grupların toplumda nasıl itibar gördüğünü, din adamlarını ve hatta devlet adamlarını dahi etkisine aldığını anlatması ile bize tasavvufî oluşumların Müslümanlar üzerindeki etkisini anlatmaktadır.

Müellif, bu grupların bazılarının Şia gibi göründüklerini ifade etmektedir. Bazılarının Müslümanları saptırıp dini tefrika çıkardıklarını, Şia'nın sözlerini kullandıklarını ve on iki imama inandıklarını ifade etmektedir. Müellif, Müslümanların bu gruplardan uzak durmaları gerektiğini söylemektedir. (57b-58a)

Sonuç

Belgrâdî, kendi inancı doğrultusunda kaleme aldığı bu eser, döneminin tarihini de yansıması açısından tarih ilmi açısından değerlidir. Özellikle eserinin son kısmında ki Hâtimetu'l-Husûl adlı bölüm, Balkanlar'a gelmiş ve asırlarca varlığını sürdürmüş çeşitli gruplar ve bu grupların faaliyetlerinden söz etmektedir. Ayrıca yazar, kendi itikadına uymayan ve halkı yoldan çıkardığını iddia ettiği gruplara karşı ağır eleştiriler yöneltmektedir.

Anadolu ve Balkanlar'da tasavvufun ve tasavvufî oluşumların oldukça rağbet gördüğü bilinmektedir. Anadolu'dan Balkanlar'a geçen oldukça fazla tasavvufî oluşumlar vardır. Müellifin belirttiğine göre Melâmîler, Kalenderîler ve Haydârîler gibi değişik anlayışlar ile oluşmuş akımlar olduğu gibi Sinaniyye gibi Anadolu menşeli oluşumları da Balkanlar'da görüyoruz. Yazarın saydığı birçok tarikatın yanında mütecahiliyye, mütekasiliyye gibi tarikatlarda mevcuttur.

Aslında bazı mutasavvıfların Belgrâdî'nin eserine benzer eserler yazdığı ve bazı tarikatların dalalet içinde olduğuna dair görüşlerini belirttiğini görmekteyiz. Yukarıda bahsi geçen tarikatların bazıları bu tür Sünni tasavvufî eserlerde hep ağır eleştirilere maruz kalmıştır.

Tarihsel olarak incelendiğinde Balkanlar'da da İslâmiyet'in yayılışında tasavvufî akımların da yoğun etkisi olmuştur. Asırlar içinde ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde Balkanlar'da görülen bu tarikatlar, Balkanların kültürel hayatına da katkı sağlamıştır. Bu tarikatların kurduğu birçok tekkeler, medreseler, aşevleri gibi kurumlar sayesinde Balkanların kültürel hayatı zenginleşmiştir. Müellifin belirttiği birçok farklı görüşlere sahip tarikatların Balkanlar'da yer alması ve uzun yıllar boyunca faaliyetlerine devam etmeleri de önemlidir. Her ne kadar değişik inanışlara sahip tarikatlar Balkanlar'da yer alıyorsa da ortak bir inanış içinde hizmet amacını gütmüşlerdir. Sonuç itibarıyla farklı görüşlere sahip bu tarikatlar Balkanlar'ın kültürel hayatına katkı sağlamış ve uzun yıllar boyunca Balkanlar'a hizmet etmiştir.

Kaynaklar

- Ahmed Rif'at. (1293). *Mir'âtü'l-Makasid fî def'i'l-Mefâsid*. İstanbul
- Azamat, N. (2001). *İslam Ansiklopedisi: Kalenderiyye*. TDV. yay. İstanbul.
- Bilgin, A. (2009). *TDV İslam Ansiklopedisi: Sinâniyye*. TDV. yay. İstanbul.
- Çetin, A. (2016). Mevlevilik ve Bektâşîlik'teki Bazı Benzeşmelere Dair, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, sayı: 78.
- Eflaki, A. (1987). *Âriflerin Menkıbeleri*. (Çev: T. Yazıcı). İstanbul.
- Eraydın, S. (1994). *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul.
- Eravcı, H. M. (2015). Balkanlar'da Mevlevilik. *Yeni Türkiye*. Sayı: 67.
- Evliya Çelebi. (1896). *Seyâhatnâme*. İstanbul.
- Georg J. (1908). *Beiträge Zur Kenntnis Des Derwisch-Ordens Der Bektaschis*. Berlin.
- Gölpınarlı, A. (1983). *Mevlânadan Sonra Mevlevîlik*. İstanbul.
- Hargûşî. (1990). *Tehzîbü'l-esrâr*. (Haz: İ. Gündüz). İSAM Ktp. nr. 16.971.
- Hocazâde, A. H. (1318). *Hadikatü'l-Evliyâ*. İstanbul.
- Hulvî, C. (1993). *Lemezât-ı Hulviyye ez Lemezât-ı Ulviyye*. (Haz: Mehmet Serhan Tayşi) İstanbul.
- İbn Hallikân. (1978). *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*. (Tah. İ. Abbas). Dâr-ı Saadet. Beyrut.
- İzeti, M. (2004). *Balkanlar'da Tasavvuf*. Gelenek yay. İstanbul.
- İzzeti, M. (2022). Balkanlarda İslam ve Tasavvuf Anlayışı. *Tarih Boyunca Rumeli Coğrafyasında İlim, İrfan ve Hikmet*. Kırklareli

- Janin, R. (1930). *Les Turcs Vardariotes, Echos d' Orient*, XXIX.
- Kara, M. (1992). *TDV İslam Ansiklopedisi: Bedeviyye*. TDV. yay.
- Karamustafa, A. (2015). *Islamisation through the lens of the Saltuk-name (Islam and Christianity in Medieval Anatolia)*.
- Kutlu, S. (2006). *TDV İslam Ansiklopedisi:Mürcie*. TDV. yay. İstanbul.
- Lamii Çelebi. (1993). *Nefahâtül'l-üns Tercümesi*. İstanbul.
- Ocak, A. Y. (2020). *Selçuklular Osmanlılar ve İslam*. Timaş yay. İstanbul.
- Özköse, K. (2014). *Balkanlar'da Tasavvuf ve Tarikatlar. Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*. İstanbul.
- Petrovic, E. (2018). *Bektashism in the Balkans: Case of Albania and Macedonia. IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Ankara. Cilt: II.
- Sarıkaya, M. S. (2018). *Balkanlarda Ahilik ve Bektaşilik (Nisâbu'l-İntisâb Bağlamında Bir İnceleme)*. *Alevilik Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 15.
- Şahin, H. (2021). *Dervişler, Fakihler, Gaziler Erken Osmanlı Döneminde Dinî Zümreler*. Yapı Kredi yay. İstanbul.
- Şahin, M. (2015). *Balkanlarda Birlikte Yaşamak: Türk Sûfî Geleneği. Proceedings of the Fourth International Congress on Islamic Civilisation in the Balkans. 13-17 October 2010. Skopje/Macedonia*.
- Tahranlı, M. (2008). *TDV İslam Ansiklopedisi:Rifâiyye*. TDV. yay. İstanbul.
- Temizyürek, F. (2014). *Anadolu'dan Balkanlara Sarı Saltuk'un İzleri. Balkanlara Gidişin 750. Yılında Uluslararası Sarı Saltuk Gazi Sempozyumu Bildirileri*. Romanya.
- Topuz, A. Y. (2001). *Balkanlar'ın Yapılandırılmasında Tasavvuf ve Tekkelerin Rolü. Balkanlar'da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri. 17-19 Mayıs 2000. Şumnu-Bulgaristan. cilt: II*.
- Trimingham, J. (1998). *The Sufi Orders in İslam*. Oxford.
- Vassilev, V. A. (1979). *Bulgaria 13. Centuries of Existence*. Sofia: Sofia Press.
- Yıldız, H. (2021). *Hacı Bektâş Velî Sonrasında Bektaşiliğin Oluşum ve Gelişimi. DEÜİFD Türk Kültürünü Mayalayanlar Özel Sayısı*.
- Yüceer, H. M. (2011). *Balkanlarda Sa'dilik ve Sa'di Tekkeleri. Balkanlar'da İslam Medeniyeti: Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri. 1-5 Kasım 2006. Bükreş-Romanya*.

CIP - Каталогизација во публикација Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

94(497)"17/19"(082)

930.85(497)"17/19"(082)

THE Balkans: : history, religion and society = Balkanlar : tarih, din ve toplum. - Skopje : IDEFE-BSF, 2024 (Skopje : Ajgraf). - [304] стр. : илустр. ; 24 см

Фусноти кон текстот. - Библиографија кон трудовите. - Текст на англ. и тур. јазик

ISBN 978-608-4944-12-6

а) Балкан -- Историја -- 18-20 в. -- Зборници б) Балкан -- Културна историја -- 18-20 в. -- Зборници

COBISS.MK-ID 63909381

THE BALKANS

HISTORY, RELIGION AND SOCIETY

BALKANLAR: TARİH, DİN VE TOPLUM

The study of Balkan history generally involves understanding the rich and complex history of the region, its ethnic and religious diversity, the transition from empires to nation-states, dynamics of conflict and cooperation, changes in the post-Cold War period, integration processes with the European Union, and regional/international interventions for regional stability. Since 2000, research units based in Athens, Istanbul, Belgrade, Sofia, Sarajevo, etc., have begun to include cultural studies, microhistorical studies, migrations, biographies, thereby creating a rich literature on the region.

This volume aims to make a small contribution to the emerging research trends in the field of Balkan studies. In this volume, young and qualified researchers from various countries in the Balkans examine topics ranging from military borders to migrations, periodicals to orphan institutions, and the Çanakkale War to dervish lodges.

İNDEFE

